

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी १९९८-९९

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 1998-99

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS,
PLANNING DEPARTMENT, GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, MUMBAI.

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
१९९८-९९
**ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA
1998-99**

LIBRARY & DOCUMENTATION SERVICE

National Institute of Educational

Planning and Administration.

17-B, Sri Aurobindo Marg,

New Delhi-110016

DOC. No. D-10222

Date 20-7-98.

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय “ महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी ” हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. सदर प्रकाशन १९९८-९९ या वर्षासाठी मराठी व इंग्रजी असे संयुक्त तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील ३८ वा अंक आहे.

२. महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये प्रकाशनाच्या पहिल्या भागात दिली असून दुसऱ्या भागात सांख्यिकीय तक्ते दिले आहेत. आलेखांचा समावेश संबंधित प्रकरणांत केला आहे.

३. या प्रकाशनात अद्ययावत माहिती देण्याच्या प्रयत्नात काही ठिकाणी अस्थायी स्वरूपाची आकडेवारी देण्यात आली आहे. अंतिम माहिती मिळाल्यावर अशा आकडेवारीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

भा.मा.नगराळे
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
नियोजन विभाग
मुंबई

मुंबई,
दिनांक १५ मार्च, १९९९

PREFACE

The Directorate of Economics and Statistics brings out a publication "Economic Survey of Maharashtra" every year. The present publication for the year 1998-99 is the 38th issue in the series and is prepared in combined form in Marathi and English.

2. The salient features of the State's economy are given in Part-I and statistical tables are presented in Part-II of this issue. Graphs and charts are given in respective chapters.

3. In attempting to give up-to-date data in this publication, provisional figures have been included at some places and those are likely to be revised after final data become available.

B.M.Nagrle
Director of Economics & Statistics
Planning Department
Mumbai

Mumbai,
Dated 15th March, 1999

अनुक्रमणिका

CONTENTS

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र	ix	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती	xii	Maharashtra's comparison with India
भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक	xiv	Selected socio-economic indicators of States in India
भाग एक—पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	7	Population
3. राज्य उत्पन्न	12	State income
4. किंमतीविषयक स्थिती	16	Price situation
5. रोजगार	23	Employment
6. कृषि व संलग्न व्यवसाय—	35	Agriculture and allied activities—
(1) कृषि		Agriculture
(2) फलोद्यान		Horticulture
(3) जलसिंचन		Irrigation
(4) वने व सामाजिक वनीकरण		Forests and social forestry
(5) मत्स्यव्यवसाय		Fisheries
(6) पशुसंवर्धन		Animal husbandry
(7) दुग्धव्यवसाय		Dairy development
7. सहकार	59	Co-operation
8. ऊर्जा	67	Energy
9. उद्योग	74	Industries
10. परिवहन व दळणवळण	89	Transport and communications
11. शिक्षण	98	Education
12. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सेवा	106	Public health, water supply and other social services.
13. नागरी पुरवठा	117	Civil supplies
14. संस्थांद्वारे वित्त पुरवठा	123	Institutional finance
15. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती	128	Finances of local bodies
16. विशेष अभ्यास	135	Special studies
भाग दोन—सांख्यिकीय तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या.	T-1	Population of Maharashtra and India
2. राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	T-1	Rural and Urban population in the State
3. महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्यूदर व बालमृत्यू दर	T-2	Birth rate, death rate and infant mortality rates based on Sample Registration Scheme, Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
4. काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी	T-3	Economic classification of workers as per population census, 1991
5. औद्योगिक स्रोतानुसार राज्य उत्पन्न—चालू किंमतीनुसार . .	T-4	Net State domestic product by industry of origin at current prices
6. औद्योगिक स्रोतानुसार राज्य उत्पन्न—स्थिर १९८०-८१ किंमतीनुसार	T-5	Net State domestic product by industry of origin at Constant 1980-81 prices
7. औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—चालू किंमतीनुसार	T-6	Net National domestic product by industry of origin and National income at current prices
8. औद्योगिक स्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न—स्थिर किंमतीनुसार	T-7	Net National domestic product by industry of origin and National income at constant prices
9. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा	T-8	Revenue receipts from taxes on agriculture sector in Maharashtra State
10. महसुली व भांडवली लेखांवरील जमेतील कल . .	T-9	Trends in receipts on revenue and capital accounts
11. महसुली व भांडवली लेखांवरील खर्चातील कल . .	T-10	Trends in expenditure on revenue and capital accounts
12. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण	T-12	Economic and purposive classification of Maharashtra State Government budget
13. आठवी/नववी पंचवार्षिक योजना—वर्षानिहाय व उपक्षेत्रनिहाय सुधारित नियत- व्यय आणि खर्च	T-14	Eighth/Ninth Five Year Plan—Yearwise and Sub-sectorwise outlay and expenditure
14. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-15	Consumer price index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra State
15. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-17	Consumer price index numbers for urban non-manual employees
16. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-17	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India
17. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक	T-18	All-India consumer price index numbers for industrial workers
18. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक . .	T-18	All-India wholesale price index numbers
19. महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलनवाढीचे दर	T-19	Inflation rates based on important price indices
20. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील रोजगार	T-20	Working factories and factory employment in Maharashtra State
21. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार	T-22	Employment in different industries in Maharashtra State
22. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद	T-24	Industrial disputes in Maharashtra State
23. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी	T-25	Employment exchange statistics in Maharashtra State
24. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च	T-26	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
25. कृषि गणनेनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र	T-27	Total number, area and average size of operational holdings in Maharashtra according to Agricultural Census
26. महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी ..	T-28	Land utilisation statistics of Maharashtra
27. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरा उत्पादन	T-29	Area under principal crops, production and yield per hectare in Maharashtra State
28. विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र	T-31	Area irrigated by various sources in Maharashtra State
29. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनांचे पीकनिहाय निर्देशांक	T-32	Cropwise index numbers of agricultural production in Maharashtra State
30. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंवड्या आणि वदके ..	T-34	Livestock and poultry in Maharashtra State
31. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (टळक वैशिष्ट्ये) ..	T-35	Co-operative societies in Maharashtra State (Salient features)
32. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा	T-37	Electricity supply in Maharashtra State
33. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक ..	T-39	Index numbers of industrial production in India
34. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी ..	T-40	Important characteristics of industries in Maharashtra State
35. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९६-९७	T-42	Percentage distribution of factories by size class of employment in selected industry groups in Maharashtra 1996-97
36. महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९६-९७	T-43	Percentage distribution of factories by size class of investment in plant and machinery in selected industry groups in Maharashtra 1996-97
37. महाराष्ट्र राज्यात वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य	T-44	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra State
38. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन	T-45	Major mineral production in Maharashtra State
39. महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखरेखी खालील)	T-46	Road length by type of roads in Maharashtra State (Maintained by P.W.D. and Z.P.)
40. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने ..	T-47	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra State
41. महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ ..	T-48	Growth of education in Maharashtra
42. महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा ..	T-49	Medical facilities available in Maharashtra State
43. महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप/रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू	T-50	Quantity of rice and wheat issued to authorised ration/fair price shops in Maharashtra
44. भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन	T-50	Quantity of rice and wheat allotted by Government of India to Maharashtra State
45. महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे	T-51	Deposits and credits of all scheduled commercial banks in rural, semi-urban and urban/metropolitan areas of Maharashtra State

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	SUBJECT
46. निरनिराळ्या उपभोग्य बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च . .	T-52	Monthly <i>per capita</i> expenditure on different items of consumption
47. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी	T-54	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes
48. दृष्टिक्षेपात आर्थिक गणना १९८० आणि १९९०	T-55	Economic census 1980 and 1990 at a glance
49. प्रमुख उद्योग गटानुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या	T-56	Number of enterprises and persons usually working according to major industry groups

आलेख	पृष्ठ क्रमांकानंतर After Page No.	Graphs
1. लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार) . .	8	Population and literacy rate (As per population census)
2. राज्य उत्पन्न . .	14	State Income
3. राज्य उत्पन्नाची औद्योगिक स्रोतानुसार विभागणी . .	14	Composition of State Income by Industry of origin
4. दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न . .	14	Per capita State and National Income
5. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक	22	All-India wholesale price index numbers
6. औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक . .	22	Consumer price index numbers for industrial workers
7. कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार . .	24	Factories and factory employment
8. अन्नधान्य उत्पादन . .	38	Foodgrains production
9. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक . .	40	Index numbers of agricultural production
10. सहकारी संस्थांची वाढ . .	60	Growth of co-operative societies
11. प्राथमिक कृषि पत संस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जांची स्थिती	62	Position of advances disbursed by primary agricultural credit societies
12. विजेचा वापर . .	70	Electricity consumption

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1997-98* (6)	Item (1)
1. भौगोलिक क्षेत्र - (हजार चौ.कि.मी.)	306	308	308	308	308	Geographical Area - (Thousand Sq.Km)
2. प्रशासकीय रचना -						Administrative Set up -
महसूली विभाग	4	4	6	6	6	Revenue Divisions
जिल्हे	26	26	28	31	31	Districts
तहसील	229	235	301	303	325	Tahsils
वस्ती असलेली गावे	35,851	35,778	39,354	40,412	41,251	Inhabited villages
वस्ती नसलेली गावे	3,016	2,883	2,479	2,613	2,613	Un-inhabited villages
शहरे	266	289	307	336	336	Towns
3. जनगणनेनुसार लोकसंख्या-(हजारात)	(1961)	(1971)	(1981)	(1991)	(1-3-1998)@	Population as per Census - (In thousand)
एकूण	39,554	50,412	62,784	78,937	89,052	Total
पुरुष	20,429	26,116	32,415	40,826	46,001	Males
स्त्रिया	19,125	24,296	30,369	38,111	43,051	Females
ग्रामीण	28,391	34,701	40,791	48,395	52,216	Rural
नागरी	11,163	15,711	21,993	30,542	36,836	Urban
अनुसूचित जाती	2,227	3,177	4,480	8,758	N.A.	Scheduled Castes
अनुसूचित जमाती	2,397	3,841	5,772	7,318	N.A.	Scheduled Tribes
लोकसंख्येची घनता (प्रति चौ.कि.मी.)	129	164	204	257	289	Density of population (Per Sq.Km)
साक्षरता प्रमाण (टक्के)	35.1	45.8	55.8	64.9	N.A.	Literacy rate (Percentage)
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	936	930	937	934	936	Sex ratio (Females per thousand males)
नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (टक्के)	28.22	31.17	35.03	38.69	41.36	Percentage of urban population
4. राज्य उत्पन्न - (चालू किंमतीनुसार)						State Income - (At current prices)
राज्य उत्पन्न (कोटी रूपये)	1,597	3,876	15,163	58,137	1,64,577+	State Income (Crore Rs.)
प्राथमिक क्षेत्र (कोटी रूपये)	668	1,109	4,261	13,646	28,755+	Primary Sector (Crore Rs.)
द्वितीय क्षेत्र (कोटी रूपये)	422	1,325	5,321	19,488	56,007+	Secondary Sector (Crore Rs.)
तृतीय क्षेत्र (कोटी रूपये)	507	1,442	5,581	25,003	79,815+	Tertiary Sector (Crore Rs.)
दरडोई राज्य उत्पन्न (रूपये)	409	783	2,435	7,439	18,365+	Per capita State income (Rs.)
5. कृषि - (क्षेत्र हजार हेक्टर्स मध्ये)						Agriculture— (Area in thousand hectares)
निव्वळ पेरणी क्षेत्र	17,878	17,668	18,299	18,565	17,761	Net area sown
पिकांखालील एकूण क्षेत्र	18,823	18,737	19,642	21,859	21,740	Gross cropped area
एकूण सिंचित क्षेत्र	1,220	1,570	2,415	3,319	3,350	Gross irrigated area
एकूण सिंचित क्षेत्राचे एकूण पिकांखालील क्षेत्राशी प्रमाण (टक्के)	6.5	8.4	12.3	15.2	15.4	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
6. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र - (हजार हेक्टर्स मध्ये)						Area under principal crops- (In thousand hectares)
तांदूळ	1,300	1,352	1,459	1,597	1,477	Rice
गहू	907	812	1,063	867	747	Wheat
ज्वारी	6,284	5,703	6,469	6,300	5,500	Jowar
बाजरी	1,635	2,039	1,534	1,940	1,671	Bajri
एकूण तृणधान्ये	10,606	10,320	10,976	11,136	9,907	All cereals
एकूण कडधान्ये	2,349	2,566	2,715	3,257	3,267	All pulses
एकूण अन्नधान्ये	12,955	12,886	13,691	14,393	13,174	All foodgrains

*अस्थायी/Provisional

+प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates

@आधारः अंदाजित लोकसंख्या, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली/Source : Projected population, Registrar General of India, New Delhi

दृष्टिकोषात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1997-98* (6)	Item (1)
ऊस क्षेत्र	155	204	319	536	541	Sugarcane Area
ऊस तोडणी क्षेत्र	N.A.	167	258	442	460	Sugarcane Harvested area
कापूस	2,500	2,750	2,550	2,721	3,139	Cotton
भुईमूग	1,083	904	695	864	533	Groundnut
7. प्रमुख पिकांचे उत्पादन - (हजार टनात)						Production of principal crops- (In thousand tonnes)
तांदूळ	1,369	1,662	2,315	2,344	2,395	Rice
गहू	401	440	886	909	671	Wheat
ज्वारी	4,224	1,557	4,409	5,929	3,780	Jowar
बाजरी	489	824	697	1,115	1,119	Bajri
एकूण तृणधान्ये	6,755	4,737	8,647	10,740	8,469	All cereals
एकूण कडधान्ये	989	677	825	1,441	1,191	All pulses
एकूण अन्नधान्ये	7,744	5,414	9,472	12,181	9,660	All foodgrains
ऊस	10,404	14,433	23,706	38,154	38,174	Sugarcane
कापूस (रुई)	288	82	208	319	298	Cotton (lint)
भुईमूग	800	586	451	979	629	Groundnut
8. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक @ -	-	-	-	136.5	114.5	Index number of agricultural production @ -
9. कृषि गणना-		(1970-71)	(1980-81)	(1985-86)	(1990-91)	Agricultural Census—
वहित खातेदारांची संख्या (हजारात)		4,951	6,863	8,101	9,470	Number of operational holdings (In thousand)
वहितीचे क्षेत्र (हजार हेक्टरस मध्ये)		21,179	21,362	21,352	20,925	Area of operational holdings (In thousand hectare)
वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर)		4.28	3.11	2.64	2.21	Average size of operational holdings (Hectare)
10. पशुधन गणना-	(1961)	(1966)	(1978)	(1987)	(1992)	Livestock Census—
एकूण पशुधन (हजारात)	26,048	25,449	29,642	34,255	36,393	Total livestock (In thousand)
एकूण कोंबड्या-बदके (हजारात)	10,577	9,902	18,791	24,839	32,187	Total poultry (In thousand)
ट्रॅक्टर	1,427	3,274	12,917	34,529	47,251	Tractor
11. वन क्षेत्र (चौ.कि.मी.)	63,544	62,311	64,222	63,798	63,672	Forest Area (Sq.Km.)
12. कारखाने- @@	(1960)	(1970)	(1980)	(1990)	(1997)	Factories- @@
चालू कारखाने	8,010	9,803	15,170	23,410	28,322	Working Factories
सरासरी दैनिक रोजगार (हजारात)	746	952	1,177	1,163	1,291	Average daily employment (In thousand)
दर लाख लोकसंख्येमागे रोजगार	1,886	2,031	1,958	1,483	1,463	Employment per lakh of population
13. वीज- (दशलक्ष कि.वॅ. तास)						Electricity— (Million KWH)
एकूण उत्पादन	3,268	9,134	18,751	37,311	55,384	Total generation
एकूण वापर	2,720	7,650	14,034	30,775	49,672	Total consumption
औद्योगिक वापर	1,853	5,312	8,130	14,706	17,976	Industrial consumption
कृषि वापर	15	356	1,723	6,604	15,689	Agricultural consumption
घरगुती वापर	260	732	1,779	5,065	9,058	Domestic consumption

*अस्थायी / Provisional

@ पाया:- त्रैवर्षीय सरासरी १९७९-८२ = १०० / Base:- Triennial Average 1979-82=100

@ @ कारखाना अधिनियम १९४८ खालील / Covered under Factories Act 1948.

दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE

बाब (1)	1960-61 (2)	1970-71 (3)	1980-81 (4)	1990-91 (5)	1997-98* (6)	Item (1)
14. बँका(अनुसूचित वाणिज्यिक)		(June 1971)	(June 1981)	(June 1991)	(March 1998)	Banking—(Scheduled Commercial)
बँक कार्यालये	N.A.	1,471	3,627	5,591	6,071	Banking offices
बँक कार्यालये असलेली गावे	N.A.	450	1,355	2,749	2,414	Villages having banking offices
15. शिक्षण—						Education—
प्राथमिक शाळा	34,594	45,143	51,045	57,744	63,417	Primary school
विद्यार्थी (हजारात)	4,178	6,229	8,392	10,424	12,136	Enrolment (In thousand)
माध्यमिक शाळा(उच्च माध्यमिक सह)	2,468	5,339	6,119	9,972	14,108	Secondary school(Incl. Higher Secondary)
विद्यार्थी (हजारात)	858	1,936	3,309	5,794	7,947	Enrolment (In thousand)
16. आरोग्य —		(1971)	(1981)	(1991)	(1998)	Health—
रुग्णालये	N.A.	299	530	768	761	Hospitals
दवाखाने	N.A.	1,372	1,776	1,896	1,423	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटा @	N.A.	88	114	144	147	Beds per lakh of population @
जन्मदर@ (**)	34.7	32.2	28.5	26.2	23.1	Birth rate @ (**)
मृत्युदर@ (**)	13.8	12.3	9.6	8.2	7.3	Death rate @ (**)
बाल मृत्युदर@ (+)	86	105	79	60	47	Infant mortality rate @ (+)
17. वाहतूक —						Transport—
रेल्वे मार्गाची लांबी (किलोमीटर)	5,056	5,226	5,233	5,434	5,465	Railway route length (Kilometer)
† रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर)						Road length (Kilometer) †
एकूण	39,241	65,364	1,41,131	1,72,965	1,91,053	Total
पृष्ठांकित	24,852	35,853	66,616	1,32,048	1,61,956	Surfaced
मोटार वाहने (हजारात)	100	312	805	2,641	5,040	Motor vehicles (In thousand)
18. सहकार —						Co-operation —
प्राथमिक कृषि पतसंस्था	21,400	20,420	18,577	19,565	20,251	Primary agricultural credit societies
सभासद (हजारात)	2,170	3,794	5,416	7,942	9,123	Membership (In thousand)
एकूण सहकारी संस्था	31,565	42,597	60,747	1,04,620	1,40,858	Total No. of Co-op. societies
एकूण सभासद (हजारात)	4,191	8,581	14,783	26,903	38,652	Total membership (In thousand)
खेळते भांडवल (कोटी रु.)	291	1,490	5,210	24,283	64,136	Working capital (Rs. in crore)
19. स्थानिक स्वराज्य संस्था —						Local bodies —
जिल्हा परिषदा	25	25	25	29	29	Zilla Parishads
ग्रामपंचायती	21,636	22,300	24,281	25,827	27,594	Gram Panchayats
पंचायत समित्या	295	296	296	298	320	Panchayat Samitis
नगर परिषदा	219	221	220	228	230	Municipal Councils
महानगरपालिका	3	4	5	11	14	Municipal Corporations
कटक मंडळे	7	7	7	7	7	Cantonment Boards

* अस्थायी/Provisional N.A.--उपलब्ध नाही/Not available

@ नमुना नोंदणी पाहणीनुसार/As per Sample Registration Scheme.

(* *) प्रती हजार लोकसंख्येमागे/Per thousand population.

(+) प्रती हजार जिवित जन्मामागे/Per thousand live births.

(†) जिल्हा परिषद व सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या देखरेखीखालील रस्ते/Roads maintained by Z.P. and P.W.D.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Mahara- shtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
1. लोकसंख्या (१९९१)						Population (1991)
1.1. एकूण लोकसंख्या	हजारात	78,937	8,46,303*	9.3	In thousand	Total population
(१) पुरुष	"	40,826	4,39,230*	9.3	"	(i) Males
(२) स्त्रिया	"	38,111	4,07,072*	9.4	"	(ii) Females
1.2. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या	हजारात	48,395	6,28,692*	7.7	In thousand	(a) Rural population
(ब) ग्रामीण लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	61.31	74.29	...	Per cent	(b) Percentage of rural population to total population
1.3. (अ) नागरी लोकसंख्या	हजारात	30,542	2,17,611*	14.0	In thousand	(a) Urban population
(ब) नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	38.69	25.71	...	Per cent	(b) Percentage of urban population to total population
1.4. स्त्री-पुरुष प्रमाण (१९९१)	दर हजार पुरुषां-मागे स्त्रियांची संख्या	934	927@*	...	Females per thousand males	Sex ratio (1991)
1.5. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९८१-९१)	टक्के	25.73	23.85	...	Per cent	Percentage growth of population during 1981-91
1.6. साक्षरता प्रमाण	टक्के	64.87	52.21	...	Per cent	Literacy rate
1.7. (अ) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या (१९९१)	हजारात	16,076	2,05,982@*	7.8	In thousand	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes (1991)
(ब) वरील लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	20.37	24.56@*	...	Per cent	(b) Percentage of above population to total population
1.8. (अ) एकूण काम करणारे (१९९१)	हजारात	33,910	3,14,131@*	10.8	In thousand	(a) Total workers (1991)
(ब) एकूण काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	टक्के	42.96	37.46@*	...	Per cent	(b) Percentage of workers to total population
1.9. भौगोलिक क्षेत्र (१९९१)	लाख चौ.कि.मी.	3.08	32.87	9.4	Lakh Sq. Km.	Geographical area (1991)
2. कृषि† (१९९३-९४)						Agriculture† (1993-94)
2.1. निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	18,188	1,42,095	12.8	Thousand hectares	Net area sown
2.2. पिकांखालील एकूण क्षेत्र	"	21,409	1,86,420	11.5	"	Gross cropped area
2.3. एकूण सिंचित क्षेत्र	"	3,149	68,367	4.6	"	Gross irrigated area
2.4. एकूण सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	14.7	36.7	...	Per cent	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area
2.5. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (१९९४-९५ ते १९९६-९७ या वर्षांची सरासरी)						Area under principal crops (average for years 1994-95 to 1996-97)
(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	1,534	42,978	3.6	Thousand hectares	(i) Rice
(२) गहू	"	728	25,548	2.8	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी	"	5,861	11,471	51.1	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी	"	1,728	9,842	17.6	"	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये	"	10,363	1,00,293	10.3	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	13,732	1,23,128	11.2	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses)
(७) ऊस क्षेत्र	"	541	"	(vii) Sugarcane Area
कापणी क्षेत्र	"	462	4,060	11.4	"	Harvested Area
(८) कापूस	"	2,772	8,676	32.0	"	(viii) Cotton
(९) भुईमूग	"	585	7,729	7.6	"	(ix) Groundnut

† अस्थायी/Provisional. @* जम्मू व काश्मीर सोडून/Excluding Jammu and Kashmir.

* जम्मू व काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती—चालू
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Mahara- shtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (Percentage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन गणना						Livestock census
3.1. एकूण पशुधन (१९९२)	हजारात	36,393	4,70,830	7.7	In thousand	Total livestock (1992)
3.2. ट्रॅक्टर्स (१९८७)	हजारात	35	738	4.7	In thousand	Tractors (1987)
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप (१९८७)	हजारात	743	16,184	4.6	In thousand	Oil engines with pumps for irrigation purposes (1987)
4. वने						Forests
4.1. एकूण वन क्षेत्र* (१९९३-९४)	चौ.कि.मीटर	63,851	6,84,210	9.3	Sq. km.	Total forest area* (1993-94)
5. उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९९६)	संख्या	27,745	2,44,946	11.3	Number	(a) Working factories (1996)
(ब) दैनिक सरासरी रोजगार (१९९६)	हजारात	1,333	9,867	13.5	In thousand	(b) Average daily employment (1996)
6. वीज* (१९९६-९७)						Electricity* (1996-97)
6.1. एकूण उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ. तास	54,037	3,95,896	13.6	Million kwh.	Total generation
6.2. एकूण वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	47,092	2,84,831	16.5	Million kwh.	Total consumption
6.3. (अ) औद्योगिक वापर	दशलक्ष कि.वॅ. तास	18,119	1,06,974	16.9	Million kwh.	(a) Industrial consumption
(ब) औद्योगिक वापराची एकूण वापराशी टक्केवारी	टक्के	38.5	37.6	...	Per cent	(b) Percentage of industrial consumption to total consumption
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) (मार्च १९९८)	संख्या	6,071	64,267	9.4	Number	Banking offices (Scheduled commercial) (March 1998)
7.2. बँक कार्यालये (अनुसूचित वाणिज्यिक) असलेली शहरे व गावे (मार्च १९९३)	संख्या	2,750	37,724	7.3	Number	Towns and villages having banking offices (Scheduled commercial) (March 1993)
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९९७-९८)						State/National Income (1997-98)
8.1. चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	1,64,577†	12,65,167**	13.0	Crore Rs.	Income at current prices
8.2. चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	18,365†	13,193**	...	Rs.	Per capita income at current prices
8.3. घटक उत्पादन मूल्यानुसार स्थूल उत्पन्न	कोटी रुपये	1,82,295	14,26,670	12.8	Crore Rs.	Gross Domestic Product (GDP) at factor cost
8.4. दरडोई स्थूल उत्पन्न	रुपये	20,343	14,877	...	Rs.	Per Capita (GDP)

* अस्थायी/Provisional.

† प्रारंभिक अंदाज, १९८०-८१ च्या मालिकेप्रमाणे/Preliminary estimates, According to 1980-81 series

** शीघ्र अंदाज, १९९३-९४ च्या मालिकेप्रमाणे /Quick estimates, According to 1993-94 series.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक /

राज्य	भौगोलिक क्षेत्र (लाख चौ. कि.मी.) Geo-graphical area (lakh sq. km.)	लोकसंख्या (लाखात) population (In lakh)	लोकसंख्येची घनता Density of population	नागरी लोकसंख्येची एकूण टक्केवारी Percentage of urban population to total population	राज्याच्या लोकसंख्येची भारताच्या लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of State population to All-India population	लोकसंख्येतील दशवर्षीय वाढ (टक्के) Decennial growth rate of population (per cent)	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of scheduled castes and scheduled tribes to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि विषयक काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांची टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1981-91)	(1991)	(1991)	(1991)	(1991)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1. आंध्र प्रदेश	2.75	665.08	242	26.89	7.93	24.20	972	22.24	42.77	65.13
2. आसाम	0.78	224.14	286	11.10	2.67	24.24	923	20.23	31.20	54.45
3. अरुणाचल प्रदेश	0.84	8.65	10	12.80	0.10	36.83	859	64.13	45.22	64.05
4. बिहार	1.74	863.74	497	13.14	10.30	23.54	911	22.22	29.66	74.44
5. दिल्ली	0.01	94.21	6,352	89.93	1.12	51.45	827	19.05	31.51	1.96
6. गुजरात	1.96	413.10	211	34.49	4.93	21.19	934	22.32	34.12	47.74
7. गोवा	0.04	11.70	316	41.01	0.14	16.08	967	2.11	32.59	22.24
8. हरियाणा	0.44	164.64	372	24.63	1.96	27.41	865	19.75	28.66	53.42
9. हिमाचल प्रदेश	0.56	51.71	93	8.69	0.62	20.79	976	29.56	34.41	53.47
10. जम्मू व काश्मीर	2.22	77.19	N.A.	NA	NA	28.92	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
11. कर्नाटक	1.92	449.77	235	30.92	5.36	21.12	960	20.64	38.45	57.79
12. केरळ	0.39	290.99	749	26.39	3.47	14.32	1,036	11.02	28.53	34.29
13. मध्य प्रदेश	4.43	661.81	149	23.18	7.89	26.84	931	37.81	37.67	66.22
14. महाराष्ट्र	3.08	789.37	257	38.69	9.41	25.73	934	20.37	39.29	54.51
15. मणिपूर	0.22	18.37	82	27.52	0.22	29.29	958	36.43	38.55	62.57
16. मेघालय	0.22	17.75	79	18.60	0.21	32.86	955	86.04	40.32	64.08
17. मिझोराम	0.21	6.90	33	46.10	0.08	39.70	921	94.85	42.09	55.62
18. नागालँड	0.17	12.10	73	17.21	0.14	56.08	886	87.70	42.29	73.38
19. ओरिसा	1.56	316.60	203	13.38	3.78	20.06	971	38.41	32.78	63.75
20. पंजाब	0.50	202.82	403	29.55	2.42	20.81	882	28.31	30.07	53.82
21. राजस्थान	3.42	440.06	129	22.88	5.25	28.44	910	29.73	31.62	55.97
22. सिक्कीम	0.07	4.06	57	9.10	0.05	28.47	878	28.29	40.45	63.97
23. तामिळनाडू	1.30	558.59	429	34.15	6.66	15.39	974	20.21	40.81	56.05
24. त्रिपुरा	0.10	27.57	263	15.30	0.33	34.30	945	47.31	29.09	57.43
25. उत्तर प्रदेश	2.94	1391.12	473	19.84	16.59	25.48	879	21.25	29.73	66.66
26. पश्चिम बंगाल	0.89	680.78	767	27.48	8.12	24.73	917	29.22	30.23	49.74
भारत*	32.87	8463.03	@ 274	@ 25.73	@ 100.00	23.85	@ 927	@ 24.56	@ 34.18	@ 58.99

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

@ जम्मू आणि काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA

काम करणान्या रित्रयांचा सहभाग दर Female workers' participa- tion rate	मानव विकासाबाबतचे मुलभूत निर्देशक Basic Indicators of Human Development								दर हजार लोकसंख्येमागे प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांची संख्या Number of students in primary and secondary schools per thousand population	दर शेतकऱ्यामागे निव्वळ पेरणी क्षेत्र (हेक्टर) Net area sown per cultivator (Hectare) (P)	State
	साक्षरतेची टक्केवारी†† Literacy percentage			जन्माच्या वेळची आयुर्मर्यादा (वर्षे) Life expectan- cy at birth (years)	जन्म दर Birth rate (P)	मृत्यू दर Death rate (P)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (P) @@	चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices (Rs.) (P)			
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total								
(1991)	(1991)	(1991)	(1991)	(1988- 92)	(1997)	(1997)	(1997)	(1996-97)	(30.9.96)	(1993-94)	Reference year or date
(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)	(22)	(1)
34.32	55.13	32.72	44.09	60.2	22.5	8.3	63	9,859	155	1.3	Andhra Pradesh
21.61	61.87	43.03	52.89	54.1	28.2	9.9	76	6,663	227	0.7	Assam
37.49	51.45	29.69	41.59	NA	21.4	5.8	47	10,887	196	0.6	Arunachal Pradesh
14.86	52.49	22.89	38.48	57.5	31.7	10.0	71	3,835	139	0.7	Bihar
7.36	73.13	48.64	75.29	NA	21.1	5.4	35	NA	196	1.2	Delhi
25.96	82.01	66.99	61.29	59.5	25.6	7.6	62	13,932	194	2.0	Gujarat
20.52	83.64	67.09	75.51	NA	14.2	7.7	19	19,719	171	2.4	Goa
10.76	69.10	40.47	55.85	62.5	28.3	8.0	68	16,199	170	1.9	Haryana
34.81	75.36	52.13	63.86	63.3	22.6	8.1	63	9,603	209	0.5	Himachal Pradesh
N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	NA	NA	NA	NA	NA	162	NA	Jammu & Kashmir
29.39	67.26	44.34	56.04	62.2	22.7	7.6	53	10,279	196	1.8	Karnataka
15.85	93.62	86.17	89.81	70.9	17.9	6.2	12	9,066	181	2.2	Kerala
32.68	58.42	28.85	44.20	53.5	31.9	11.0	94	7,445	186	1.5	Madhya Pradesh
33.11	76.56	52.32	64.87	63.4	23.1	7.3	47	17,666	213	1.8	Maharashtra
38.96	71.63	47.60	59.89	NA	19.7	5.9	30	NA	175	0.4	Manipur
34.93	53.12	44.85	49.10	NA	30.2	8.8	54	NA	189	0.5	Meghalaya
43.52	85.61	78.60	82.27	NA	15.0	4.8	19	NA	224	0.4	Mizoram
37.96	67.62	54.75	61.65	NA	NA	NA	NA	NA	242	0.5	Nagaland
20.79	63.09	34.68	49.09	55.4	26.5	10.9	96	6,422	176	1.4	Orissa
4.40	65.66	50.41	58.51	66.6	23.4	7.4	51	18,213	157	2.1	Punjab
27.40	54.99	20.44	38.55	56.3	32.1	8.9	85	8,481	187	2.0	Rajasthan
30.41	65.74	46.69	56.94	NA	19.8	6.5	51	NA	229	1.0	Sikkim
29.89	73.75	51.33	62.66	61.5	19.0	8.0	53	11,708	197	1.0	Tamil Nadu
13.76	70.58	49.65	60.44	NA	18.3	6.8	51	NA	184	0.9	Tripura
12.32	55.73	25.31	41.60	55.4	33.5	10.3	85	6,733	156	0.8	Uttar Pradesh
11.25	67.81	46.56	57.70	61.4	22.4	7.7	55	9,441	159	0.9	West Bengal
@ 22.25	@ 64.13	@ 39.29	@ 52.21	@ 58.7	† 27.2	† 8.9	† 71	! 12,099	179	@ 1.3	India*

@@ त्रैवार्षिक (१९९५-९७) सरकती सरासरी/Three year (1995-97) moving average.

(P) — अस्थायी/Provisional. ! सुधारित मालिकेप्रमाणे (१९९३-९४)/According revised series (1993-94)

@ जम्मू व काश्मीर वगळून / Excluding Jammu and Kashmir.

† जम्मू व काश्मीर, नागालँड वगळून / Excluding Jammu and Kashmir, Nagaland.

†† साक्षरतेची टक्केवारी सात व त्यापेक्षा अधिक वयाच्या लोकसंख्येची आहे./The literacy rates relate to the population aged seven and above.

भारतातील राज्यांचे निवडक सामाजिक व आर्थिक निर्देशक—चालू

राज्य	दर हेक्टरी उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (P)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि. ग्रॅ.) Foodgrains production per capita (Kg.)	पिकांखालील दर हेक्टर क्षेत्रामागे खतांचा वापर (कि. ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या-कर्ज घेणाऱ्या सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी Primary agricultural co- operative credit societies- percentage of borrowing members to total members	दर लाख लोकसंख्यामागे कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगार (संख्या) Average daily factory employ- ment per lakh of population (No.) (P)
	एकूण तूणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	ऊस Sugarcane					
संदर्भ वर्ष किंवा दिनांक (1)	त्रैवार्षिक सरासरी-Triennial average (1993-94 to 1995-96)					(1994-95)	(1993-94)	(1993-94)	(1996)	
	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)
1. आंध्र प्रदेश	2,108	459	1,728	285	74,230	167.6	121.4	39.6	40	1,121
2. आसाम	1,335	552	1,303	80	41,113	143.1	9.5	15.0	6	442
3. अरुणाचल प्रदेश	1,133	907	1,125	NA	NA	207.6	NA	14.0	NA	NA
4. बिहार	1,572	702	1,482	510	44,994	141.6	64.6	43.2	48	559
5. दिल्ली	1,908	500	2,229	NA	NA	9.5	247.0	80.0	NA	2,165
6. गुजरात	1,391	616	1,218	296	67,829	108.0	77.5	28.9	41	1,842
7. गोवा	2,470	635	2,206	NA	38,976	110.5	41.4	21.6	22	1,705
8. हरियाणा	2,916	958	2,705	382	56,347	595.5	126.4	77.6	48	1,382
9. हिमाचल प्रदेश	1,662	316	1,603	255	19,875	235.1	34.6	17.5	NA	1,175
10. जम्मू व काश्मीर	1,650	516	1,604	227	27,125	163.3	48.2	41.1	NA	300
11. कर्नाटक	1,479	402	1,229	224	87,511	178.8	64.9	23.9	15	1,620
12. केरळ	1,941	778	1,893	272	87,146	30.5	66.7	13.6	37	1,258
13. मध्य प्रदेश	1,242	674	1,075	130	38,396	261.1	37.4	22.3	33	777
14. महाराष्ट्र	1,066	528	930	158	81,252	146.2	64.9	15.4	24	1,532
15. मणिपूर	2,472	NA	2,472	397	32,263	194.1	58.9	37.7	NA	226
16. मेघालय	1,118	747	1,109	120	23,333	72.2	14.9	18.8	17	93
17. मिझोराम	1,617	1,693	1,621	411	6,969	158.6	8.6	7.5	8	NA
18. नागालँड	1,172	924	1,158	374	42,045	158.1	3.0	29.0	NA	NA
19. ओरिसा	1,234	420	1,103	321	60,517	180.1	22.5	25.8	8	428
20. पंजाब	3,698	840	3,648	458	63,969	962.9	174.7	94.9	60	1,989
21. राजस्थान	1,078	483	905	348	48,146	233.3	34.8	29.1	22	599
22. सिक्कीम	1,405	1,040	1,374	NA	NA	223.0	7.3	12.6	14	NA
23. तामिलनाडू	2,395	442	2,017	253	1,04,118	131.4	136.6	49.5	39	1,720
24. त्रिपुरा	1,900	563	1,852	231	47,723	155.0	19.5	13.0	9	841
25. उत्तर प्रदेश	2,142	858	1,963	176	60,011	263.0	99.3	64.1	51	572
26. पश्चिम बंगाल	2,106	645	2,056	397	71,556	180.4	86.2	28.7	40	1,208
भारत*	1,763	596	1,546	255	68,452	206.4	75.7	36.7	37	1,050

* केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territories.

(P) = अस्थायी/Provisional.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS OF STATES IN INDIA—contd.

उद्योगातील दरडोई स्थूल उत्पादन (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगातील दरडोई मूल्यवृद्धी (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)	विजेचा दरडोई घरगुती वापर (कि. वॅ. ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	विजेचा दरडोई औद्योगिक वापर (कि. वॅ. ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P)	दर लाख लोकसंख्ये- मागे मोटार वाहने (संख्या) Motor vehicles per lakh of popu- lation (No.)	दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रामागे एकूण रस्त्यांची लांबी (किलोमीटर) Total road length per hundred sq. km. of area (Km.) **	दर लाख रास्त भावाच्या / शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	अनुसूचित वाणिज्यिक बँका Scheduled commercial banks			State
							दर लाख लोकसंख्ये- मागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of popu- lation (No.)	दरडोई देवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दरडोई दिलेले कर्ज (रुपये) Bank credit per capita (Rs.)	
(1995-96)	(1995-96)	(1996-97)	(1996-97)	(31-3-97)	(31-3-95)	(1993)	(31-3-98)	(31-3-98)	(31-3-98)	Reference year or date
(33)	(34)	(35)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	(42)	(1)
6,428	1,361	53.94	92.46	3,833	62	55	6.7	4,286	3,092	Andhra Pradesh
2,295	527	18.60	33.57	1,502	87	116	4.9	2,359	775	Assam
NA	NA	45.41	5.68	1,963	14	65	6.1	3,702	486	Arunachal Pradesh
2,314	554	9.33	76.87	1,493	51	57	5.2	2,664	733	Bihar
11,093	2,062	257.24	118.00	23,098	1,535	34	10.0	47,713	29,529	Delhi
18,930	3,933	70.02	261.11	8,166	55	31	7.6	7,430	3,583	Gujarat
19,999	3,940	173.14	410.84	16,715	191	50	19.5	30,455	7,488	Goa
15,055	2,591	95.63	103.79	5,620	61	42	7.4	6,335	2,717	Haryana
5,581	1,556	71.30	134.51	2,166	54	64	12.1	6,873	1,485	Himachal Pradesh
1,215	178	50.48	40.28	2,356	6	33	8.5	6,144	2,295	Jammu and Kashmir
6,399	1,400	58.43	91.49	5,072	73	40	9.0	6,281	4,286	Karnataka
5,016	979	110.10	72.17	4,318	358	44	10.0	8,586	3,802	Kerala
5,773	1,315	51.92	108.42	3,395	48	32	5.8	3,028	1,558	Madhya Pradesh
17,258	3,821	95.30	207.80	5,133	73	48	6.8	13,200	9,542	Maharashtra
211	70	58.86	24.95	2,863	47	98	3.6	1,202	706	Manipur
533	281	43.19	27.99	2,179	34	193	7.9	4,473	678	Meghalaya
NA	NA	96.22	0.91	2,362	31	123	8.8	2,400	556	Mizoram
961	338	46.71	14.25	7,090	78	20	4.5	3,466	635	Nagaland
3,521	749	76.68	140.20	2,084	135	72	6.2	2,506	1,132	Orissa
12,429	1,846	136.60	299.24	9,215	113	49	10.5	11,962	4,620	Punjab
4,574	864	39.83	103.48	3,908	38	35	6.3	3,258	1,545	Rajasthan
NA	NA	98.79	24.60	1,932	26	322	8.0	5,352	1,107	Sikkim
12,060	2,441	70.15	192.18	5,290	157	38	7.7	6,468	6,215	Tamil Nadu
444	53	19.20	16.36	1,074	140	44	5.1	2,350	798	Tripura
3,787	775	41.68	40.53	1,979	73	53	5.4	3,608	1,032	Uttar Pradesh
4,268	882	50.06	72.58	1,774	69	28	5.7	5,774	2,662	West Bengal
7,288	1,515	59.66	113.39	3,912	67	48	6.7	6,132	3,403	India*

(P) — अस्थायी/Provisional.

** सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका, नगरपरिषदा, पाटबंधारे विभाग व वन विभाग यांच्याकडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

This includes roads under P.W.D., Z.P., Municipal Corporations, Municipal Councils, Irrigation Department and Forest Department.

भाग एक
पाहणी
PART I
SURVEY

१. स्थूल आढावा

1. GENERAL APPRAISAL

देशातील आर्थिक स्थिती

१.१. शीघ्र अंदाजानुसार १९९७-९८ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न (१९९३-९४ ची नवीन मालिका) ५.० टक्क्यांनी वाढले. १९९६-९७ मध्ये ही वाढ ७.८ टक्के होती. चालू किंमतीनुसार १९९७-९८ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्न १४,२६,६८७ कोटी रुपये आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न) १२,६५,१६७ कोटी रुपये होईल असा अंदाज आहे. १९९७-९८ मध्ये दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १३,१९३ रुपये इतके अंदाजित आहे. चालू वर्षी म्हणजेच १९९८-९९ ह्या वर्षात पूर्वानुमानानुसार देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात ५.८ टक्के इतकी वाढ अपेक्षित आहे. देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नाचा वृद्धिदर क्षेत्रनिहाय कृषि व संलग्न क्षेत्रात ५.३ टक्के, उद्योग क्षेत्रात ४.७ टक्के व सेवा क्षेत्रात ६.७ टक्के इतका अपेक्षित आहे.

मोसमी पाऊस

१.२. पर्जन्यमान व प्रसार यादृष्टीने १९९८ हे चांगल्या मोसमी पावसाचे सालग अकरावे वर्ष होते. देशभरातील मोसमी पाऊस दीर्घकालीन सरासरी पर्जन्यमानाच्या १०६ टक्के होता. हवामानशास्त्र विभागाच्या अंदाजाप्रमाणे जरी १९९८ चा मान्सून चांगला झाला असला तरी १९९८-९९ या आर्थिक वर्षात हवामानाच्या दृष्टीने प्रतिकूलता अनुभवास आली. पहिला प्रतिकूल अनुभव मे-जून मध्ये आला. त्यावेळी उत्तर भारतात बरेच दिवस अभूतपूर्व अशी उष्णतेची लाट होती आणि त्या काळात कमाल तापमान ४८ डिग्री सेल्सिअस पर्यंत पोहोचले होते. या अपूर्व हवामानामुळे काही पिकांमधील विशेषतः फळे व भाजीपाला या पिकांमधील ओलावा अत्यंत कमी झाला. पूर्व भारतात महापुरांमुळे झालेली हानी ही दुसरी प्रतिकूल घटना होती. हवामानासंबंधित तिसरी प्रतिकूल घटना ऑक्टोबर, १९९८ मध्ये अनुभवास आली. जोरदार पावसामुळे भाताची व कापसाची उभी पिके, तसेच बटाटा व कांदा यासारख्या भाजी पिकांना हानी पोहोचली. देशाच्या उत्तर व दक्षिण भागातील बहुतांश राज्यांमध्ये सरासरीहून २० टक्क्यांपेक्षा जास्त पाऊस झाला, परंतु पूर्वेकडील काही भागात सरासरीहून किमान २० टक्के कमी पाऊस झाला. देशातील एकूण ३५ हवामान उपविभागांपैकी ३३ उपविभागांत १९९८ च्या मान्सूनोत्तर काळात (ऑक्टोबर-डिसेंबर) झालेला पाऊस नेहमीइतका किंवा त्यापेक्षा अधिक होता.

कृषि उत्पादन

१.३. अन्नधान्याचे उत्पादन १९९८-९९ मध्ये १९.५३ कोटी टन अपेक्षित असून ते १९९७-९८ मधील १९.२४ कोटी टन उत्पादनापेक्षा १.५ टक्क्यांनी अधिक असेल. तेलबिया व कापसाचे उत्पादन अनुक्रमे २.४२ कोटी टन व १.४० कोटी गासड्या इतके अपेक्षित आहे. आधीच्या वर्षाशी तुलना करता तेलबिया व कापसाच्या उत्पादनात अनुक्रमे १०.० टक्के व २६.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. १९९८-९९ मध्ये उसाचे उत्पादन २८.९७ कोटी टन अपेक्षित असून ते गतवर्षाच्या २७.६३ कोटी टन उत्पादनापेक्षा जास्त आहे.

Economic situation in the country

1.1. The GDP (1993-94 new series) at constant (1993-94) prices, as per the quick estimates, increased by 5.0 per cent in 1997-98. This growth was 7.8 per cent in 1996-97. In 1997-98 at current prices, the GDP is estimated at Rs.14,26,687 crore and the Net National Products (i.e.National Income) at Rs.12,65,167 crore. The per capita National Income during 1997-98 is estimated at Rs.13,193. **During the current year i.e. 1998-99 as per the advance estimate, the growth in GDP is expected to be 5.8 per cent. The sectoral growth rates of GDP are estimated to be 5.3 per cent for Agriculture and allied sectors, 4.7 per cent for Industry and 6.7 per cent for services.**

Monsoon

1.2. The year 1998 was the eleventh successive normal monsoon year in terms of quantum and distribution of rainfall. The country-wide seasonal rainfall was 106 per cent of the long-term average. Though the 1998 monsoon turned out normal as predicted by the Meteorological Department, the fiscal 1998-99 experienced set backs related to the weather. The first occurred in May-June when northern India experienced unprecedented heat wave conditions for many days with maximum temperature touching a high of 48 degree celsius. This unusual phenomenon caused extreme moisture stress in some crops, particularly fruits and vegetables. Second, there were severe floods and associated damage in eastern India. Third weather related aberration occurred in late October, 1998 when heavy rainfall resulted in damage to standing matured paddy and cotton crops, as well as vegetables such as potato and onion. A number of states received excess rainfall of more than 20 per cent in the north and south, but some areas in the east remained at least 20 per cent deficient. The cumulative rainfall during the post-monsoon season 1998 (October-December) was excess or normal in 33 out of 35 meteorological sub-divisions.

Agricultural Production

1.3. The foodgrains production in 1998-99 is expected to be 19.53 crore tonnes, higher by 1.5 per cent than the level of 19.24 crore tonnes in 1997-98. The production of oilseeds and cotton is expected to be 2.42 crore tonnes and 1.40 crore bales respectively showing a growth of 10.0 per cent and 26.1 per cent respectively as compared with the earlier year. The sugarcane production is likely to be higher at 28.97 crore tonnes in 1998-99 compared with 27.63 crore tonnes in the previous year.

औद्योगिक उत्पादन

१.४. एप्रिल-डिसेंबर, १९९८ या कालावधीकरिता अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या मासिक निर्देशांकांची (पायाभूत वर्ष १९९३-९४=१००) सरासरी १३९.२ होती व ती १९९७-९८ मधील तत्सम कालावधीतील निर्देशांकांच्या सरासरीपेक्षा ३.५ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९७-९८ मधील अशी सरासरी १९९६-९७ च्या तत्सम सरासरीपेक्षा ६.७ टक्क्यांनी अधिक होती. औद्योगिक उत्पादन निर्देशांकांच्या एकूण भारापैकी ७९ टक्के भार असलेल्या वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या उत्पादनाचा सरासरी निर्देशांक एप्रिल-डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत ३.७ टक्क्यांनी वाढला. आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत तो ६.९ टक्क्यांनी वाढला होता.

आयात-निर्यात

१.५. १९९८-९९ मधील पहिल्या नऊ महिन्यांतील निर्यात अमेरिकन डॉलरमध्ये गेल्या वर्षीच्या तत्सम कालावधीतील निर्यातीपेक्षा २.९ टक्क्यांनी कमी होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९८ या कालावधीतील अंदाजित निर्यात २४,२८७ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर होती. याच कालावधीतील अंदाजित आयात ३१,५८३ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर असून ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ७.१ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९८-९९ च्या याच कालावधीत रुपयांमध्ये निर्यात १,०१,८५० कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीच्या तुलनेत ११.७ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत आयात १,३२,४४७ कोटी रुपये होती. ती आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील आयातीच्या तुलनेत २३.२ टक्क्यांनी अधिक होती. याच कालावधीतील विदेशी व्यापारातील अंदाजित तूट ३०,५१७ कोटी रुपये होती. अमेरिकन डॉलरमध्ये ही तूट ७,२९६ दशलक्ष डॉलर होती. डिसेंबर, १९९८ अखेर भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे विदेशी चलनाचा साठा २७,४२९ दशलक्ष अमेरिकन डॉलर इतका होता.

चलन साठा (एम-३)

१.६. चलन साठ्याच्या (एम-३) वाढीचा वेग हा चलनविषयक बदल दर्शवितो. १९९८-९९ मध्ये (१५ जानेवारी, १९९९ पर्यंत) हा वेग अंदाजित १३.२ टक्के होता. तो १९९७-९८ मधील तत्सम कालावधीतील (१०.८ टक्के) वाढीच्या वेगापेक्षा अधिक होता. जनतेकडील चलनातील चालू वर्षातील ह्या कालावधीतील १५.१ टक्के वाढ आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील ९.८ टक्के वाढीपेक्षा जास्त होती.

किंमतीविषयक स्थिती

१.७. किंमतीविषयक स्थिती विचारात घेता अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरात १९९८-९९ मधील पहिल्या सहामाहीत सतत चढता कल दिसून आला.

Industrial Production

1.4. The average of monthly All-India Indices of Industrial Production (Base 1993-94 = 100) for the period April-December, 1998 was 139.2. This was higher by 3.5 per cent than the average index for the corresponding period of 1997-98, while the latter was higher by 6.7 per cent than that for the corresponding period of 1996-97. In the case of manufacturing sector, which accounts for a weight of 79 per cent in the Index of Industrial Production, the average index for the period April-December, 1998 increased by 3.7 per cent, as compared with an increase of 6.9 per cent during the corresponding period of the previous year.

Import-Export

1.5. During the first nine months of 1998-99 the exports measured in American dollar terms decreased by 2.9 per cent over the corresponding period of the previous year. The exports during the period April-December, 1998 were estimated at US\$ 24,287 million. During the same period imports estimated at US\$ 31,583 million were higher by 7.1 per cent than those of the corresponding period of the previous year. During the same period in 1998-99, the exports in rupee terms were Rs.1,01,850 crore showing a rise of 11.7 per cent over the exports during the corresponding period of the previous year. The imports during April-December, 1998 at Rs.1,32,447 crore registered a rise of 23.2 per cent over that during the corresponding period of the previous year. The estimated trade deficit during this period was Rs.30,597 crore. In terms of US Dollars, the trade deficit was US\$ 7,296 million. The foreign currency assets with Reserve Bank of India stood at US\$ 27,429 million by the end of December, 1998.

Money Stock (M-3)

1.6. During the year 1998-99 (upto 15 January, 1999), the pace of growth of money stock (M-3), which reflects monetary developments, was higher (13.2 per cent) than that during the corresponding period of 1997-98 (10.8 per cent). The expansion in the currency with public in the same period during 1998-99 was 15.1 per cent compared with 9.8 per cent during the same period of the previous year.

Price Situation

1.7. As regards price situation, during the first half of 1998-99, there was a continuous rise in the inflation rate based on movement of All-India Wholesale Price Index (WPI) which

चलनवाढीचा दर जो एप्रिल, १९९८ मध्ये ५.७ टक्के होता, तो सप्टेंबर, १९९८ मध्ये ८.६ टक्के इतका वाढला. त्यानंतर तो कमी होऊ लागला व जानेवारी, १९९९ मध्ये ४.६ टक्के इतका खाली आला. या तुलनेत, तो जानेवारी, १९९८ मध्ये ५.८ टक्के होता. एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीच्या अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर ७.३ टक्के होता, तो आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीत ४.८ टक्के होता. १९९८-९९ मधील (जानेवारी, १९९९ पर्यंत) चलनवाढीमध्ये "प्राथमिक वस्तू" या गटाच्या चलनवाढीचा वाटा ५७.९ टक्के होता तर "वस्तुनिर्माण उत्पादने" या गटाच्या चलनवाढीचा वाटा ३४.९ टक्के होता.

१.८. चालू वित्तीय वर्षात औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमत निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरात एप्रिल, १९९८ मधील ८.२ टक्क्यांपासून सतत वाढ होऊन नोव्हेंबर, १९९८ मध्ये तो १९.७ टक्के या उच्च पातळीपर्यंत पोहोचला. त्यानंतर डिसेंबर, १९९८ मध्ये तो १५.३ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीचा दर १४.६ टक्के होता, तर मागील वर्षात तत्सम कालावधीत तो ६.९ टक्के होता.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक स्थिती

१.९. १९९७-९८ मध्ये चालू किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न १,६४,५७७ कोटी रुपये आणि दरडोई राज्य उत्पन्न १८,३६५ रुपये होते. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९७-९८ मधील अंदाजित राज्य उत्पन्न ४२,९३२ कोटी रुपये होते व ते १९९६-९७ मधील ४२,८०३ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा अल्पसे म्हणजे ०.३ टक्क्यांनी अधिक होते. १९८७-८८ ते १९९७-९८ या दहा वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न दुपटीहून अधिक (२.१२ पट) झाले ही बाब उल्लेखनीय आहे. उपलब्ध माहितीच्या आधारे स्थिर किंमतीनुसार १९९८-९९ मध्ये राज्य उत्पन्नात ८.२ टक्के वाढ अपेक्षित आहे. १९९८-९९ मध्ये राज्य उत्पन्नाचा वृद्धिदर कृषि व संलग्न क्षेत्रात १३.७ टक्के, उद्योग ५.८ टक्के व सेवा क्षेत्रात ८.४ टक्के इतका अपेक्षित आहे.

मोसमी पाऊस

१.१०. नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन कोकणात १२ जून, १९९८ रोजी म्हणजे पाच दिवस विलंबाने झाले आणि १६ जून, १९९८ पर्यंत तो संपूर्ण राज्यात पोहोचला. जून महिन्यामध्ये राज्यातील विदर्भ विभाग वगळता उर्वरित भागात सरासरी इतका वा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाला, तर विदर्भ विभागात तो सरासरीपेक्षा कमी झाला. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यात राज्याच्या बऱ्याच भागांत समाधानकारक पाऊस झाला. तथापि, जुलैच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या आठवड्यात झालेला पाऊस अपुरा व कमी तीव्रतेचा असल्याने भाताच्या लावण्या आणि खरीप पिकांच्या

rose from 5.7 per cent in April, 1998 to 8.6 per cent in September, 1998. It started decelerating thereafter and reached a level of 4.6 per cent in January, 1999. In comparison the inflation rate in January, 1998 was 5.8 per cent. The inflation rate based on average All-India WPI for the period April, 1998 to January, 1999 was 7.3 per cent as against 4.8 per cent during the corresponding period of the earlier year. The inflation in 'primary articles' group contributed 57.1 per cent of inflation in 1998-99 (upto January, 1999), while 'manufactured products' group contributed 34.9 per cent.

1.8. During the current financial year inflation rate based on CPI-IW increased continuously from 8.2 per cent in April, 1998 and reached a high level of 19.7 per cent in November, 1998. Subsequently, it declined to 15.3 per cent in December, 1998. The inflation rate based on average CPI-IW for the period April-December, 1998 was 14.6 per cent as against 6.1 per cent registered during the corresponding period of the earlier year.

Economic Situation in Maharashtra State

1.9. At current prices, the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra in 1997-98 is estimated to be Rs.1,64,577 crore and the per capita income to be Rs.18,365. At constant (1980-81) prices, the State Income in 1997-98 is estimated at Rs. 42,932 crore showing a marginal increase of 0.3 per cent over that of Rs.42,803 crore in 1996-97. It is worth noting that during the period of 10 years from 1987-88 to 1997-98 the State Income at constant prices (1980-81) was more than doubled (2.12 times). As per the indications available, the State Income at constant prices during 1998-99 is expected to register an increase of 8.2 per cent. In 1998-99 the sectoral growth rates of State Income are expected to be 13.7 per cent in Agriculture and allied sectors, 5.8 per cent in Industries and 8.4 per cent in services.

Monsoon

1.10. The South-West monsoon arrived in Konkan on 12th June, 1998 late by five days and covered the entire State by 16th June, 1998. The rainfall received during the month of June was average or above average in the State except Vidarbha region where it was below average. Satisfactory rains were received in many parts of the State in the first week of July. However, due to inadequate and low intensity rains received in the second and third weeks of July, transplanting of paddy and sowing

पेरण्या यांवर प्रतिकूल परिणाम झाला. जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यामध्ये विदर्भ विभागातील काही भाग वगळता राज्यातील बहुतांश भागांत जोराचा ते अतिजोराचा पाऊस झाला. ऑगस्टमध्ये राज्याच्या जवळजवळ सर्व भागांत पाऊस झाला आणि तो खरीप पिकांच्या योग्य वाढीस लाभदायक ठरला. राज्यातील खरीप पिकांच्या पेरण्या ऑगस्ट अखेरपर्यंत जवळपास पूर्ण झाल्या. सप्टेंबरमध्ये राज्याच्या सर्व भागांत हलका ते अतिजोराचा पाऊस झाला. तथापि, सततच्या पावसामुळे व ढगाळ हवामानामुळे राज्याच्या काही भागांत भात पिकाचे व काही खरीप पिकांचे नुकसान झाले आणि त्यावेळी रब्बी पिकांच्या पेरण्या सुरू होऊ शकल्या नाहीत. ऑक्टोबरच्या पहिल्या पंधरवड्यात राज्याच्या सर्व भागात हलका ते अतिजोराचा पाऊस झाला. सततच्या पावसामुळे राज्याच्या काही भागांत भात पिकांची आणि खरीप पिकांची हानी झाली. राज्यातील नैऋत्य मोसमी पाऊस २० ऑक्टोबरच्या सुमारास संपला. तथापि ऑक्टोबरच्या शेवटच्या आठवड्यात मान्सूनोत्तर पाऊस झाला. ऑक्टोबर अखेर खरीप पिकांच्या कापण्या पूर्ण झाल्या होत्या आणि रब्बी पिकांच्या पेरण्या प्रगतिपथावर होत्या.

कृषि उत्पादन

१.११. १९९८-९९ मध्ये राज्यात अन्नधान्याचे उत्पादन ११६.८ लाख टन अपेक्षित असून ते १९९७-९८ च्या तुलनेत २१.० टक्क्यांनी अधिक असेल. कापसाच्या उत्पादनात ९३.३ टक्के वाढ अपेक्षित असून ते ५.८ लाख टन होईल. तेलबियांचे उत्पादन ४९.२ टक्क्यांनी वाढून २५.१ लाख टन होईल असा अंदाज आहे. उसाच्या उत्पादनात सुद्धा ३६.६ टक्के वाढ होऊन ते ५२१.५ लाख टन होईल असा अंदाज आहे.

पशुधन उत्पादने

१.१२. १९९७-९८ मध्ये राज्यात अंदाजित दूध उत्पादन ५१.९ लाख टन होते. ते १९९६-९७ मधील ५१.३ लाख टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा १.३ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९७-९८ मध्ये अंड्यांचे अंदाजित उत्पादन २७७ कोटी अंडी इतके होते. १९९६-९७ मधील २६९ कोटी अंड्यांच्या अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते ३.० टक्क्यांनी अधिक होते. १९९७-९८ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १९९ हजार टन होते व ते १९९६-९७ मधील १७३ हजार टन अंदाजित उत्पादनापेक्षा १५.० टक्क्यांनी अधिक होते.

१.१३. एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ ह्या कालावधीत राज्यातील (बृहन्मुंबई वगळून) शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे दूध संकलन प्रतिदिन सरासरी ३६.८२ लाख लिटर होते. ते १९९७-९८ मधील तत्सम कालावधीतील प्रतिदिन सरासरी ३५.८१ लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत २.८ टक्क्यांनी अधिक होते.

of *kharif* crops was adversely affected. In the last week of July, heavy to very heavy rains were received in most parts of the State, except in some parts of Vidarbha region. In August, rains were received in almost all parts of the State which were beneficial for proper growth of *kharif* crops and sowing of *kharif* crops was almost completed by the end of August. In September, light to very heavy rains were received in all parts of the State. However, due to continuous rains and cloudy weather, paddy and some *kharif* crops were damaged in some parts of the State and sowing of *rabi* crops could not be started then. Light to very heavy rains were received in all parts of the State during the first fortnight of October. Paddy crops and *kharif* crops were damaged in some parts of the State due to continuous rains. South-West monsoon withdrew from the State by 20th October. However, post-monsoon rains were received in the last week of October. By the end of October, harvesting of *kharif* crops was completed and sowing of *rabi* crops was in progress.

Agricultural Production

1.11. The foodgrains production in the State is expected to be 116.8 lakh tonnes in 1998-99, more by 21.0 per cent than that in 1997-98. The cotton(Lint) production is expected to increase by 93.3 per cent and would be around 5.8 lakh tonnes. The oil seeds production is expected to increase by 49.2 per cent and would be 25.1 lakh tonnes. The sugarcane production is also expected to increase by 36.6 per cent and would be about 521.5 lakh tonnes.

Livestock Production

1.12. The estimated milk production in the State in 1997-98 was 51.9 lakh tonnes. This was 1.3 per cent more than the estimated production of 51.3 lakh tonnes in 1996-97. The estimated eggs production (in number) in 1997-98 was 277 crore showing an increase of 3.0 per cent over the production of 269 crore in 1996-97. The estimated meat production was 199 thousand tonnes in 1997-98 which was more by 15.0 per cent than that in 1996-97.

1.13. During the period April, 1998 to January, 1999, the average daily collection of milk by the Government and Co-operative Dairies in the State (excluding Brihanmumbai) was 36.82 lakh litres which was higher by 2.8 per cent than that of 35.81 lakh litres during the corresponding period of 1997-98.

औद्योगिक उत्पादन

१.१४. चालू आर्थिक वर्षातील (१९९८-९९) पहिल्या नऊ महिन्यांच्या उपलब्ध माहितीवरून राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तुनिर्माण) सुमारे ४.६ टक्क्यांनी वाढेल असे अनुमान आहे. आधीच्या वर्षी म्हणजे १९९७-९८ मध्ये तत्सम कालावधीत ही वाढ ७.७ टक्के होती.

वीज निर्मिती

१.१५. राज्यातील एकूण वीज उत्पादन १९९७-९८ मध्ये ५५,३८४ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले व ते आधीच्या वर्षातील वीज उत्पादनापेक्षा २.५ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९७-९८ मधील विजेचा एकूण वापर ४९,६७२ दशलक्ष किलोवॅट तास झाला व तो आधीच्या वर्षातील वीज वापरापेक्षा ५.५ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९८-९९ मध्ये जानेवारी, १९९९ पर्यंत विजेचे उत्पादन ४७,८१७ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले व ते आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ४.६ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९८-९९ मध्ये ५ जानेवारी, १९९९ रोजी ९,७१९ मेगॅ वॅट विजेची अत्युच्च मागणी भार नियमन न करता पुरी करण्यात आली. ३१ मार्च, १९९८ अखेर राज्यात वीजपुरवठा करण्यात आलेल्या शेती पंपांची संख्या २१.५१ लाख होती.

रोजगार

१.१६. कारखान्यांसंबंधीच्या आकडेवारीनुसार जून, १९९८ अखेर राज्यातील कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.९४ लाख होता. रोजगार हमी योजनेअंतर्गत राज्यात एप्रिल-डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत ६.३२ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीमध्ये ६.०५ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय, जवाहर रोजगार योजनेअंतर्गत एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ ह्या कालावधीत २.२९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत २.६९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. सेवायोजन केंद्रात १९९७-९८ मध्ये नवीन नोंदणी करणाऱ्यांची संख्या ६.९ लाख होती आणि ती आधीच्या वर्षापेक्षा ६.२ टक्क्यांनी अधिक होती. सेवायोजन केंद्रातील चालू नोंदवहीमध्ये नोंदलेल्या व्यक्तींची संख्या डिसेंबर, १९९८ अखेर ४१.१० लाख होती.

औद्योगिक संबंध

१.१७. जानेवारी ते डिसेंबर, १९९८ मध्ये कारखान्यातील संप व टाळेबंदीमुळे झालेल्या काम स्थगित्यांची संख्या १९९७ मधील तत्सम कालावधीतील ७९ च्या तुलनेत जास्त म्हणजे ८२ होती. जानेवारी ते डिसेंबर, १९९८ मध्ये काम स्थगित्यांमुळे, चालू राहिलेल्या काम

Industrial Production

1.14. From the available indications for the first nine months of the current financial year 1998-99, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State during this period is expected to register an increase of about 4.6 per cent. The corresponding increase in the earlier year i.e. 1997-98 was 7.7 per cent.

Power Generation

1.15. The total generation of electricity in the State during 1997-98 was 55,384 million KWH and was higher by 2.5 per cent than that in the previous year. The overall electricity consumption in 1997-98 was 49,672 million KWH and was higher by 5.5 per cent than that in the previous year. During 1998-99 upto January, 1999, the generation of electricity was 47,817 million KWH which was 4.6 per cent higher than that in the corresponding period of 1997-98. During the current year 1998-99, on 5th January, 1999 the peak demand of 9,719 MW was met without load shedding. As on 31st March, 1998, the number of agricultural pumpsets energised stood at 21.51 lakh.

Employment

1.16. According to factory statistics the average daily factory employment in the State as the end of June, 1998 was 12.94 lakh. Employment provided under the Employment Guarantee Scheme (EGS) during April-December, 1998, was 6.32 crore mandays as against 6.05 crore mandays provided during the corresponding period of the previous year. In addition to this, under the Jawahar Rojgar Yojana, employment of 2.29 crore mandays was provided during the period April to December, 1998 as compared to 2.69 crore mandays provided in the corresponding period of the previous year. The number of new registrations in Employment Exchanges in 1997-98 was 6.9 lakh showing an increase of 6.2 per cent over that of the previous year. The number of persons on live register of Employment Exchanges as at the end of December, 1998 was 41.10 lakh.

Industrial Relations

1.17. The number of work stoppages in factories due to strikes and lockouts in January to December, 1998 was 82 and was more than that of 79 in 1997. The number of mandays lost due to work stoppages including

स्थगित्यांसह, वाया गेलेले मनुष्य दिवस ५४ लाख होते, तर आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत ते २७ लाख होते.

प्राथमिक कृषि संस्थांद्वारे पतपुरवठा

१.१८. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी १९९७-९८ मध्ये १,६९४ कोटी रुपये कर्ज पुरवठा केला. त्याच वर्षात झालेली १,४६७ कोटी रुपयांची कर्जवसुली ही वसुलीयोग्य कर्जाच्या रकमेच्या ५८.८ टक्के होती. आधीच्या वर्षी ती ५८.७ टक्के होती. १९९७-९८ अखेर थकबाकीची रक्कम १,०२८ कोटी रुपये होती.

किंमतीविषयक स्थिती

१.१९. राज्यातील नागरी व ग्रामीण विभागांसाठी तयार करण्यात येणाऱ्या ग्राहक किंमती निर्देशांकानुसार १९९८-९९ च्या एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीत १९९७-९८ च्या तत्सम कालावधीशी तुलना करता नागरी निर्देशांक १४.७ टक्क्यांनी, तर ग्रामीण निर्देशांक १५.३ टक्क्यांनी अधिक होता. चालू वित्तीय वर्षाच्या पहिल्या दहा महिन्यांतील किंमतवाढ मागील वर्षाच्या तत्सम वाढीशी तुलना करता नागरी (४.८ टक्के) व ग्रामीण (३.६ टक्के) ह्या दोन्ही भागांत बरीच जास्त होती.

continuing work stoppages was 54 lakh in January to December, 1998 as against 27 lakh in the corresponding period of last year.

Credit By Primary Agricultural Societies

1.18. The primary agricultural credit societies advanced loans to the tune of Rs. 1,694 crore during 1997-98. The amount of loans recovered during 1997-98 was Rs.1,467 crore which was 58.8 per cent of the amount due as against 58.7 per cent in the previous year. The loans overdue at the end of 1997-98 were Rs.1,028 crore.

Price Situation

1.19. The Consumer Price Index Numbers compiled for the urban and rural areas of the State reveal that **during 1998-99 the average index for the period April, 1998 to January, 1999 was higher than that for the corresponding period of 1997-98 by 14.7 per cent, in the case of Urban Index, while it was higher by 15.3 per cent in the case of Rural Index.** The rate of increase in prices during the first ten months of 1998-99 was substantially higher than that during the corresponding period of the previous year both in Urban (4.8 per cent) and Rural (3.6 per cent) areas of the State.

२. लोकसंख्या

2. POPULATION

२.१. लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्र हे भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाचे मोठे राज्य आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या ७.८९ कोटी होती व ती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.३ टक्के होती. १ मार्च, १९९९ रोजी राज्याची अंदाजित लोकसंख्या ९.०१ कोटी होती.

२.२. राज्याची लोकसंख्या १९८१-९१ या दशकात २५.७३ टक्क्यांनी वाढली (वार्षिक चक्रवाढ वृद्धिदर २.३२ टक्के) ही वाढ आधीच्या दशकातील वाढीपेक्षा (२४.५४ टक्के) जास्त होती. राज्याची मागील पाच दशकातील लोकसंख्येची दशवर्षीय वाढीची टक्केवारी सत्तरीच्या दशकाचा अपवाद वगळता भारताच्या लोकसंख्येच्या दशवर्षीय वाढीच्या टक्केवारीपेक्षा जास्त होती. मागील पाच दशकातील महाराष्ट्र आणि भारताच्या लोकसंख्येतील वाढ भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविली आहेत.

२.३. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्र आणि भारताच्या लोकसंख्येबाबतची काही ठळक वैशिष्ट्ये खालील तक्ता क्र. २.१ मध्ये दर्शविली आहेत.

2.1. Maharashtra is the third largest state in India in respect of population. According to the Population Census 1991, Maharashtra's population was 7.89 crore which was 9.3 per cent of the total population of India. The estimated population of the State as on 1st March, 1999 was 9.01 crore.

2.2. During the decade 1981-91 the population of the State increased by 25.73 per cent, (annual compound growth rate being 2.32 per cent). This increase was higher than that (24.54 per cent) in the preceding decade. The per cent increase in the population of the state during the past five decades except of the decade of seventies was higher than that for India. The decadal growth of population for the last five decades for Maharashtra and India are shown in Table No.1 of Part II.

2.3. Some salient features of the population of the State and India as per 1991 Census are given in the Table No.2.1 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी/Population Statistics
जनगणना/Census 1991

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
लोकसंख्या (कोटीमध्ये)			Population (in crore)
पुरुष	4.08	43.92	Male
स्त्रिया	3.81	40.71	Female
एकूण	7.89	84.63	Total
१९८१-९१ दशकातील वाढ (टक्के)	25.73	23.85	Growth (percentage) during the decade 1981-91
नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी	38.69	25.71	Percentage of urban population to total population
स्त्री-पुरुष प्रमाण (स्त्रिया प्रति हजार पुरुष)	934	927	Sex-ratio (No. of females per thousand males).
लोकसंख्येची घनता (संख्या प्रति चौरस कि.मी.)	257	274*	Density of population (No. per sq. km.)
साक्षरतेची टक्केवारी	64.9	52.2*	Literacy percentage

* जम्मू व काश्मीर वगळून/ excluding Jammu and Kashmir

नागरी लोकसंख्या

२.४. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्याच्या नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण ३८.७ टक्के (३.०५ कोटी) होते व ते भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा (२५.७ टक्के) बरेच जास्त होते. याबाबतीत भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये (एक कोटीहून जास्त लोकसंख्या असलेली) महाराष्ट्राचा क्रमांक पहिला आहे. महाराष्ट्रातील नागरी लोकसंख्येतील वाढ १९८१-९१ या दशकात ३८.९ टक्के होती. तर भारताकरिता (जम्मू व काश्मिर आणि आसाम वगळून) ही वाढ ३६.४ टक्के होती. राज्यातील नागरी लोकसंख्येचे १९६१ मध्ये असलेले २८.२ टक्के हे प्रमाण १९७१ मध्ये ३१.२ टक्के इतके झाले आणि १९८१ मध्ये असलेले ३५.० टक्के हे प्रमाण १९९१ मध्ये ३८.७ टक्क्यांपर्यंत वाढले. महाराष्ट्रातील शहरे व नगरांची संख्या १९८१ मधील ३०७ वरून १९९१ मध्ये ३३६ पर्यंत वाढली.

ग्रामीण लोकसंख्या

२.५. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्या (४.८४ कोटी) एकूण लोकसंख्येच्या ६१.३ टक्के होती. ही टक्केवारी भारताच्या टक्केवारीपेक्षा (७४.३ टक्के) बरीच कमी होती. १९८१-९१ या दशकात राज्याची ग्रामीण लोकसंख्या १८.६ टक्क्यांनी वाढली. ही वाढ भारताच्या तत्सम वाढीपेक्षा (२०.० टक्के) कमी होती. राज्यातील ग्रामीण लोकसंख्येची १९८१-९१ या दशकातील वाढ ही मागील १९७१-८१ या दशकातील वाढीपेक्षा (१७.६ टक्के) थोडी जास्त होती. राज्यातील गावांची एकूण संख्या (वस्ती नसलेली गावे धरून) १९८१ मध्ये ४१,८३३ होती ती वाढून १९९१ मध्ये ४३,०२५ झाली.

साक्षरतेचे प्रमाण

२.६. १९९१ च्या जनगणनेनुसार सात वर्षे व त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे महाराष्ट्रातील प्रमाण ६४.९ टक्के होते व ते भारतातील* साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा (५२.२ टक्के) बरेच जास्त होते. १९८१ मध्ये राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ५५.८ टक्के इतके होते. साक्षरतेच्या टक्केवारीच्या बाबतीत १९९१ मध्ये भारतातील प्रमुख राज्यांमध्ये महाराष्ट्राचा क्रमांक दुसरा लागतो. १९९१ मध्ये राज्यातील पुरुषांचे व स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ७६.६ व ५२.३ टक्के इतके होते.

अनुसूचित जातींची लोकसंख्या

२.७. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या ८७.५८ लाख (पुरुष ४५.०५ लाख व स्त्रिया ४२.५३ लाख) होती. त्यापैकी ६३.४ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात व ३६.६ टक्के नागरी भागात होती. अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ११.१ टक्के होते. हेच प्रमाण भारतासाठी* १६.५ टक्के इतके होते. राज्यातील अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण ४५.९ टक्के होते, व ते भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा (३०.१ टक्के) बरेच जास्त होते.

Urban Population

2.4. As per the 1991 census, the proportion of urban population of the State was 38.7 per cent (3.05 crore) which was much higher than that for India (25.7 per cent). In this regard, Maharashtra stands first amongst the major states (population more than one crore) in India. During the 1981-91 decade, the urban population of the State increased by 38.9 per cent as against the increase of 36.4 per cent for India (excluding Jammu and Kashmir and Assam). The proportion of urban population in the State increased from 28.2 per cent in 1961 to 31.2 per cent in 1971 and from 35.0 per cent in 1981 to 38.7 per cent in 1991. The number of cities and towns in Maharashtra increased from 307 in 1981 to 336 in 1991.

Rural Population

2.5. According to 1991 Population Census the rural population of the State (4.84 crore) was 61.3 per cent of the total population. This percentage was significantly lower than that for India (74.3 per cent). During the 1981-91 decade, the rural population of the State increased by 18.6 per cent. Which was less than the increase of 20.0 per cent for India. The growth of rural population in the State in 1981-91 decade was slightly higher than that (17.6 per cent) in the earlier decade. The total number of villages (including uninhabited villages) in the State increased from 41,833 in 1981 to 43,025 in 1991.

Literacy Rate

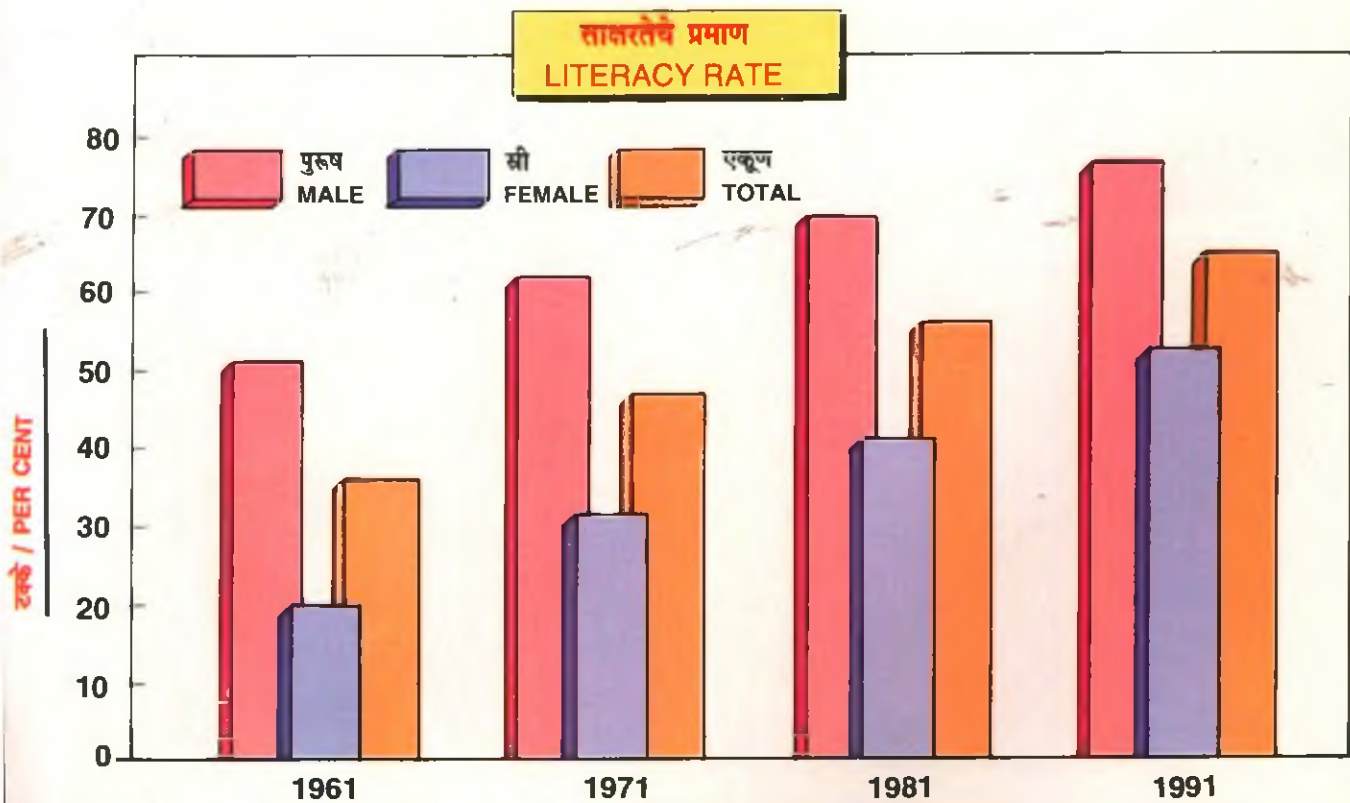
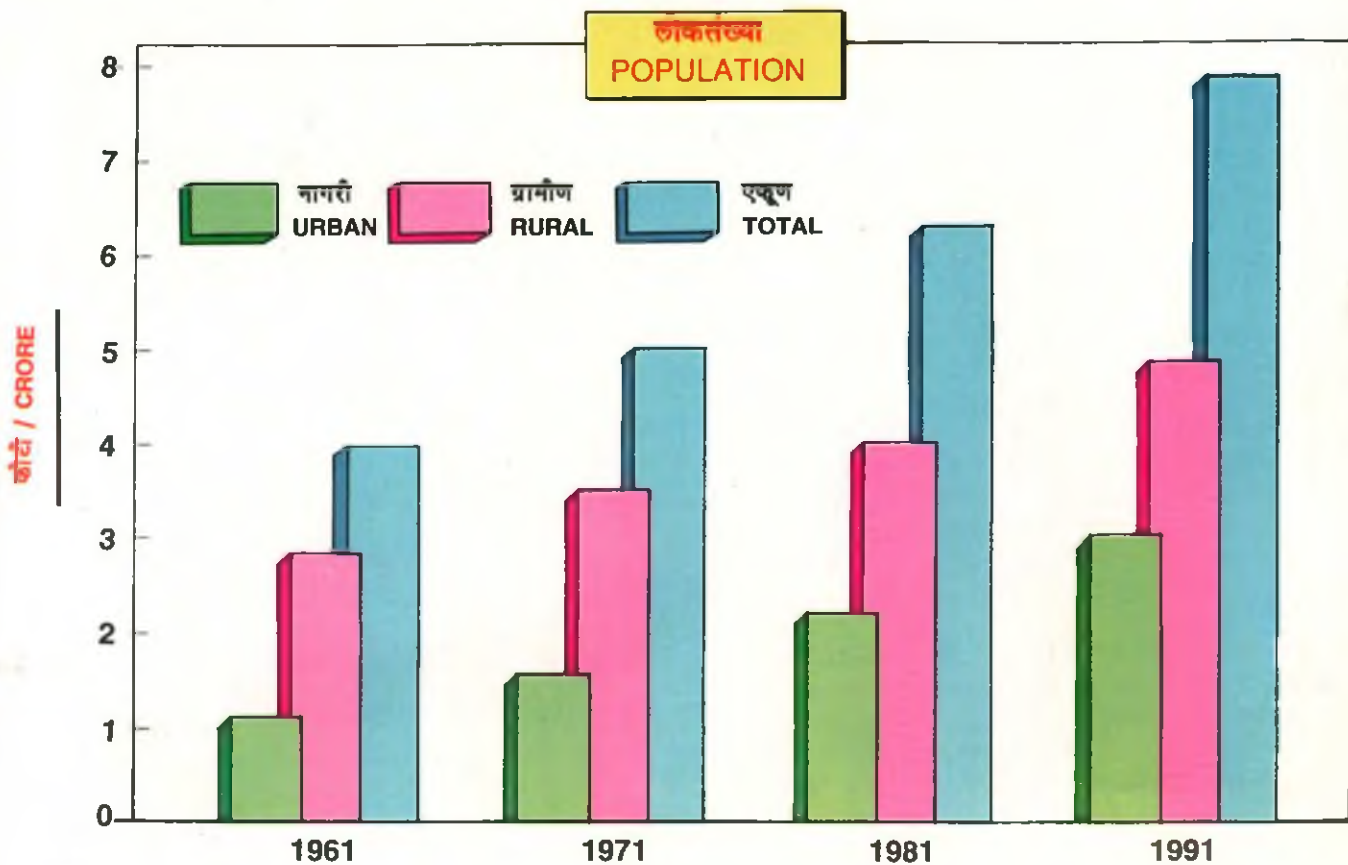
2.6. The literacy rate of population aged seven years and above for Maharashtra, according to 1991 Census, was 64.9 per cent which was significantly higher than that for India* (52.2 per cent). In 1981 the literacy rate was 55.8 per cent in the State. Among the major States in India, Maharashtra ranked second in respect of literacy rate in 1991. The literacy rate for males and females in the State was 76.6 per cent and 52.3 per cent respectively in 1991.

Scheduled Castes Population

2.7. The Scheduled Castes population of the State as per 1991 Census was 87.58 lakh (45.05 lakh males and 42.53 lakh females) of which 63.4 per cent were in rural areas and 36.6 per cent were in urban areas. The proportion of Scheduled Castes population to total population in the State was 11.1 per cent. The corresponding percentage for India* was 16.5 per cent. The literacy rate of the scheduled castes population in the State was 45.9 per cent which was significantly higher than that for India (30.1 per cent).

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

लोकसंख्या व साक्षरतेचे प्रमाण (जनगणनेनुसार)
POPULATION AND LITERACY RATE (As per Population Census)

अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या

२.८. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या ७३.१८ लाख (पुरुष ३७.१८ लाख व स्त्रिया ३६.०० लाख) होती. त्यापैकी ८७.५ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात व १२.५ टक्के नागरी भागात होती. अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे राज्यातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ९.३ टक्के होते. हेच प्रमाण भारतासाठी* ८.१ टक्के इतके होते. राज्यातील अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण २९.४ टक्के होते, व ते भारताच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा (२३.६ टक्के) जास्त होते.

स्थलांतर

२.९. १९९१ च्या जनगणनेनुसार, १९८१-९१ या दशकामध्ये राहण्याच्या आधीच्या ठिकाणानुसार राज्याबाहेरून राज्यात स्थलांतरित झालेल्यांची संख्या १६.१३ लाख होती आणि राज्यातून राज्याबाहेर स्थलांतरित झालेल्यांची संख्या ७.६८ लाख होती. म्हणजेच राज्यात निव्वळ स्थलांतरितांची संख्या ८.४५ लाख होती. त्यापैकी ५.३८ लाख पुरुष आणि ३.०७ लाख स्त्रिया होत्या.

कुटुंबे

२.१०. १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यातील कुटुंबांची संख्या १.५३ कोटी होती. त्यापैकी ६०.३ टक्के ग्रामीण भागात व ३९.७ टक्के नागरी भागात होती. १९९१ मध्ये कुटुंबाचा सरासरी आकार ५.१४ इतका होता व तो १९८१ मधील कुटुंबांच्या आकारापेक्षा (५.३७) कमी होता.

धर्मानुसार लोकसंख्या

२.११. प्रत्येक दशवार्षिक जनगणनेमध्ये विविध धर्मानुसार लोकसंख्येचे चित्र सादर करण्याचा प्रयत्न केला जात असतो. १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे राज्यातील व भारतातील प्रमुख धर्मानुसार लोकसंख्येची टक्केवारी खालील तक्ता क्र. २.२ मध्ये दिली आहे.

Scheduled Tribes Population

2.8. The Scheduled Tribes population of the State as per 1991 Census was 73.18 lakh (37.18 lakh males and 36.00 lakh females) of which 87.5 per cent were in rural areas and 12.5 per cent were in urban areas. The proportion of Scheduled Tribes population to total population in the State was 9.3 per cent. The corresponding percentage for India* was 8.1 per cent. The literacy rate of the scheduled tribes population in the State was 29.4 per cent which was higher than that for India (23.6 per cent).

Migration

2.9. As per the 1991 Census, during the decade 1981-91, based on the place of last residence, the number of in-migrants in Maharashtra was 16.13 lakh and that of out-migrants was 7.68 lakh. Thus the number of net migrants in the State was 8.45 lakh of which 5.38 lakh were males and 3.07 lakh were females.

Households

2.10. According to 1991 Population Census the number of households in the State was 1.53 crore of which 60.3 per cent were in rural areas and 39.7 per cent were in urban areas. The average household size in 1991 was 5.14 which was lower than that (5.37) in 1981.

Population by Religion

2.11. Every decennial census attempts to provide picture of the religious persuasions of the people. According to 1991 Census the percentage distribution of the population by major religious communities in the State and India is shown in Table No.2.2 given below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.2
१९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे धर्मानुसार एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी
Percentage distribution of population by Religious Communities as per 1991 Census

धर्म (1)	एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage to total Population		Religious Communities (1)
	राज्य/State (2)	भारत/India (3)	
हिंदू	81.1	82.0	Hindus
मुस्लिम	9.7	12.1	Muslims
बौद्ध	6.4	0.8	Buddhists
जैन	1.2	0.4	Jains
ख्रिश्चन	1.1	2.3	Christians
शीख	0.2	1.9	Sikhs
इतर@	0.3	0.5	Others @
एकूण	100.0	100.0	Total

मातृभाषेनुसार लोकसंख्या

२.१२. १९७१, १९८१ आणि १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे मातृभाषेनुसार राज्यातील लोकसंख्येची टक्केवारी खालील तक्ता क्र. २.३ मध्ये दिली आहे.

Population by mother tongue

2.12. The percentage distribution of population in the State by mother tongue as per 1971, 1981 and 1991 censuses is given in Table No.2.3 below.

तक्ता क्रमांक /TABLE NO. 2.3
१९७१, १९८१ आणि १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे मातृभाषेनुसार लोकसंख्येची टक्केवारी
Percentage distribution of population by mother tongue
as per 1971, 1981 and 1991 Censuses

मातृभाषा	एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage to total population			Mother tongue
	1971	1981	1991	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
मराठी	76.61	72.78	73.34	Marathi
हिंदी	5.02	6.61	7.82	Hindi
उर्दू	7.26	6.88	7.26	Urdu
गुजराती	2.75	2.68	2.55	Gujarati
इतर भाषा	8.36	11.05	9.03	Other languages
एकूण	100.0	100.0	100.0	Total

२.१३. १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे मातृभाषा मराठी असणाऱ्या लोकसंख्येची टक्केवारी ७३.३ होती. दोन दशकापूर्वी म्हणजे १९७१ मध्ये ही टक्केवारी ७६.६ होती. मातृभाषा हिन्दी असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. हे प्रमाण १९७१ मधील ५.० टक्क्यावरून १९८१ मध्ये ६.६ टक्के आणि १९९१ मध्ये ७.८ टक्के इतके वाढले. मातृभाषा उर्दू असणाऱ्या लोकसंख्येचे १९९१ मध्ये असलेले प्रमाण (७.३ टक्के) १९७१ मधील प्रमाणाइतकेच होते.

2.13. According to 1991 census, the percentage of population returning Marathi language as mother tongue was 73.3 per cent. Two decades back i.e. in 1971, this percentage was 76.6. The percentage of population returning Hindi language as mother tongue has shown an increasing trend. It has increased from 5.0 per cent in 1971 to 6.6 per cent in 1981 and to 7.8 per cent in 1991. The proportion of population returning Urdu language as mother tongue in 1991 (7.3 per cent) was the same as that in 1971.

विवाहित महिलांची टक्केवारी

२.१४. १९८१ आणि १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे वयोगटानुसार विवाह झालेल्या महिलांचे एकूण महिलांशी टक्केवारी खालील तक्ता क्र. २.४ मध्ये दिली आहे.

Percentage of married women

2.14. The percentage of ever married women to total women by age group as per 1981 and 1991 censuses is given in the Table No. 2.4 below.

तक्ता क्रमांक /TABLE NO. 2.4
१९८१ आणि १९९१ च्या गणनेप्रमाणे वयोगटानुसार विवाह झालेल्या महिलांची एकूण महिलांशी टक्केवारी
Percentage of ever married women to total
women by age group as per 1981 and 1991 Censuses

जनगणना वर्ष Census Year	वयोगटानुसार टक्केवारी Percentage by age group	
	15 - 19	15 - 44
(1)	(2)	(3)
1981	39.07	83.75
1991	27.71	81.47

२.१५. १५ ते १९ वयोगटातील विवाह झालेल्या महिलांची त्या वयोगटातील एकूण महिलांशी टक्केवारी १९८१ मध्ये ३९.१ होती त्यामध्ये लक्षणीय घट होऊन ती १९९१ मध्ये २७.७ टक्के इतकी झाली. महिलांचे विवाहाचे वय वाढत असल्याचे हे निदर्शक आहे.

२.१६. १९९१ च्या जनगणनेनुसार विद्यमान विवाहित महिलांची विवाहोत्तर कालावधी व विवाहाच्या वेळी असलेल्या वयानुसार टक्केवारी खालील तक्ता क्र. २.५ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्रमांक /TABLE NO. 2.5
विद्यमान विवाहित महिलांची विवाहोत्तर कालावधी व विवाहाच्या वेळी असलेल्या वयानुसार
टक्केवारी - १९९१ जनगणना
Percentage of currently married women by duration of marriage and
age at marriage - 1991 Census

विवाहाच्या वेळी असलेले वय (वर्ष)	विवाहोत्तर कालावधी /Duration of marriage					Age at marriage (Year)
	0 - 4	5 - 9	10 - 19	20 - 29	30+	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
ग्रामीण						Rural
१८ पेक्षा कमी	41.89	49.77	56.60	59.11	67.94	Below 18
१८ पेक्षा जास्त	58.11	50.23	43.40	40.89	32.06	18 and above
एकूण	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total
नागरी						Urban
१८ पेक्षा कमी	24.23	33.28	42.13	46.91	57.59	Below 18
१८ पेक्षा जास्त	75.77	66.72	57.87	53.09	42.41	18 and above
एकूण	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total

२.१७. वयाची १८ वर्षे पूर्ण होण्याआधी विवाह झालेल्या महिलांची टक्केवारी ग्रामीण आणि नागरी भागात उत्तरोत्तर कमी होत गेली आहे, असे वरील तक्त्यावरून दिसून येईल.

2.15. The percentage of ever married women in the age group 15-19 to total women in that age group decreased significantly from 39.1 in 1981 to 27.7 in 1991. This is an indication of increasing age of women at marriage.

2.16. As per the 1991 population census, the percentage of currently married women by duration of marriage age at marriage is given in Table No.2.5 below.

2.17. It will be seen from the above table that the percentage of women who got married before the age of 18 years has declined over the period of time both in rural and urban areas of the State.

जन्मदर, मृत्युदर व बालमृत्यु दर

२.१८. १९७१-१९९७ या कालावधीसाठी निरनिराळ्या राज्याकरिता व भारताकरिता नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारित जन्मदर, मृत्युदर आणि बालमृत्यु दरा बाबतची माहिती उपलब्ध आहे. महाराष्ट्र आणि भारताकरिता हे दर भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक-३ मध्ये दिले आहेत. १९९७ मध्ये महाराष्ट्रातील जन्मदर, मृत्युदर आणि बालमृत्यु दर (अस्थायी) अनुक्रमे २३.१, ७.३, व ४७.० होते. हे दर भारताच्या तत्सम दरापेक्षा कमी होते. भारताकरिता* हे दर अनुक्रमे २७.२, ८.९ आणि ७१.० होते.

Birth rate, Death rate and Infant Mortality Rate

2.18. The birth rate, death rate and infant mortality rate based on Sample Registration Scheme for the period 1971-1997 are available for different States and India. These rates for Maharashtra and India are given in Table No.3 of Part-II. The birth rate, death rate and infant mortality rate for Maharashtra for the year 1997 (provisional) were 23.1, 7.3 and 47.0 respectively. These rates were less than that for India* which were 27.2, 8.9 and 71.0 respectively.

३. राज्य उत्पन्न

3. STATE INCOME

चालू आणि स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न

३.१. प्रारंभिक अंदाजानुसार महाराष्ट्राचे १९९७-९८ मधील राज्य उत्पन्न (राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्न) चालू किंमतीनुसार १,६४,५७७ कोटी रुपये होते व ते १९९६-९७ मधील १,५५,३८८ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा (अस्थायी) ५.९ टक्क्यांनी जास्त होते. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९७-९८ मध्ये राज्य उत्पन्न (प्रारंभिक अंदाजानुसार) ४२,९३२ कोटी रुपये होते व ते १९९६-९७ मधील ४२,८०३ कोटी रुपये राज्य उत्पन्नापेक्षा (अस्थायी) अल्पशे म्हणजे ०.३ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९६-९७ मध्ये तत्सम वाढ ७.० टक्के होती. १९८७-८८ ते १९९७-९८ या दहा वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न दुपटीहून अधिक (२.१२ पट) झाले ही बाब उल्लेखनीय आहे.

३.२. १९९७-९८ मध्ये राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत अल्पशी (०.३ टक्के) वाढ झाली. १९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये राज्य उत्पन्नाच्या तीन क्षेत्रांपैकी द्वितीय व तृतीय क्षेत्रात अनुक्रमे ६.४ टक्के व ६.२ टक्के वाढ झाली. तथापि प्राथमिक क्षेत्रात मात्र २४.५ टक्क्यांची मोठी घट झाली. १९९७-९८ हे कृषि क्षेत्रासाठी अतिशय खराब वर्ष होते. १९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये अन्नधान्य व ऊसाच्या उत्पादनात अनुक्रमे ३३.८ टक्के व ८.७ टक्के इतकी घट झाली. १९९७-९८ मध्ये तेलबिया पिकांच्या उत्पादन निर्देशांकात ३५.१ टक्के व तंतू पिकांच्या उत्पादन निर्देशांकात ४४.२ टक्के घट झाली. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून कृषि क्षेत्रातील मूल्यवृद्धीत (स्थिर किंमतीनुसार) १९९७-९८ मध्ये २६.८ टक्क्यांनी घट झाली. द्वितीय क्षेत्रात प्रारंभिक अंदाजानुसार १९९७-९८ मध्ये नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या मूल्यवृद्धीत ७.१ टक्के वाढ अपेक्षित आहे.

३.३. १९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये राज्य उत्पन्नामध्ये (चालू किंमतीनुसार) झालेली ९,१८९ कोटी रुपयांची एकूण वाढ ही प्राथमिक क्षेत्रातील ४,९३० कोटी रुपये घट व द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रातील अनुक्रमे ६,४५४ कोटी रुपये व ७,६६५ कोटी रुपये वाढ यांचा एकत्रित परिणाम आहे.

३.४. राज्य उत्पन्नाच्या चालू किंमतीनुसार क्षेत्रवार विभागणीवरून असे दिसून येते की, १९९७-९८ या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे १७.५ टक्के, ३४.० टक्के व ४८.५ टक्के इतका होता. १९८०-८१ मध्ये याच क्षेत्रांची तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे २८.१ टक्के, ३५.१ टक्के व ३६.८ टक्के होती. यावरून असे दिसून येते की, या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी झाला आहे, द्वितीय क्षेत्राचा वाटा जवळजवळ स्थिर राहिला आहे, तर तृतीय क्षेत्राच्या वाटात वाढ झाली आहे.

State Income at Current and Constant (1980-81) prices

3.1. The preliminary estimate of the State Income (i.e. Net State Domestic Product) of Maharashtra at current prices for 1997-98 was Rs.1,64,577 crore, showing an increase of 5.9 per cent over that of Rs.1,55,388 crore (provisional estimate) for 1996-97. The State Income (preliminary estimate) at constant (1980-81) prices for 1997-98 was Rs. 42,932 crore showing an marginal increase of 0.3 per cent over that of Rs.42,803 crore (provisional) in 1996-97. The corresponding increase was 7.0 per cent during 1996-97. It is worth noting that during the period of ten years from 1987-88 to 1997-98 the State Income at constant (1980-81) prices has more than doubled (2.12 times).

3.2. The State's economy has registered a marginal growth (0.3 per cent) in 1997-98. During 1997-98, of the three sectors of the State Income, the secondary and tertiary Sector showed a growth of 6.4 per cent and 6.2 per cent respectively over that of 1996-97. However, the Primary Sector registered a substantial fall of 24.5 per cent. The year 1997-98 was very bad for agriculture sector. The foodgrains and sugarcane production in 1997-98 was lower by 33.8 per cent and 8.7 per cent respectively than that in 1996-97. The index number of oilseeds production decreased by 35.1 per cent and that of fibres production decreased by 44.2 per cent during 1997-98. The overall effect was a fall of 26.8 per cent in the value added (at constant prices) in the agriculture sector in 1997-98. In the secondary sector in 1997-98, as per the preliminary estimate, a growth of 7.1 per cent is expected in the value added in registered manufacturing sector.

3.3. The total increase of Rs.9,189 crore (at current prices) in the State Income in 1997-98 over that in 1996-97 was the net result of decrease of Rs.4,930 crore in primary sector and increase in secondary and tertiary sector by Rs.6,454 crore and Rs.7,665 crore respectively.

3.4. The sectoral composition of the State Income (at current prices) in 1997-98 indicates that the percentage share of the primary, secondary and tertiary sectors was 17.5, 34.0 and 48.5 respectively. In 1980-81, the corresponding percentage share was 28.1, 35.1 and 36.8 respectively. Thus, the share of primary sector has declined over the period, that of the secondary sector remained more or less steady, while that of the tertiary sector has gone up.

दरडोई राज्य उत्पन्न

३.५. १९९७-९८ वर्षामध्ये चालू किंमतीनुसार अंदाजित दरडोई राज्य उत्पन्न १८,३६५ रुपये होते. ते १९९६-९७ मधील १७,६६६ रुपयांपेक्षा ४.० टक्क्यांनी जास्त होते. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार १९९६-९७ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ४,८६६ रुपये होते, ते १.५ टक्क्यांनी कमी होऊन १९९७-९८ मध्ये ४,७९९ रुपये झाले.

वाढीचा कल

३.६. १९८०-८१ ते १९९७-९८ या १७ वर्षांच्या कालावधीत स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ७.० टक्के होता. याच कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नाचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ४.७ टक्के होता.

३.७. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न जरी १९८०-८१ मधील ४,२६९ कोटी रुपयांवरून १९९७-९८ मध्ये ६,३०३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या कालावधीत त्यामध्ये चढउतार झाले होते. १९८२-८३, १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७, १९९०-९१, १९९१-९२, १९९४-९५ आणि १९९७-९८ या वर्षांमध्ये घट झाली व त्यामुळे प्राथमिक क्षेत्राच्या दीर्घकालीन वृद्धिदरावर प्रतिकूल परिणाम झाला. या १७ वर्षांच्या कालावधीत प्राथमिक क्षेत्रातील सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ३.९ टक्के होता. द्वितीय क्षेत्रात याच कालावधीत सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ७.१ टक्के होता. १९८१-८२, १९८७-८८ व १९९१-९२ ही वर्षे वगळता द्वितीय क्षेत्रामध्ये भरीव वाढ दिसून आली. तृतीय क्षेत्रात १९८०-८१ ते १९९७-९८ या कालावधीत, सातत्याने वाढ झाली. या क्षेत्राचा या कालावधीतील सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ८.५ टक्के होता. सहाव्या व सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा सरासरी वार्षिक वृद्धिदर अनुक्रमे ३.० टक्के व ७.८ टक्के होता. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत हा वार्षिक वृद्धिदर ९.२ टक्के होता.

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.८. भारत सरकारने अलिकडेच राष्ट्रीय उत्पन्नाची मालिका १९९३-९४ हे वर्ष पायाभूत धरून सुधारित केली आहे. सुधारित मालिकेप्रमाणे चालू किंमतीनुसार १९९७-९८ मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न अंदाजित १२,६५,१६७ कोटी रुपये असून ते १९९६-९७ मधील ११,४०,८९५ कोटी रुपये राष्ट्रीय उत्पन्नापेक्षा १०.९ टक्क्यांनी अधिक आहे. राज्य उत्पन्नात तत्सम वाढ ५.९ टक्के होती. १९९७-९८ मध्ये चालू किंमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न १३,१९३ रुपये होते, तर दरडोई राज्य उत्पन्न १८,३६५ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न अधिक असण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत वस्तुनिर्माण आणि तृतीय क्षेत्राचे प्राबल्य हे होय.

Per Capita State Income

3.5. The per capita State Income at current prices for the year 1997-98 is estimated at Rs.18,365 which is higher by 4.0 per cent than that of Rs.17,666 in 1996-97. At constant (1980-81) prices, the per capita State Income decreased by 1.5 per cent from Rs.4,866 in 1996-97 to Rs.4,791 in 1997-98.

Growth Trend

3.6. The average annual growth rate of State Income at constant (1980-81) prices in the 17 years period from 1980-81 to 1997-98 was 7.0 per cent. In the same period, the average annual growth rate of per capita State Income was 4.7 per cent.

3.7. The trend in the growth of State Income at constant (1980-81) prices is not uniform for all the three sectors. Though, the income from the primary sector increased from Rs.4,261 crore in 1980-81 to Rs.6,303 crore in 1997-98, it showed fluctuations in the intervening period. The years 1982-83, 1984-85, 1985-86, 1986-87, 1990-91, 1991-92, 1994-95 and 1997-98 recorded a fall which adversely affected the long term growth rate in the primary sector. In this 17 years period, the average annual growth rate in the primary sector was 3.9 per cent. In the secondary sector, the average annual growth rate in the same period was 7.1 per cent. Except for the years 1981-82, 1987-88 and 1991-92, the secondary sector showed sizeable growth. In the tertiary sector, there has been a continuous growth during the period from 1980-81 to 1997-98. The average annual growth rate in this sector was 8.5 per cent in this period. The average annual growth rate of the State Income in the Sixth Five Year Plan and Seventh Five Year Plan periods was 3.0 per cent and 7.8 per cent respectively. In the Eighth Five Year Plan period the average annual growth rate was 9.2 per cent.

Comparison with National Income

3.8. The Government of India has recently revised the National Income series with 1993-94 as the base year. As per the revised series the National Income at current prices, is estimated at Rs.12,65,167 crore in 1997-98 as against Rs.11,40,895 crore in 1996-97 showing an increase of 10.9 per cent. The corresponding increase in the State Income was 5.9 per cent. In 1997-98 the per capita National Income at current prices was Rs.13,193 as against per capita State Income of Rs.18,365. The higher per capita State Income is mainly the result of the prominence of registered manufacturing and tertiary sectors in the State.

३.९. १९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ४.८ टक्क्यांची वाढ दिसून आली. तथापि याच कालावधीत राज्य उत्पन्नात स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार ०.३ टक्के एवढी अल्पशी वाढ झाली.

३.१०. स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार १९९८-९९ मध्ये देशांतर्गत स्थूल उत्पन्नात ५.८ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षित आहे व ती राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढीपेक्षा फारशी वेगळी अपेक्षित नाही. कृषि व वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील वृद्धिबाबतची उपलब्ध आकडेवारी आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील वाढीचे कल यावर आधारित तात्पुरत्या पुर्वानुमानानुसार १९९८-९९ मध्ये स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्नात ८.२ टक्क्यांनी वाढ होईल अशी अपेक्षा आहे.

३.११. १९९०-९१ ते १९९७-९८ या वर्षांचे चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न खालील तक्ता क्र. ३.१ मध्ये दिलेले आहे.

3.9. The National Income at constant (1993-94) prices in 1997-98 showed an increase of 4.8 per cent over that in 1996-97. However, in the same period the State Income at constant (1980-81) prices increased marginally by 0.3 per cent.

3.10. At constant (1993-94) prices the growth in Gross Domestic Product in 1998-99 for the country is placed at 5.8 per cent and it is not expected to be much different from the growth in National Income. As per the tentative forecast, based on the available data on the performance of agriculture and manufacturing sectors and recent growth trends in other sectors, the State Income at constant (1980-81) prices might go up by 8.2 per cent in 1998-99.

3.11. Per capita State Income and National Income at current prices for the years 1990-91 to 1997-98 are presented in table No.3.1 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.1

चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न - १९९०-९१ ते १९९७-९८
Per Capita State Income and National Income at Current Prices - 1990-91 to 1997-98

वर्ष/Year (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra (2)	भारत/India (3)
1990-91	7439	4983
1991-92	8242	5603
1992-93	10080	6262
1993-94	12010	7902*
1994-95	13368	9178*
1995-96	15770	10525*
1996-97	17666	12099*
1997-98	18365	13193*

* As per the revised series(1993-94)

* सुधारित मालिकेप्रमाणे (१९९३-९४)

३.१२. राज्य उत्पन्नाची चालू व स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नाची चालू व स्थिर (१९९३-९४) किंमतीनुसार क्षेत्रनिहाय आकडेवारी या प्रकाशनातील भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ५ ते ८ मध्ये दर्शविली आहे.

3.12. The sectorwise details of State Income at current and at constant (1980-81) prices and those for National Income at current and at constant (1993-94) prices are presented in Table Nos. 5 to 8 of Part-II of this publication.

राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांच्या राज्यनिहाय वृद्धिदरांची तुलना

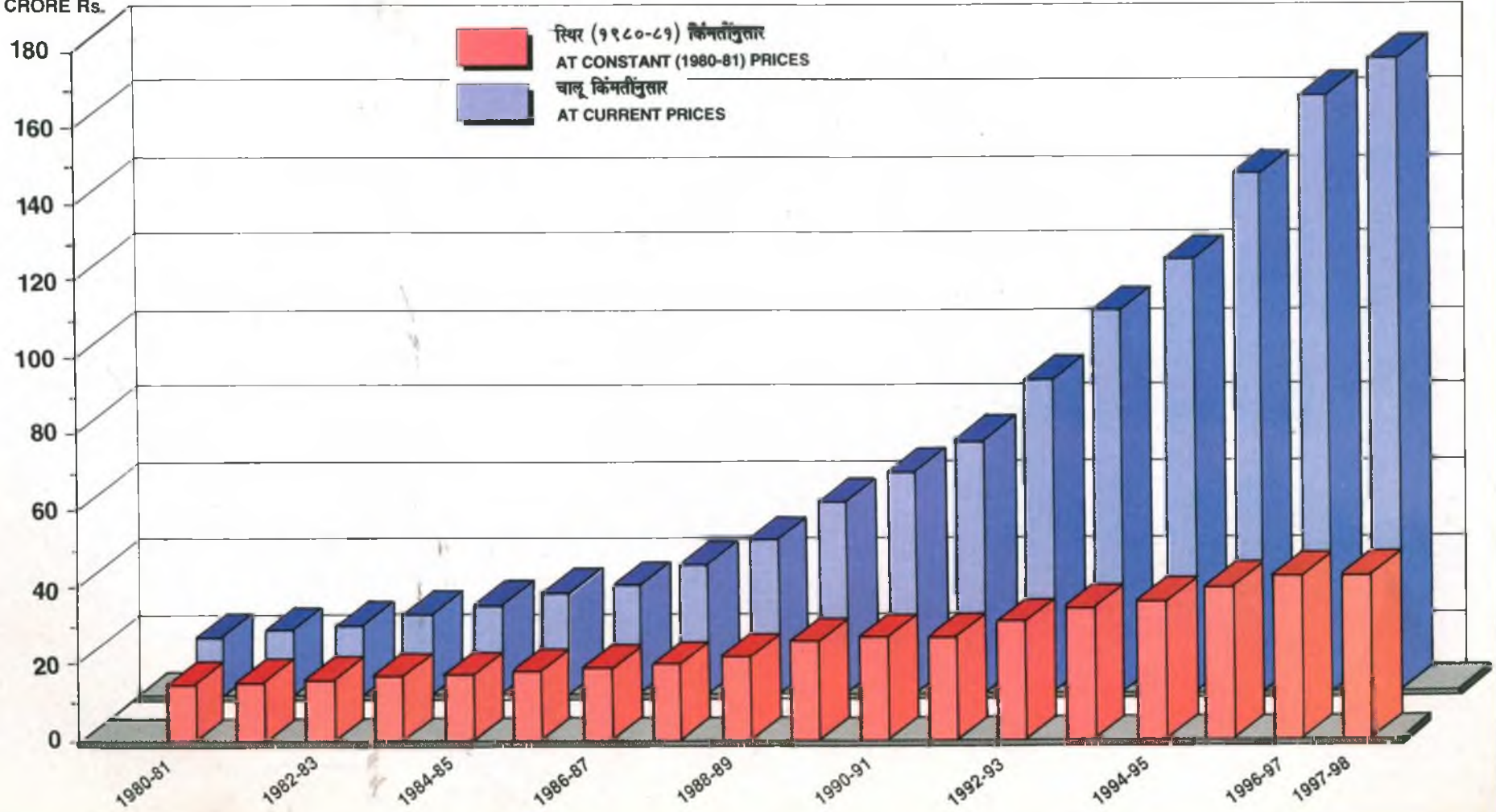
Statewise Comparison of Growth Rates of State Income and Per Capita State Income

३.१३. स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार प्रमुख राज्यांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाची आकडेवारी १९८०-८१ ते १९९६-९७ या वर्षासाठी उपलब्ध आहे. प्रमुख राज्यांचे ह्या कालावधीतील राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न यांचे वार्षिक वृद्धिदर व १९९६-९७ या वर्षातील चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न यांची आकडेवारी तक्ता क्र. ३.२ मध्ये देण्यात आली आहे. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, राज्य

3.13. The State Income and per capita State Income at constant prices of major states are available for the period 1980-81 to 1996-97. The average annual growth rate of State Income and per capita State Income of these states during this period and per capita State Income at current prices for 1996-97 are given in table no. 3.2. It can be seen from this table that in terms of growth rate

राज्य उत्पन्न STATE INCOME

हजार कोटी रुपये
THOUSAND CRORE Rs.

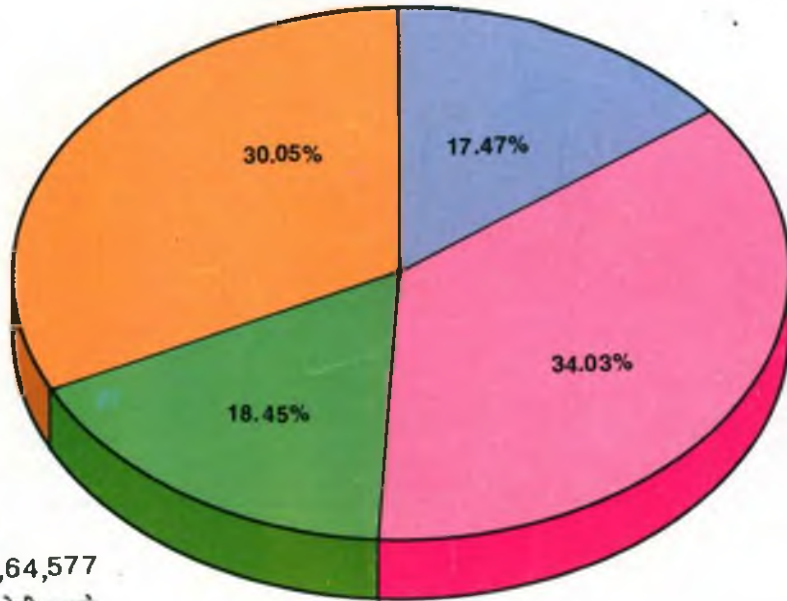

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

राज्य उत्पन्नाची औद्योगिक स्रोतांनुसार विभागणी
COMPOSITION OF STATE INCOME BY INDUSTRY OF ORIGIN

कृषि, पशुसंवर्धन, खानकाम इ.
AGRICULTURE, ANIMAL HUSBANDRY, MINING ETC.		परिवहन, साठवण, दळणवळण, व्यापार इ.
TRANSPORT, STORAGE, COMMUNICATIONS, TRADE ETC.	
उद्योग, बांधकाम, बोज इ.
INDUSTRY, CONSTRUCTION, ELECTRICITY ETC.		इतर
OTHERS	

घासू किंमतीनुसार
AT CURRENT PRICES

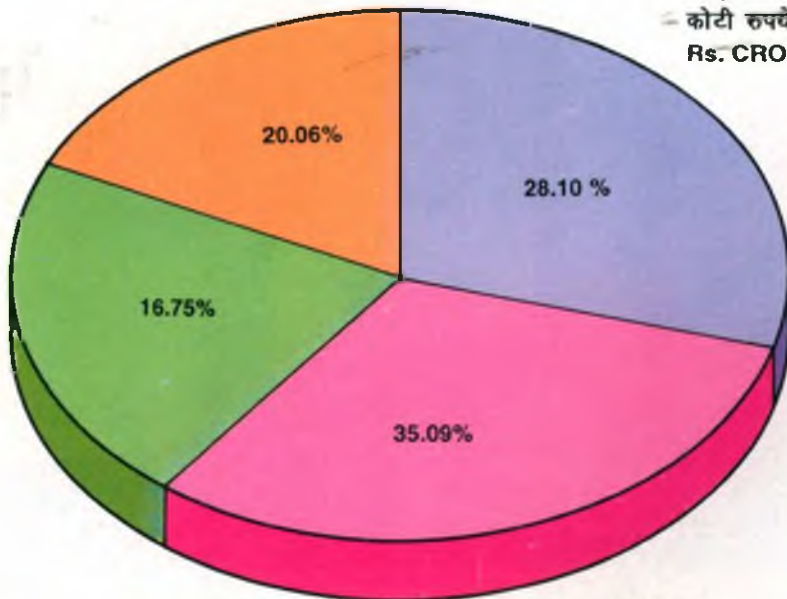

1,64,577
 कोटी रुपये
 Rs. CRORE

1997-98

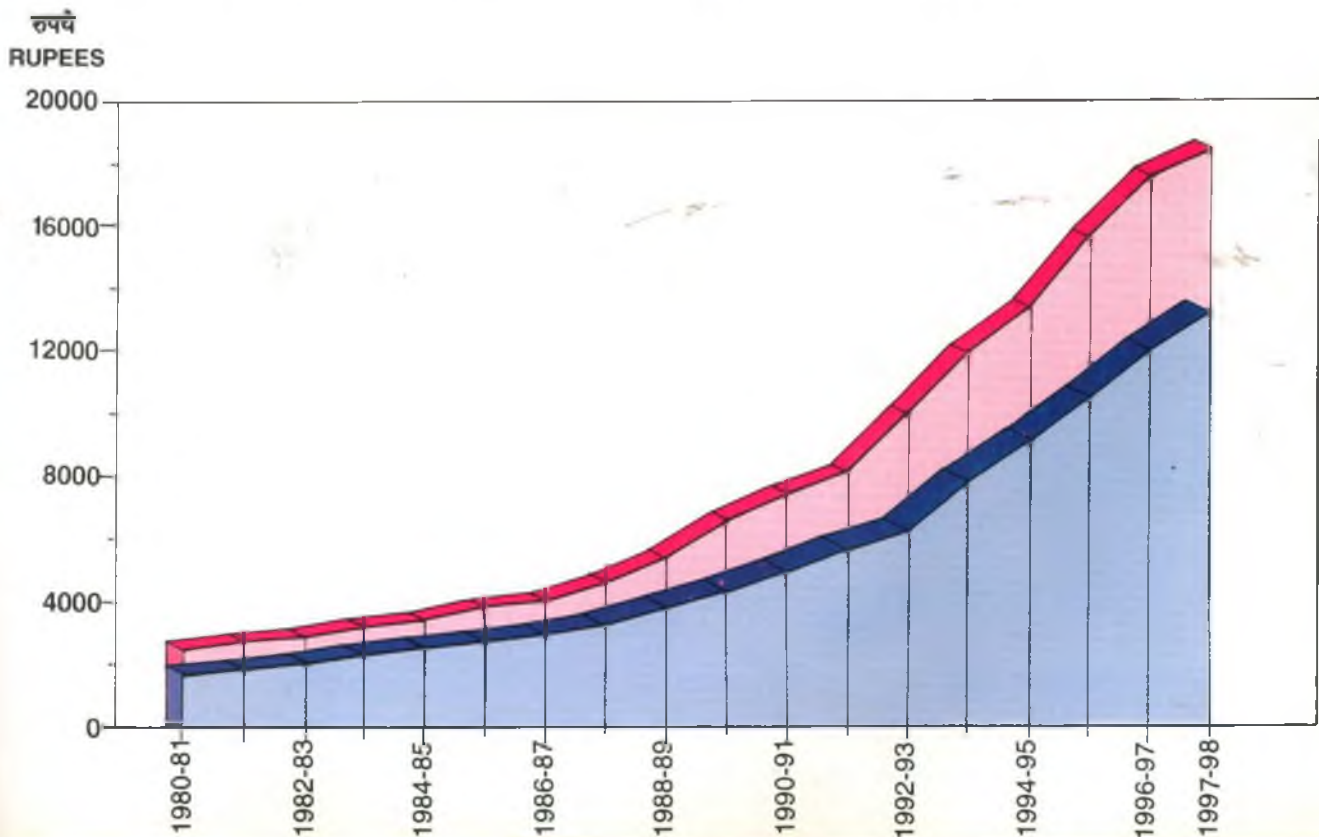
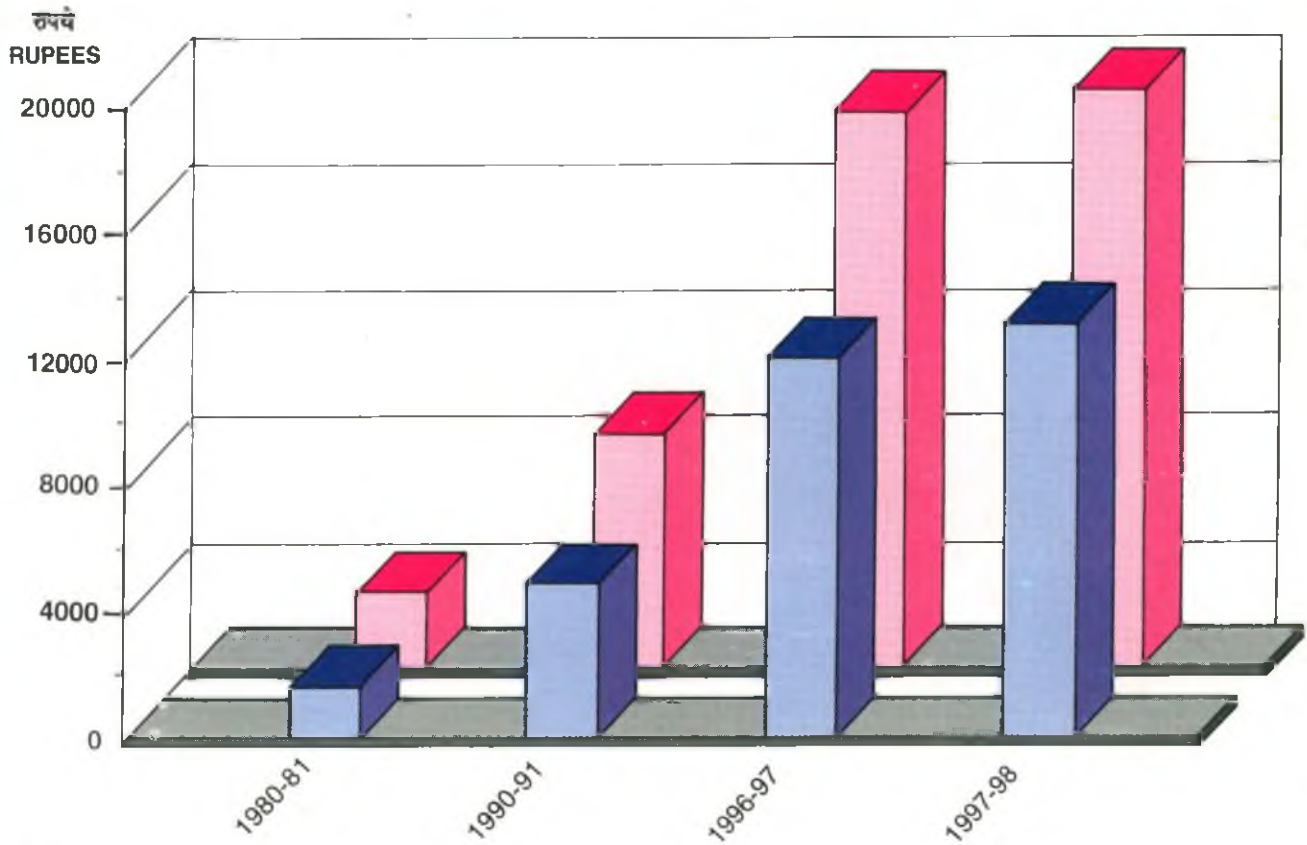
1980-81

15,163
 कोटी रुपये
 Rs. CRORE

चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य व राष्ट्रीय उत्पन्न PER CAPITA STATE AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES

महाराष्ट्र MAHARASHTRA भारत INDIA

उत्पन्नाचा वृद्धिदर व दरडोई राज्य उत्पन्नाचा वृद्धिदर या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्र राज्याचा प्रथम क्रमांक लागतो तर चालू किंमतीनुसार १९९६-९७ वर्षाकरिता दरडोई राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत, भारतातील प्रमुख राज्यांत महाराष्ट्र राज्य पंजाब खालोखाल दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

in both the state income and per capita state income Maharashtra state stands first. However in terms of per capita state income at current prices for the year 1996-97 among the major states in India Maharashtra state ranks second after Punjab.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.2

प्रमुख राज्यांचे १९८०-८१ ते १९९६-९७ या कालावधीतील स्थिर (१९८०-८१) किंमतीनुसार राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्नाचे वृद्धिदर व १९९६-९७ या वर्षाचे चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न

Growth Rates at Constant (1980-81) Prices of State Income and Per capita State Income for major States during 1980-81 to 1996-97 and Per capita State Income at Current Prices for 1996-97

अनु. क्रमांक Serial No.	राज्य (2)	वृद्धिदर (टक्के) Growth rate (per cent)		चालू किंमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न १९९६-९७ (रु.) Per capita State Income at current prices 1996-97 (Rs.) (5)	State (2)
		राज्य उत्पन्न State Income (3)	दरडोई राज्य उत्पन्न Per capita State Income (4)		
1	आंध्र प्रदेश	4.5	2.3	9,859	Andhra Pradesh
2	आसाम	3.3	1.1	6,663	Assam
3	बिहार	2.6	0.4	3,835	Bihar
4	गुजरात	5.7	3.7	13,932	Gujarat
5	हरियाणा	5.8	3.4	16,199	Haryana
6	कर्नाटक	5.5	3.6	10,279	Karnataka
7	केरळ	4.7	3.3	9,066	Kerala
8	मध्य प्रदेश	4.5	2.1	7,445	Madhya Pradesh
9	महाराष्ट्र	7.0	4.7	17,666	Maharashtra
10	ओरिसा	3.4	1.5	6,422	Orissa
11	पंजाब	5.0	3.0	18,213	Punjab
12	राजस्थान	6.1	3.7	8,481	Rajasthan
13	तामिळनाडू	5.7	4.4	11,708	Tamil Nadu
14	उत्तर प्रदेश	4.2	2.0	6,733	Uttar Pradesh
15	पश्चिम बंगाल	5.2	3.1	9,441	West Bengal

४. किंमतीविषयक स्थिती

4. PRICE SITUATION

भारतातील किंमतीविषयक स्थिती

४.१. भारतातील किंमतीविषयक स्थिती अभ्यासण्यासाठी सर्वसाधारणपणे अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरांचा उपयोग करण्यात येतो. १९९६-९७ आणि १९९७-९८ या वर्षात तुलनेने कमी असलेल्या चलनवाढीच्या दबावामध्ये १९९८-९९ या वर्षी चढता कल दिसून आला. मार्च, १९९८ मध्ये चलनवाढीचा दर ५.० टक्के होता. त्यानंतर तो सतत वाढत जाऊन सप्टेंबर, १९९८ मध्ये ८.६ टक्के या उच्च पातळीवर पोहोचला. त्यानंतर तो कमी होत गेला आणि जानेवारी, १९९९ मध्ये तो ४.६ टक्के इतक्या कमी पातळीवर पोहोचला.

४.२. १९९८-९९ या वर्षात औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलन वाढीच्या दराचा कल घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित कलाप्रमाणेच होता. मात्र औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दराची पातळी ही घाऊक किंमती निर्देशांकाच्या चलनवाढीच्या दरापेक्षा बरीच जास्त होती. औद्योगिक कामगारांसाठीचा अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीचा सरासरी चलनवाढीचा दर १४.६ टक्के होता, जो त्याच कालावधीतील घाऊक किंमती निर्देशांकावर आधारित सरासरी ७.५ टक्के या दरापेक्षा बराच अधिक म्हणजे जवळपास दुप्पट होता. ह्या प्रकाशनाच्या भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १९ मध्ये, अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचा निर्देशांक, औद्योगिक कामगारांसाठीचा अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक आणि महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक यावर आधारित चलनवाढीचे दर देण्यात आले आहेत.

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या निर्देशांकातील कल

४.३. एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीच्या अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या सरासरी निर्देशांकात आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ७.३ टक्क्यांनी वाढ झाली. १९९७-९८ मधील अशा ४.८ टक्के वाढीपेक्षा ही वाढ बरीच जास्त होती. घाऊक किंमती निर्देशांकातील तीन प्रमुख गटांपैकी एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीत सरासरी निर्देशांकातील वाढ 'प्राथमिक वस्तू' या गटात १२.५ टक्के इतकी जास्त होती तर 'वस्तुनिर्माण उत्पादन' व 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या दोन गटात ही वाढ अनुक्रमे ४.६ टक्के व ४.९ टक्के इतकी होती. अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक प्रमुख गटवार चलनवाढीच्या दरासह तक्ता क्र. ४.१ मध्ये दिले आहेत.

Price Situation in India

4.1. Inflation rates based on All-India Wholesale Price Index Number (WPI) are generally used to study the price situation in India. The inflationary pressure, which had relatively eased during the years 1996-97 and 1997-98 evinced an upward trend during the year 1998-99. The inflation rate which was 5.0 per cent in March, 1998 increased continuously thereafter and reached a high level of 8.6 per cent in September, 1998. Since then, it started decelerating and reached a low level of 4.6 per cent in January, 1999.

4.2. The trend in the inflation rate during 1998-99, based on All-India Consumer Price Index for Industrial Workers (CPIIW) was similar to that based on WPI, although the level of inflation rate based on the former was much higher than that based on the latter. The average inflation rate for the period April to December, 1998 based on average CPIIW was 14.6 per cent which was substantially higher i.e. almost double the corresponding average of 7.5 per cent based on WPI. Table No.19 of Part II of this publication gives inflation rates based on WPI and CPIIW at All-India level and retail consumer price index numbers of urban and rural Maharashtra.

The movements in All-India Wholesale Price Index Number

4.3. The average of the All-India Wholesale Price Index (WPI) for the period April, 1998 to January, 1999 registered an increase of 7.3 per cent over that for the corresponding period of the previous year. This was much higher than the corresponding increase of 4.8 per cent in 1997-98. Of the three major groups of WPI, the increase in the average index for the period April, 1998 to January, 1999 for the major group 'Primary Articles', was high at 12.5 per cent and in other two groups viz. 'Manufactured Products' and 'Fuel, Power, Light & Lubricants' it was 4.6 per cent and 4.9 per cent respectively. The major groupwise All-India Wholesale Price Index Numbers along with annual inflation rates are shown in the Table No. 4.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.1
अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक
All-India Wholesale Price Index Numbers

(पायाभूत वर्ष, १९८१-८२=१००)
(Base Year 1981-82=100)

वर्ष / महिना	प्राथमिक वस्तु Primary Articles	इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, Power, Light and Lubricants	वस्तुनिर्माण उत्पादन Manufactured Products	सर्व वस्तु All Commo- dities	चलन वाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
भार/	32.30	10.66	57.04	100.00	...	Weight
१९८६-८७	137.1	138.6	129.2	132.7	5.82	1986-87
१९८७-८८	152.6	143.3	138.5	143.6	8.21	1987-88
१९८८-८९	160.1	151.2	151.5	154.3	7.45	1988-89
१९८९-९०	163.6	156.6	168.6	165.7	7.39	1989-90
१९९०-९१	184.9	175.8	182.8	182.7	10.26	1990-91
१९९१-९२	218.4	199.0	203.4	207.8	13.74	1991-92
१९९२-९३	234.6	227.1	225.6	228.7	10.06	1992-93
१९९३-९४	250.9	262.4	243.2	247.8	8.34	1993-94
१९९४-९५	283.2	280.4	268.8	274.7	10.87	1994-95
१९९५-९६	304.1	285.4	293.1	295.8	7.70	1995-96
१९९६-९७	328.4	324.2	305.0	314.6	6.34	1996-97
१९९७-९८	339.5	365.7	317.5	329.8	4.82	1997-98
१९९७-९८	(337.5)	(362.6)	(316.7)	(328.3)	(4.79)	1997-98
१९९८-९९	(379.7)	(380.4)	(331.2)	(352.1)	(7.25)	1998-99
जानेवारी, १९९८	353.9	377.4	322.0	338.2	5.75	January, 1998
फेब्रुवारी, १९९८	351.6	378.4	321.4	337.2	4.95	February, 1998
मार्च, १९९८	347.5	384.2	321.8	336.8	5.02	March, 1998
एप्रिल, १९९८	356.4	381.0	324.0	340.5	5.65	April, 1998
मे, १९९८	363.3	380.4	325.9	343.8	6.64	May, 1998
जून, १९९८	369.6	380.2	328.9	347.5	7.45	June, 1998
जुलै, १९९८	378.0	379.9	331.1	351.4	8.29	July, 1998
ऑगस्ट, १९९८	379.8	379.9	333.1	353.2	8.34	August, 1998
सप्टेंबर, १९९८	388.0	380.8	334.5	356.7	8.55	September, 1998
ऑक्टोबर, १९९८	393.4	382.0	335.0	358.9	8.26	October, 1998
नोव्हेंबर, १९९८	395.1	382.1	333.4	358.6	8.14	November, 1998
डिसेंबर, १९९८ (अ)	390.0	382.1	332.5	356.4	6.58	December, 1998 (P)
जानेवारी १९९९ (अ)	383.0	375.7	333.3	353.9	4.64	January, 1999 (P)

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात. (एप्रिल ते जानेवारी)

(अ) अस्थायी

Note: Bracketed figures indicate 10 months' average (April to January)

(P) = Provisional

४.४. 'प्राथमिक वस्तु' या प्रमुख गटातील 'खाद्यवस्तु' या गटाच्या एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकात आधीच्या वर्षातील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १६.५ टक्के इतकी जास्त वाढ झाली. ह्या वाढीस प्रामुख्याने 'भाजीपाला' या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकातील ९४.८ टक्के इतकी अभूतपूर्व वाढ कारणीभूत होती. 'प्राथमिक वस्तु' या प्रमुख गटातील 'अन्नधान्येतर वस्तु' या गटाच्या सरासरी निर्देशांकात या कालावधीत ११.० टक्के इतकी वाढ झाली. ही वाढ 'तेलबिया' या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकात झालेल्या २०.५ टक्के वाढीच्या परिणामी होती.

4.4. In the major group 'Primary Articles', the average index of the group 'Food Articles' for the period April, 1998 to January, 1999 registered high increase of 16.5 per cent over the corresponding period of earlier year. This was mainly due to unprecedented increase of 94.8 per cent in the average index of the sub-group 'Vegetables'. In the major group 'Primary Articles', the average index of the group 'Non-Food Articles' increased by 11.0 per cent during this period. This increase was mainly due to 20.5 per cent increase in the average index of the sub-group 'Oilseeds'.

४.५. 'इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण' या प्रमुख गटाच्या एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीच्या सरासरी निर्देशांकात आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकात झालेल्या वाढीपेक्षा ४.९ टक्के ही वाढ मुख्यत्वे 'विद्युत' व 'खनिज तेले' या उपगटाच्या सरासरी निर्देशांकातील अनुक्रमे ८.३ टक्के आणि ३.२ टक्के वाढीच्या परिणामी होती.

४.६. चालू वित्तीय वर्षात (१९९८-९९) अखिल भारतीय घाऊक किंमतींच्या मासिक निर्देशांकात एप्रिल, १९९८ (३४०.५) ते ऑक्टोबर, १९९८ (३५८.९) या कालावधीत सतत वाढ झाली. त्यानंतर तो किंचित कमी होऊन जानेवारी, १९९९ मध्ये ३५३.९ या पातळीवर पोहोचला.

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक

४.७. ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक हा नेहमीच्या उपभोग्य वस्तुंच्या किंमतींच्या पातळीतील बदल दर्शविणारा चांगला निर्देशक आहे. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारित चलनवाढीच्या दरात १९९८-९९ या वर्षात एप्रिल, १९९८ पासून तीव्रतेने वाढ होऊन तो ८.२ टक्यांवरून डिसेंबर, १९९८ मध्ये १५.३ टक्के झाला. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे प्रमुख गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरांसह पुढील तक्ता क्रमांक ४.२ मध्ये दिले आहेत.

4.5. The average index number of major group 'Fuel, Power, Light and Lubricants' for the period April, 1998 to January, 1999 increased by 4.9 per cent over the corresponding period of the previous year, due to the increase in the average index of sub-groups 'Electricity' by 8.3 per cent and 'Mineral Oil' by 3.2 per cent.

4.6. During the current financial year (1998-99), the monthly All India WPI increased continuously from April, 1998 (340.5) to October, 1998 (358.9). Thereafter it moved down slightly and reached a level of 353.9 in January, 1999.

All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers

4.7. The Consumer Price Index Number is a better indicator of change in the price level of the items of common consumption. The inflation rate based on the All-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers (CPIIW), during the year 1998-99, increased rapidly from 8.2 per cent in April, 1998 to 15.3 per cent in December, 1998. The major groupwise CPIIW along with annual inflation rates are shown in the following Table No. 4.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.2

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक
All India Consumer Price Index Numbers For Industrial Workers

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू, व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	चलन वाढीचा दर Inflation rate	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
भार	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00	...	Weight
१९८९-९०	177	219	171	171	143	170	173	6.56	1989-90
१९९०-९१	199	243	186	185	154	187	193	11.20	1990-91
१९९१-९२	230	280	204	198	169	210	219	13.48	1991-92
१९९२-९३	254	315	220	212	185	232	240	9.86	1992-93
१९९३-९४	272	340	234	224	201	251	258	7.28	1993-94
१९९४-९५	304	368	243	237	227	273	284	10.27	1994-95
१९९५-९६	337	397	260	255	253	294	313	9.96	1995-96
१९९६-९७	369	432	295	280	271	322	342	9.43	1996-97
१९९७-९८	388	479	328	304	286	354	366	6.84	1997-98
१९९७-९८	(382)	(475)	(324)	(294)	(284)	(350)	(360)	(6.08)	1997-98
१९९८-९९	(448)	(509)	(351)	(377)	(293)	(380)	(413)	(14.60)	1998-99
डिसेंबर, १९९७	396	483	337	296	288	364	372	6.29	December, 1997
जानेवारी, १९९८	410	489	339	334	290	365	384	9.71	January, 1998

वर्ष/महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी, तंबाखू व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	चलन वाढीचा दर Inflation rate	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
फेब्रुवारी, १९९८	407	493	341	334	291	366	382	9.14	February, 1998
मार्च, १९९८	401	494	342	334	291	368	380	8.26	March, 1998
एप्रिल, १९९८	406	496	343	334	293	370	383	8.19	April, 1998
मे, १९९८	417	496	345	334	293	371	389	10.51	May, 1998
जून, १९९८	432	501	345	334	294	373	399	12.39	June, 1998
जुलै, १९९८	444	509	348	398	287	376	411	14.80	July, 1998
ऑगस्ट, १९९८	446	512	349	398	287	379	413	15.04	August, 1998
सप्टेंबर, १९९८	456	514	351	398	295	382	420	16.34	September, 1998
ऑक्टोबर, १९९८	477	517	356	398	295	384	433	18.63	October, 1998
नोव्हेंबर, १९९८	485	519	359	398	298	386	438	19.67	November, 1998
डिसेंबर, १९९८	466	520	360	398	298	398	429	15.32	December, 1998

टीप : कंसातील आकडे ९ महिन्यांची सरासरी दर्शवितात. (एप्रिल ते डिसेंबर)

Note: Bracketed figures indicate 9 months' average (April to December)

४.८. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीचा औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा सरासरी निर्देशांक १९९७-९८ मधील तत्सम कालावधीच्या निर्देशांकापेक्षा १४.६ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९७-९८ मधील तत्सम वाढ ६.१ टक्के होती. चालू वित्तीय वर्षामध्ये (१९९८-९९) डिसेंबर, १९९८ चा ग्राहक किंमती निर्देशांक मार्च, १९९८ च्या निर्देशांकापेक्षा १२.९ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९८-९९ मधील १२.९ टक्के ही वाढ आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत झालेल्या ६.० टक्के या वाढीच्या २.२ पट होती. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचा निर्देशांक देशातील औद्योगिकदृष्ट्या विकसित अशा ७० केंद्रांच्या ग्राहक किंमतींच्या निर्देशांकावर आधारलेला आहे. ह्या ७० केंद्रांपैकी मुंबई, पुणे, नागपूर, सोलापूर आणि नाशिक ही पाच केंद्रे महाराष्ट्र राज्यातील आहेत. ह्या पाच केंद्रांसाठीचे आणि जळगाव, नांदेड, औरंगाबाद, कोल्हापूर व अकोला ह्या पाच अतिरिक्त केंद्रांचे राज्य शासनाद्वारे काढण्यात येणारे ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक १४ मध्ये देण्यात आले आहेत. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक भाग-२ च्या तक्ता क्रमांक १७ मध्ये दिले आहेत.

राज्यातील किंमतींविषयक स्थिती

४.९. खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशातील किंमतीत होणाऱ्या चढ-उतारांचा राज्यातील किंमतींविषयक स्थितीवर परिणाम होणे अटळ आहे. राज्यातील किंमतींविषयक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी नागरी आणि ग्रामीण भागातील निवडक केंद्रातून जीवनावश्यक वस्तूंच्या किरकोळ किंमती व ग्राहकाला पडणारे सेवांचे दर, महाराष्ट्र शासनाचे अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किंमतींच्या आधारावर राज्याच्या नागरी आणि ग्रामीण भागाकरिता वेगवेगळे ग्राहक किंमतींचे मासिक निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८२ = १००) तयार करण्यात येतात.

4.8. The average All-India CPIIW for the period April to December, 1998 was higher by 14.6 per cent than that for the corresponding period of 1997-98. The corresponding increase in 1997-98 was 6.1 per cent. During the current financial year (1998-99), the CPIIW for December, 1998 was higher by 12.9 per cent than that for March, 1998. This rise of 12.9 per cent during 1998-99 was 2.2 times the rise of 6.0 per cent during the corresponding period of the earlier year. The All-India CPIIW is based on the CPIIW for 70 industrially developed centres in the country. Out of these, five centres viz. Mumbai, Pune, Nagpur, Solapur and Nashik are from Maharashtra State. The CPIIW for these five centres and for additional five centres viz. Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Kolhapur and Akola compiled by the State Government are shown in Table No.14 of part-II. The All-India CPIIW are shown in Table No. 17 of Part-II.

Price Situation in the State

4.9. In an open economy, the price situation in the State is bound to be influenced by the price behaviour in the country as a whole. For assessing the price situation in the State, the Directorate of Economics and Statistics of Government of Maharashtra collects, on a regular basis, the retail prices of essential commodities and cost of services to consumers from selected centres in the urban and the rural areas. On the basis of these prices, monthly consumer price index numbers (with base 1982 = 100) are compiled separately for the urban and rural areas of the State.

राज्याच्या नागरी भागातील किंमतीतील कल

४.१०. महाराष्ट्राच्या नागरी ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित राज्याच्या नागरी भागातील चालू आर्थिक वर्षातील एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीचा भाववाढीचा दर गतवर्षाच्या याच कालावधीच्या भाववाढीच्या दरापेक्षा बराच जास्त होता. १९९८-९९ करिता एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीतील नागरी ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १४.७ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९७-९८ मध्ये तत्सम वाढ ४.८ टक्के होती. बिंदू ते बिंदू पद्धतीने तुलना केल्यास मार्च, १९९८ (३८०) च्या मानाने जानेवारी, १९९९ (४२३) चा नागरी ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक ११.४ टक्क्यांनी अधिक होता. मागील वर्षी तत्सम कालावधीतील ही वाढ १०.९ टक्के होती.

४.११. मार्च, १९९८ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९९ च्या नागरी ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकात झालेल्या ११.४ टक्के वाढीस प्रामुख्याने ज्वारी, दूध, गहू, गोडेतेल, तांदूळ, सुकी मिरची, चहापत्ती, बटाटा आणि कांदा या वस्तूंच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत आहे. महाराष्ट्राच्या नागरी भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरासह खालील तक्ता क्र. ४.३ मध्ये दर्शविण्यात आले आहेत.

Price Behaviour in Urban Areas of the State

4.10. The rate of increase in prices in the urban areas of the state in the current financial year from April, 1998 to January, 1999 based on the Urban Consumer Price Index Number for Maharashtra (UCPI), was substantially higher than that for the corresponding period of the previous year. During 1998-99, the average UCPI for the period April, 1998 to January, 1999 was higher by 14.7 per cent than the corresponding average for the previous year as against the corresponding rise of 4.8 per cent during 1997-98. On a point to point basis, the UCPI for January, 1999 (423) was higher by 11.4 per cent over that for March, 1998 (380). The corresponding rise in the previous year was 10.9 per cent.

4.11. The 11.4 per cent rise in the UCPI of January, 1999 over that of March, 1998 was mainly due to rise in the prices of jowar, milk, wheat, groundnut oil, rice, dry chillies, tea leaves, potato and onion. The groupwise UCPI numbers of Maharashtra with inflation rates are shown in Table No. 4.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.3
महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००)
(Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari and Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	चलन- वाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
भार	54.12	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	...	Weight
१९८६-८७	144	163	136	160	152	147	10.07	1986-87
१९८७-८८	156	181	140	175	162	159	7.71	1987-88
१९८८-८९	167	192	151	189	178	172	8.10	1988-89
१९८९-९०	177	218	158	209	192	183	6.72	1989-90
१९९०-९१	198	245	185	240	208	204	11.20	1990-91
१९९१-९२	236	274	197	270	229	234	15.03	1991-92
१९९२-९३	261	317	210	307	258	261	11.28	1992-93
१९९३-९४	270	357	220	339	283	277	6.09	1993-94
१९९४-९५	296	387	226	378	300	300	8.35	1994-95
१९९५-९६	330	427	232	426	319	327	9.30	1995-96
१९९६-९७	355	465	238	446	333	348	6.27	1996-97
१९९७-९८	371	495	245	473	358	367	5.48	1997-98
१९९७-९८	(367)	(495)	(243)	(470)	(356)	(364)	(4.82)	1997-98
१९९८-९९	(440)	(523)	(259)	(503)	(388)	(417)	(14.65)	1998-99

वर्ष/ महिना	खाद्यपदार्थ Food	पान, सुपारी आणि तंबाखू Pan, Supari and Tobacco	इंधन, वीज व दिवाबत्ती Fuel, power and Light	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, Bedding & Footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commo- dities	चलन- वाढीचा दर Inflation rate	Year/ Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
जानेवारी, १९९८	405	497	249	483	366	389	10.09	January, 1998
फेब्रुवारी, १९९८	396	494	251	486	367	385	9.12	February, 1998
मार्च, १९९८	386	496	253	487	367	380	8.38	March, 1998
एप्रिल, १९९८	392	503	254	492	369	384	8.94	April, 1998
मे, १९९८	407	510	254	492	371	392	10.66	May, 1998
जून, १९९८	427	524	256	497	373	405	13.71	June, 1998
जुलै, १९९८	441	532	257	500	383	416	16.96	July, 1998
ऑगस्ट, १९९८	447	529	259	501	390	421	16.90	August, 1998
सप्टेंबर, १९९८	451	524	260	502	392	424	16.59	September, 1998
ऑक्टोबर, १९९८	466	529	261	505	393	433	18.42	October, 1998
नोव्हेंबर, १९९८	474	527	262	512	398	440	19.83	November, 1998
डिसेंबर, १९९८	461	521	263	514	407	435	15.75	December, 1998
जानेवारी, १९९९	434	532	264	515	409	423	8.80	January, 1999

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल ते जानेवारी)

Note : Bracketed figures indicate, 10 months' average (April to January)

राज्याच्या ग्रामीण भागातील किंमतीतील कल

४.१२. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण ग्राहक किंमती निर्देशांकावर आधारित राज्याच्या ग्रामीण भागातील चालू आर्थिक वर्षातील एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीचा भाववाढीचा दर गत वर्षाच्या याच कालावधीच्या भाववाढीच्या दरापेक्षा बराच जास्त होता. १९९८-९९ करिता एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीतील ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक गतवर्षीच्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १५.३ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९७-९८ मध्ये तत्सम वाढ ३.६ टक्के होती. बिंदू ते बिंदू पद्धतीने तुलना केल्यास मार्च, १९९८ (३८२) च्या मानाने जानेवारी, १९९९ (४४४) चा ग्रामीण ग्राहक किंमतीचा निर्देशांक १६.३ टक्क्यांनी अधिक होता. मागील वर्षी तत्सम कालावधीतील ही वाढ ९.६ टक्के होती.

४.१३. मार्च, १९९८ च्या तुलनेत जानेवारी, १९९९ च्या ग्रामीण ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकात झालेल्या १६.३ टक्के वाढीस प्रामुख्याने ज्वारी, सुकी मिरची, तूरडाळ, तांदूळ, गोडतेल, कांदे आणि बटाटे या खाद्यवस्तूंच्या किंमतीतील वाढ कारणीभूत आहे. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाकरिता असलेले ग्राहक किंमतीचे गटवार निर्देशांक चलनवाढीच्या दरांसह तक्ता क्रमांक ४.४ मध्ये दिले आहेत.

Price Behaviour in Rural areas of the State

4.12. The rate of increase in prices in the Rural areas of the state in the current financial year from April, 1998 to January, 1999, based on the Rural Consumer Price Index Number for Maharashtra (RCPI), was substantially higher than that for the corresponding period of the previous year. During 1998-99, the average RCPI for the period April, 1998 to January, 1999 was higher by 15.3 per cent than the corresponding average for the previous year as against the corresponding rise of 3.6 per cent during 1997-98. On a point to point basis, the RCPI for January, 1999 (444) was higher by 16.3 per cent over that of March, 1998 (382). This corresponding rise for the previous year was 9.6 per cent.

4.13. The 16.3 per cent rise in the RCPI of January, 1999 over that of March, 1998 was mainly due to rise in the prices of jowar, dry chillies, turdal, rice, groundnut oil, onion and potato. The groupwise RCPI numbers of Maharashtra with inflation rates are shown in Table No.4.4 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.4
महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
Consumer Price Index Numbers for Rural Maharashtra

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००)

(Base Year 1982=100)

वर्ष/ महिना (1)	खाद्यपदार्थ Food (2)	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Light (3)	कापड Clothing (4)	संकीर्ण Miscella- neous (5)	सर्व वस्तू All Commo- dities (6)	चलनवाढीचा दर Inflation rate (7)	Year/ Month (1)
भार	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	...	Weight
१९८६-८७	138	146	131	148	141	8.72	1986-87
१९८७-८८	149	156	140	161	152	8.00	1987-88
१९८८-८९	164	175	154	180	168	10.69	1988-89
१९८९-९०	178	190	175	197	183	8.86	1989-90
१९९०-९१	191	204	192	222	199	8.83	1990-91
१९९१-९२	240	225	210	247	238	19.42	1991-92
१९९२-९३	271	239	236	274	266	12.06	1992-93
१९९३-९४	263	245	249	300	269	0.83	1993-94
१९९४-९५	298	253	275	315	297	10.45	1994-95
१९९५-९६	344	273	309	336	334	12.40	1995-96
१९९६-९७	367	289	340	363	358	7.26	1996-97
१९९७-९८	376	311	358	391	373	4.16	1997-98
१९९७-९८	(372)	(309)	(357)	(389)	(370)	(3.61)	1997-98
१९९८-९९	(449)	(327)	(369)	(418)	(426)	(15.30)	1998-99
जानेवारी, १९९८	409	318	360	399	396	8.85	January, 1998
फेब्रुवारी, १९९८	400	318	362	403	391	7.90	February, 1998
मार्च, १९९८	385	322	362	402	382	5.82	March, 1998
एप्रिल, १९९८	390	320	365	404	386	6.98	April, 1998
मे, १९९८	406	322	367	408	397	9.55	May, 1998
जून, १९९८	421	323	367	410	407	12.21	June, 1998
जुलै, १९९८	435	325	369	413	416	14.28	July, 1998
ऑगस्ट, १९९८	451	325	369	413	426	16.55	August, 1998
सप्टेंबर, १९९८	462	327	370	414	433	17.55	September, 1998
ऑक्टोबर, १९९८	474	329	371	415	441	19.61	October, 1998
नोव्हेंबर, १९९८	498	331	370	416	456	23.21	November, 1998
डिसेंबर, १९९८	489	335	373	442	457	20.46	December, 1998
जानेवारी, १९९९	467	333	374	447	444	12.31	January, 1999

टीप : कंसातील आकडे १० महिन्यांची सरासरी दर्शवितात (एप्रिल ते जानेवारी)

Note : Bracketed figures indicate, 10 months' average (April to January)

अखिल भारतीय घाऊक किंमतींचे निर्देशांक

ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

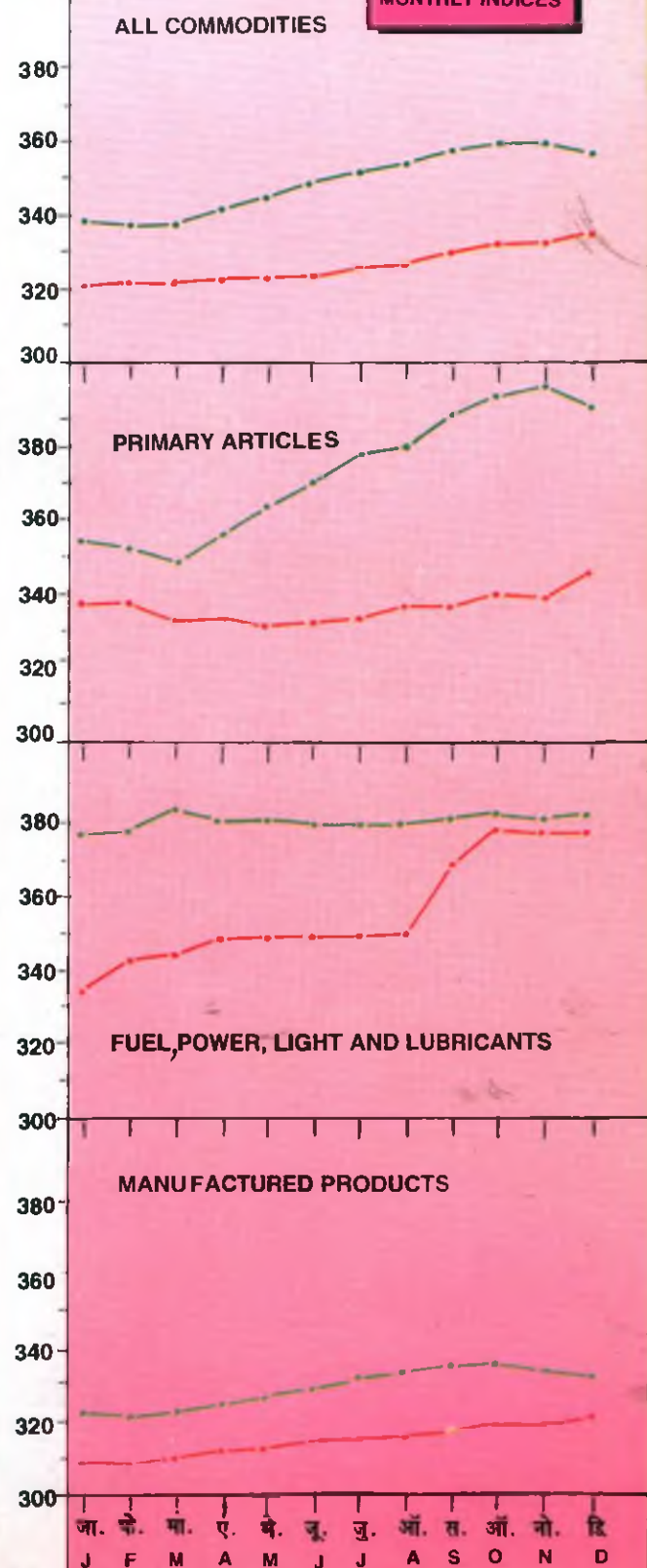
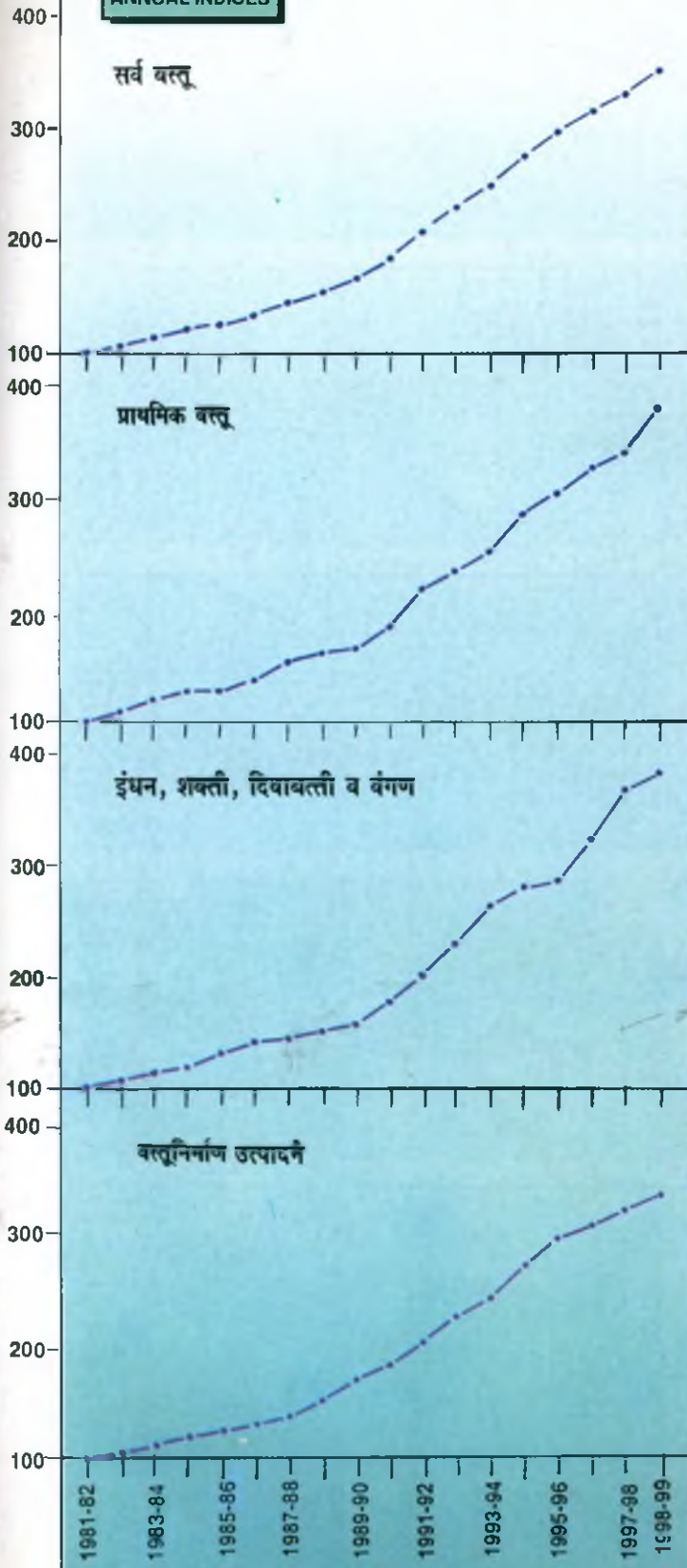
पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1981-82 = 100

— 1997

— 1998

वार्षिक निर्देशांक
ANNUAL INDICES

मासिक निर्देशांक
MONTHLY INDICES

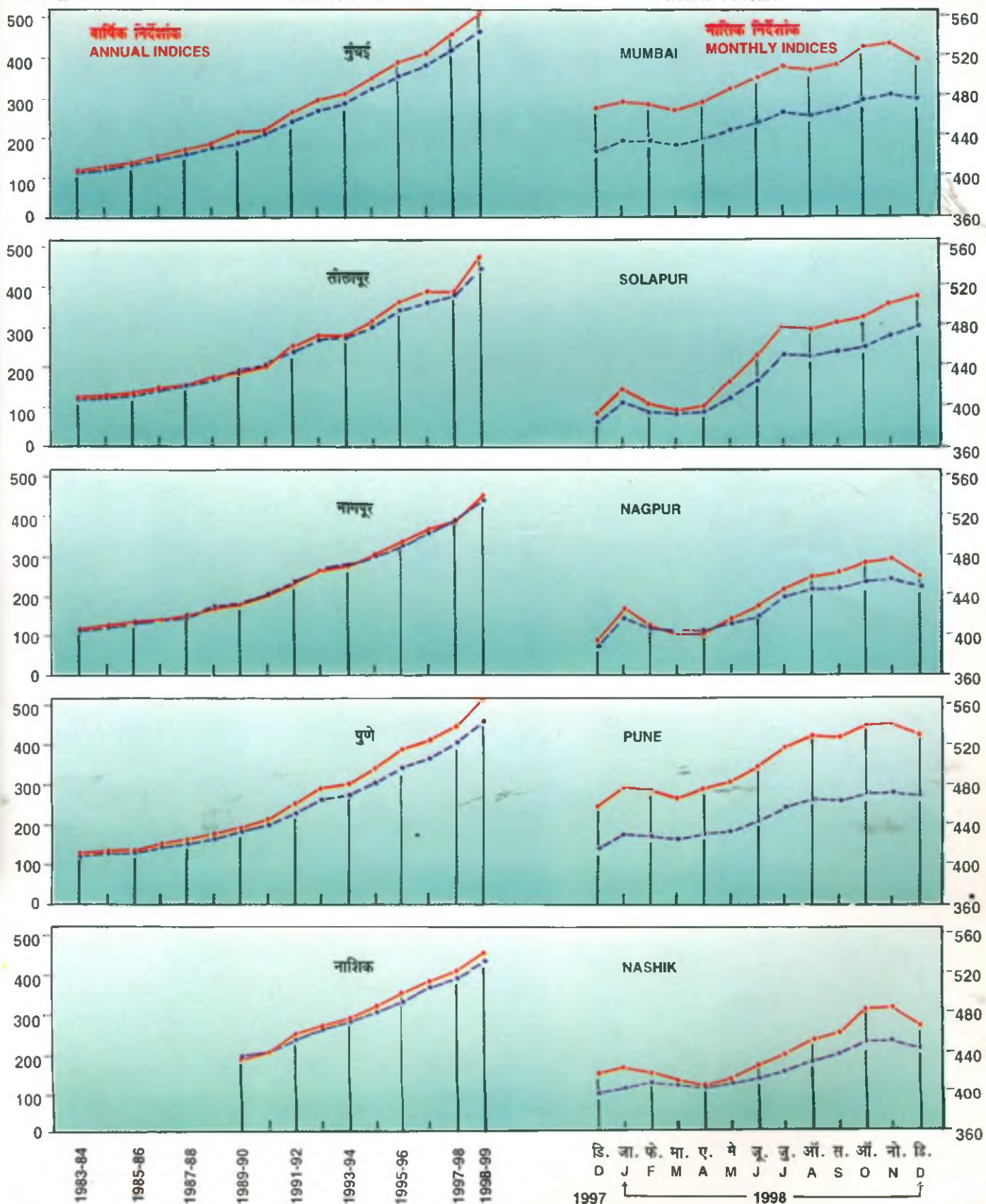
* नव सप्टेंबरी महिने / AVERAGE FOR NINE MONTHS

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100 खाद्यपदार्थ गट — FOOD GROUP

सर्वसाधारण निर्देशांक - - - - GENERAL INDEX

* एक नव्हत्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

नाशिक केंद्रेचे निर्देशांक जानेवारी, १९८८ पासून प्रकाशित करण्यात येत नाहीत.

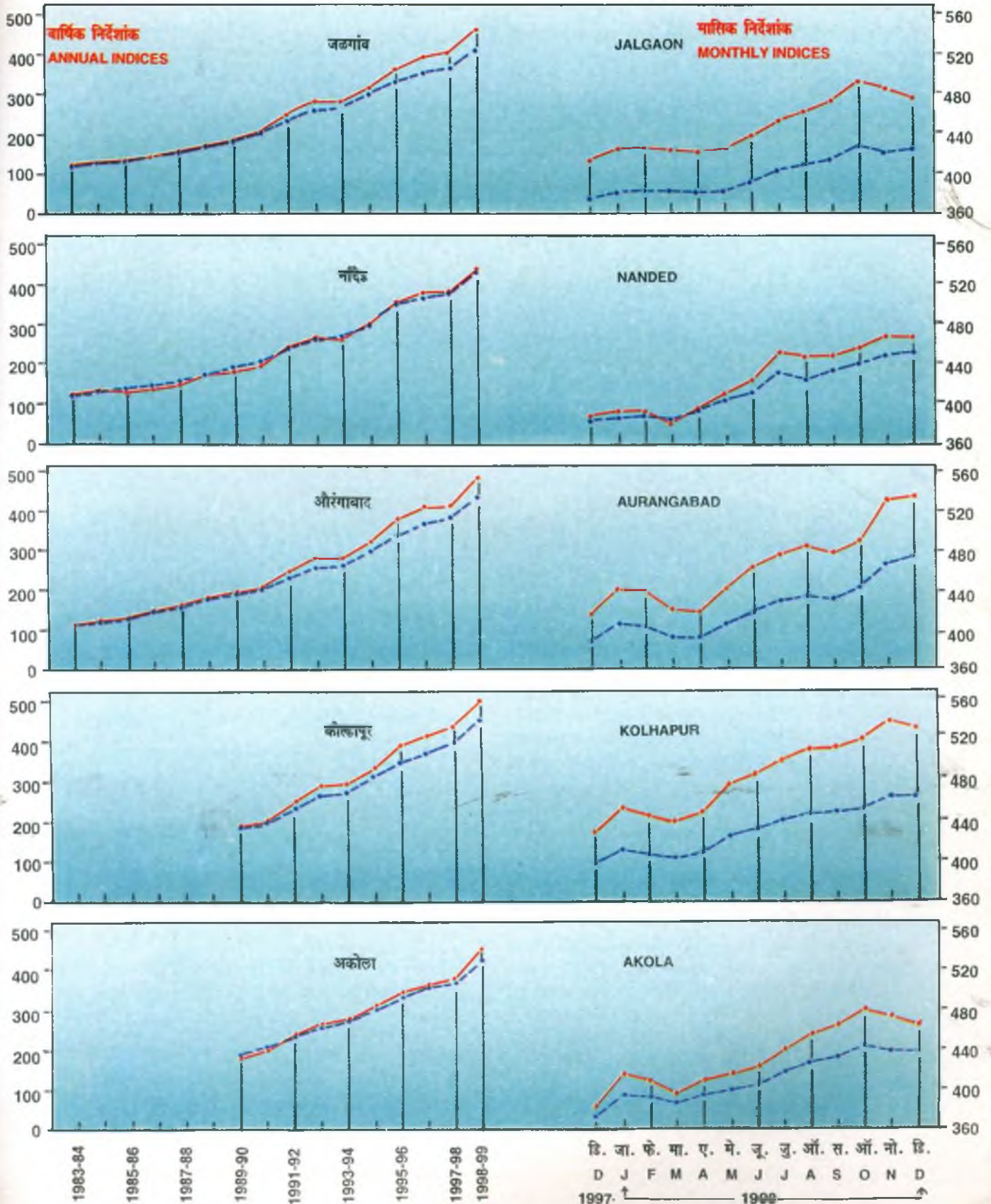
THE INDEX NUMBERS FOR NASHIK CENTRE ARE RELEASED FROM OCTOBER, 1988.

पुढे वाच. CONTINUED

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100 खाद्यपदार्थ गट — FOOD GROUP सर्वसाधारण निर्देशांक ---- GENERAL INDEX

* नऊ महिन्यांची सरासरी / AVERAGE FOR NINE MONTHS

अकोला व कोल्हापूर या दोन केंद्रांचे निर्देशांक ये, १९८९ पासून प्रकाशित करण्यात येत आहेत.

समाप्त CONCLUDED

THE INDEX NUMBERS FOR AKOLA AND KOLHAPUR CENTRES ARE RELEASED FROM MAY, 1989.

५. रोजगार

5. EMPLOYMENT

जनगणना १९९१ नुसार काम करणारे

५.१. जनगणना १९९१ नुसार राज्याच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ४३ टक्के होते व ते जवळजवळ १९८१ च्या जनगणनेतील तशा प्रमाणाएवढेच होते. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (४९.७ टक्के) नागरी भागातील अशा प्रमाणापेक्षा (३२.३ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील हे प्रमाण (४३.० टक्के) संपूर्ण भारतातील अशा प्रमाणापेक्षा (३७.७ टक्के) जास्त होते.

काम करणारे पुरुष

५.२. राज्यातील एकूण पुरुषांपैकी काम करणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ५३.७ टक्के होते, ते थोडे कमी होऊन १९९१ मध्ये ५२.२ टक्के झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागातील हे प्रमाण (५३.२ टक्के) नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (५०.६ टक्के) जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये पुरुषांचे प्रमाण ६२.८ टक्के होते.

काम करणाऱ्या स्त्रिया

५.३. राज्यात काम करणाऱ्या पुरुषांच्या प्रमाणात घट आढळली असली तरी राज्यातील एकूण स्त्रियांपैकी काम करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १९८१ मधील ३०.६ टक्क्यांवरून वाढून १९९१ मध्ये ३३.१ टक्के इतके झाले. राज्याच्या ग्रामीण भागात हे प्रमाण ४६.० टक्के होते व ते नागरी भागातील प्रमाणापेक्षा (११.४ टक्के) बरेच जास्त होते. राज्यातील एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ३७.२ टक्के होते.

मुख्यतः व सीमांतिक काम करणारे

५.४. १९९१ च्या जनगणनेनुसार काम करणाऱ्यांचे पुढील दोन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे (१) मुख्यतः काम करणारे, म्हणजे जे वर्षभरात जास्त काळ काम करतात (म्हणजेच १८३ किंवा त्यापेक्षा जास्त दिवस) आणि (२) सीमांतिक काम करणारे म्हणजे जे वर्षभरात १८३ दिवसांपेक्षा कमी दिवस काम करतात. असे राज्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी " मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे " प्रमाण १९८१ मध्ये ३८.७ टक्के होते. त्यात थोडीशी वाढ होऊन ते १९९१ मध्ये ३९.३ टक्के झाले. तथापि, १९९१ मध्ये " सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे " प्रमाण जवळजवळ १९८१ मधील प्रमाणाएवढेच म्हणजे ३.७ टक्के इतकेच राहिले.

५.५. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे पुरुषांमधील प्रमाण स्त्रियांमधील प्रमाणापेक्षा बरेच कमी आढळले. राज्यात फक्त ०.९२ टक्के पुरुष सीमांतिक काम करणारे होते, तर सीमांतिक काम करणाऱ्या स्त्रिया ६.६४

Workers as per 1991 Population Census

5.1. According to the 1991 population census, the proportion of workers in the total population of the State was 43 per cent which was almost the same as that in 1981. The proportion of workers was substantially higher in the rural areas (49.7 per cent) than that in urban areas (32.3 per cent). The proportion of workers (43.0 per cent) in the State was higher than that for All-India (37.7 per cent).

Male workers

5.2. The proportion of male workers to the male population in the State marginally declined from 53.7 per cent in 1981 to 52.2 per cent in 1991. This proportion in the rural areas (53.2 per cent) of the State was higher than that in the urban areas (50.6 per cent). The proportion of male workers to total workers in the State was 62.8 per cent.

Female Workers

5.3. Unlike the decline observed in the proportion of male workers, the proportion of female workers to the female population in the State increased from 30.6 per cent in 1981 to 33.1 per cent in 1991. This proportion in the rural areas of the State was 46.0 per cent which was significantly higher than the proportion in the urban areas (11.4 per cent). The proportion of female workers to total workers in the State was 37.2 per cent.

Main and Marginal Workers

5.4. The 1991 Census classified the workers in two categories viz.(1) Main workers i.e. those who worked for a major period of the year (i.e.183 or more days) and (2) Marginal workers i.e. those who worked for less than 183 days in a year. The composition of workers in 1991 indicates that the proportion of main workers to total population in the State slightly increased from 38.7 per cent in 1981 to 39.3 per cent in 1991. However, the proportion of marginal workers to total population which was 3.7 per cent in 1991, remained almost the same as that in 1981.

5.5. The incidence of marginal workers among the males was very low as compared with females. Only 0.92 per cent of the males in the State were

टक्के होत्या. सीमांतिक काम करण्याचे प्रमाण नागरी भागाच्या (०.८२ टक्के) तुलनेत ग्रामीण भागात (५.५ टक्के) बरेच जास्त आढळले.

मुख्यतः काम करणाऱ्यांचे वर्गीकरण

५.६. १९८१ व १९९१ च्या जनगणनांप्रमाणे मुख्यतः काम करणाऱ्यांची आर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केवारी खालील तक्ता क्र. ५.१ मध्ये दिली आहे.

marginal workers, while 6.64 per cent females were marginal workers. The incidence of marginal work was comparatively high in the rural areas (5.5 per cent) than that in the urban areas (0.82 per cent).

Composition of Main Workers

5.6. The percentage distribution of main workers according to Economic Classification as per 1981 and 1991 censuses is presented in the Table No.5.1 below:

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.1

जनगणना १९८१ व १९९१ नुसार मुख्यतः काम करणाऱ्यांची आर्थिक वर्गीकरणानुसार टक्केवारी
Percentage distribution of main workers according to economic classification 1981 and 1991 censuses

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	ग्रामीण Rural		नागरी Urban		एकूण Total		Class of Workers (1)
	1981 (2)	1991 (3)	1981 (4)	1991 (5)	1981 (6)	1991 (7)	
1. शेतकरी ..	47.86	46.25	2.90	2.93	35.12	32.81	Cultivators
2. शेतमजूर ..	35.14	36.61	5.10	5.04	26.62	26.81	Agricultural labourers
3. पशुधन, जंगलकाम, मच्छिमारी, शिकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे.	2.20	1.66	1.53	1.21	2.02	1.52	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4. खाणकाम आणि दगड खाण काम	0.26	0.27	0.29	0.60	0.27	0.37	Mining and quarrying
5. वस्तुनिर्माण प्रक्रिया, संधारण आणि दुरुस्ती—							Manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योग ..	2.22	1.47	3.41	1.91	2.55	1.61	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग.	3.55	3.86	31.35	28.79	11.43	11.60	(b) Other than household industry.
6. बांधकाम ..	1.44	1.13	3.76	5.82	2.09	2.59	Construction
7. व्यापार आणि वाणिज्य ..	2.22	2.73	19.70	21.53	7.18	8.57	Trade and commerce
8. वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	0.89	1.16	9.39	9.48	3.30	3.74	Transport, storage and communication
9. इतर सेवा ..	4.22	4.85	22.57	22.68	9.42	10.38	Other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे ..	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total main workers

५.७. राज्यातील मुख्यतः काम करणाऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मध्ये ३५.१२ टक्के होते, ते कमी होऊन १९९१ मध्ये ३२.८१ टक्के इतके झाले. तथापि, त्याच कालावधीत राज्यातील शेतमजुरांच्या प्रमाणात अल्पशी वाढ होऊन ते २६.६२ टक्क्यांवरून २६.८१ टक्के इतके झाले. राज्यात कृषि क्षेत्रामध्ये (शेतकरी, शेतमजूर, पशुधन, जंगलकाम, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी) काम करणाऱ्यांचे प्रमाण १९८१ मधील ६३.७६ टक्क्यांवरून १९९१ मध्ये ६१.१४ टक्के इतके कमी झाले.

5.7. The proportion of cultivators amongst all main workers in the State declined from 35.12 per cent in 1981 to 32.81 per cent in 1991. However, in the same period, the proportion of agricultural labourers in the State slightly increased from 26.62 per cent to 26.81 per cent. The proportion of workers engaged in agricultural sector (Cultivators, Agricultural labourers, Livestock, Forestry, Fishing, etc.) declined from 63.76 per cent in 1981 to 61.14 per cent in 1991.

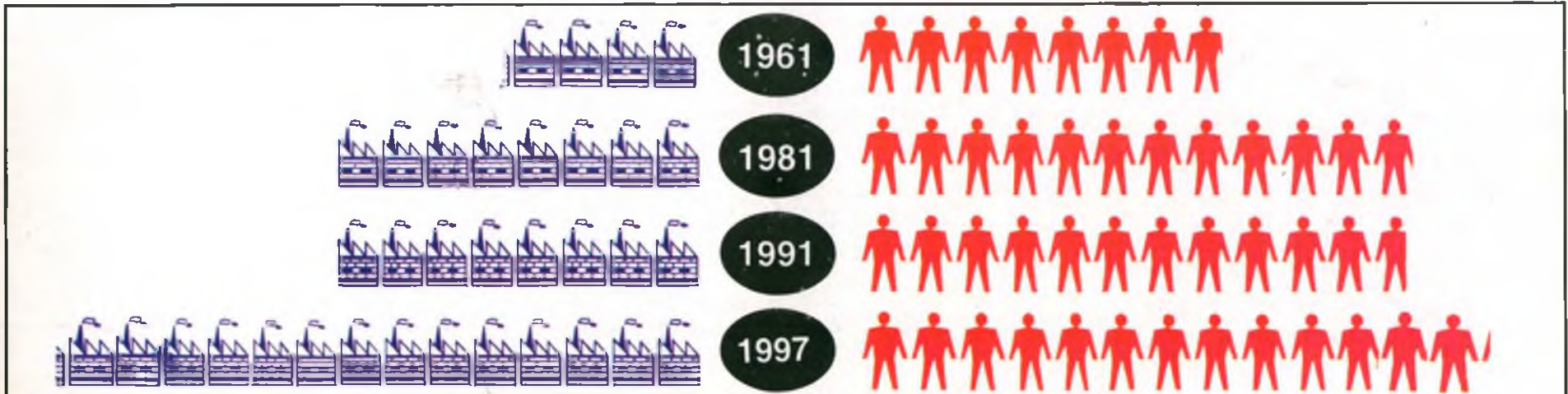
कारखान्यांतील रोजगार

५.८. कारखान्यातील रोजगारामध्ये कारखाना अधिनियम १९४८ च्या विभाग २ एम (एक), २ एम (दोन) व विभाग ८५ खाली नोंद झालेल्या कारखान्यातील रोजगाराचा समावेश होतो. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी उपलब्ध असलेली अगदी अलिकडची आकडेवारी १९९६ या वर्षाची असून त्यानुसार महाराष्ट्र राज्याने

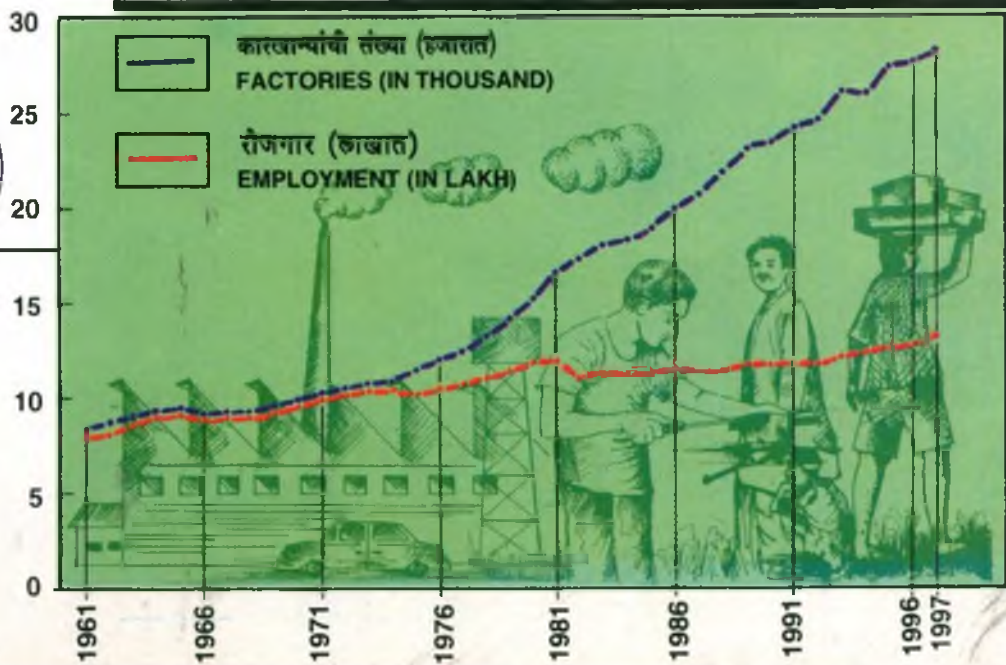
Factory Employment

5.8. The factory employment covers the employment in the factories registered under section 2m(i), section 2m(ii) and section 85 of the Factories Act 1948. The latest available data on factory employment at All-India level, which relate to the year 1996, indicate that, Maharashtra State

कारखाने आणि कारखान्यांतील रोजगार FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

२ हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

१ लाख रोजगार
1 LAKH EMPLOYMENT

कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराच्या बाबतीत देशातील सर्व राज्यांमध्ये प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे.

५.९. कारखान्यांतील रोजगाराबाबत महाराष्ट्र राज्याची अगदी अलिकडील माहिती १९९७ करिता उपलब्ध असून त्यानुसार राज्यात कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगार १२.९१ लाख होता. १९९६ च्या तुलनेत तो एक टक्क्यांनी अधिक होता. ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांचा समावेश असणाऱ्या वस्तूनिर्माण क्षेत्रातील रोजगाराचा एकूण कारखान्यांतील रोजगारात ९१.० टक्के इतका वाटा होता. भांडवली वस्तू उद्योगातील दैनिक सरासरी रोजगारात १९९७ मध्ये १४,०८५ आणि पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील दैनिक सरासरी रोजगारात ३,०९१ ने वाढ झाली. तथापि, ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगार ५,९८६ ने कमी झाला आहे. प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार तक्ता क्र. ५.२ मध्ये दर्शविला आहे.

continued to occupy the first position in respect of the average daily factory employment amongst all the States in the country.

5.9. From the latest available data on factory employment for Maharashtra State, which pertain to the year 1997, the average daily factory employment was 12.91 lakh, which was higher by one per cent than that in 1996. The manufacturing sector which accounted for 91.0 per cent of total factory employment comprised of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry. The average daily employment in 1997 increased by 14,085 in capital goods industry and by 3,091 in intermediate goods industry. However, it declined by 5,986 in consumer goods industry. The major industry divisionwise factory employment is shown in Table No.5.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.2

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख उद्योग गटानुसार कारखान्यांतील रोजगार
Factory Employment in Major Industry Divisions in Maharashtra State

उद्योग गट (1)	सरासरी दैनिक रोजगार Average daily employment			एकूण टक्केवारी Percentage to total			Industry Division (1)
	1961 (2)	1996 (3)	1997 (4)	1961 (5)	1996 (6)	1997 (7)	
(अ) ग्राहक वस्तू उद्योग	5,10,254	4,80,357	4,74,371	64.9	37.5	36.7	A. Consumer goods industries
1. खाद्य उत्पादने	55,065	1,46,099	1,40,036	7.0	11.4	10.8	1. Food products
2. पेये	1,080	8,607	8,099	0.1	0.7	0.6	2. Beverages
3. तंबाखू व तंबाखूची उत्पादने	34,045	4,447	5,212	4.3	0.3	0.4	3. Tobacco and tobacco products.
4. सुती वस्त्रोद्योग	3,21,031	1,72,835	1,69,542	40.9	13.5	13.1	4. Cotton textiles
5. लोकर रेशीम व कृत्रिम धागा वस्त्र.	34,899	42,468	43,053	4.4	3.3	3.3	5. Wool, silk and synthetic fibre textiles
6. कापडाचे उत्पादन (परिधान करण्याच्या वस्तू धरून)	13,227	32,391	32,793	1.7	2.5	2.5	6. Textile products (including wearing apperals)
7. लाकूड आणि लाकडाची उत्पादने	10,873	15,275	15,261	1.4	1.2	1.2	7. Wood and wood products
8. कागद आणि कागदाची उत्पादने	38,982	54,602	56,650	5.0	4.3	4.4	8. Paper and paper products,
9. चामडी व चामड्याची उत्पादने, फर व चामड्याच्या पर्यायी वस्तू यांची उत्पादने	1,052	3,633	3,725	0.1	0.3	0.3	9. Leather and products of leather
(ब) पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग	1,29,631	3,73,977	3,77,068	16.4	29.2	29.2	B. Intermediate goods industries
10. मूलभूत रसायने व रासायनिक उत्पादने	34,048	1,36,079	1,33,308	4.3	10.6	10.3	10. Basic Chemicals and chemical products
11. रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	17,379	56,296	54,912	2.2	4.4	4.3	11. Rubber, plastic, petroleum and coal products
12. अधातू खनिज उत्पादने	28,351	36,782	36,722	3.6	2.9	2.8	12. Non-metallic mineral products.
13. मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग, आणि धातूच्या वस्तू व सुटे भाग(यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून)	49,853	1,44,820	1,52,126	6.3	11.3	11.8	13. Basic metal and alloys industries, metal products and parts (except machinery and equipment).
(क) भांडवली वस्तू उद्योग	1,21,920	3,09,270	3,23,355	15.5	24.3	25.0	C. Capital goods industries
14. यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री वगळून)	59,396	1,77,335	1,83,696	7.5	13.9	14.2	14. Machinery and equipments (other than transport equipment).
15. परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	1,01,809	1,04,529	6.0	8.0	8.1	15. Transport equipment and parts.
16. इतर वस्तूनिर्माण उद्योग	15,657	30,126	35,130	2.0	2.4	2.7	16. Other manufacturing industries.
(ड) इतर							D. Others
17. इतर	25,574	1,15,228	1,16,488	3.2	9.0	9.0	17. Others
एकूण	7,87,379	12,78,832	12,91,282	100.0	100.0	100.0	Total

५.१०. कारखान्यांतील रोजगार विचारात घेता, ग्राहक वस्तू उद्योग, पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग व भांडवली वस्तू उद्योग यांच्या सापेक्ष महत्त्वात १९६१ ते १९९७ या कालावधीत लक्षणीय बदल झाला आहे. १९६१ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे एकूण कारखान्यांतील रोजगारात प्राबल्य होते व त्यांचा हिस्सा ६४.९ टक्के इतका होता. १९९७ मध्ये त्यांचा हिस्सा ३६.७ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. याउलट, या कालावधीत पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगात व भांडवली वस्तू उद्योगात भरीव वाढ दिसून आली आणि त्यांचा रोजगारातील एकत्रित हिस्सा जो १९६१ मध्ये ३१.९ टक्के होता, तो वाढून १९९७ मध्ये ५४.२ टक्के झाला.

५.११. कारखान्यांतील एकूण रोजगारातील ग्राहक वस्तू उद्योगामधील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट हे होय. सुती कापड उद्योगात १९६१ साली दैनिक सरासरी रोजगार ३.२ लाख होता. त्यात घट होऊन तो १९८१ साली (सुती कापड उद्योगातील संपापूर्वी) २.८ लाख झाला आणि त्यात आणखी घट होऊन तो १९९७ साली १.७ लाख इतका झाला. उर्वरित ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील रोजगारामध्ये जरी वाढ झाली असली तरी ही वाढ सुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही.

५.१२. गेल्या ३७ वर्षात ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगारात घट झाली असली तरी पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील आणि भांडवली वस्तू उद्योगातील रोजगारात लक्षणीय वाढ झाली आहे. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगातील रोजगार १.३ लाखावरून ३.८ लाखांपर्यंत वाढला. त्याचप्रमाणे भांडवली वस्तू उद्योगातील रोजगारातही भरीव वाढ होऊन १९६१ मधील १.२ लाखावरून तो १९९७ मध्ये ३.२ लाख इतका झाला.

५.१३. १९६१ ते १९८१ या कालावधीत कारखान्यांतील सरासरी दैनिक रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर १.९ टक्के होता. तथापि, त्यानंतर १९८१-८२ मध्ये बृहन्मुंबईतील सुती कापड गिरण्यांत आणि ठाणे व पुणे ह्या पट्ट्यातील कारखान्यांमध्ये १९८४ साली झालेल्या संपामुळे राज्यातील कारखान्यांतील रोजगार वाढीच्या प्रमाणात घट झाली. अलिकडील काही वर्षात कारखान्यांच्या रोजगारात काही प्रमाणात वाढ झाली असून १९८१ मधील संपपूर्व कालावधीतील ११.९२ लाख ही रोजगार पातळी १९९३ मध्ये ओलांडली गेली आहे. १९६१ ते १९९७ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगाराचा वार्षिक वृद्धिदर १.१७ टक्के इतका होता. तथापि, त्याच कालावधीतील कारखान्यांच्या संख्येचा वार्षिक वृद्धिदर बराच जास्त म्हणजे ३.८७ टक्के होता.

५.१४. पुनर्निर्माण वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग यांच्यातील एकत्रित रोजगाराचा १९६१ ते १९९७ या कालावधीकरिता वार्षिक वृद्धिदर २.५१ टक्के होता व तो सर्व कारखान्यातील एकूण रोजगाराच्या वृद्धिदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त होता. याउलट तो ग्राहक वस्तू

5.10. Considering the factory employment, the relative importance of consumer goods industry, intermediate goods industry and capital goods industry has considerably changed between 1961 to 1997. In 1961, consumer goods industry was predominant as it accounted for 64.9 per cent of the total factory employment. Its share declined to 36.7 per cent in 1997. On the other hand, the intermediate goods industry and capital goods industry have shown substantial growth during this period as their share together in employment increased from 31.9 per cent in 1961 to 54.2 per cent in 1997.

5.11. The reduction in the share of employment of the consumer goods industry in total factory employment is mainly due to large scale reduction in employment in Cotton textiles industry. The average daily employment in the Cotton textiles industry which was 3.2 lakh in 1961, declined to 2.8 lakh in 1981 (prior to the strike in the Cotton textiles industry) and further to 1.7 lakh in 1997. Though there is some growth in employment in rest of the consumer goods industries, it could not compensate for the sharp fall in employment in Cotton textiles industry.

5.12. Unlike the decline in employment in consumer goods industry, the employment in intermediate goods industry and capital goods industry registered a sizeable growth in the last 37 years. In intermediate goods industry the employment increased from 1.3 lakh to 3.8 lakh. Similarly, the employment in capital goods industry also increased substantially from 1.2 lakh in 1961 to 3.2 lakh in 1997.

5.13. The average daily factory employment in the State increased at an annual rate of 1.9 per cent during the period 1961 to 1981. However, thereafter, the growth in factory employment in the State declined mainly due to strikes in the Cotton textiles industry in Brihanmumbai in 1981-82 and in other factories in Thane and Pune belt in 1984. There has been some recovery in total factory employment in the recent years and it has surpassed the pre-strike period level of 11.92 lakh in 1981, in the year 1993. During the period 1961 to 1997 the factory employment registered an annual growth rate of 1.17 per cent. However, the annual growth rate in the total number of factories for the same period was much higher being 3.87 per cent.

5.14. During 1961 to 1997, the annual growth rate of employment for intermediate and capital goods industries together was 2.51 per cent, which is more than double the growth rate for all factories together. As against this, for consumer goods

उद्योगांकरिता ऋण (-०.८४ टक्के) होता. सहा उद्योग गटांसाठी रोजगाराचा १९६१ ते १९९७ या कालावधीतील वार्षिक वृद्धिदर सर्व उद्योगांसाठी मिळून असलेल्या १.१७ टक्के ह्या वार्षिक वृद्धिदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त होता. हे सहा उद्योग गट पुढीलप्रमाणे आहेत:- (१) पेये (५.५ टक्के), (२) चामडी व चामड्याची उत्पादने, फर व चामड्याच्या पर्यायी वस्तू (४.०४ टक्के), (३) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने व अणू इंधनाची प्रक्रिया (३.८० टक्के), (४) रसायने व रासायनिक उत्पादने (३.५१ टक्के), (५) खाद्य उत्पादने (३.०२ टक्के) आणि (६) मूलभूत धातू व मिश्र धातू, धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून) (२.५७ टक्के).

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

५.१५. कारखाने अधिनियम, १९४८ च्या अंतर्गत राज्यात १९९७ मध्ये २,२८४ नवीन कारखाने नोंदले गेले. या कारखान्यातील रोजगार ८४ हजार होता. नवीन नोंदलेल्या कारखान्यांपैकी ७९ टक्के कारखाने प्रत्येकी ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे होते. या नवीन नोंदणी झालेल्या कारखान्यांत जास्त प्रमाण खाद्य उत्पादने (१४.१ टक्के), सुती कापड (१६.९ टक्के), लाकूड व लाकडाची उत्पादने (८.१ टक्के), रसायने व रासायनिक उत्पादने (६.५ टक्के) आणि यंत्रसामग्री वगळून धातूची अन्य उत्पादने व सुटे भाग (८.१ टक्के) या उद्योग गटांचे होते.

५.१६. मुंबई, ठाणे, पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत भागाच्या पट्ट्याबाहेर उद्योग स्थापन करण्यास उत्तेजन देण्यावर शासकीय धोरणांचा भर आहे. राज्यातील कारखान्यांतील एकूण रोजगारात बृहन्मुंबई (मुंबई व मुंबई उपनगर जिल्हे), ठाणे व पुणे हे जिल्हे वगळता इतर जिल्ह्यांचा वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के होता, तो १९९७ मध्ये ४४ टक्के इतका झाला. १९७५ ते १९९७ या कालावधीत कारखान्यांतील रोजगारात (मुंबईतील संपाचा परिणाम झालेला सुती कापड उद्योग वगळता) झालेल्या निव्वळ वाढीत या जिल्ह्यांचा हिस्सा बराच मोठा म्हणजे ९२ टक्के होता.

रोजगार क्षेत्र माहिती

५.१७. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत, सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रातील (१) बृहन्मुंबईत ज्या आस्थापनांमध्ये २५ किंवा अधिक कामगार कार्यरत आहेत आणि (२) राज्यातील उर्वरित भागात ज्या आस्थापनांमध्ये १० किंवा अधिक कामगार आहेत, अशा सर्व आस्थापनांकडून आकडेवारी गोळा करण्यात येते. या आस्थापनांमध्ये मार्च, १९९८ अखेर एकूण ३८.४८ लाख रोजगार होता, तर मार्च, १९९७ अखेर ३८.८२ लाख इतका रोजगार होता.

५.१८. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मार्च, १९९८ अखेरीच्या एकूण ३८.४८ लाख रोजगारापैकी २३.३२ लाख रोजगार हा सार्वजनिक

industry it was negative (-0.84 per cent). The annual growth rate of employment for the period 1961 to 1997 for six industry divisions was more than double the annual growth rate of 1.17 per cent for all industry divisions together. These industry divisions are (i) Beverages (5.5 per cent), (ii) Leather and products of leather, fur and substitutes of leather (4.04 per cent), (iii) Rubber, plastic, petroleum and coal products, processing of nuclear fuels (3.80 per cent), (iv) Chemicals and chemical products (3.51 per cent), (v) Food products (3.02 per cent) and (vi) Basic metals and alloys, Metal products and parts (except machinery and equipment) (2.57 per cent).

Newly registered factories

5.15. During 1997, the number of factories newly registered in the State under the Factories Act, 1948 was 2,284. The employment in these factories was 84 thousand. Amongst the newly registered factories 79 per cent were employing less than 50 workers each. Amongst the newly registered factories higher proportion is accounted for the industry groups Food products (14.1 per cent), Cotton textiles (16.9 per cent), Wood & wood products (8.1 per cent), Chemicals & chemical products (6.5 per cent) and Metal products and parts except machinery and equipment (8.1 per cent).

5.16. The thrust of the government policies is on encouraging the industries in areas other than the industrially advanced Mumbai-Thane-Pune belt. The total share of districts other than Brihanmumbai (Mumbai and Mumbai suburban districts), Thane and Pune in the factory employment went up to 44 per cent in 1997 from 23 per cent in 1975. These districts also accounted for a large proportion viz. 92 per cent of the total net additional factory employment (excluding Cotton textiles industry which was affected by strikes in Mumbai) between 1975 and 1997.

Employment Market Information

5.17. Under the Employment Market Information (EMI) Programme, data are collected from all such public and private sector establishments (i) in Brihanmumbai establishments employing 25 or more workers (ii) in the rest of the State establishments employing 10 or more workers. The total employment in these establishments at the end of March, 1998, was 38.48 lakh as against 38.82 lakh at the end of March, 1997.

5.18. Of the 38.48 lakh total employment at the end of March, 1998 covered under EMI programme, 23.32 lakh employment was in the public sector,

क्षेत्रात होता व तो मार्च, १९९७ अखेरच्या रोजगारापेक्षा ०.६ टक्क्याने कमी होता. सार्वजनिक क्षेत्रातील एकूण रोजगारामध्ये स्थानिक संस्थांचा वाटा २९ टक्के, राज्य शासनाचा २३ टक्के, केंद्र शासनाचा १९ टक्के, निम-केंद्र शासकीय संस्थांचा १८ टक्के आणि निम-राज्य शासकीय संस्थांचा ११ टक्के इतका वाटा होता.

५.१९. रोजगार क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत गोळा करण्यात येणाऱ्या आकडेवारीनुसार राज्यात संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगार मार्च, १९९८ अखेरीस १५.१६ लाख होता. तर आधीच्या वर्षी तो १५.३६ लाख होता. मार्च, १९९८ अखेर संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारापैकी ६४ टक्के रोजगार वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये व २१ टक्के रोजगार सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा क्षेत्रांमध्ये होता.

सेवायोजन केंद्रांची आकडेवारी

५.२०. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजन केंद्रात १९९७-९८ यावर्षी नवीन नोंदणी झालेल्या व्यक्तींची संख्या ६.९ लाख होती व ती १९९६-९७ मधील ६.५ लाख संख्येच्या तुलनेत ६.२ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत ५.९४ लाख व्यक्तींची नवीन नोंदणी झाली. ही संख्या गेल्या वर्षी त्याच कालावधीत ५.६५ लाख होती. डिसेंबर, १९९८ अखेर चालू नोंदवधीत असलेल्या उमेदवारांची संख्या ४१.१० लाख होती. १९९७-९८ मध्ये जाहीर झालेल्या रिक्त जागांची संख्या ४४ हजार होती व १९९६-९७ मधील तत्सम संख्येपेक्षा (५१ हजार) ती १३.७ टक्क्यांनी कमी होती. प्रत्यक्षात भरलेल्या जागांची संख्या १९९७-९८ मध्ये २१,३८१ होती, तर १९९६-९७ मध्ये ती २१,२५८ होती. १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत जाहीर झालेल्या रिक्त जागांची संख्या ३१ हजार होती, तर आधीच्या वर्षाच्या याच कालावधीत ती ३८ हजार होती. १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत भरलेल्या जागांची संख्या १२ हजार होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीमध्ये भरलेल्या जागांच्या संख्येच्या (१७ हजार) तुलनेत कमी होती.

५.२१. डिसेंबर, १९९८ अखेर सेवायोजन केंद्राच्या चालू नोंदवहीवर असलेल्या व्यक्तींचे त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण तक्ता क्र. ५.३ मध्ये दर्शविले आहे.

showing a slight decrease of 0.6 per cent over that at the end of March, 1997. In the public sector employment, the share of Local Bodies was 29 per cent, that of the State Government 23 per cent, Central Government 19 per cent, Quasi Central Government 18 per cent and Quasi-State Government 11 per cent.

5.19. The total employment in the organised private sector as covered under the EMI Programme in the State at the end of March, 1998 was 15.16 lakh as against 15.36 lakh as at the end of the previous year. Out of the total employment in the organised private sector at the end of March, 1998, 64 per cent was in the Manufacturing sector and 21 per cent in the Community, Social and Personal services sector.

Employment Exchange Statistics

5.20. The number of persons newly registered in the employment exchanges in the Maharashtra State during the year 1997-98 was 6.9 lakh as compared with 6.5 lakh during 1996-97 showing an increase of 6.2 per cent. During 1998-99 from April to December, 1998, the number of persons newly registered was 5.94 lakh as compared with 5.65 lakh in the corresponding period of 1997-98. The number of persons on the "Live Register" at the end of December, 1998 was 41.10 lakh. The number of vacancies notified in 1997-98 was 44 thousand and was lower by 13.7 per cent than that notified (51 thousand) during the year 1996-97. Actual placements effected during 1997-98 were 21,381 as against 21,258 in 1996-97. The number of vacancies notified during 1998-99 from April to December, 1998 were 31 thousand as against 38 thousand during the corresponding period of the previous year. The placements effected during 1998-99 from April to December, 1998 were 12 thousand and were lower as compared with those of 17 thousand during the corresponding period of the previous year.

5.21. The classification of the persons on the Live Register of Employment Exchanges as at the end of December, 1998 by educational qualifications is shown in the following Table No.5.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.3

सेवायोजन केंद्राच्या चालू नोंदवहीवर डिसेंबर, १९९८ अखेर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण
Distribution of persons on the live register of employment exchanges as at the end of December, 1998 according to educational qualifications

उच्चतम शैक्षणिक पात्रता	चालू नोंदवहीवर डिसेंबर, १९९८ अखेर असलेल्या व्यक्तींची संख्या Candidates on the live register as at the end of December, 1998				Highest Level of Education
	पुरुष Male	स्त्री Female	एकूण Total	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी (निरक्षर धरून)	7,63,720	1,87,869	9,51,589	23.15	Below S.S.C. (including Illiterate).
माध्यमिक शालांत परीक्षा	17,49,475	3,47,926	20,97,401	51.04	S. S. C.
उच्च माध्यमिक परीक्षा	3,63,454	1,59,935	5,23,389	12.74	H. S. C. (Higher Secondary School Certificate Exam.)
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून व शिकाऊ उमेदवारी अधिनियमाखाली शिकलेले	1,12,206	3,486	1,15,692	2.82	ITI trained and apprentices trained under Apprenticeship Act.
पदविकाधारक					Diploma holder
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	36,528	2,427	38,955	0.95	(a) Engineering/Technology
(ब) इतर	3,950	949	4,899	0.12	(b) Others
एकूण (अ ते ब)	40,478	3,376	43,854	1.07	Total (a to b)
पदवीधर					Graduates
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	17,403	1,803	19,206	0.47	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	4,211	1,454	5,665	0.14	(b) Medicine
(क) इतर	2,21,023	96,545	3,17,568	7.72	(c) Others
एकूण (अ ते क)	2,42,637	99,802	3,42,439	8.33	Total (a to c)
पदव्युत्तर पदवीधर					Post-Graduates
(अ) अभियांत्रिकी/तंत्रविज्ञान	108	10	118	*	(a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	129	153	282	0.01	(b) Medicine
(क) इतर	20,905	13,893	34,798	0.85	(c) Others
एकूण (अ ते क)	21,142	14,056	35,198	0.86	Total (a to c)
एकूण	32,93,112	8,16,450	41,09,562	100.00	Total

* नगण्य / Negligible

५.२२. ३१ डिसेंबर, १९९८ रोजी चालू नोंदवहीवर असलेल्या व्यक्तींपैकी जवळजवळ २३ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या (निरक्षर धरून) होत्या. सुमारे ५१ टक्के व्यक्ती माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण होत्या आणि ८.३ टक्के व्यक्ती विविध शाखांतील पदवीधर होत्या. बहुतांश पदवीधर अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय शाखा सोडून इतर शाखांतील होते. चालू नोंदवहीवर पदव्युत्तर पदवीधरांचे प्रमाण एक टक्क्यापेक्षा कमी (०.८६ टक्के) होते व त्यापैकी जवळजवळ सर्व पदव्युत्तर पदवीधर हे अभियांत्रिकी, तंत्रविज्ञान व वैद्यकीय शाखा सोडून इतर शाखांतील होते.

5.22. Nearly 23 per cent of those on the Live Register as on 31st December, 1998 were below S.S.C. (Secondary School Certificate Examination) level including illiterates. About 51 per cent were S.S.C. and 8.3 per cent were graduates in various disciplines. Most of the graduates were in the disciplines other than Engineering, Technology and Medicine. The proportion of post-graduates on the Live Register was less than one per cent (0.86 per cent) and almost all were from the disciplines other than Engineering, Technology and Medicines.

रोजगार कार्यक्रम रोजगार हमी योजना

५.२३ राज्यात १९७२ पासून राबविण्यात येत असलेल्या रोजगार हमी योजनेचा (रो.ह.यो.) मूलभूत उद्देश राज्यातील ग्रामीण भागात व 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या क्षेत्रात ज्यांना रोजगाराची जरूरी आहे व जे शारीरिक श्रमाचे अकुशल काम करण्यास तयार आहेत त्यांना 'मागेल त्याला काम' या तत्त्वानुसार लाभदायक व उत्पादक रोजगार पुरविणे हा आहे. रो.ह.यो. अंतर्गत फलोत्पादन विकास, जवाहर विहिरी, पडीक जमिनीवर वृक्ष लागवड, रेशीम उद्योग व श्रमशक्तीद्वारे ग्रामविकास या उपयोजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते. रोजगार हमी योजनेखाली १९९७-९८ या वर्षात ९.०० कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले, तर आधीच्या वर्षी ९.०१ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले होते. १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत ६.३२ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले. या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये याच कालावधीत ६.०५ कोटी मनुष्यदिवसांचे काम पुरविण्यात आले होते. या योजनेच्या आरंभापासून डिसेंबर, १९९८ अखेरपर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारची ३.५३ लाख कामे घेण्यात आली व त्यापैकी ३.२९ लाख कामे पूर्ण करण्यात आली. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी ६६ टक्के कामे ही मृदूसंधारण व भू-विकासाची आणि १३ टक्के कामे सिंचनाची होती.

जवाहर रोजगार योजना

५.२४ जवाहर रोजगार योजना (जरोयो) राज्यात १ एप्रिल, १९८९ पासून सुरु करण्यात आली. या योजनेचा मुख्य हेतू ग्रामीण भागातील बेरोजगारांना लाभदायी रोजगार मिळवून देणे व न्यून रोजगारितांना अतिरिक्त लाभदायी रोजगार मिळवून देणे हा आहे. ग्रामीण भागातील जीवनमानाचा एकूण दर्जा सुधारण्यासाठी टिकाऊ आणि उत्पादक सामूहिक मत्ता निर्माण करणे हाही या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासन ८० टक्के व राज्य शासन २० टक्के असे आहे. या योजनेखाली निर्माण होणाऱ्या एकूण रोजगारांपैकी ३० टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्याची अट घालण्यात आली आहे. या योजनेसाठी १९९७-९८ या वर्षी मागील वर्षाची अखर्चित रक्कम धरून २३५.३२ कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात आला. त्यापैकी २१४.३९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९८-९९ या वर्षासाठी १५०.२८ कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले असून त्यापैकी ११८.१९ कोटी रुपये, डिसेंबर, १९९८ पर्यंत खर्च करण्यात आले. या योजनेखाली १९९७-९८ मध्ये ५.२४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला. या योजनेखाली १९९८-९९ मध्ये ५.४१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे लक्ष्य ठरवून देण्यात आले असून एप्रिल, १९९८ ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत २.२९ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला, तर १९९७-९८ च्या तत्सम कालावधीत २.६१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविला होता. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ पर्यंत पुरविण्यात आलेल्या रोजगारापैकी ३४ टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्यात आला होता.

Employment Programmes Employment Guarantee Scheme

5.23. The fundamental objective of the Employment Guarantee Scheme (EGS), which is being implemented in the State since 1972, is to provide gainful and productive employment to the people in the rural areas and in the areas of "C" class Municipal Councils, who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work, on the principle of "Work on Demand". The sub-schemes implemented through EGS are Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of Trees on barren lands, Sericulture and Shramshaktidware Gram Vikas. Under EGS, work of 9.00 crore mandays was provided during 1997-98 as against 9.01 crore mandays provided during the previous year. During the year 1998-99 from April to December, 1998, the work of 6.32 crore mandays was provided as compared with 6.05 crore mandays provided in the corresponding period of 1997-98. Since the inception of the EGS programme, till the end of December, 1998, 3.53 lakh works of various types were taken up, of which 3.29 lakh works were completed. Out of the completed works, soil conservation and land development works together accounted for 66 per cent and irrigation for 13 per cent.

Jawahar Rojgar Yojana

5.24. Jawahar Rojgar Yojana (JRY) scheme was introduced in the State from 1st April, 1989. The main objective of this scheme is to provide gainful employment to unemployed and additional gainful employment to under-employed persons in the rural areas. It also envisages creation of durable productive and socio-economic assets so as to improve overall quality of life in the rural areas. The financing pattern of the scheme is 80 per cent Central share and 20 per cent State share. The scheme stipulates provision of 30 per cent of the total employment opportunities to be created for women. Under the scheme total fund of Rs.235.32 crore (including last year's unspent balance) was made available during the year 1997-98. As against this an expenditure of Rs.214.39 crores was incurred. For the year 1998-99 an expenditure Rs.150.28 crore has been made available and against this an expenditure of Rs.118.19 crore was incurred upto December 1998. Under this scheme, the employment of 5.24 crore mandays was provided during 1997-98. A target to provide 5.41 crore mandays of employment is set for 1998-99. During April to December, 1998, 2.29 crore mandays of employment was provided as compared with the employment of 2.61 crore mandays provided during the corresponding period of 1997-98. Of the total employment provided during 1998-99, upto December, 1998, 34 per cent employment was provided to women.

५.२५. वर उल्लेखिलेल्या रोहयो व जरयो या दोन्ही ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमांतर्गत १९९७-९८ मध्ये एकूण १४.२४ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला तर १९९६-९७ मध्ये १३.५५ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला होता. या योजनांतर्गत १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत ८.६१ कोटी मनुष्यदिवस रोजगार पुरविण्यात आला.

सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजना

५.२६. भारत सरकारने, नेहरू रोजगार योजना, नागरी भागातील गरिबांसाठी मूलभूत सेवा योजना आणि पंतप्रधानांचा एकात्मिक नागरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम या तिन्ही योजनांऐवजी, डिसेंबर १९९७ पासून सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजना सुरू केली आहे. या योजनेकरिता वित्तपुरवठ्याचे स्वरूप केंद्र शासनाचे ७५ टक्के व राज्य शासनाचे २५ टक्के असे आहे.

५.२७. या योजनेत खालील दोन उपयोजनांचा समावेश आहे.

(१) शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रम, (२) शहरी मजूरी रोजगार योजना

५.२८. भारत सरकारने या योजनेसाठी १,४०२.२२ लाख रुपये उपलब्ध करून दिले असून राज्य शासनाने आपला हिस्सा म्हणून ४६७.४० लाख रुपये इतकी रक्कम उपलब्ध करून दिली आहे. १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ अखेरपर्यंत शहरी स्वयंरोजगार कार्यक्रमांतर्गत २७.०१ लाख रुपये खर्च करण्यांत आले व लाभार्थ्यांची संख्या ८४३ होती. याच कालावधीत प्रशिक्षणावर ११.२६ लाख रुपये खर्च करण्यात आले व ८६१ व्यक्तींना प्रशिक्षण देण्यात आले. शहरी मजूरी रोजगार योजना कार्यक्रमांतर्गत १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ अखेरपर्यंत १३३.३२ लाख रुपये खर्च करण्यात आले व ८७,२८७ मनुष्यदिवस रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला.

आश्वासित रोजगार योजना

५.२९. शेतीचा हंगाम संपल्यानंतरच्या काळात कमाल १०० दिवसांचा अंगमेहनतीचे काम असलेला वेतनी लाभदायी रोजगार ग्रामीण भागात उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने १९९३ पासून राज्यात 'आश्वासित रोजगार योजना' राबविली जात आहे. ही योजना राज्यातील २९ जिल्ह्यातील २९८ गटात रोजगार हमी योजनेच्या धर्तीवर राबविण्यांत येत आहे. या योजनेकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप जवाहर रोजगार योजनेप्रमाणेच केंद्र शासन ८० टक्के व राज्य शासन २० टक्के या प्रमाणात आहे. १९९५-९६ पासून या योजनेतील ५० टक्के निधी अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम राबविण्यात येणाऱ्या गटात 'पाणलोट क्षेत्र विकास' कार्यक्रमावर खर्च करण्यात येत आहे. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ पर्यंत या योजनेसाठी १११.७६ कोटी रुपये निधी (मागील वर्षाचा खर्च न झालेला निधी धरून) उपलब्ध करून देण्यात आला असून १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ पर्यंत या योजनेवर ७३.४६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत.

5.25. During 1997-98, the total employment provided under the above mentioned two rural employment programmes viz. EGS and JRY was 14.24 crore mandays as against 13.55 crore mandays provided during 1996-97. During 1998-99 from April to December, 1998, 8.61 crore mandays of employment was provided under EGS and JRY schemes.

Swarna Jayanti Shahari Rojgar Yojana

5.26. The Govt. of India launched the Swarna Jayanti Shahari Rojgar Yojana in December 1997, replacing three schemes namely Nehuru Rojgar Yojana, Urban Basic Service for Poor and Prime Minister's Integrated Urban Poverty Eradication Programme. The funding pattern for this scheme is 75 : 25 basis between Central Govt. and State Govt.

5.27. This scheme comprises two subschemes viz. (1) The Urban Self Employment Programme (USEP) (2) The Urban Wage Employment Programme (UWEP).

5.28. The Govt. of India has made available an amount of Rs.1402.22 lakh and the State Govt. has made available Rs.467.40 lakh as State's share. During the year 1998-99, From April to December, 1998 under Urban Self Employment Programme an expenditure of Rs.27.01 lakh was incurred and number of beneficiaries was 843. During the same period on training an amount of Rs. 11.26 lakh was incurred and training was imparted to 861 persons. Under Wage Employment Programme from April to December 1998, an expenditure of Rs. 133.32 lakh was incurred and employment of 87,287 mandays was provided.

Employment Assurance Scheme

5.29. The "Employment Assurance Scheme" (EAS) is being implemented in the State since 1993 with a view to providing gainful employment of maximum 100 days of manual work during the lean agricultural season in the rural areas. This scheme is being implemented on the lines of EGS, in 298 blocks of 29 districts of the State. The financing pattern of the scheme is similar to Jawahar Rojgar Yojana i.e. 80 per cent Central share and 20 per cent State share. From the year 1995-96, 50 per cent fund of this scheme is being spent on 'Watershed Development Programme' in 'Drought Prone Area Programme' (DPAP) blocks. During 1998-99, by the end of December, 1998, an amount of Rs.111.76 crore (including unspent balance of last year) was made available for this scheme and by the end of December, 98, an expenditure of Rs.73.46 crore has been incurred.

दशलक्ष विहिरी योजना

५.३०. 'दशलक्ष विहिरी योजना' (दवियो) अंतर्गत दारिद्र्य रेषेखालील ग्रामीण शेतकऱ्यांना कृषि उत्पन्नापासून त्यांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी विहीर सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने विना मोबदला विहिरी खणून दिल्या जातात. या योजनेकरिता वित्त पुरवठ्याचे स्वरूप केंद्राचा हिस्सा ८० टक्के व राज्य शासनाचा हिस्सा २० टक्के असे आहे. दारिद्र्य रेषेखालील अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना आणि ०.६० ते २.५० हेक्टर जमीन असणाऱ्या दारिद्र्य रेषेखालील मागासेतर शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ विशेष करून देण्यात येतो. दवियो अंतर्गत १९९७-९८ मध्ये (मागील वर्षाचा खर्च न झालेला निधी धरून) एकूण ५६.६३ कोटी रुपये एवढ्या रकमेची तरतूद करण्यात आली, तर ४८.५६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९७-९८ मध्ये राज्याकरिता ८,५४१ विहिरी खोदण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले होते. १९९७-९८ मध्ये २६,३२७ (आधीची अपूर्ण कामे धरून) विहिरींचे काम हाती घेण्यात आले. यापैकी मार्च, १९९८ अखेर ८,३२४ विहिरींची कामे पूर्ण झाली व १६,८२९ विहिरींची कामे प्रगतीपथावर होती. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ पर्यंत ३०.७८ कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात आला आणि २२.३९ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९८-९९ मध्ये राज्यात एकूण १०,२६३ विहिरी खोदण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले आहे. प्रत्यक्षात मागील १६,८२९ विहिरींच्या कामासह २७,०९२ विहिरींचे काम हाती घेण्यात आले त्यापैकी डिसेंबर, १९९८ अखेरपर्यंत ४,०६६ विहिरींचे काम पूर्ण झाले आणि १६,०३४ विहिरींची कामे प्रगती पथावर होती.

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.३१. या योजनेखाली सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी होईल असे कौशल्य संपादन करण्याकरिता किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्याकरिता प्रशिक्षण दिले जाते. १९९७-९८ मध्ये प्रशिक्षणार्थींची संख्या ६,२५४ होती व ती १९९६-९७ मधील संख्येपेक्षा १४.६१ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९७-९८ मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्यांची संख्या ४,२४० होती. ती १९९६-९७ मधील ३,२८६ह्या संख्येपेक्षा २९.०३ टक्क्यांनी अधिक होती. १९९७-९८ मध्ये प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी निरनिराळ्या नोकऱ्यांमध्ये सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या १००६ होती व ती १९९६-९७ मध्ये नोकऱ्यात सामावून घेतलेल्या उमेदवारांच्या (८८४) संख्येपेक्षा १३.८ टक्क्यांनी जास्त होती.

शिकाऊ उमेदवारी प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.३२. १९९८-९९ मध्ये विविध व्यवसाय शाखांमध्ये प्रशिक्षण घेत असलेल्या शिकाऊ उमेदवारांची संख्या २३.६ हजार होती, तर १९९७-९८ मध्ये अशा उमेदवारांची संख्या २२.५ हजार होती.

Million Wells Scheme

5.30. Under 'Million Wells Scheme'(MWS), dug wells are provided free of cost to rural cultivators below poverty line, with a view to make available a facility of well irrigation thereby uplifting standard of living through agricultural income. The financing pattern of this scheme is 80 per cent Central share and 20 per cent State share. Benefit of this scheme is specially accorded to the small and marginal cultivators from Scheduled Castes/Scheduled Tribe, who are below poverty line and other cultivators below poverty line holding land of 0.60 to 2.50 hectare. Under MWS an allocation of Rs.56.63 crore (including unspent balance of last year) was made available during 1997-98, against which an expenditure of Rs.48.56 crore was incurred. The target fixed for 1997-98 was digging of 8,541 wells. The work of 26,327 wells (including spill over work) was taken up during 1997-98. Out of these, the work of 8,324 wells was completed and the work of 16,829 wells was in progress by the end of March, 1998. During the year 1998-99, upto December, 1998 funds of Rs.30.78 crore are made available and an expenditure of Rs.22.39 crore has been incurred. The target fixed during 1998-99 is digging of 10,263 wells. The work of 27,092 wells was taken up including spill over work of 16,829 wells. Out of these, by the end of December, 1998 the work of 4,066 wells was completed and the work of 16,034 wells was in progress.

Employment Promotion Programme

5.31. Under this programme, educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skills for enabling them to secure employment. In 1997-98, the number of candidates placed under training was 6,254 which was higher by 14.61 per cent than that in 1996-97. The number of trainees who completed training in 1997-98 was 4,240 as compared with 3,286 in 1996-97 showing an increase of 29.03 per cent. Of the trained candidates, the number of candidates absorbed in various jobs during 1997-98 was 1,006 showing an increase of 13.8 per cent over the number of candidates absorbed (884) in 1996-97.

Apprenticeship Training Programme

5.32. The number of apprentices undergoing training in various trades in 1998-99 is 23.6 thousand as compared with 22.5 thousand in 1997-98.

सुशिक्षित बेरोजगारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

५.३३. सातवी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांतून प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्या व महाराष्ट्रातील स्थायी रहिवासी असलेल्या सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना त्यांच्या प्रकल्पाच्या खर्चाच्या १५ ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त १.५ लाख रुपये मर्यादेपर्यंत ' बीज भांडवल अर्थसहाय्य ' देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली १९९७-९८ या वर्षात २,३८१ लाभार्थ्यांना ७.९७ कोटी रुपयांचे सहाय्य करण्यात आले, तर त्या आधीच्या वर्षी २,८१४ लाभार्थ्यांना ८.७२ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले होते. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत २,२५३ लाभार्थ्यांना ७.८१ कोटी रुपये सहाय्य देण्यात आले.

उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

५.३४. सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रवृत्त करण्याकरिता प्रशिक्षण देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. पद्धतशीर प्रशिक्षणाद्वारे उद्योजकतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी महाराष्ट्र उद्योजकता विकास केंद्राकडून या कार्यक्रमाखाली १ ते ३ आठवड्यांचा प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम राबविला जातो. ह्या कार्यक्रमांतर्गत प्रशिक्षण दिलेल्या तरुणांची संख्या १९९७-९८ मध्ये ७,१३४ होती तर १९९६-९७ मध्ये ती ५,८१७ होती. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ पर्यंत ५,१८७ तरुणांना प्रशिक्षण देण्यात आले.

पंतप्रधानांची रोजगार योजना

५.३५. पंतप्रधानांची रोजगार योजना (पॅरोयो) राज्याच्या ग्रामीण व नागरी विभागातील सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी राबविण्यात येते. ही योजना जिल्हा उद्योग केंद्रे व जिल्हा नागरी विकास यंत्रणा यांच्या मार्फत राबविली जात आहे. या योजने अंतर्गत १८ ते ३५ वर्षे वयोगटातील किमान इयत्ता १० वी ची परीक्षा उत्तीर्ण किंवा अनुत्तीर्ण असणाऱ्या किंवा ज्यांनी औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्राची परीक्षा उत्तीर्ण केली आहे किंवा शासन पुरस्कृत संस्थेतून कमीत कमी ६ महिन्यांचा तांत्रिक शिक्षण अभ्यासक्रम उत्तीर्ण केला आहे व ज्यांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न २४ हजारांपेक्षा अधिक नाही अशा व्यक्ती अनुदान मिळण्यास पात्र ठरतील. १ लाख रुपयांपर्यंतच्या प्रकल्पाचा या योजनेत समावेश असून आयोजकाने प्रकल्पाच्या एकूण किंमतीच्या ५ टक्के रक्कम सीमांतिक रक्कम म्हणून रोख उभारावयाची आहे. उर्वरित रक्कम बँका कर्जाच्या स्वरूपात मंजूर करतील. पंतप्रधानांची रोजगार योजने अंतर्गत १९९७-९८ वर्षात ४२,५०२ लाभार्थ्यांना २२३.१२ कोटी रुपयांचे कर्ज बँकांनी मंजूर केले. चालू वर्षात डिसेंबर, १९९८ पर्यंत १७,२६२ लाभार्थ्यांना ९६.३३ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर करण्यात आले.

Employment Promotion Programme for Assisting Educated Unemployed

5.33. The educated unemployed who have passed standard VIIth or are ITI trained and are domiciled in Maharashtra are given "Seed Money Assistance" to the extent of 15 to 22.5 per cent of the project cost, subject to a limit of Rs.1.5 lakh. Under this programme, in 1997-98, the assistance of Rs.7.97 crore was given to 2,381 beneficiaries as compared with Rs.8.72 crore given to 2,814 beneficiaries in the previous year. During April to December, 1998 the assistance of Rs.7.81 crore was given to 2,253 beneficiaries.

Entrepreneurial Training Programme

5.34. The scheme intends to motivate and train the educated unemployed youth to take up self-employment. Under this scheme, one to three weeks training programmes are arranged by the Maharashtra Centre for Entrepreneurship Development (MCED) with a view to developing entrepreneurship through systematic training. Under this scheme, during 1997-98, the number of youths trained was 7,134 as against 5,817 in 1996-97. During 1998-99 upto December, 1998, the number of youths trained was 5,187.

Prime Minister's Rojgar Yojana

5.35. The Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) is implemented both in the urban as well as rural areas of the State with a view to providing self employment to the educated unemployed youths. The scheme is being implemented through District Industries Centres and District Urban Development Agencies. Any person between age group of 18 to 35 years and has passed or failed S.S.C. examination or I.T.I. passed or having undergone Government sponsored technical course for a minimum duration of 6 months and whose family income is not more than Rs.24,000/- per annum is eligible for assistance under this scheme. Projects upto Rs.1 lakh are covered under this scheme. The entrepreneur is required to contribute 5 per cent of the project cost as margin money in cash. The balance would be sanctioned as loan by banks. During, 1997-98 under PMRY, 42,502 beneficiaries were sanctioned Rs.223.12 crore loan by banks. During the current year, upto December, 1998, 17,262 beneficiaries were sanctioned Rs.96.33 crore loan.

औद्योगिक संबंध

५.३६. संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबण्याच्या प्रकारांची संख्या १९९८ मध्ये ८२ होती, आधीच्या वर्षी ती १०१ होती. काम थांबण्याच्या प्रकारात समावेश असलेल्या कामगारांची या कालावधीतील संख्या (०.३६ लाख) ही गतवर्षीच्या तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा ७९ टक्क्यांनी कमी होती तथापि संप व टाळेबंदीमुळे वाया गेलेल्या मनुष्यदिवसांची १९९८ मधील संख्या ५४ लाख होती व ती आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील ३४ लाख या संख्येपेक्षा ५९ टक्क्यांनी अधिक होती.

Industrial Relations

5.36. The number of work stoppages due to strikes and lockouts during 1998, was 82 as compared with 101 during the corresponding period of the previous year. The number of workers (0.36 lakh) involved in work stoppages during 1998 was lower by 79 per cent as compared to that in 1997. However, during 1998, the number of mandays lost due to work-stoppages was 54 lakh and was higher by 59 per cent as compared with that of 34 lakh mandays lost during the corresponding period of the last year.

६. कृषि व संलग्न व्यवसाय

6. AGRICULTURE AND ALLIED ACTIVITIES

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र

६.१. महाराष्ट्रातील जमीन, भौगोलिक रचना, पर्जन्यमान आणि हवामान हे शेतीसाठी सर्वसाधारणपणे फारसे अनुकूल नाहीत. परिणामी, महाराष्ट्रातील पिकांचे सरासरी उत्पादन देशातील सरासरी उत्पादनाच्या तुलनेत कमी आहे. राज्याचा जवळजवळ एक-तृतीयांश भाग पर्जन्यछायेत येतो आणि या भागात पाऊस अपुरा तर पडतोच, परंतु तो अनिश्चितही असतो. सिंचनाच्या बाबतीतदेखील राष्ट्रीय सरासरी विचारात घेता राज्य बरेच मागे आहे. १९९४-९५ या वर्षी सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राचे पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण राज्यात केवळ १५.४ टक्के होते, तर संपूर्ण देशासाठी असे प्रमाण ३७.५ टक्के होते. अशा तऱ्हेने राज्यातील शेती मोसमी पावसावरच मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. १९९८-९९ मधील राज्यातील कृषि हंगामाबाबतचा तपशील खाली दिला आहे.

कृषि हंगाम १९९८-९९

६.२.१. राज्यात नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन कोकणामध्ये १२ जून, १९९८ रोजी झाले आणि तो १६ जूनपर्यंत मध्य महाराष्ट्र, मराठवाडा आणि विदर्भात पोहोचला. जूनअखेर पर्यंत कोकण, उत्तर व पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाडा विभागात सरासरी ते समाधानकारक प्रमाणात पाऊस झाला. विदर्भ विभागाच्या जवळजवळ सर्व भागांत पाऊस सरासरीपेक्षा कमी पडला. कोकण विभागामध्ये भात व नाचणीच्या पेरण्या सुरु झाल्या आणि राज्याच्या विविध भागांमध्ये खरीप पिके व कपाशी यांच्या पेरण्या सुरु झाल्या. जुलैच्या पहिल्या आठवड्यामध्ये राज्याच्या बऱ्याच भागांत समाधानकारक पाऊस झाला. तथापि, पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाडा यांतील काही भागांत पावसाची तीव्रता कमी होती. शिवाय, जुलैच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या आठवड्यात पाऊस अपुरा व कमी तीव्रतेचा झाल्याने राज्याच्या काही भागांत भाताच्या लावण्या खोळंबल्या वा मंदावल्या, पेरण्यांच्या प्रगतीवर प्रतिकूल परिणाम झाला आणि हलक्या प्रतीच्या जमिनीवरील खरीपाची पिके सुकू लागली होती. जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यामध्ये राज्यातील नागपूर विभाग वगळता बहुतांश भागांत जोराचा ते अतिजोराचा पाऊस झाला आणि तो हलक्या व मध्यम प्रतीच्या जमिनीवरील खरीप पिके जगण्याच्या दृष्टीने लाभदायक ठरला. तथापि नागपूर विभागात झालेला पाऊस अपुरा होता. ऑगस्टच्या पहिल्या पंधरवड्यात राज्याच्या जवळजवळ सर्व भागांत पाऊस पडला आणि तो पेरणी झालेल्या खरीप पिकांच्या योग्य वाढीसाठी व उर्वरित पेरण्या पूर्ण करण्यासाठी लाभदायक ठरला. तथापि सततच्या पावसामुळे राज्याच्या काही भागांत खरीप पिकांचे काही प्रमाणात नुकसान झाले. ऑगस्टच्या दुसऱ्या पंधरवड्यात राज्याच्या जवळजवळ सर्व भागांत हलका ते अतिजोराचा पाऊस झाला. ऑगस्टअखेर पर्यंत राज्यातील

Position of Maharashtra in India

6.1. The soil, topography, rainfall and climate in Maharashtra are in general not very conducive to agriculture, resulting in relatively low yields of the crops in the State as compared with those in India. Nearly one-third area of the State falls in the rain shadow region where the rains are not only scanty, but also erratic. In respect of irrigation also, the State is far below the national average, the percentage of gross irrigated area to gross cropped area in the State being only 15.4 per cent as compared with 37.5 per cent for the country as a whole in 1994-95. The agriculture in the State is thus largely dependent on monsoon. The details about agricultural season 1998-99 are given below.

Agricultural Season 1998-99

6.2.1. The South-West monsoon arrived in Konkan on 12th June, 1998 and reached in Central Maharashtra, Marathwada and Vidarbha by 16th June. Normal to satisfactory rains were received in Konkan, Northern and Western Maharashtra and Marathwada region till the end of June. The rainfall was below normal in most parts of Vidarbha region. Sowing of paddy and ragi was initiated in Konkan region and sowing of *kharif* crops and cotton was started in different parts of the State. Satisfactory rains were received in many parts of the State in the first week of July. However, the intensity of rainfall was low in some parts of Western Maharashtra and Marathwada. So also, due to inadequate and low intensity rains in the second and third week of July, transplanting of paddy was held up or slowed down, progress of sowing was affected and *kharif* crops on light soils were withering in some parts of the State. In the last week of July, heavy to very heavy rains were received in most parts of the State, except for Nagpur Division, which were beneficial for the survival of *kharif* crops on light and medium soils. However, the rains received in Nagpur division were inadequate. During the first fortnight of August, rains were received in almost all parts of the State which were beneficial for proper growth of sown *kharif* crops and for the completion of remaining sowing. However, continuous rains damaged *kharif* crops to some extent in some parts of the State. Light to very heavy rains were received in almost all parts of the

सर्व भागांत खरीप पिकांच्या पेरण्या जवळपास पूर्ण झाल्या होत्या. सप्टेंबरमध्ये कोकणात जोराचा ते अतिजोराचा, तर राज्याच्या उर्वरित भागांत हलका ते अतिजोराचा पाऊस झाला. सततच्या पावसामुळे व हवामान ढगाळ असल्याने राज्यातील काही भागांत भातपिकांचे आणि काही खरीप पिकांचे नुकसान झाले. वापसा नसल्याने रब्बी पिकांच्या पेरण्या सुरु करता आल्या नाहीत. ऑक्टोबरच्या पहिल्या पंधरवड्यात राज्याच्या सर्व भागांत हलका ते अतिजोराचा पाऊस झाला. विदर्भ विभाग वगळता इतरत्र हा पाऊस सरासरीपेक्षा जास्त होता. सततच्या पावसामुळे कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाडा विभागांतील काही भागांत भाताचे पीक आडवे झाले होते आणि खरीप पिकांचे काही प्रमाणात नुकसान झाले होते. राज्यातील नैऋत्य मोसमी पाऊस २० ऑक्टोबरच्या सुमारास संपला.

६.२.२. तथापि ऑक्टोबरच्या शेवटच्या आठवड्यात राज्यातील सर्व भागांत कमी तीव्रतेचा पाऊस पडला. राज्यातील विविध भागांत खरीप पिकांच्या कापण्या चालू होत्या आणि रब्बी पिकांच्या पेरण्या सुरु झाल्या होत्या. नोव्हेंबरच्या पहिल्या पंधरवड्यात राज्याच्या काही भागांत पुन्हा हलका ते जोराचा पाऊस झाला. नोव्हेंबरअखेर पर्यंत खरीप पिकांच्या कापण्या पूर्ण झाल्या होत्या आणि रब्बी पिकांच्या पेरण्या प्रगतिपथावर होत्या. डिसेंबर, १९९८ आणि जानेवारी, १९९९ ह्या महिन्यांत हवामान सर्वसाधारणपणे कोरडे होते. राज्याच्या काही भागांत उन्हाळी पिकांच्या पेरण्या आणि उन्हाळी भाताच्या लावण्या, त्याचप्रमाणे पेरण्या सुरु झाल्या होत्या. जानेवारी, १९९९ अखेरपर्यंत रब्बी पिकांची परिस्थिती समाधानकारक होती. तथापि ५ ते ९ फेब्रुवारी, १९९९ ह्या कालावधीत मध्य महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ विभाग यांतील काही भागांत वादळासह गारांचा पाऊस झाल्याने उभ्या रब्बी पिकांचे काही प्रमाणात नुकसान झाले.

१९९८-९९ मधील कृषि उत्पादन

६.३. प्राथमिक अंदाजानुसार राज्यातील १९९८-९९ मधील अन्नधान्यांचे एकूण उत्पादन ११६.८ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २१.० टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे. १९९८-९९ मधील अन्नधान्यांच्या उत्पादनातील वाढ ही १९९७-९८ ह्या कृषि उत्पादनाच्या बाबतीतील प्रतिकूल कृषि हंगामाच्या तुलनेत पहावी. १९९८-९९ मध्ये खरीप अन्नधान्यांचे उत्पादन जवळपास ८९.७ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षातील ७१.४ लाख टनांच्या तुलनेत २५.६ टक्क्यांनी जास्त होईल अशी अपेक्षा आहे. रब्बी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी भात धरून) २७.१ लाख टन होईल अशी अपेक्षा असून आधीच्या १९९७-९८ ह्या वर्षात ते २५.१ लाख टन इतके झाले होते. चालू वर्षात तेलबियांचे उत्पादन २५.१ लाख टन म्हणजे आधीच्या वर्षातील १६.८

State in the second fortnight of August. Sowing of *kharif* crops was nearly completed in all parts of the State till the end of August. In September, heavy to very heavy rains were received in Konkan, while light to very heavy rains were received in rest of the State. Paddy crops and some *kharif* crops were damaged in some parts of the State due to continuous rains and cloudy weather. Sowing of *rabi* crops could not be started for want of vapasa condition. Light to very heavy rains were received in all parts of the State during the first fortnight of October. Rains received were above normal except for Vidarbha region. Paddy crop was logged due to continuous rains in some parts of Konkan, Western Maharashtra and Marathwada regions and the *kharif* crops were damaged to some extent. South-West monsoon withdrew from the State by 20th October.

6.2.2. Low intensity rains, however, were received in all parts of the State during the last week of October. Harvesting of *kharif* crops was in progress in different parts of the State and sowing of *rabi* crops was started. In the first fortnight of November, light to heavy rains were again received in some parts of the State. By the end of November, harvesting of *kharif* crops was completed and sowing of *rabi* crops was in progress. Weather was in general dry in the months of December, 1998 and January, 1999. Sowing of summer crops and sowing as well as transplanting of summer paddy was started in some parts of the State. Condition of *rabi* crops was reported to be satisfactory till the end of January, 1999. However, rains with hail-storms damaged standing *rabi* crops to some extent in some parts of Central Maharashtra, Marathwada and Vidarbha regions during 5th to 9th February, 1999.

Agricultural Production in 1998-99

6.3. As per the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State in 1998-99 is expected to be 116.8 lakh tonnes, more by 21.0 per cent as compared with that in the earlier year. The recovery in foodgrains production in 1998-99 may be viewed in comparison to the bad agricultural season in 1997-98. The *kharif* foodgrains production in 1998-99 is expected to be around 89.7 lakh tonnes as against 71.4 lakh tonnes during the earlier year, showing a rise of 25.6 per cent. The *rabi* foodgrains production (including summer rice) is expected to be 27.1 lakh tonnes as against 25.1 lakh tonnes during 1997-98. The oilseeds production during the current year is expected to be at 25.1

लाख टन उत्पादनापेक्षा ४९.२ टक्क्यांनी जास्त होईल अशी अपेक्षा आहे. कापसाचे (रुई) उत्पादन ५.७६ लाख टन इतके होईल अशी अपेक्षा असून १९९७-९८ मधील २.९८ लाख टन उत्पादनापेक्षा ते ९३.३ टक्क्यांनी जास्त असेल. उसाचे उत्पादन ५२९.५ लाख टन इतके होईल अशी अपेक्षा असून ते आधीच्या वर्षातील उत्पादनापेक्षा ३६.६ टक्क्यांनी जास्त असेल. १९९८-९९ मधील प्रमुख खरीप व रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबतचा तपशील खाली दिला आहे.

खरीप पिके

६.४. १९९८-९९ मध्ये खरीप तृणधान्यांखालील आणि खरीप कडधान्य पिकांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे १.० आणि २.० टक्क्यांनी जास्त होते. १९९८-९९ मध्ये खरीप अन्नधान्यांचे उत्पादन आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २५.६ टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे. १९९८-९९ मध्ये खरीप ज्वारीचे उत्पादन ३०.३ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २५.२ टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे. मात्र १९९८-९९ मध्ये भाताचे उत्पादन २२.९ लाख टन, म्हणजे १९९७-९८ मधील २३.३ लाख टनांपेक्षा कमी होईल असा अंदाज आहे. १९९८-९९ मध्ये बाजरीचे उत्पादन १४.९ लाख टन, म्हणजे १९९७-९८ मधील ११.२ लाख टन उत्पादनाच्या तुलनेत ३२.७ टक्क्यांनी जास्त होईल, असा अंदाज आहे. १९९८-९९ मध्ये तुरीचे उत्पादन ७.०५ लाख टन, म्हणजे १९९७-९८ मधील ३.५५ लाख टन उत्पादनापेक्षा ९८.६ टक्क्यांनी जास्त होईल, असा अंदाज आहे. कापूस आणि ऊस ह्या महत्त्वाच्या पिकांच्या बाबतीत १९९८-९९ मध्ये कापसाखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १.९ टक्क्यांनी अधिक, तर उसाच्या बाबतीत ते २८.३ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९८-९९ मध्ये कापसाचे (रुई) उत्पादन ५.७६ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ९३.३ टक्क्यांनी जास्त होईल, तर उसाचे उत्पादन ५२९.५ लाख टन, म्हणजे आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ३६.६ टक्क्यांनी जास्त होईल, अशी अपेक्षा आहे. खरीप भुईमुगाच्या बाबतीत त्याखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २.२ टक्क्यांनी कमी होते, मात्र उत्पादन १५.७ टक्क्यांनी अधिक होईल, असा अंदाज आहे. इतर खरीप तेलबियांच्या बाबतीत १९९८-९९ मध्ये त्याखालील क्षेत्र २३.० टक्क्यांनी अधिक होते आणि उत्पादन ५७.० टक्क्यांनी वाढेल, असा अंदाज आहे. राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन पुढील तक्ता क्र. ६.१ मध्ये दिले आहे.

lakh tonnes, 49.2 per cent more than the production of 16.8 lakh tonnes in the earlier year. Cotton (Lint) production is expected to be 5.76 lakh tonnes which is more by 93.3 per cent than 2.98 lakh tonnes in 1997-98. The sugarcane production is expected to be 521.5 lakh tonnes which is 36.6 per cent more than that in the earlier year. The details about the area and production under principal *kharif* and *rabi* crops for 1998-99 are given below.

Kharif Crops

6.4. During 1998-99, the area under *kharif* cereals and *kharif* pulses was more by 1.0 and 2.0 per cent respectively than that in the earlier year. The production of *kharif* foodgrains in 1998-99 is expected to be more by 25.6 per cent as compared with that in the earlier year. The production of *kharif* jowar in 1998-99 is expected to be 30.3 lakh tonnes, more by 25.2 per cent as compared with that in the earlier year. The production of rice is, however, expected to be lower at 22.9 lakh tonnes in 1998-99 as compared with 23.3 lakh tonnes in 1997-98. The production of bajri in 1998-99 is expected to be 14.9 lakh tonnes, more by 32.7 per cent than that of 11.2 lakh tonnes in 1997-98. In 1998-99, the production of tur is expected to be 7.05 lakh tonnes, more by 98.6 per cent than that of 3.55 lakh tonnes in 1997-98. In respect of the important crops of cotton and sugarcane, area under the former was more by 1.9 per cent, while that under sugarcane was more by 28.3 per cent during 1998-99 as compared with the earlier year. During 1998-99, the cotton (Lint) production is expected to be 5.76 lakh tonnes, more by 93.3 per cent and sugarcane production is expected to be 521.5 lakh tonnes, more by 36.6 per cent as compared with that in the earlier year. In the case of *kharif* groundnut, the area was less by 2.2 per cent whereas the production is expected to be more by 15.7 per cent. As regards other *kharif* oilseeds, area during 1998-99 was more by 23.0 per cent and the production is expected to be more by 57.0 per cent as compared with the earlier year. The area and production of principal *kharif* crops in the State is given in the following Table No.6.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.1
महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal kharif crops in Maharashtra State

(क्षेत्र हजार हेक्टरात/Area in thousand hectares)
(उत्पादन हजार टनात/Production in thousand tonnes)

पिका	क्षेत्र/Area			उत्पादन/Production			Crop
	1997-98 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1998-99 (तात्पुरते) (Tentative)	१९९७-९८ च्या तुलनेत १९९८-९९ मधील वाढ(+)/ घट(-)(टक्के) Percentage increase(+)/ decrease(-) in 1998-99 over 1997-98	1997-98 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1998-99 (तात्पुरते) (Tentative)	१९९७-९८ च्या तुलनेत १९९८-९९ मधील वाढ(+)/ घट(-)(टक्के) Percentage increase(+)/ decrease(-) in 1998-99 over 1997-98	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
तांदूळ ...	1,444	1,445	0.1	2,330	2,294	(-)1.5	Rice
बाजरी ...	1,671	1,760	5.3	1,119	1,485	32.7	Bajri
खरीप ज्वारी ...	2,013	1,955	(-)2.9	2,422	3,033	25.2	Kharif jowar
इतर खरीप तृणधान्ये ...	456	481	5.5	424	633	49.3	Other kharif cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये ...	5,584	5,641	1.0	6,295	7,445	18.3	Total kharif cereals
तूर ...	1,006	1,007	0.1	355	705	98.6	Tur
इतर खरीप कडधान्ये ...	1,408	1,455	3.3	489	819	67.5	Other kharif pulses
एकूण खरीप कडधान्ये ...	2,414	2,462	2.0	844	1,524	80.6	Total kharif pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये ...	7,998	8,103	1.3	7,139	8,969	25.6	Total kharif foodgrains
कापूस (रुई) ...	3,139	3,199	1.9	298	576	93.3	Cotton (Lint)
भुईमूग (शेंगा) ...	417	408	(-)2.2	420	486	15.7	Groundnut (Pods)
इतर तेलबिया ...	1,220	1,500	23.0	958	1,504	57.0	Other oilseeds
एकूण खरीप तेलबिया	1,637	1,908	16.6	1,378	1,990	44.4	Total kharif oilseeds
ऊस ...	460 (H)	590 (H)	28.3	38,174	52,149	36.6	Sugarcane
एकूण ...	13,234	13,800	4.3	—	—	—	Total

H = तोडणी क्षेत्र/Harvested area

रबी पिके

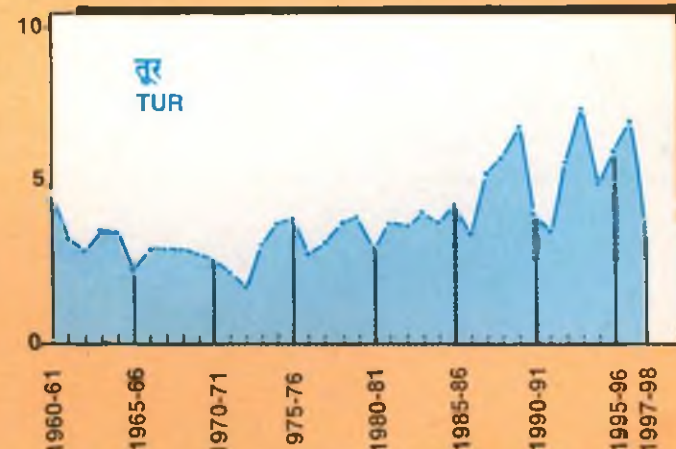
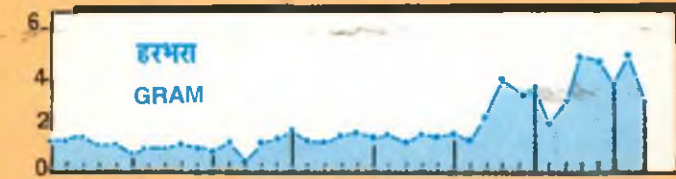
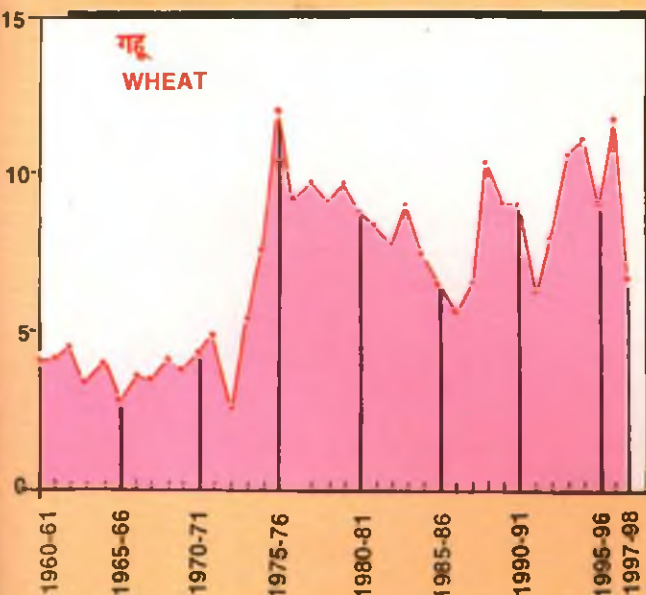
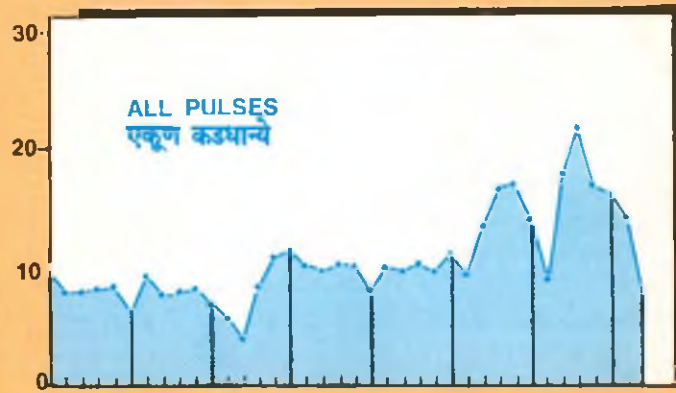
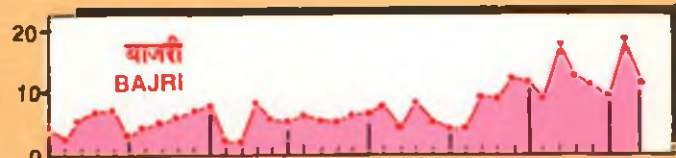
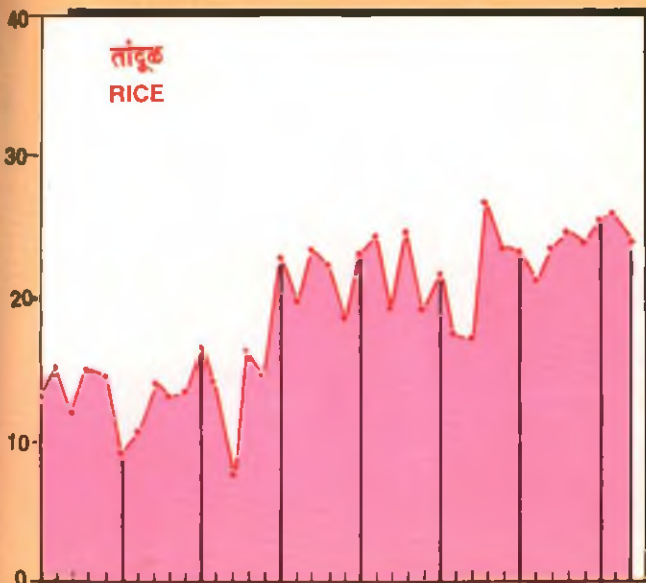
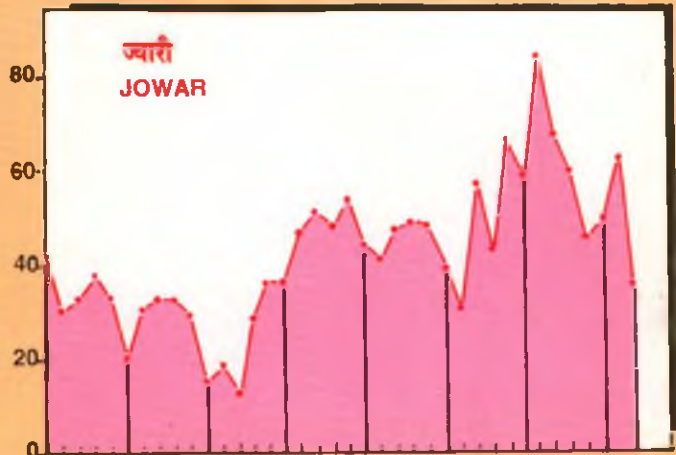
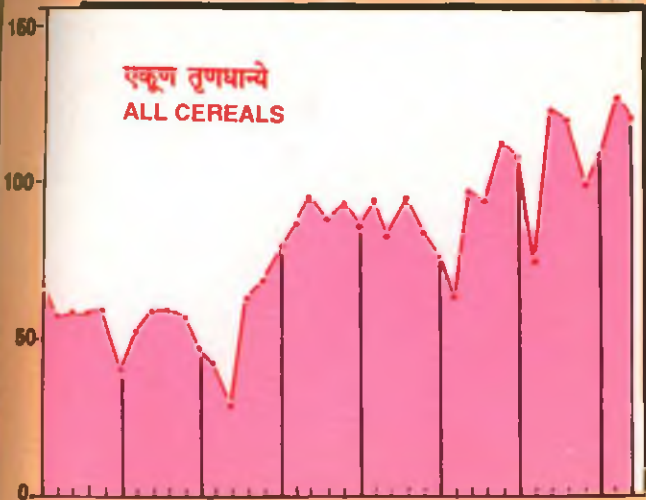
Rabi crops

६.५. १९९८-९९ मधील रबी अन्नधान्यांखालील क्षेत्र आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ४.४ टक्क्यांनी कमी असेल, असा अंदाज आहे. १९९८-९९ मध्ये रबी ज्वारीखालील क्षेत्र २२.९ टक्क्यांनी कमी होईल,

6.5. The area under rabi foodgrains is expected to be less by 4.4 per cent in 1998-99 as compared with that of the earlier year. In 1998-99, the area

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE
अन्नधान्य उत्पादन
FOODGRAINS PRODUCTION

लाख टन LAKH TONNES

तर गव्हाखालील क्षेत्र ४३.९ टक्क्यांनी जास्त होईल, असा अंदाज आहे. रब्बी कडधान्यांच्या बाबतीत त्या पिकांखालील क्षेत्र २५.६ टक्क्यांनी जास्त होईल, असा अंदाज आहे. १९९८-९९ मध्ये रब्बी अन्नधान्यांचे उत्पादन (उन्हाळी भात धरून) २७.१ लाख टन होईल, असा अंदाज आहे. आधीच्या १९९७-९८ ह्या वर्षी ते २५.१ लाख टन इतके झाले होते. राज्यातील प्रमुख रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व त्यांचे उत्पादन याबाबत माहिती पुढील तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दिली आहे.

under *rabi* jowar is expected to be less by 22.9 per cent, while that of wheat is expected to be more by 43.9 per cent. In the case of *rabi* pulses, area is expected to be more by 25.6 per cent. The production of *rabi* foodgrains (including summer rice) in 1998-99 is expected to be about 27.1 lakh tonnes as compared with 25.1 lakh tonnes in 1997-98. The area and production of principal *rabi* crops in the State is given in the following Table No.6.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.2
महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन
Area and production of principal rabi crops in Maharashtra State
(क्षेत्र हजार हेक्टरात/Area in thousand hectares)
(उत्पादन हजार टनात/Production in thousand tonnes)

पीक	क्षेत्र/Area		१९९७-९८ च्या तुलनेत १९९८-९९ मधील वाढ (+) / घट (-)(टक्के) Percentage increase (+) / decrease (-) in 1998-99 over 1997-98		1997-98 उत्पादन (अंतिम अंदाज) (Final forecast) Production (Final forecast)	Crop
	1997-98 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1998-99 (तात्पुरते) (Tentative)	(4)	(5)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
रब्बी ज्वारी	3,487	2,688	(-22.9)	1,358	Rabi jowar	
गहू	747	1,075	43.9	671	Wheat	
इतर रब्बी तृणधान्ये	49	78	59.2	68	Other rabi cereals	
एकूण रब्बी तृणधान्ये	4,283	3,841	(-10.3)	2,097	Total rabi cereals	
हरभरा	715	938	31.2	291	Gram	
इतर रब्बी कडधान्ये	138	133	(-3.6)	56	Other rabi pulses	
एकूण रब्बी कडधान्ये	853	1,071	25.6	347	Total rabi pulses	
एकूण रब्बी अन्नधान्ये	5,136	4,912	(-4.4)	2,444	Total rabi foodgrains	
उन्हाळी तांदूळ	33	40 *	21.2	65	Summer rice	
तेलबिया (रब्बी)	840	646	(-23.1)	151	Oil seeds (<i>rabi</i>)	
एकूण	6,009	5,598	(-6.8)	2,660	Total	

* लक्ष्य/Target

कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक

६.६. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक (पाया: त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२ = १००) १९९६-९७ मध्ये १६०.७ होता. १९९७-९८ मध्ये तो ११४.५ पर्यंत कमी झाला. १९९७-९८ मध्ये सर्व गटांचे निर्देशांक १९९६-९७ मधील तशा निर्देशांकांपेक्षा तुलनेने कमी आहेत. १९९८-९९ मधील कृषि उत्पादनाबाबतच्या आगाऊ अंदाजांनुसार ह्या वर्षी अन्नधान्यांच्या उत्पादनाचा निर्देशांक सुमारे १४९.३, म्हणजे १९९७-९८ मधील ९५.४ ह्या तशा निर्देशांकापेक्षा सुमारे ५६.५ टक्क्यांनी वाढेल, असे संकेत मिळतात. राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक भाग-२ मधील तक्ता क्र. २९ मध्ये दिले आहेत. पुढील तक्ता क्र. ६.३ मध्ये पिकांचे त्यांच्या गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक दिले आहेत.

Index Number of Agricultural Production

6.6. The index number of agricultural production (Base: Triennial average 1979-82=100) was 160.7 in 1996-97. It decreased to 114.5 in 1997-98. In 1997-98, the index numbers of all the sub-groups are on a lower side as compared to those in 1996-97. The advance estimates of agricultural production in 1998-99 indicate that the index number of foodgrains production is expected to be about 149.3 in this year which shows an increase of about 56.5 per cent as compared with 95.4 in 1997-98. The index numbers of agricultural production of principal crops in the State are given in Table No.29 of Part-II. The following Table No.6.3 gives index numbers of agricultural production for the groups of crops.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.3

कृषि उत्पादनाचे पिकांच्या गटांनुसार निर्देशांक

Index numbers of agricultural production by groups of crops

(पाया : त्रैवार्षिक सरासरी १९७९-८२=१००) / (Base : Triennial average 1979-82=100)

पिकांचा गट	भार Weight	वर्ष/Year							Group of crops
		1982-83	1992-93	1993-94	1994-95	1995-96	1996-97	1997-98	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)
तृणधान्ये	42.22	88.5	131.3	122.4	107.7	107.5	135.2	90.4	Cereals
कडधान्ये	10.44	99.2	180.3	217.1	163.9	167.4	202.7	115.6	Pulses
एकूण अन्नधान्ये	52.66	90.6	149.1	141.2	118.8	119.4	148.6	95.4	Total foodgrains
तेलबिया	9.16	73.3	121.0	162.0	133.4	89.1	153.5	99.6	Oilseeds
तंतू पिके	9.93	110.1	120.3	179.5	165.0	191.3	214.8	119.9	Fibres
संकीर्ण	28.25	113.3	127.4	117.7	176.7	185.3	166.6	153.1	Miscellaneous
एकूण अन्नधान्येतर	47.34	104.9	126.6	139.2	165.3	167.9	174.2	135.7	Total non-foodgrains
सर्व गट	100.00	97.4	134.2	140.3	140.8	142.4	160.7	114.5	All groups

फलोत्पादन विकास

६.७. महाराष्ट्रात विविध प्रकारच्या फळझाडांच्या संवर्धनास भरपूर वाव आहे. राज्य शासनाने रोपवाटिकांची स्थापना करणे आणि सीमांतिक व अल्पभूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जातीचे व अनुसूचित जमातीचे शेतकरी यांना निवडक फळझाडे वाढविण्यासाठी भांडवली अनुदान देणे याद्वारे फलोत्पादन विकासास चालना देण्यासाठी कार्यक्रम हाती घेतला आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली शासनाने विविध फळपिकांची चांगल्या प्रतीची रोपे निर्माण करून ती शेतकऱ्यांना पुरविण्यासाठी राज्यात १४० फळरोपवाटिकांची स्थापना केली आहे. १९९०-९१ पासून फलोत्पादन विकासाची सांगड रोजगार हमी

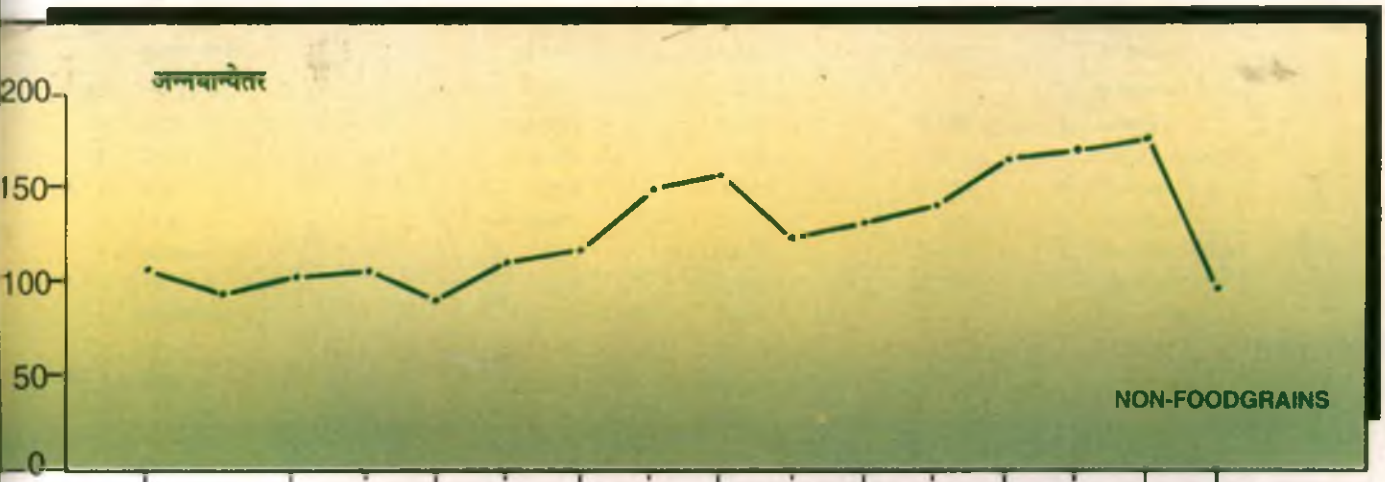
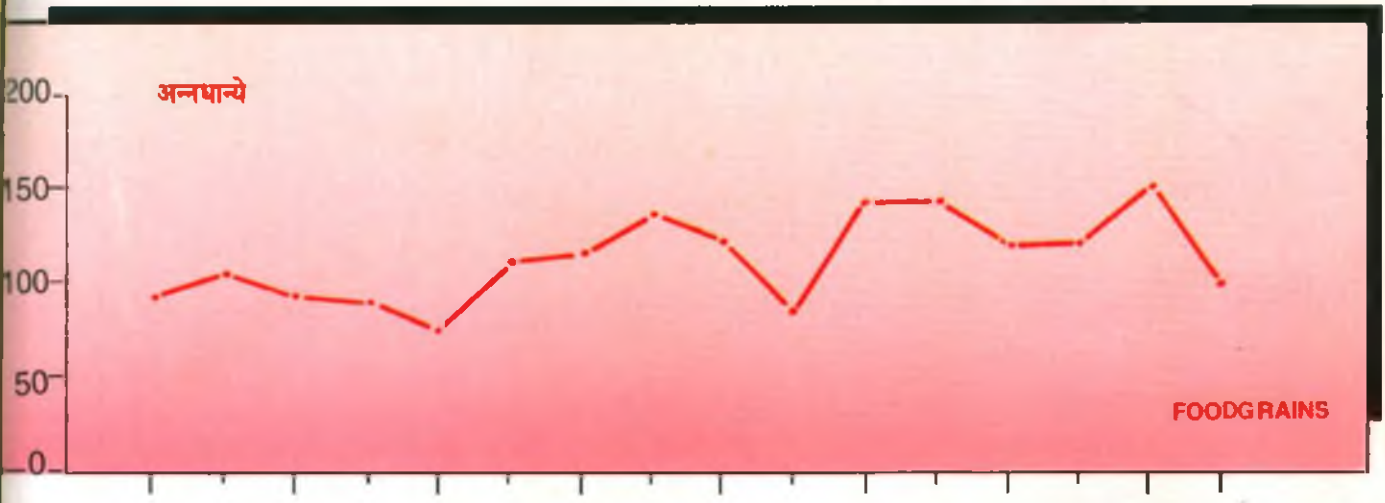
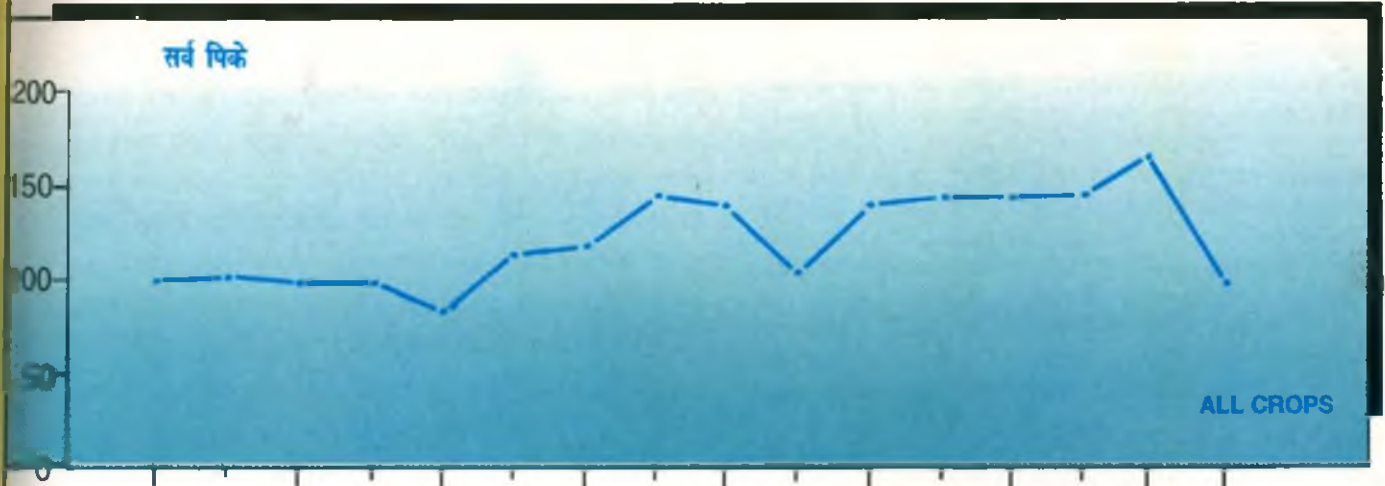
Horticulture Development

6.7. Maharashtra has a plenty of scope to grow various horticulture crops. The State Government has undertaken a programme to promote horticulture development through establishment of nurseries and granting of capital subsidy to marginal and small farmers and scheduled castes and scheduled tribes farmers to encourage them to grow selected fruit crops. Under this programme, 140 horticulture nurseries have been established by the Government in the State to produce and supply genuine plants of various fruit crops to the cultivators. Since 1990-91, horticulture

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया : त्रैवर्षीय सरासरी / BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82=100

1982-83 1984-85 1986-87 1988-89 1990-91 1992-93 1994-95 1996-97 1997-98

योजनेशी (रोहयो) घालण्यात आली असून त्याअंतर्गत सीमांतिक व अल्पभूधारक शेतकरी, तसेच अनुसूचित जातीचे व अनुसूचित जमातीचे शेतकरी यांना १०० टक्के अनुदान उपलब्ध करून दिले जाते. या कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या शेतकऱ्यांचासुद्धा समावेश करण्यात आला असून त्यांना केवळ मजुरीवरील खर्चावर १०० टक्के आणि साहित्यावरील खर्चाच्या ७५ टक्के इतके अनुदान देण्यात येते. ह्या योजनेखाली दरवर्षी एक लाख हेक्टर क्षेत्र विविध फळपिकांखाली आणावयाचे आहे. त्यानुसार एप्रिल, १९९८ ते डिसेंबर, १९९८ ह्या कालावधीत ०.७४ लाख हेक्टर जमीन फळपिकांखाली आणण्यात आली असून त्याचा लाभ ०.८२ लाख शेतकऱ्यांना मिळाला आहे. १९९०-९१ ते १९९७-९८ ह्या कालावधीतील साध्य ७.७७ लाख हेक्टर जमीन आणि ११.०५ लाख शेतकरी असे होते. गेल्या तीन वर्षांत जिराईत व बागाईत क्षेत्रांत विविध फळपिकांच्या लागवडीखाली किती अतिरिक्त क्षेत्र आणले, याबाबतचा तपशील पुढील तक्ता क्रमांक ६.४ मध्ये दिला आहे.

development is linked with the Employment Guarantee Scheme (EGS) under which 100 per cent subsidy is made available to marginal and small farmers and to the scheduled castes and scheduled tribes farmers. Farmers having larger holding are also covered under this programme and they are allowed 100 per cent subsidy only on labour charges and 75 per cent on the cost of material. Under this scheme, 1.0 lakh hectare area is to be covered under different fruit crops every year. Accordingly, 0.74 lakh hectares of land was brought under fruit crops from April, 1998 to December, 1998 benefitting 0.82 lakh farmers. The corresponding achievements during the period from 1990-91 to 1997-98 were 7.77 lakh hectares of land and 11.05 lakh beneficiaries. The following table No.6.4 gives the details regarding the additional areas brought under different fruit crops in unirrigated and irrigated areas in the past three years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.4

फळपिकांखाली आणलेले अतिरिक्त क्षेत्र

Additional area brought under fruit crops

(हेक्टरत/In hectares)

फळपिके (1)	1996-97 (2)	1997-98 (3)	1998-99 (डिसेंबर, १९९८ पर्यंत) (Upto December, 1998) (4)	Fruit crops (1)
एक. जिराईत क्षेत्र				I. Unirrigated area :
१. आंबा				1. Mangoes
(अ) कलमी	29,187	29,060	25,368	(a) Grafted
(ब) इतर	780	56	80	(b) Others
२. काजू	13,823	12,272	9,834	2. Cashewnut
३. बोर	5,079	2,418	1,231	3. Bor
४. सीताफळ	2,745	2,384	1,983	4. Custard apple
५. आवळा	573	505	572	5. Awala
६. चिच	1,950	1,390	2,178	6. Tamarind
७. फणस	62	39	51	7. Jackfruit
एकूण-एक	54,199	48,124	41,297	Total—I
दोन. बागाईत क्षेत्र				II. Irrigated area :
१. संत्री	13,652	6,289	5,003	1. Orange
२. मोसंबी	6,906	4,795	4,580	2. Sweet orange
३. चिकू	6,205	4,607	5,073	3. Chikoo
४. नारळ	2,088	1,738	1,345	4. Coconut
५. डालिंब	9,251	8,920	7,450	5. Pomogranette
६. पेरू	2,386	2,319	2,170	6. Guava
७. कागदी लिंबू	6,760	5,352	6,113	7. Paper lime
८. इतर	-	-	587	8. Others Paper lime
एकूण-दोन	47,248	34,020	31,771	Total—II
एकूण-(एक+दोन)	1,01,447	82,144	73,618	Grand Total—(I+II)

६.८. रोहयो निगडित फलोत्पादन विकास कार्यक्रमाची सुरुवात होण्यापूर्वी राज्यात फळपिकांखालील क्षेत्र २.४ लाख हेक्टर होते. पारंपरिक अन्नधान्यांच्या पिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन केवळ ४ हजार रुपये ते १२ हजार रुपये इतके असते. या तुलनेत फळपिकांचे प्रति हेक्टर उत्पादन बरेच जास्त असते. १९९६-९७ च्या आकडेवारीनुसार काही प्रमुख फळपिकांची प्रति हेक्टर उत्पादनाची किंमत मोसंबी- ०.६० लाख रुपये, केळी-१.८० लाख रुपये, आंबा- १.८५ लाख रुपये आणि द्राक्षे २.९० लाख रुपये अशी होती. फळलागवडीखालील अतिरिक्त क्षेत्रामुळे नजिकच्या भविष्यकाळात राज्यातील कृषि उत्पादनाच्या स्थूल मूल्यात भरीव वाढ होईल, अशी अपेक्षा आहे.

सिंचन

६.९. राज्यातील सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्र १९९७-९८ मध्ये २५.५९ लाख हेक्टर होते आणि ते आधीच्या वर्षातील २५.४९ लाख हेक्टरच्या तुलनेत अल्प प्रमाणात म्हणजे ०.४ टक्क्याने अधिक होते. १९९७-९८ मधील २५.५९ लाख हेक्टर सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहिरीच्या पाण्याने सिंचित क्षेत्र १३.९७ लाख हेक्टर होते. १९९७-९८ मधील सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र ३३.५० लाख हेक्टर होते. तेदेखील आधीच्या वर्षातील ३३.३८ लाख हेक्टरच्या तुलनेत अल्प प्रमाणात म्हणजे ०.४ टक्क्याने अधिक होते. १९९७-९८ मध्ये सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी १५.४ होती. विविध स्रोतांनुसार राज्यातील सिंचित क्षेत्र भाग-२ मधील तक्ता क्र .२८ मध्ये दिले आहे.

सिंचन प्रकल्प

६.१०. अभ्यासांतून असे आढळून आले आहे की राज्यातील एकूण २०० लाख हेक्टर लागवडीयोग्य क्षेत्रापैकी सर्व स्रोतांद्वारे, म्हणजे भूपृष्ठावरील पाण्याद्वारे, तसेच भूगर्भातील पाण्याद्वारे, सुमारे ८४ लाख हेक्टर (४२ टक्के) क्षेत्र सिंचनाखाली आणता येईल. अंतिमतः शक्य होणाऱ्या सिंचनक्षमतेपैकी सुमारे तीन-चतुर्थांश म्हणजे ६३.०५ लाख हेक्टर सिंचनक्षमता ही भूपृष्ठावरील पाण्यापासून असेल, असा अंदाज आहे. राज्यातील वर उल्लेखिलेल्या सिंचनक्षमतेपर्यंत पोहोचण्यासाठी राज्य शासनाने अनेक मोठे, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्प हाती घेतले आहेत. जून, १९९८ अखेरपर्यंत ३३ मोठे, १७७ मध्यम आणि १,८३५ लघु पाटबंधारे प्रकल्प (राज्य क्षेत्र) पूर्ण करण्यात आले आहेत. याशिवाय २७ मोठ्या, ८६ मध्यम आणि २६३ लघु पाटबंधारे प्रकल्पांचे बांधकाम चालू असून त्यापैकी २१ मोठे व ३५ मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प बांधकामाच्या प्रगत अवस्थेत आहेत.

६.११. जून, १९९८ अखेरपर्यंत राज्यात मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे निर्माण करण्यात आलेली सिंचनक्षमता ३४.१९ लाख हेक्टर (अस्थायी) इतकी होती. त्यापैकी २६.५२ लाख हेक्टर

6.8. Prior to the commencement of EGS linked horticulture development programme, the area under fruit crops in the State was 2.4 lakh hectares. Conventional foodgrain crops yield only Rs.4 thousand to Rs.12 thousand per hectare. On the other hand, fruit crops have very high yield per hectare. As per 1996-97 data, the yield values per hectare for some main fruit crops were: Sweet orange - Rs.0.60 lakh, Banana - Rs.1.80 lakh, Mango - Rs.1.85 lakh and Grapes - Rs.2.90 lakh. The additional plantation area under fruit crops is expected to add substantially to the gross value of production from agriculture in the State in the near future.

Irrigation

6.9. The net area irrigated in the State in 1997-98 was 25.59 lakh hectares and was marginally higher by 0.4 per cent than that of 25.49 lakh hectares in the earlier year. Of the net irrigated area of 25.59 lakh hectares in 1997-98, the area irrigated under wells was 13.97 lakh hectares. The gross irrigated area in 1997-98 was 33.50 lakh hectares and was also marginally higher by 0.4 per cent than that of 33.38 lakh hectares in 1996-97. The percentage of gross irrigated area to gross cropped area in 1997-98 was 15.4 per cent. The area irrigated by different sources in the State is given in Table No.28 of Part-II.

Irrigation Projects

6.10. Studies have revealed that out of the total cultivable area of 200 lakh hectares in the State, about 84 lakh hectares (42 per cent) can be brought under irrigation from all sources, i.e. through surface water as well as through underground water resources. It is estimated that about three-fourth of the ultimate potential i.e. 63.05 lakh hectare would be through surface water resources. A number of major, medium and minor irrigation projects have been taken up by the State Government to tap the above irrigation potential in the State. By the end of June 1998, 33 major, 177 medium and 1,835 State sector minor irrigation projects have been completed. Besides, 27 major, 86 medium and 263 minor irrigation projects were under construction, out of which 21 major and 35 medium irrigation projects were in an advanced stage of construction.

6.11. The total irrigation potential created in the State by the end of June, 1998 through major, medium and minor irrigation projects was 34.19 lakh hectares (provisional), out of which 26.52 lakh

क्षमता मोठ्या व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांद्वारे आणि ७.६७ लाख हेक्टर क्षमता लघु/उपसा सिंचन प्रकल्पांद्वारे (राज्य क्षेत्र) निर्माण करण्यात आलेली होती. १९९७-९८ मध्ये निर्माण करण्यात आलेली अतिरिक्त सिंचनक्षमता १.९१ लाख हेक्टर इतकी होती आणि त्यामुळे जून, १९९७ अखेर साध्य करण्यात आलेल्या संचयी सिंचनक्षमतेमध्ये ५.९२ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्य क्षेत्रातील सिंचनक्षमतेचा १९९७-९८ मधील प्रत्यक्ष वापर राज्य क्षेत्रातील एकूण निर्मित ३२.२८ लाख हेक्टर सिंचनक्षमतेपैकी ११.७२ लाख हेक्टर इतका होता.

सिंचन आयोग

६.१२. शासनाने दुसरा महाराष्ट्र सिंचन आयोग डिसेंबर, १९९५ मध्ये स्थापन केला आहे. ह्या आयोगाच्या कार्यक्षेत्र पुढील बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे. १) राज्यातील पाण्याची उपलब्धता, २) सिंचनाच्या गरजा, ३) जलसाठा निर्माण करण्याच्या, तसेच पाण्याच्या वापराच्या बाबतीतील नियोजन, ४) सिंचन व्यवस्थापनविषयक समस्या, ५) लाभक्षेत्र विकासाचे प्रश्न, ६) सिंचनविकासाच्या बाबतीतील अनुशेषाचा प्रश्न, ७) अवर्षण प्रवण क्षेत्राच्या गरजा, ८) बिगर-सिंचन प्रयोजनासाठी पाणी वापराबाबतच्या वाढत्या मागण्या आणि ९) सिंचनाच्या क्षेत्रात नवीन संशोधनाचा अवलंब (टिबक/तुषार सिंचन इ.). ह्या आयोगाचा अहवाल जून, १९९९ पर्यंत अपेक्षित आहे.

सिंचन विकास महामंडळ

महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळ

६.१३.१. कृष्णा आंतरराज्य पाणी वाटप तंटो लवादाच्या निर्णयानुसार महाराष्ट्र राज्यास कृष्णा खोऱ्यातील ५९४ अब्ज घनफूट पाण्याचा वापर अनुज्ञेय आहे. ह्या निर्णयात इ.स. २००० नंतर पुनर्विलोकनाची तरतूद आहे. त्यामुळे हे लक्ष्य इ.स. २००० पर्यंत साध्य करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळाची स्थापना केली असून कृष्णा खोऱ्यातील सर्व म्हणजे २५ मोठ्या, ३७ मध्यम व ३०३ लघुपाटबंधारे प्रकल्पांचे काम ह्या महामंडळाकडे हस्तांतरित केले आहे. ही कामे पूर्ण करण्यासाठी ७,१०० कोटी रुपये इतक्या निधीची आवश्यकता आहे. शासनाने भाग भांडवल म्हणून ३,५०० कोटी रुपये द्यावयाचे असून उर्वरित रक्कम महामंडळाने खुल्या बाजारातून कर्जरोख्यांद्वारे उभारावयाची आहे. कृष्णा खोऱ्यामध्ये इ.स. २००० पर्यंत २१.५९ लाख हेक्टर इतकी सिंचनक्षमता निर्माण करण्याचे लक्ष्य ठरविण्यात आले आहे. महामंडळाने १९९७-९८ मध्ये सुमारे १,३९८ कोटी रुपये खर्च केले असून १९९८-९९ मध्ये १,६५३ कोटी रुपये खर्च करण्याचे नियोजन केले आहे.

hectares was through major and medium irrigation projects and 7.67 lakh hectares was through minor/lift irrigation projects (State sector). The additional irrigation potential created during 1997-98 was 1.91 lakh hectares showing an increase of 5.92 per cent over the cumulative achievement by June, 1997. The actual utilisation of the irrigation potential in 1997-98 created in the State sector was about 11.72 lakh hectares as against the potential of 32.28 lakh hectares.

Irrigation Commission

6.12. The Government has established Second Maharashtra Irrigation Commission in December, 1995. The following aspects are covered under the terms of reference of this Commission: 1) Availability of water in the State, 2) Needs of irrigation, 3) Planning as regards creation of water storage as well as use of water, 4) Problems regarding irrigation management, 5) Problems of command area development, 6) Backlog as regards irrigation development, 7) Needs of drought prone area, 8) Increasing demands for utilisation of water for non-irrigation purposes and 9) Use of new research in the field of irrigation (drip/sprinkler irrigation etc.). The report of the Commission is expected by the end of June, 1999.

Irrigation Development Corporations Maharashtra Krishna Valley Development Corporation

6.13.1. According to the Krishna Inter-State Water Distribution Disputes Tribunal Award, utilisation of 594 T.M.C. feet of water from the Krishna Valley is admissible to Maharashtra State. The award provides for a review after 2000 A.D. Therefore, in order to achieve this target upto 2000 A.D., the Government of Maharashtra has established the Maharashtra Krishna Valley Development Corporation and transferred to it the work of all the 25 major, 37 medium and 303 minor irrigation projects in the Krishna Valley. For completion of these works, funds to the extent of Rs.7,100 crore are needed. The Government has to pay Rs.3,500 crore as share capital and the rest of the amount is to be raised by the Corporation through debentures in open market. It is targetted to create irrigation potential of 21.59 lakh hectares in the Krishna Valley upto 2000 A.D.. The Corporation has incurred an expenditure of about Rs.1,398 crore during 1997-98 and has planned to incur Rs.1,653 crore during 1998-99.

विदर्भ सिंचन विकास महामंडळ

६.१३.२. महाराष्ट्र शासनाने विदर्भ सिंचन विकास महामंडळाची स्थापना मार्च, १९९७ मध्ये केली आहे. विदर्भातील बांधकामाधीन अशा नऊ मोठ्या व एका मध्यम पाटबंधारे प्रकल्पांची कामे ह्या महामंडळाकडे हस्तांतरित करण्यात आली आहेत. त्याव्यतिरिक्त ४ मोठे, २७ मध्यम आणि ५५ लघु पाटबंधारे प्रकल्प मिळून एकूण ८६ प्रकल्प ह्या मंडळाकडे हस्तांतरित करण्यात आले आहेत. ह्या प्रकल्पांच्या उर्वरित बांधकामाचा खर्च अंदाजे ६,६७० कोटी रुपये इतका आहे. हे सर्व प्रकल्प पूर्ण होण्याने ११ लाख हेक्टर सिंचनक्षमता निर्माण होईल. महामंडळास शासनाकडून शासनाचा भाग म्हणून २,२४५ कोटी रुपये १० वर्षांच्या कालावधीत सुयोग्य वार्षिक हप्त्याने मिळणार आहेत.

कोकण सिंचन विकास महामंडळ

६.१३.३. महाराष्ट्र शासनाने कोकण सिंचन विकास महामंडळाची स्थापना डिसेंबर, १९९७ मध्ये केली आहे. कोकणातील बांधकामाधीन असलेला एक मोठा, चार मध्यम आणि ३३ लघुपाटबंधारे प्रकल्प ह्या महामंडळाकडे हस्तांतरित करण्यात आले आहेत. ह्या ३८ प्रकल्पांच्या उर्वरित बांधकामाचा एकूण खर्च ८९० कोटी रुपये इतका असून त्यापैकी २७३ कोटी रुपये राज्य शासनाकडून सहा वर्षांत उपलब्ध करून देण्यात येणार आहेत आणि उर्वरित रक्कम महामंडळाने खुल्या बाजारातून कर्जरोख्यांद्वारे उभारावयाची आहे.

तापी सिंचन विकास महामंडळ

६.१३.४. महाराष्ट्र शासनाने तापी सिंचन विकास महामंडळाची स्थापना डिसेंबर, १९९७ मध्ये केली आहे. ह्या महामंडळाच्या कार्यक्षेत्रात जळगाव, धुळे आणि नाशिक ह्या जिल्ह्यांतील ६ मोठे, २३ मध्यम आणि ३१५ लघु पाटबंधारे प्रकल्प समाविष्ट असून ह्या प्रकल्पांच्या उर्वरित बांधकामाचा खर्च ४,६७५ कोटी रुपये आहे. ह्या खर्चापैकी १,४०० कोटी रुपये राज्याच्या अर्थसंकल्पातून उपलब्ध करून देण्यात येतील आणि उर्वरित रक्कम महामंडळाकडून दहा वर्षांमध्ये कर्जरोख्यांद्वारे उभारण्यात येईल. ही कामे पूर्ण केल्याने ५.२३ लाख हेक्टर इतकी सिंचनक्षमता निर्माण होईल.

गोदावरी मराठवाडा सिंचन विकास महामंडळ

६.१३.५. महाराष्ट्र शासनाने गोदावरी मराठवाडा सिंचन विकास महामंडळाची स्थापना ऑगस्ट, १९९८ मध्ये केली आहे. ह्या महामंडळाद्वारे येत्या सात वर्षांत गोदावरी खोऱ्यातील १३ मोठ्या,

Vidarbha Irrigation Development Corporation

6.13.2. The Government of Maharashtra has established the Vidarbha Irrigation Development Corporation in March, 1997. The works of nine major and one medium irrigation projects in Vidarbha, which are under construction, are handed over to the Corporation. Besides these, 86 projects comprising 4 major, 27 medium and 55 minor irrigation projects have been transferred to this Corporation. The cost of the remaining construction of these projects is about Rs.6,670 crore. Irrigation potential of 11 lakh hectares will be created by completion of all these projects. The Corporation will be getting Rs.2,245 crore from the Government within 10 years as the share of the Government in appropriate annual instalments.

Konkan Irrigation Development Corporation

6.13.3. The Government of Maharashtra has established the Konkan Irrigation Development Corporation in December, 1997. One major, four medium and 33 minor irrigation projects in Konkan which are under construction have been handed over to the Corporation. The total cost of remaining construction of these 38 projects is Rs. 890 crore, of which Rs. 273 crore are to be made available by the State Government in six years and rest of the amount is to be raised by the Corporation through debentures from the open market.

Tapi Irrigation Development Corporation

6.13.4. The Government of Maharashtra has established the Tapi Irrigation Development Corporation in December, 1997. This Corporation covers 6 major, 23 medium and 315 minor irrigation projects situated in Jalgaon, Dhule and Nashik districts and the cost of remaining works of these projects is Rs.4,675 crore. Of this cost, Rs.1,400 crore will be made available through the State Budget and the rest of the amount will be raised by the Corporation within 10 years through debentures. Due to completion of these works, an irrigation potential of 5.23 lakh hectares will be created.

Godavari Marathwada Irrigation Development Corporation

6.13.5. The Government of Maharashtra has established the Godavari Marathwada Irrigation Development Corporation in August, 1998. It is

२२ मध्यम आणि ३०३ लघुपाटबंधारे प्रकल्पांची कामे पूर्ण करण्याचे प्रस्तावित आहे. ह्या प्रकल्पांची कामे पूर्ण करण्यासाठीचा अंदाजित खर्च ३,९०० कोटी रुपये इतका असून त्यापैकी शासनाने अंशदान १,३०० कोटी रुपये इतके प्रस्तावित आहे आणि उर्वरित रक्कम कर्जरोख्यांद्वारे उभारण्याचे प्रस्तावित आहे.

एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम

६.१४.१. राज्यातील कृषि उत्पादन हे प्रामुख्याने पर्जन्याश्रयी शेतीवर आधारित असल्याने राज्यात मृदसंधारणाची कामे मोठ्या प्रमाणावर करण्यात येत आहेत. राज्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र ३०७.५८ लाख हेक्टर्स असून त्यापैकी ५८ टक्के क्षेत्र शेतीखाली आहे. कोरडवाहू शेतीतील उत्पादन वाढविणे, त्यातील सातत्य टिकविणे व नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास थांबविणे यासाठी राज्यामध्ये १९८३ पासून पाणलोट क्षेत्र आधारित मृद व जलसंधारणाची कामे राबविण्यात येत आहेत. जलसंधारणाचा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम राज्यात प्रभावीपणे राबविण्यासाठी १९९२ मध्ये स्वतंत्र असा जलसंधारण विभाग निर्माण करण्यात आला.

६.१४.२. शासनाने पुढील कार्यक्रमांची पुनर्आखणी करून ते एकात्मिक पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाखाली राबविण्याचेही ठरविले आहे. १) पिण्याच्या पाण्याची टंचाई असणाऱ्या गावांतील पिण्याच्या पाण्याचे उद्भव पारंपरिक व अपारंपरिक पध्दतीने बळकट करणे, २) पडीत जमीन विकास कार्यक्रम, ३) पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमाचे क्षेत्रीय पातळीवरील नियोजन व कार्यक्रमाची अंमलबजावणी या दोहोंमध्ये प्रभावी समन्वय राखणे आणि ४) जलसंधारण कार्यक्रमाचा एकात्मिक प्रकल्प आराखडा तयार करणे. याबाबतचा निर्णय शासनाने जानेवारी, १९९६ मध्ये प्रसूत केला. ह्या कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या प्रमुख नवीन संकल्पना पुढीलप्रमाणे आहेत. १) "मागे वळून पहा", २) पडीत, अवनत व अतिधूपित जमिनीचा विकास, ३) सार्वजनिक व खाजगी जमिनींवर समपातळी चर काढणे, ४) फळझाडे लागवड व वनीकरण आणि ५) गाव तलाव, पुनर्भरण चर व इतिहासकालीन तलाव यांचे पुनरुज्जीवन आणि नूतनीकरण. ह्या कार्यक्रमांतर्गत ठरवून देण्यात आलेल्या निकषांनुसार राज्यात एकूण १२,८८४ गावांची निवड करण्यात आली असून त्यापैकी ८,५६३ गावांमध्ये १७,६०३ पाणलोट क्षेत्रांत कामे प्रत्यक्षात हाती घेण्यात येत आहेत. ह्या कार्यक्रमांतर्गत घेण्यात येणाऱ्या कामांमध्ये प्रामुख्याने पुढील प्रकारच्या कामांचा समावेश आहे. अनघड दगडाचे बांध, ब्रश वुड डॅम, जैविक रोधक बांध, ड्रेनेज लाइन ट्रीटमेंट, जैविक बांधासह समपातळी/ढाळीचे बांध, मजगी, नाला बांधबंदिस्ती इ..

proposed to complete works of 13 major, 22 medium and 303 minor irrigation projects in Godavari Valley in a period of coming 7 years through this Corporation. The estimated expenditure on completion of these projects is Rs.3,900 crore out of which the Government's contribution is proposed to be Rs.1,300 crore and rest of the amount is proposed to be raised through debentures.

Integrated Watershed Development Programme

6.14.1. As the agricultural production in the State is mainly based on rainfed farming, works of soil-conservation are being carried out on a large scale in the State. Of the total 307.58 lakh hectares geographical area of the State, 58 per cent is under agriculture. With a view to increasing the production from the dry land farming, maintaining continuity in the same and preventing deterioration of natural resources, watershed-based soil and water conservation works are being implemented in the State since 1983. In order to implement the ambitious programme of water conservation effectively in the State, an independent Water Conservation Department was created in 1992.

6.14.2. The Government also decided to reframe the following programmes and implement them under Integrated Watershed Development Programme : i) Strengthening sources of drinking water (by conventional and non-conventional methods) in the villages having shortage of drinking water, ii) Waste land development programme, iii) Achieving effective co-ordination between the field-level planning of watershed development programme and its implementation and iv) Preparation of integrated project design of the Water Conservation Programme. The resolution to that effect was issued by the Government in January, 1996. The following are the main new concepts included in the programme : (i) Mind your home-town, (ii) Development of fallow, degraded and over-eroded lands, (iii) Preparing Continuous Contour Trenches (C.C.T.) on public and private lands, (iv) Plantation of fruit trees and afforestation and (v) Revival and renovation of village water tanks, recharge trenches and age old water tanks. According to the norms laid down under the programme, in all 12,884 villages in the State are selected and in 8,563 of these villages, works are actually being undertaken in 17,603 watersheds. The main types of works that are undertaken in this programme are as follows: loose bolder structure, brush wood dam, live check dam, drainage line treatment, contour/graded bunding with vegetative bunds, terracing, nalla bunding etc.

सुधारित बियाणे

६.१५. महाराष्ट्रात सार्वजनिक व खाजगी ही दोन्ही क्षेत्रे विविध पिकांच्या प्रमाणित/दर्जेदार बियाणांच्या वितरणामध्ये लक्षणीय भूमिका बजावतात. नव्याने विकसित झालेले वाण मिनिकिट वितरण कार्यक्रमाद्वारे लोकप्रिय केले जातात. महाराष्ट्रात बियाणे बदलाचे प्रमाण भारत सरकारने विहित केलेल्या प्रमाणापेक्षा बहुतांश पिकांच्या बाबतीत तुलनेने अधिक आहे. भात पिकाच्या बाबतीत बियाणांचे वितरण १९९०-९१ मधील १४,०१२ किंचंटलच्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये ५४,६४४ किंचंटलपर्यंत वाढले. त्याचप्रमाणे सोयाबीनच्या बाबतीतील वितरणदेखील १९९०-९१ मधील ५,२८१ किंचंटलवरून १९९७-९८ मध्ये १,०१,४०३ किंचंटलपर्यंत वाढले. १९९७-९८ मध्ये शेतकऱ्यांना २५ पिकांच्या १२५ वाणांचे बियाणे उपलब्ध करून देण्यात आले. खरीप १९९७ हंगामात एकूण ५.४० लाख किंचंटल व रब्बी १९९७ हंगामात एकूण ३.०३ लाख किंचंटल बियाणे वितरित करण्यात आले. खरीप १९९८ हंगामात सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रांमार्फत अनुक्रमे ४.३५ लाख किंचंटल व २.७१ लाख किंचंटल प्रमाणित/दर्जेदार बियाणे वितरित करण्यात आले आहे, असा अंदाज आहे.

खते व कीटकनाशके

६.१६. राज्यातील खतांचा वापर १९९७-९८ मध्ये १६.०५ लाख टन इतका होता. १९९८-९९ मध्ये तो वाढून १६.५२ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. जमीन आणि पिके यांच्या गरजांनुसार खतांचा वापर खात्रीने परिणामकारकरीत्या व संतुलितपणे होण्यासाठी राज्य शासनाने १७ जिल्ह्यांमध्ये माती परीक्षण प्रयोगशाळा स्थापन केल्या आहेत. राज्यात १९९७-९८ मध्ये शेतकऱ्यांना खतांचे वितरण २७,९१५ खत वितरण केंद्रांमार्फत नियमित व वेळेवर होत आहे याची खात्री करण्यात आली होती. त्यापैकी ४,७५० केंद्रे सहकारी क्षेत्रात, २०३ सार्वजनिक क्षेत्रात, तर २२,९६२ केंद्रे खाजगी क्षेत्रात होती. १९९७-९८ मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या ३,६४९ टन कीटकनाशकांचा वापर करण्यात आला. तो आधीच्या वर्षातील वापरापेक्षा २०.१ टक्क्यांनी कमी होता. १९९८-९९ मध्ये तांत्रिक दर्जाच्या कीटकनाशकांची अंदाजित मागणी ३,८९८ टन इतकी आहे.

जमिनीचा वापर

६.१७. १९९७-९८ मधील जमीनवापराबाबतच्या आकडेवारीनुसार राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रामध्ये लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्राचा वाटा सर्वाधिक म्हणजे ५७.७ टक्के इतका होता. त्या खालोखाल वाटा वनांखालील क्षेत्र (१७.५ टक्के), ओसाड जमीन, मशागतीस अयोग्य जमीन व मशागतयोग्य पडीत जमीन (८.४ टक्के), चालू पड व इतर पडीत जमीन (७.३ टक्के) आणि कायमस्वरूपी कुरणे, चराऊ कुरणे व किरकोळ झाडेझुडुपे यांच्या समूहांखालील क्षेत्र

Improved seeds

6.15. In Maharashtra, both public and private sectors play a significant role in distribution of certified/quality seeds of various crops. Newly evolved varieties are popularised through seed minikit distribution programme. The extent of seed replacement in Maharashtra State in respect of most of the crops is more than that prescribed by the Government of India. In the case of paddy, seed distribution has gone up from 14,012 quintals in 1990-91 to 54,644 quintals in 1997-98. Similarly, in the case of soyabean the seed distribution has increased from 5,281 quintals in 1990-91 to 1,01,403 quintals in 1997-98. During 1997-98, seeds of 125 varieties of 25 crops were made available to the farmers. The total seed distribution during *kharif* 1997 was 5.40 lakh quintals and during *rabi* 1997 it was 3.03 lakh quintals. It is estimated that the certified/quality seeds to the extent of 4.35 lakh quintals and 2.71 lakh quintals have been distributed through public and private sectors respectively in the *kharif* 1998 season.

Fertilizers and Pesticides

6.16. The fertilizer consumption in the State was 16.05 lakh tonnes in 1997-98 which is expected to increase to 16.52 lakh tonnes in 1998-99. To ensure efficient and balanced use of fertilizers as per requirement of soil and crops, the State Government has established soil testing laboratories in 17 districts. During 1997-98, regular and timely distribution of fertilizers to the farmers was ensured through 27,915 fertilizer distribution outlets in the State. Of these, 4,750 outlets were in the co-operative sector, 203 were in public sector, while 22,962 were in private sector. The consumption of technical grade pesticides during 1997-98 was 3,649 tonnes, less by 20.1 per cent than that in the earlier year. During 1998-99, the demand for technical grade pesticides is estimated to be 3,898 tonnes.

Land utilisation

6.17. As per the land utilisation statistics of 1997-98, the net area sown accounted for major portion i.e. 57.7 per cent of the geographical area of the State followed by forest land (17.5 per cent), barren, uncultivable and culturable waste land (8.4 per cent), current and other fallow land (7.3 per cent) and permanent pastures, grazing land and land under miscellaneous tree crops and groves (5.1 per cent). The remaining 4.0 per cent area

(५.१ टक्के) यांचा होता. उर्वरित ४.० टक्के क्षेत्र बिगर-शेती वापराखाली होते. लागवडीखालील निव्वळ क्षेत्र १९९७-९८ मध्ये १७७.६ लाख हेक्टर होते व ते १९९०-९१ मधील १८५.६ लाख हेक्टर या कमाल पातळीपेक्षा कमी होते. महाराष्ट्र राज्यातील जमीनवापराबाबतची आकडेवारी भाग-२ मधील तक्ता क्र. २६ मध्ये दिली आहे.

पीक विमा योजना

६.१८. केंद्र सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार व्यापक अशी पीक विमा योजना महाराष्ट्रात १९८५-८६ पासून राबविण्यात येत आहे. सध्या ह्या योजनेत भात, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमूग, सूर्यफूल, कारळे, तीळ, सोयाबीन व नाचणी या दहा खरीप पिकांचा आणि ज्वारी, गहू, हरभरा, करडई, सूर्यफूल, उन्हाळी भुईमूग व उन्हाळी भात या सात रब्बी पिकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या योजनेतील महत्त्वाच्या बाबी खाली दिल्या आहेत.

(१) ह्या योजनेचे स्वरूप पीक कर्जाबाबतचा विमा असे आहे. विम्याच्या हप्त्याचा दर तृणधान्य पिकांसाठी हमी रकमेच्या दोन टक्के व इतर पिकांसाठी एक टक्का इतका आहे.

(२) ही योजना ज्या शेतकऱ्यांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, राष्ट्रीयीकृत बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्याकडून पीककर्जे घेतली आहेत त्या सर्वांना खुली आहे.

(३) अपेक्षित उत्पन्न मागील ३ ते ५ वर्षांच्या सरासरी उत्पन्नाच्या ६० ते ९० टक्के इतके धरण्यात येते.

(४) पीक विमा योजनेखाली पीककर्जाला शंभर टक्के संरक्षण दिले जाते.

(५) ह्या योजनेत सहभागी झालेल्या सीमांतिक व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या बाबतीत विम्याचा १०० टक्के हप्ता अनुदान म्हणून समजला जातो आणि त्यापैकी २५ टक्के रक्कम केंद्र सरकार देते व ७५ टक्के रक्कम राज्य शासन देते.

(६) विम्याचे संरक्षण हे पेरणीच्या दिनांकापासून ते पीक कापणीच्या दिनांकापर्यंत लागू असते.

६.१९. दरवर्षी तालुक्यातील मंडल पातळीवर पीक विमा योजनेत समाविष्ट करावयाच्या प्रमुख पिकांचा तपशील शासकीय पातळीवर ठरविला जातो आणि प्रसिद्ध केला जातो. पीक विमा योजना राबविण्यामध्ये प्रामुख्याने केंद्र सरकार, भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ, बँका व राज्य शासन यांचा सहभाग आहे.

was accounted by land put to non-agricultural uses. Land under net area sown decreased to 177.6 lakh hectares in 1997-98 from the last peak level of 185.6 lakh hectares in 1990-91. The land utilisation statistics of Maharashtra are given in Table No.26 of Part-II.

Crop Insurance Scheme

6.18. As per the guiding principles laid down by the Central Government, a comprehensive crop insurance scheme is in force in Maharashtra since 1985-86. At present, 10 *kharif* crops viz. paddy, jowar, bajri, tur, groundnut, sunflower, nigerseed, sesamum, soyabean and ragi and 7 *rabi* crops viz. jowar, wheat, gram, safflower, sunflower, summer groundnut and summer paddy are included in the scheme. The important aspects of this scheme are given below:

1) The nature of the scheme is an insurance on the crop loan. The rate of premium is two per cent of the assured amount for cereals and one per cent for other crops.

2) This scheme is open to all farmers who have taken crop loans from District Central Co-operative Banks, Nationalised Banks and Regional Rural Banks.

3) Threshold yield is set at 60 to 90 per cent of the average yield of the last 3 to 5 years.

4) Hundred per cent of the crop loan is protected by the Crop Insurance Scheme.

5) In the case of marginal and small farmers who have participated in the scheme, 100 per cent of the premium to be paid is treated as grant, of which 25 per cent is shared by the Central Government and 75 per cent by the State Government.

6) The insurance cover is valid from the date of sowing to the date of crop cutting.

6.19. Every year, the details of the main crops which are to be included in the crop insurance scheme at the circle level in the taluka are decided at the Government level and are published. The Central Government, General Insurance Corporation of India, Banks and the State Government are mainly involved in the implementation of the comprehensive crop insurance scheme.

६.२०. पीक विमा योजनेची तिच्या आरंभापासूनची प्रगती पुढील तक्ता क्र. ६.५ मध्ये दर्शविली आहे.

6.20. The progress of the comprehensive crop insurance scheme since its inception is shown in the following Table No.6.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.5

पीक विमा योजनेची प्रगती

The progress of the Crop Insurance Scheme

वर्ष Year (1)	समाविष्ट शेतकरी (लाखात) No. of farmers covered (In lakh) (2)	विम्याची रक्कम (कोटी रु.) Insured amount (Rs. crore) (3)	विमा हप्त्याची रक्कम(कोटी रु.) Amount of premium (Rs. crore) (4)	उत्पादनातील नुकसानासाठी भरपाई (कोटी रु.) Compensation for loss of production (Rs. crore) (5)
1985-86	5.44	81.16	1.44	20.68
1986-87	10.60	162.11	2.95	39.85
1987-88	12.07	205.68	3.68	17.86
1988-89	14.77	180.85	3.06	21.90
1989-90	14.16	188.20	3.18	0.84
1990-91	7.23	106.15	1.79	0.89
1991-92	11.41	169.35	1.91	19.65
1992-93	11.75	184.15	3.00	1.31
1993-94	11.95	218.52	3.43	0.92
1994-95	11.49	234.93	3.75	7.62
1995-96	10.43	244.62	3.79	14.05
1996-97	10.13	253.29	4.00	5.13
1997-98	11.45	309.24	4.76	27.65 *
1998-99**	10.77	293.68	4.64	@

* तात्पुरती (खरीप)/Tentative (Kharif) @ प्रक्रियाधीन/Under process

** अस्थायी/Provisional

वहिती खातेदार

६.२१. १९९०-९१ मध्ये महाराष्ट्रात घेण्यात आलेल्या कृषि गणनेनुसार राज्यात वहिती खातेदार ९४.७० लाख होते. त्याआधी घेण्यात आलेल्या १९८५-८६ च्या गणनेनंतरच्या पाच वर्षांत वहिती खातेदारांच्या संख्येत १७ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. तथापि, वहितीचे एकूण क्षेत्र १९८५-८६ मधील एकूण २१३.५२ लाख हेक्टर क्षेत्राच्या तुलनेत १९९०-९१ मध्ये २.० टक्क्यांनी कमी म्हणजे २०९.२५ लाख हेक्टर होते. वहितीचे सरासरी क्षेत्र १९८५-८६ मध्ये २.६४ हेक्टर होते. ते १९९०-९१ मध्ये २.२१ हेक्टर इतके कमी झाले. दोन दशकांपूर्वी म्हणजे १९७०-७१ मध्ये झालेल्या कृषि गणनेनुसार वहिती खातेदाराकडील सरासरी क्षेत्र ४.२८ हेक्टर होते व ते १९९०-९१ मधील सरासरी क्षेत्राच्या जवळजवळ दुप्पट होते. १९९५-९६ च्या कृषिगणनेचे निष्कर्ष अद्याप प्रसिध्द व्हावयाचे आहेत. भाग-२ मधील तक्ता क्र. २५ मध्ये १९७०-७१, १९८०-८१, १९८५-८६

Operational Holdings

6.21. According to the results of the agricultural census held in Maharashtra during 1990-91, there were 94.70 lakh operational holdings in the State showing an increase of 17 per cent during the five years period from the preceding census held in 1985-86. However, the total area of the operational holdings which was 213.52 lakh hectares in 1985-86 had decreased by 2.0 per cent to 209.25 lakh hectares in 1990-91. The average size of holding decreased from 2.64 hectares in 1985-86 to 2.21 hectares in 1990-91. Two decades prior to that, in the census carried out in 1970-71, the average size of holding was 4.28 hectares, which was almost twice as that in 1990-91. The results of Agricultural Census -1995-96 are yet to come out. Table No.25

व १९९०-९१ मध्ये घेण्यात आलेल्या कृषि गणनांनुसार राज्यातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र याबद्दलची माहिती दिली आहे.

कृषि वित्तपुरवठा

६.२२. राज्यात प्रत्यक्ष कृषि वित्तपुरवठा करण्याशी संबंधित अशा वित्तीय संस्था म्हणजे त्यांच्या सभासदांना अल्प मुदतीची पीक कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प मुदतीची व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या वाणिज्यिक व प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्राच्या विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या पत संस्थांना पुनर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ह्या होत.

६.२३. १९९७-९८ मध्ये राज्यात २०,२५१ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या व त्यांचे एकूण सभासद ९१.२३ लाख, म्हणजे राज्यातील शेतजमीन धारण करणाऱ्या वहिती खातेदारांच्या अंदाजित संख्येच्या सुमारे ९६ टक्के होते. ह्या संस्थांनी १९९७-९८ मध्ये शेतकऱ्यांना १,६९४ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. १९९७-९८ मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी ५९३ कोटी रुपयांची म्हणजे ३५ टक्के रकमेची कर्जे अल्पभूधारकांना देण्यात आली.

६.२४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँक शेतकऱ्यांना कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. ह्या बँकेने १९९७-९८ ह्या वित्तीय वर्षामध्ये १०१ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. हे कर्ज आधीच्या वर्षात दिलेल्या कर्जापेक्षा ६५ कोटी रुपयांनी म्हणजेच ३९ टक्क्यांनी कमी होते. १९९८-९९ मध्ये एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ ह्या कालावधीत ह्या बँकेने १९ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले. आधीच्या वर्षी तत्सम कालावधीत केलेले कर्जवाटप ५४ कोटी रुपये होते.

६.२५. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी १९९६-९७ मध्ये केलेला प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा ८२९ कोटी रुपये होता. तो १९९५-९६ मध्ये केलेल्या ६२१ कोटी रुपये वित्तपुरवठ्यापेक्षा ३३.५ टक्क्यांनी अधिक होता. १९९६-९७ मध्ये केलेल्या एकूण वित्तपुरवठ्यापैकी ६१८ कोटी रुपये (७५ टक्के) वित्तपुरवठा केवळ कृषीसाठी होता. उर्वरित वित्तपुरवठा (२११ कोटी रुपये) दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादींसारख्या कृषिसंलग्न व्यवसायांसाठी केला होता. कृषि क्षेत्रासाठी दिलेल्या ३३० कोटी रुपये मुदतीच्या कर्जापैकी ३० टक्के वाटा ट्रॅक्टर, कृषि अवजारे व यंत्रसामग्री यांच्या खरेदीसाठी होता आणि १५ टक्के वाटा लघु सिंचन योजनांसाठी होता. ह्या बँकांची राज्यात कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाबाबतची जून, १९९७

of Part-II presents the data about the number, area and average size of operational holdings as per the agricultural censuses conducted in 1970-71, 1980-81, 1985-86 and 1990-91 in the State.

Agricultural Finance

6.22. The financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Societies (PACS) extending short-term crop loans to their members, Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank extending term-loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short-term and long-term credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agriculture sector.

6.23. During 1997-98, 20,251 PACS with a membership of 91.23 lakh covered about 96 per cent of the estimated number of agricultural land holders in the State. These societies advanced loans of Rs.1,694 crore to the cultivators in 1997-98. Of the total loans advanced in 1997-98, Rs. 593 crore i.e. 35 per cent were given to small farmers.

6.24. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advances long-term loans to cultivators for agriculture and allied activities. Its loan advances in the financial year 1997-98 were Rs.101 crore which were less by 65 crore i.e. by 39 per cent than those in the previous year. During 1998-99, for the period April-December, 1998, it advanced loans of Rs.19 crore as against Rs.54 crore advanced during the corresponding period of the previous year.

6.25. The disbursement of direct finance to agriculture and allied activities in the State in 1996-97 by public sector banks was Rs.829 crore which was more by 33.5 per cent than that of Rs. 621 crore disbursed in 1995-96. Out of the total disbursements in 1996-97, agriculture proper accounted for Rs.618 crore (75 per cent). The rest of the disbursements (Rs. 211 crore) were to allied agricultural activities like dairy, poultry farming, fisheries etc. 30 per cent of the term-lending of Rs.330 crore to agriculture sector was for purchase of tractors, agricultural implements and machinery and 15 per cent was for minor irrigation schemes. The outstanding amount of these banks against the loans advanced to

च्या शेवटच्या शुक्रवारी १३.४ लाख कर्जादारांकडे येणे बाकी २,४३२ कोटी रुपये इतकी होती. कर्जाच्या एकूण येणे रकमेपैकी केवळ कृषी संबंधीचा वाटा १,७२१ कोटी रुपये (७१ टक्के) होता. ह्या येणे रकमेपैकी जवळपास ५० टक्के रक्कम मुदतीच्या कर्जाची होती. केवळ कृषी संबंधीच्या एकूण १,७२१ कोटी रुपये येणे रकमेपैकी २८१ कोटी रुपये (१६.३ टक्के) येणे एक हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या २.५१ लाख खातेदारांकडे होते व ४१६ कोटी रुपये (२४.२ टक्के) येणे एक ते दोन हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या २.८६ लाख खातेदारांकडे होते.

६.२६. खाजगी क्षेत्रातील बँकांनीसुद्धा १९९६-९७ मध्ये कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी राज्यात ३२ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. ह्या बँकांची कृषि व संलग्न व्यवसायांसाठी दिलेल्या कर्जाबाबतची जून, १९९७ अखेर येणे रक्कम १२५ कोटी रुपये होती.

नाबार्ड

६.२७. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही देशातील शेतीच्या व ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. नाबार्डने १९९७-९८ मध्ये राज्यात केलेल्या कार्यवाहीतील काही महत्त्वाच्या बाबी पुढे दिल्या आहेत.

गुंतवणूक पतपुरवठा

६.२७.१. नाबार्डने राज्यात १९९७-९८ मध्ये मंजूर केलेल्या योजनांची संख्या ५८ होती, तर १९९६-९७ मध्ये ती १२१ होती. नाबार्डने राज्यात १९९७-९८ मध्ये मंजूर केलेले पुनर्वितीय सहाय्य ३३३ कोटी रुपये होते व ते १९९६-९७ मध्ये दिलेल्या ३६० कोटी रुपये सहाय्यापेक्षा ७.६ टक्क्यांनी कमी होते. नाबार्डकडून १९९७-९८ मध्ये मिळालेल्या पुनर्वितीय सहाय्याच्या बाबतीत देशामध्ये महाराष्ट्र राज्य हे प्राप्तकर्ता म्हणून तिसऱ्या क्रमांकावर होते आणि देशातील एकूण सहाय्यामध्ये महाराष्ट्राचा वाटा ११.६ टक्के इतका होता.

उत्पादन पतपुरवठा

६.२७.२ नाबार्डने १९९७-९८ मध्ये राज्यातील सहकारी बँका व प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांच्यामार्फत शेतीच्या हंगामी कामांना आधार पुरविण्यासाठी एकूण १४७ कोटी रुपयांचा अल्पमुदतीचा पतपुरवठा मंजूर केला. या तुलनेत आधीच्या वर्षी मंजूर केलेला पतपुरवठा २४९ कोटी रुपये इतका होता. ह्या बँकांनी १९९७-९८ मध्ये वापर केलेली कर्जाची रक्कम ६९ कोटी रुपये होती व ती आधीच्या वर्षातील ७८ कोटी रुपये रकमेच्या तुलनेत १२.० टक्क्यांनी कमी होती.

agriculture and allied activities in the State stood at Rs.2,432 crore in 13.4 lakh accounts as on the last Friday of June, 1997. Out of the total amount outstanding, the share of agriculture proper was Rs.1,721 crore (71 per cent). Nearly 50 per cent of this outstanding amount was of termloans. Of the total outstanding amount of Rs.1,721 crore on agriculture proper, Rs.281 crore (16.3 per cent) were in 2.51 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs.416 crore (24.2 per cent) were in 2.86 lakh accounts with holding size of 1 - 2 hectares.

6.26. The private sector banks also have advanced loans for agriculture and allied activities to the extent of Rs.32 crore in the State during 1996-97. The outstanding amount of these banks against the loans extended to agriculture and allied activities at the end of June, 1997 was Rs.125 crore.

NABARD

6.27. The National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) plays an important role in the development of the agriculture and rural areas in the country. Some important aspects of the performance of the NABARD in the State during 1997-98 are as follows.

Investment credit :

6.27.1. The number of schemes sanctioned by the NABARD in the State during 1997-98 stood at 58 as against 121 during 1996-97. The refinance assistance of Rs.333 crore sanctioned by NABARD in 1997-98 in the State was less by 7.6 per cent than the assistance of Rs.360 crore given in 1996-97. The State was the third largest recipient of refinance assistance from NABARD for the year 1997-98 and its share was 11.8 per cent in the country.

Production Credit

6.27.2. Short-term credit limits sanctioned by NABARD during the year 1997-98 for supporting Seasonal Agricultural Operations (SAO) by the Co-operative Banks and Regional Rural Banks (RRBs) in the State aggregated to Rs.147 crore as compared to Rs.249 crore sanctioned during the previous year. Availment of loans by these banks during 1997-98 at Rs.69 crore was lower by 12.0 per cent than the availment of Rs.78 crore during the previous year.

ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास

६.२७.३. राज्यातील सिंचनक्षमता वाढविण्यासाठी आणि ग्रामीण भागात आधारभूत सेवा निर्माण करण्यासाठी राज्यास वित्तीय सहाय्य देण्याकरिता नाबार्डकडून ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी (आर्.आय.डी.एफ्)-१,२,३ व ४ असे चार पतपुरवठा लेखे ठेवण्यात येतात. ह्या निधीतून नाबार्डने महाराष्ट्र शासनास २६ मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प, १८७ लघुपाटबंधारे प्रकल्प, ६८ ग्रामीण पूल प्रकल्प आणि ६५३ ग्रामीण मार्ग प्रकल्प यांसाठी डिसेंबर, १९९८ पर्यंत आर्.आय.डी.एफ्.-१,२ व ३ खाली अनुक्रमे १७४ कोटी रुपये, २३२ कोटी रुपये व २५४ कोटी रुपये मंजूर केले आहेत. डिसेंबर, १९९८ अखेरपर्यंत नाबार्डने आर्.आय.डी.एफ्.-१,२ व ३ अंतर्गत अनुक्रमे १५१ कोटी रुपये, १५६ कोटी रुपये व ३८ कोटी रुपये इतकी रक्कम उचल करण्यासाठी उपलब्ध केली होती आणि त्यामुळे एकूण मंजूर ६६० कोटी रुपयांपैकी अशी उपलब्ध केलेली संचयी रक्कम ३४६ कोटी रुपये इतकी होती. आर्.आय.डी.एफ्.-४ ह्या लेख्याअंतर्गत महाराष्ट्र शासनास राज्यातील ७ जिल्ह्यांतील २४१ मार्ग व पूल प्रकल्पांच्या बांधकामासाठी एकूण ५२ कोटी रुपये मंजूर करण्यात आले आहेत.

भारत-जर्मनी पाणलोटक्षेत्र विकास कार्यक्रम

६.२७.४. भारत-जर्मनी पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम नाबार्डकडून महाराष्ट्रामध्ये अशासकीय स्वयंसेवी संघटनांमार्फत १९९२ पासून राबविण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमासाठी जर्मन सरकारचे सहाय्य दोन टप्प्यांत असून ते पहिल्या टप्प्याअंतर्गत १.२ कोटी डीएम आणि दुसऱ्या टप्प्याअंतर्गत २.५ कोटी डीएम इतके आहे. ह्या कार्यक्रमांतर्गत महाराष्ट्रातील १५ जिल्ह्यांत सुमारे १ लाख हेक्टर क्षेत्र समाविष्ट असलेले ६७ पाणलोटक्षेत्र प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. ह्या प्रकल्पांसाठी नाबार्डने एकूण ३९ कोटी रुपये अनुदान मंजूर केले असून ऑक्टोबर, १९९८ पर्यंत त्यापैकी २२ कोटी रुपये अनुदान उचलण्यासाठी उपलब्ध केले आहे. १९९७-९८ ह्या वर्षामध्ये ९ प्रकल्पांना ९.१७ कोटी रुपये अनुदान मंजूर करण्यात आले होते व त्या प्रकल्पांमध्ये ११,७५१ हेक्टर इतके क्षेत्र समाविष्ट होते.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

६.२८. शेतजमीनविषयक पद्धतीत सुधारणा करण्याचे धोरण पुढे चालू असून ह्या धोरणाची उद्दिष्टे (अ) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकीहक्क प्रदान करणे, (ब) जमीनधारणेबाबतची विषमता कमी करणे आणि (क) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास एकत्रीकरणद्वारे प्रतिबंध करणे अशी आहेत.

६.२९. महाराष्ट्रात निरनिराळे कूळकायदे १९५७ ते १९६५ ह्या कालावधीत जारी करण्यात आले. त्यांच्या अंमलबजावणीच्या परिणामी मार्च, १९९८ अखेरपर्यंत १४.९२ लाख कुळांना १७.३६ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी प्रदान करण्यात आली.

Rural Infrastructure Development

6.27.3. Four lines of credit of Rural Infrastructure Development Fund (RIDF)-I, II, III and IV are maintained by NABARD for extending financial assistance to the State for augmenting the irrigation potential and creating rural support services. From these funds NABARD has sanctioned Rs.174 crore, Rs.232 crore and Rs.254 crore to the Government of Maharashtra upto December, 1998, under RIDF-I, II and III respectively for 26 medium irrigation projects, 187 minor irrigation projects, 68 Rural Bridge projects and 653 Rural Road Projects. By the end of December, 1998, Rs.151 crore, Rs.156 crore and Rs.38 crore were released by NABARD under RIDF-I, II & III respectively taking cumulative release to Rs.346 crore against the total sanction of Rs.660 crore. Under fourth line of credit (RIDF-IV) a sum of Rs. 52 crore has been sanctioned to the Government of Maharashtra for construction of 241 road and bridge projects in 7 districts of Maharashtra.

Indo-German Watershed Development Programme :

6.27.4. Indo-German Watershed Development Programme is being implemented through non-Government organisations (NGOs) in Maharashtra by NABARD since 1992 with bilateral aid from the Federal Republic of Germany of 12 million DM under Phase I and 25 million DM under Phase II. Under the programme, 67 watershed projects covering an area of about 1 lakh hectare are being implemented in 15 districts of Maharashtra. The total amount of grants sanctioned by NABARD for these projects is about Rs.39 crore and against this, till October 1998, grants amounting to Rs.22 crore have been released. During the year 1997-98, grants of Rs.9.17 crore were sanctioned to 9 projects covering 11,751 hectare area.

Land Reforms in Maharashtra

6.28. The policy of reforming the agrarian system is continued. The objectives of the policy are: (a) to confer ownership rights on tenant cultivators, (b) to reduce inequalities in respect of land holdings and (c) to prevent fragmentation of holdings by implementing consolidation.

6.29. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 to 1965. As a result of their implementation, the right of ownership was conferred on about 14.92 lakh tenants in respect of 17.36 lakh hectares of land by the end of March, 1998.

६.३०. महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम व जमीन महसूल (सीमा व सीमाचिन्ह) अधिनियम, १९६९ मधील कलम १४० अन्वये प्रत्येक भूधारकास त्याच्या जमिनीच्या सीमांबाबतची योग्य कागदपत्रे ठेवावी लागतात व ती अद्ययावत ठेवावी लागतात. याकरिता प्रत्येक भूधारकास खातेपुस्तिका पुरविण्यात आली आहे. ३१ मार्च, १९९८ पर्यंत ९२.५९ लाख भूधारकांपैकी ७३.११ लाख भूधारकांना खातेपुस्तिका पुरविण्यात आल्या आहेत. १९९८-९९ मध्ये १.०० लाख खातेपुस्तिका पुरविण्यात येतील अशी अपेक्षा आहे.

६.३१. मुंबई जमीनधारणा तुकडा करणे प्रतिबंधक व जमीन एकत्रीकरण अधिनियम, १९४७ मधील तरतुदीनुसार जमीन एकत्रीकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली मार्च, १९९७ अखेरपर्यंत संबंधित अधिनियमातील कलम १५ अन्वये अधिसूचना प्रसिद्ध केलेल्या ३७,४९७ महसुली गावांपैकी २९,८६२ गावांत एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यात आलेले आहे. राज्य शासनाने योजनेच्या उर्वरित भागाची अंमलबजावणी करण्याचे काम १ एप्रिल, १९९३ पासून थांबविण्याचा निर्णय जानेवारी, १९९३ मध्ये घेतला. तथापि ह्या योजनेच्या कामास स्थगिती देण्यापूर्वी शासनाने ज्या गावांतील एकत्रीकरणाचे काम अंतिम टप्प्यात होते अशा १७० गावांतील एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यास अनुमती दिली. डिसेंबर, १९९८ पर्यंत ह्या १७० पैकी १५७ गावांमध्ये एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण करण्यात आले होते आणि उर्वरित १३ गावांतील एकत्रीकरणाचे काम विचाराधीन होते.

६.३२. राज्यात कमाल शेत जमीनधारणेवर प्रथमतः २६ जानेवारी, १९६२ रोजी मर्यादा घालण्यात आल्या. त्यावेळी विहित केलेल्या मर्यादा सुधारित करून २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून कमी करण्यात आल्या. मूळ व त्याचप्रमाणे सुधारित अधिनियमाखाली एकूण १,०६,८४९ प्रकरणे दाखल करण्यात आली. त्यापैकी १,०६,६१५ प्रकरणे (९९.८ टक्के) जून, १९९८ अखेरपर्यंत निकालात काढण्यात आली व २.४६ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून घोषित करण्यात आली. ह्या अतिरिक्त जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळाला (शासनाचा उपक्रम) देण्यात आली आणि १.८२ लाख हेक्टर जमीन १.४२ लाख भूमिहीन व्यक्तींना व ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटप करण्यात आली. उर्वरित जमिनीचे वाटप विविध वादांमुळे किंवा जमीन लागवडीस अयोग्य असल्यामुळे अद्याप करता आलेले नाही. जमिनीचे वाटप करताना मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना प्राधान्य देण्यात येते व त्यानुसार आतापर्यंत वाटप केलेल्या २.१७ लाख हेक्टर जमिनीपैकी ०.८५ लाख हेक्टर जमीन ७१,५५५ मागासवर्गीय भूमिहीन व्यक्तींना जून, १९९८ पर्यंत वाटप करण्यात आली आहे.

6.30. According to clause 140 of the Maharashtra Land Revenue Act and Land Revenue (Boundary and Boundary Mark) Regulation Rules, 1969, every land holder has to keep proper documents about the boundaries of his land and keep these updated. For this purpose Khate-Pustika is provided to every land holder. Out of the 92.59 lakh land holders, 73.11 lakh land holders have been issued Khate-Pustikas upto 31st March, 1998. It is expected to issue 1.00 lakh Khate-Pustikas in 1998-99.

6.31. The programme of consolidation of holdings is being carried out under the provisions of the Bombay Prevention of Fragmentation and Consolidation of Holdings Act, 1947. Under this programme, till the end of March, 1997, the work of consolidation of fragmented lands had been completed in 29,862 villages out of the 37,497 revenue villages where the notification under clause 15 of the Act had been published. The State Government took a decision in January, 1993 to stop the implementation of the remaining part of the scheme from 1st April, 1993. However, before giving stay to the operation of the scheme, the Government permitted to complete the consolidation work in the 170 villages where the consolidation work was at final stage. Upto December, 1998, the work of consolidation was completed in 157 of these 170 villages and the consolidation of the remaining 13 villages was under consideration.

6.32. The ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962 in the State. The ceilings then prescribed were revised and lowered with effect from 2nd October, 1975. Under the original as well as revised Act, 1,06,849 returns were filed, of which 1,06,615 returns (99.8 per cent) were disposed by the end of June, 1998 and 2.46 lakh hectares of land was declared surplus. Of this surplus land, 34.5 thousand hectares of land has been granted to the State-owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd. and 1.82 lakh hectares of land has been allotted to 1.42 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in various litigations or is found to be uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of the 2.17 lakh hectares allotted so far, 0.85 lakh hectares have been allotted to 71,555 backward class landless persons by June, 1998.

६.३३. अतिरिक्त जमिनीच्या अभिहस्तांकितांना अर्थसहाय्य देण्याच्या योजनेखाली त्यांना भूविकासासाठी अथवा इतर भांडवली खर्चासाठी प्रति हेक्टर २,५०० रुपये ह्या दराने अर्थसहाय्य देण्यात येते. ह्या योजनेखाली १९९७-९८ मध्ये १,६४३ लाभार्थ्यांना ५५ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले. १९९६-९७ मध्ये २,३५५ लाभार्थ्यांना ६५ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले होते. ह्या योजनेच्या सुरुवातीपासून ते मार्च, १९९८ अखेरपर्यंत १.३७ लाख लाभार्थ्यांचा ह्या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व त्यांना सुमारे १९.१४ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. १९९८-९९ ह्या वर्षामध्ये अर्थसहाय्यासाठी ९७.५८ लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून तिचा लाभ २,४४० लाभार्थ्यांना होईल.

कृषि धोरणाचा मसुदा

६.३४.१. राज्य शासनाने १९९७-९८ मध्ये शासनाचे कृषि धोरण जाहीर केले असून त्याचे उद्दिष्ट शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व कृषि उत्पादन वाढावे यासाठी उपलब्ध साधनसंपत्तीचा काटकसरीने, कार्यक्षमतेने, प्रभावीपणे आणि पर्यावरणाचा समतोल राखून वापर करून कृषि क्षेत्राचा शाश्वतस्वरूपी विकास करणे, हे आहे. राज्यास कृषि क्षेत्रात अग्रक्रम मिळावा यासाठी शेतकरी हा केंद्रस्थानी मानून शेतीचा विकास वाणिज्यिक व औद्योगिक धर्तीवर करण्यास प्रोत्साहन देणे आणि जागतिक पातळीवर ज्या संधी निर्माण होत आहेत त्यांचा पूर्ण फायदा घेण्याच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांमध्ये स्पर्धात्मक वृत्ती बळकट करणे, हेही ह्या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

६.३४.२. राज्यामध्ये कृषि व संलग्न क्षेत्रांत वेगाने निर्माण होणाऱ्या क्षमतेबाबत शेतकरी, गुंतवणूकदार व उद्योजक यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करण्यासाठी आणि कृषि प्रक्रिया उद्योगात देशांतर्गत व विदेशी अशा दोन्ही प्रकारच्या गुंतवणूकदारांकडून होणाऱ्या गुंतवणुकीस प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने मुंबईमध्ये ६ ते ९ नोव्हेंबर, १९९८ ह्या कालावधीत 'ॲग्रो ॲडव्हान्टेज महाराष्ट्र' ह्या कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यामध्ये मोठा पुढाकार घेतला. त्यामध्ये जागतिक गुंतवणूकदार परिषद आणि आंतरराष्ट्रीय कृषि-अन्न तंत्रज्ञान प्रदर्शनाचा समावेश होता. ह्या कार्यक्रमास जवळपास पाच लाख शेतकऱ्यांनी भेट दिली.

वने

६.३५. राज्यातील वनांखालील क्षेत्र १९९७-९८ अखेरीस ६३.७ हजार चौ. कि.मी. (वन विभागाने ताब्यात घेतलेले ०.५ हजार चौ. कि. मी. खाजगी वनक्षेत्र धरून) इतके होते. ते राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या २०.७ टक्के होते. यापैकी ५५.८ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र वन विभागाच्या, ४.९ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या

6.33. Under the scheme for granting financial assistance to the allottees of surplus land, the allottees are given financial assistance at the rate of Rs.2,500 per hectare for developing land or for other capital expenditure. Under this scheme, 1,643 beneficiaries were provided with financial assistance of Rs.55 lakh in 1997-98, while in the earlier year 2,355 beneficiaries were provided with financial assistance of Rs.65 lakh. Since the inception of the scheme till the end of March, 1998, 1.37 lakh allottees were covered under the scheme involving financial assistance of about Rs.19.14 crore. During 1998-99, an amount of Rs.97.58 lakh has been provided for financial assistance to cover 2,440 beneficiaries.

Draft Agriculture Policy

6.34.1. The State Government has announced its agriculture policy in 1997-98 which aims at development of the agriculture sector on a sustainable basis by using the available resources economically, efficiently, effectively and in an environmentally sound manner with a view to increasing farmers' income and production. Keeping the farmer at the focal point, the policy aims to promote agricultural development on commercial and industrial lines to achieve primacy in the agriculture sector. The policy also aims to strengthen the competitive resolve of the farmers in the light of emerging global scenario with a view to take full advantage of the emerging opportunities.

6.34.2. To create awareness among farmers, investors and entrepreneurs about the fast emerging potential in agriculture and allied sectors in the State and to encourage investment in agro processing industry, both from domestic and overseas investors, the State government took a major initiative to organise 'Agro Advantage Maharashtra' in Mumbai from 6th to 9th November, 1998. It consisted of the Global Investors' Convention and an International Agro-Food Tech Exposition. About five lakh farmers visited this mega show.

Forests

6.35. The area under forests as at the end of 1997-98 was 63.7 thousand sq.km.(inclusive of 0.5 thousand sq.km. of private forest area acquired by the Forest Department), which accounted for 20.7 per cent of the geographical area of the State. Of this, 55.8 thousand sq.km.

व ३.० हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या व्यवस्थापनांतर्गत होते. जमिनीच्या प्रतिमेच्या दृक्स्पष्टीकरणाच्या आधारावर केलेल्या वनव्याप्तीच्या पाचव्या निर्धारणानुसार एकूण वनक्षेत्राच्या सुमारे ४० टक्के क्षेत्र घनदाट जंगलाचे होते, तर २८ टक्के क्षेत्र अवनतीमुळे तुलनात्मक दृष्ट्या कमी दाट असलेल्या जंगलाचे (वर्गीकृत खुले जंगल) होते. २६ टक्के क्षेत्र नगण्य जंगलाचे होते आणि ६ टक्के वनक्षेत्रात गवत व कुरणे होती. वन जमिनीवर, तसेच खेड्यांतील सामूहिक जमिनीवर वनीकरणाचे कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत. १९९७-९८ मध्ये वन विभाग व महाराष्ट्र वन विकास महामंडळ यांच्याकडून सुमारे ८५ हजार हेक्टर जमिनीवर विविध वनीकरण कार्यक्रम राबविण्यात आले.

सामाजिक वनीकरण

६.३६. सामूहिक जमिनीवर वृक्षारोपण करणे आणि खाजगी जमिनीवर वृक्षारोपणास प्रोत्साहन देणे याद्वारे पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी राज्यात विविध वृक्षारोपण कार्यक्रम हाती घेण्यात आले आहेत. १९९७-९८ मध्ये वन विभागाने केलेल्या वृक्षारोपणाव्यतिरिक्त सामाजिक वनीकरण विभागाकडून सामूहिक जमिनीवरील सुमारे ६.६७ हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणासाठी सुमारे ९.३८ कोटी रोपे पुरविण्यात आली. १९९८-९९ ह्या वर्षात डिसेंबर, १९९८ पर्यंत सामूहिक जमिनीवरील सुमारे ४.९७ हजार हेक्टर क्षेत्रावर वृक्षारोपण करण्यात आले आणि खाजगी जमिनीवरील वृक्षारोपणाकरिता सुमारे ७.४६ कोटी रोपे पुरविण्यात आली.

वन उत्पादन

६.३७. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी शासनाने वनक्षेत्रातील वृक्षतोडीवर निर्बंध घातले आहेत. त्यामुळे वृक्षतोड मर्यादित प्रमाणातच होते. १९९८-९९ मध्ये इमारती लाकडाचे अंदाजित उत्पादन सुमारे १.३६ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य १०६ कोटी रुपये आहे. १९९७-९८ मध्ये हे उत्पादन १.०३ लाख घन मीटर होते व त्याचे मूल्य ७४ कोटी रुपये होते. १९९८-९९ मध्ये जळाऊ लाकडाचे अंदाजित उत्पादन २.१९ लाख घन मीटर व त्याचे अंदाजे मूल्य १२ कोटी रुपये आहे. १९९७-९८ या वर्षी हे उत्पादन ३.५२ लाख घन मीटर होते व त्याचे अंदाजे मूल्य ११.५ कोटी रुपये होते. १९९७-९८ मध्ये गौण वन उत्पादनाचे मूल्य ६३ कोटी रुपये होते. त्यात तेंदूची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ३८ कोटी रुपये व २४ कोटी रुपये होते. १९९८-९९ मधील गौण वन उत्पादनाच्या अंदाजित मूल्यात बांबूचे मूल्य १८ कोटी रुपये अपेक्षित आहे.

area was managed by the Forest Department, 4.9 thousand sq.km. by the Revenue Department and 3.0 thousand sq.km by the Forest Development Corporation of Maharashtra (FDCM). As per the fifth assessment of forest cover based on visual interpretation of Landsat Imagery, 40 per cent of the total forest area was under dense forest cover, 28 per cent (classified as open forest) was with comparatively less dense cover due to degradation, 26 per cent had negligible forest cover and 6 per cent was under fodder and pastures. Afforestation programmes have been taken up on forest lands as well as village community lands. During the year 1997-98, about 85 thousand hectares of land was covered under various afforestation programmes by the Forest Department and the FDCM.

Social forestry

6.36. With a view to maintaining the ecological balance through plantation of trees on community land and encouraging tree plantation on private land, several plantation programmes have been undertaken in the State. During 1997-98, in addition to the plantation carried out by the Forest Department, the Social Forestry Department carried out plantation on community land of about 6.67 thousand hectares area and supplied 9.38 crore plants for plantation on private land. During 1998-99 upto December, 1998, plantation was carried on an area of about 4.97 thousand hectares of community land and 7.46 crore plants were supplied for plantation on private land.

Forest Produce

6.37. The Government has restricted clear felling of the trees in the forest areas in order to maintain the ecological balance. As a result, the felling of trees is done only on limited scale. The estimated production of timber in 1998-99 is about 1.36 lakh cubic metres valued at Rs. 106 crore as compared with the production of 1.03 lakh cubic metres in 1997-98 valued at Rs.74 crore. The estimated production of firewood in 1998-99 is 2.19 lakh cubic metres valued at Rs. 12 crore as compared with 3.52 lakh cubic metres produced in 1997-98 valued at Rs.11.5 crore. The value of minor forest produce in 1997-98 was Rs.63 crore in which Tendu leaves and bamboo accounted for Rs.38 crore and Rs.24 crore respectively. In the value of the minor forest produce in 1998-99 bamboo accounts for Rs.18 crore.

मत्स्यव्यवसाय

६.३८. महाराष्ट्र राज्याला सुमारे ७२० कि. मी. लांबीचा समुद्र-किनारा लाभला आहे व राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि. मी. आहे. राज्यात १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्र सागरी मच्छिमारीसाठी, तीन लाख हेक्टर क्षेत्र गोड्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी आणि १० हजार हेक्टर क्षेत्र निमखाऱ्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी योग्य असे आहे. महाराष्ट्र राज्याचे सागरी प्रादेशिक जलक्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ. कि. मी. असले तरी त्यातील १८० मीटर खोलीपर्यंतचा केवळ १.१२ लाख चौ. कि. मी. क्षेत्रफळाचा पट्टा खंडातर उताराचे क्षेत्र (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) आहे. यापैकी केवळ ७२ मीटर म्हणजे ३० ते ४० वाव (फॅदम) खोलीपर्यंत मच्छिमारी होते. सागरी क्षेत्राची वार्षिक मत्स्योत्पादन क्षमता अंदाजे ६.३ लाख टन इतकी आहे. त्या तुलनेत १९९७-९८ मधील मत्स्योत्पादन ४.५४ लाख टन इतके होते. शासन आता सागरी आर्थिक क्षेत्रातील म्हणजेच २०० मीटर खोलीपर्यंतच्या क्षेत्रातील मत्स्यसंपत्ती मिळविण्यासाठी मध्यम आकाराच्या मच्छिमार नौकांचा वापर सुरू करण्याचे नियोजन करित आहे.

६.३९. राज्यात सागरी मच्छिमारीसाठी वापरलेल्या नौकांची संख्या १९९६-९७ मध्ये १८,१३८ इतकी होती, ती वाढून १९९७-९८ मध्ये १८,४३१ इतकी झाली. त्यापैकी ८,७५१ (४७ टक्के) यांत्रिकी नौका होत्या. राज्याच्या सागरी किनाऱ्यावर मासळी उतरविण्याची १६७ केंद्रे होती. १९९७-९८ मध्ये मिळविलेले सागरी मत्स्योत्पादन अंदाजे ४.५४ लाख टन होते. ते १९९६-९७ मधील उत्पादनापेक्षा सुमारे ६ टक्क्यांनी कमी होते. ह्यापैकी २.८० लाख टन मासे ताज्या स्वरूपात वापरण्यात आले, ०.१० लाख टन मासे खारविण्यासाठी पाठविण्यात आले आणि १.६४ लाख टन मासे सुकविण्यात आले. ह्या सुक्या मासळीपैकी सुमारे ०.३३ लाख टन सुकी मासळी खत म्हणून वापरण्यात आली.

६.४०. १९९७-९८ मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे १.२७ लाख टन होते आणि ते १९९६-९७ मधील उत्पादनापेक्षा १.३ टक्क्यांनी जास्त होते. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन शक्य तितके वाढविण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत.

६.४१. राज्यात मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रमाखाली १९९७-९८ मध्ये ७० मत्स्यबीज उत्पादन/संगोपन केंद्रे होती व तेथील मत्स्यबीजांचे उत्पादन २४ कोटी इतके होते.

पशुसंवर्धन

६.४२. कृषिसंलग्न व्यवसायांमध्ये पशुसंवर्धन हे आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. १९९२ च्या पशुगणनेनुसार महाराष्ट्रात पशुधन सुमारे ३.६४ कोटी इतके होते. त्याआधीच्या म्हणजे १९८७ च्या पशुगणनेनुसार पशुधन ३.४३ कोटी इतके होते. अशा तऱ्हेने पाच वर्षांच्या कालावधीत राज्यातील पशुधनात ६.२ टक्क्यांनी वाढ झाली. एकूण पशुधनामध्ये

Fisheries

6.38. Maharashtra has a coastal line of about 720 km. and rivers of about 3.2 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fisheries is 1.12 lakh sq.km., for inland fisheries it is three lakh hectares and for brackish water fisheries it is 10 thousand hectares. Though the territorial water area of Maharashtra is 1.32 lakh sq.km., the continental shelf extends upto 180 metres having area of only 1.12 lakh sq.km. Out of this area, fishing takes place only upto 72 metres in depth i.e. 30 to 40 Fathoms. The potential of fish catch from marine area has been estimated at 6.3 lakh tonnes per year. As against this, the production during 1997-98 was 4.54 lakh tonnes. The Government is now planning to introduce intermediate fishing crafts to tap the resources in the exclusive economic zone i.e. upto 200 metres depth.

6.39. The number of boats used in the State for marine fishing was 18,138 in 1996-97 which has increased to 18,431 in 1997-98. Of these, 8,751 (47 per cent) were mechanised boats. There were 167 landing centres in the State along the coastline. The estimated marine fish catch in 1997-98 was 4.54 lakh tonnes, 6 per cent less than that in 1996-97. Out of this, 2.80 lakh tonnes were used in fresh form, 0.10 lakh tonnes were sent for salting and 1.64 lakh tonnes were sundried. Out of the sundried fish, about 0.33 lakh tonnes were used as manure.

6.40. The estimated inland fish catch in 1997-98 was 1.27 lakh tonnes, 1.3 per cent more than that in 1996-97. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible.

6.41. Under the fish seed production programme, during 1997-98, there were 70 fish seed production/rearing farms in the State and the number of seeds produced in the State was 24 crore.

Animal Husbandry

6.42. Amongst the allied activities related to agriculture, animal husbandry is another important sector. The total livestock population in Maharashtra according to the Livestock Census of 1992 was about 3.64 crore. In the earlier Livestock Census of 1987, the total livestock was 3.43 crore. Thus, in the five years period there was

गाई-बैलांचा प्रमुख वाटा (४८ टक्के) होता. १९९२ मध्ये गाई-बैल १.७४ कोटी होते, तर १९८७ मध्ये ते १.७० कोटी इतके होते. १९९२ मध्ये म्हशी-रेडे ०.५४ कोटी होते, तर १९८७ मध्ये त्यांची संख्या ०.४८ कोटी होती. १९९२ मध्ये शेळ्या-मेंढ्या १.३० कोटी होत्या, तर १९८७ मध्ये त्या १.२९ कोटी इतक्या होत्या. १९९२ मध्ये कोंबड्या, बदके इत्यादी प्रकारचे पक्षी ३.२२ कोटी होते, तर १९८७ मध्ये ते २.४८ कोटी इतके होते. म्हणजे पाच वर्षांच्या कालावधीत त्यांच्या संख्येत ३० टक्के इतकी भरिव वाढ झाली. ही वाढ मुख्यत्वेकरून सुधारित जातीच्या पक्ष्यांच्या संख्येतील लक्षणीय वाढीमुळे झाली. राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या-बदके यांच्या संख्येबाबतची पशुगणनांनुसार माहिती भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३० मध्ये दिली आहे. १९९७ च्या पशुगणनेची माहिती अद्याप उपलब्ध झालेली नाही.

६.४३. १९९२ च्या पशुगणनेनुसार भारतात ४७.०९ कोटी पशुधन होते. त्यापैकी महाराष्ट्रातील पशुधनाचा वाटा ७.७ टक्के इतका होता.

६.४४. दूध, अंडी, मांस व लोकर ही पशुधनापासून मिळणारी मुख्य उत्पादने आहेत. राज्यातील एकूण अंदाजित दूध उत्पादन १९९७-९८ मध्ये ५,१९३ हजार टन इतके होते. ते १९९६-९७ मधील ५,१२७ हजार टन अंदाजित दूध उत्पादनापेक्षा १.३ टक्क्यांनी अधिक होते. १९९७-९८ मध्ये दुधाची दरडोई दैनिक उपलब्धता १६९ ग्रॅम्स होती. गेल्या तीन दशकांत कृत्रिम रेतनाद्वारे संकरित गोपैदास कार्यक्रम महाराष्ट्र राज्यात मोठया प्रमाणावर राबविण्यात आला असून त्याच्या परिणामी गाईपासून मिळणाऱ्या दूध उत्पादनात वाढ झाली आहे. १९९७-९८ मध्ये राज्यातील गाईपासूनचे अंदाजित दूध उत्पादन २,४८३ हजार टन इतके होते आणि त्यामध्ये संकरित गाईच्या दुधाचा वाटा ५९ टक्के (१,४६७ हजार टन) होता. १९९७-९८ मध्ये अंदाजित उत्पादन २७७ कोटी इतके होते. १९९६-९७ मधील २६९ कोटी अंदाजित उत्पादनापेक्षा ते ३.० टक्क्यांनी अधिक होते. १९९७-९८ मध्ये मांसाचे अंदाजित उत्पादन १९९ हजार टन होते. ते १९९६-९७ मधील १७३ हजार टन अंदाजित उत्पादनापेक्षा १५.० टक्क्यांनी अधिक होते. १९९७-९८ मध्ये लोकराचे अंदाजित उत्पादन १५.८९ लाख किलोग्रॅम इतके होते आणि ते १९९६-९७ मधील १५.६९ लाख किलोग्रॅम उत्पादनापेक्षा थोडेसे (०.८ टक्के) अधिक होते. १९९७-९८ मधील चालू किंमतीनुसार राज्यातील पशुधनापासूनच्या उत्पादनाचे स्थूल मूल्य ९,७२२ कोटी रुपये होते. कृषिक्षेत्रापासूनच्या एकूण स्थूल मूल्यामध्ये त्याचा वाटा ४२ टक्के इतका होता.

an increase of 6.2 per cent in the livestock population of the State. In the total livestock population, cattle accounted for major share (48 per cent). In 1992, the total number of cattle was 1.74 crore as compared with 1.70 crore in 1987. The total number of buffaloes was 0.54 crore in 1992 as compared with 0.48 crore in 1987. The total number of sheep and goats in 1992 was 1.30 crore as compared with 1.21 crore in 1987. The total poultry population in 1992 was 3.22 crore as compared with 2.48 crore in 1987 showing an impressive increase of 30 per cent in five years which was mainly due to significant increase in the population of poultry of improved variety. The information about the livestock and poultry in the State as per livestock censuses is given in Table No.30 of Part-II. The results of the Livestock Census of 1997 are not available so far.

6.43. According to the 1992 Livestock Census, total livestock population in India was 47.01 crore. The share of Maharashtra in India was 7.7 per cent.

6.44. The main livestock products are milk, eggs, meat and wool. The estimated total milk production in the State in 1997-98 was 5,193 thousand tonnes. This was 1.3 per cent more than the estimated production of 5,127 thousand tonnes in 1996-97. During 1997-98, per capita daily availability of milk was 161 gms. In the last three decades, the programme of breeding of hybrid cows through artificial insemination implemented in Maharashtra State on a large scale has resulted in increase in the milk production from cows. The estimated milk production from cows in the State in the year 1997-98 was 2,483 thousand tonnes of which the share of milk production from hybrid cows was 59 per cent (1,467 thousand tonnes). The eggs production, in number, in 1997-98 was estimated at 277 crore, showing an increase of 3.0 per cent over the production of 269 crore in 1996-97. The meat production in 1997-98 was estimated at 199 thousand tonnes, which was more by 15.0 per cent than the production of 173 thousand tonnes in the year 1996-97. The estimated wool production in 1997-98 was 15.81 lakh kg. which was slightly more (0.8 per cent) than that of 15.69 lakh kg. during 1996-97. The approximate gross value of livestock products as per the current prices during 1997-98 was Rs. 9,722 crore which was 42 per cent of the total gross value from agriculture sector.

६.४५. राज्यामध्ये ३१ मार्च, १९९८ रोजी राज्य क्षेत्र व स्थानिक क्षेत्र यांत मिळून एकूण ३१ पशुवैद्यकीय बहुचिकित्सालये, १,१५५ पशुवैद्यकीय दवाखाने, २,०७३ प्राथमिक पशुवैद्यकीय उपचार केंद्रे आणि ४३ फिरती पशुवैद्यकीय चिकित्सालये होती. कृत्रिम रेतन कार्यक्रमाखाली राज्य क्षेत्रामध्ये २९ जिल्हा कृत्रिम रेतन केंद्रे, ४९ विभागीय कृत्रिम रेतन केंद्रे व त्यांखालील ६७० उपकेंद्रे आणि ४८ आधारभूत ग्राम केंद्रे व त्यांखालील ४६८ उपकेंद्रे कार्यरत आहेत. त्याशिवाय स्थानिक क्षेत्राध्ये ३,२१६ कृत्रिम रेतन उपकेंद्रे आहेत. गोठित वीर्याच्या उत्पादनासाठी राज्यामध्ये तीन प्रयोगशाळा आहेत. १९९७-९८ मध्ये करण्यात आलेल्या एकूण (प्रथम) कृत्रिम रेतनापैकी ३.११ लाख विदेशी जातीची होती व ७.२७ लाख संकरित जातीची होती, तर आधीच्या वर्षी ती संख्या अनुक्रमे ३.२६ लाख व ७.४९ लाख इतकी होती. १९९७-९८ मध्ये जन्मलेल्या संकरित वासरांची संख्या ४.०७ लाख होती, तर १९९६-९७ मध्ये ती ४.०३ लाख इतकी होती.

कुक्कुट विकास

६.४६. सुधारित जातींच्या पक्ष्यांच्या संख्येत अलिकडच्या काळात लक्षणीय वाढ झाली आहे. कुक्कुट विकासाचा कार्यक्रम प्रामुख्याने चार मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्रे, १६ सघन कुक्कुट विकास गट आणि दोन कुक्कुट विस्तार केंद्रे यांद्वारे राबविला जातो. ह्या केंद्रांनी १९९७-९८ मध्ये पुरवठा केलेल्या पक्ष्यांची संख्या ९.९३ लाख इतकी होती, तर १९९६-९७ मध्ये ती १२.२६ लाख होती.

६.४७. राष्ट्रीय सहकारी विकास निगम, नवी दिल्ली यांच्या अर्थसहाय्याने सहकारी तत्वावर कुक्कुटपालन सहकारी संस्था स्थापन करण्याची योजना राज्यात १९८५-८६ पासून कार्यान्वित आहे. १९८५-८६ ते १९९७-९८ ह्या कालावधीत शासनाने अशा एकूण ७४ सहकारी कुक्कुटपालन संस्थांच्या प्रकल्पांना मंजुरी दिली आणि त्यांतील ७० प्रकल्प सध्या कार्यरत आहेत.

शासकीय व सहकारी दुग्धसंस्था यांद्वारे दूध संकलन

६.४८. राज्यातील प्रक्रिया दुग्धशाळांची संख्या १९९७-९८ मध्ये ६० होती. ती कमी होऊन १९९८-९९ मध्ये ५९ झाली. १९९७-९८ मध्ये सर्व प्रक्रिया दुग्धशाळांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ५७.८५ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. ती अल्पांशाने कमी होऊन १९९८-९९ मध्ये ५७.०५ लाख लिटर प्रतिदिन इतकी झाली. ह्या प्रक्रिया दुग्धशाळांशिवाय राज्यात १९९७-९८ मध्ये १२३ शासकीय/सहकारी दूधशीतकरण केंद्रे कार्यरत होती आणि त्यांची एकत्रित क्षमता १९.८४

6.45. There were in all 31 veterinary poly-clinics, 1,155 veterinary dispensaries, 2,073 primary veterinary aid centres and 43 mobile veterinary clinics in the State under the State and local sectors as on 31st March, 1998. Under the Artificial Insemination (AI) programme, there are 29 District AI centres, 49 regional AI centres with 670 sub-centres there under and 48 key village centres with 468 sub-centres there under, functioning in the State sector. In addition, under the local sector, there are 3,216 AI sub-centres. For the production of frozen semen, there are three laboratories in the State. The number of (fresh) artificial inseminations performed during 1997-98 was 3.11 lakh under exotic and 7.27 lakh under crossbreed category, as against 3.26 lakh exotic and 7.49 lakh crossbreed during the earlier year. The number of crossbreed calves born during 1997-98 was 4.07 lakh as against 4.03 lakh during 1996-97.

Poultry Development

6.46. The population of improved birds has increased notably in the recent years. Implementation of poultry development is done mainly through 4 central hatcheries, 16 intensive poultry development blocks and 2 poultry extension centres. The number of birds supplied during 1997-98 by these units was 9.93 lakh as against 12.26 lakh in 1996-97.

6.47. The scheme of establishing poultry co-operative societies on co-operative basis with financial assistance from the National Co-operative Development Corporation, New Delhi is implemented in the State since 1985-86. During the period from 1985-86 to 1997-98, in all 74 such projects of poultry societies were sanctioned by the Government and 70 out of them are functioning at present.

Milk collection through Government and Co-operative Dairies

6.48. During 1997-98, the number of milk processing plants in the State was 60. It decreased to 59 in 1998-99. The aggregate processing capacity of all the plants was 57.85 lakh litres per day in 1997-98 which slightly decreased to 57.05 lakh litres per day in 1998-99. In addition to these processing plants, there were 123 Government/co-operative milk chilling centres in operation in the State in 1997-98 and their aggregate capacity was

लाख लिटर प्रतिदिन इतकी होती. १९९८-९९ मध्ये दूधशीतकरण केंद्रांची संख्या १९९७-९८ इतकीच राहिली.

19.84 lakh litres per day. In 1998-99, the number of milk chilling centres, so also the aggregate capacity thereof remained the same as that in 1997-98.

६.४९. राज्यातील शासकीय व सहकारी दुग्धशाळांचे एकत्रित सरासरी दैनिक दूधसंकलन (बृहन्मुंबई वगळून) १९९८-९९ मध्ये एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ ह्या कालावधीकरिता ३६.८२ लाख लिटर होते व ते १९९७-९८ च्या तत्सम कालावधीतील सरासरी दैनिक ३५.८१ लाख लिटर दूध संकलनाच्या तुलनेत जास्त होते.

6.49. The average daily collection of milk by the Government and co-operative dairies taken together in the State (excluding Brihanmumbai) during 1998-99 for the period April, 1998 to January, 1999 was 36.82 lakh litres, which was more than the average daily collection of 35.81 lakh litres during the corresponding period of 1997-98.

७. सहकार

7. CO-OPERATION

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ

७.१. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने राज्याच्या, विशेषतः ग्रामीण भागाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. सुरुवातीला ही चळवळ प्रामुख्याने कृषि पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. त्यानंतर ही चळवळ शेतमाल प्रक्रिया, शेतमाल पणन, ग्रामीण भागातील उद्योग, ग्राहक भांडारे, सामाजिक सेवा इत्यादींसारख्या इतर क्षेत्रांत वेगाने पसरली. निरनिराळ्या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची वर्ष १९६१ पासून झालेली प्रगती तक्ता क्रमांक ७.१ मध्ये दर्शविली आहे.

Co-operative Movement in Maharashtra

7.1. The co-operative movement in Maharashtra has played a significant role in the social and economic development of the State, particularly in the rural areas. Initially, this movement was confined mainly to the field of agricultural credit. Later it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services etc.. The progress of various types of co-operative societies since 1961 is given in the Table No.7.1.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.1
महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची प्रगती
Progress of co-operative movement in Maharashtra

अनुक्रमांक Serial No.	सहकारी संस्थेचा प्रकार	रोजी असणारी संख्या/Number as on					Type of Co-operative society
		१९६१	३० जून/30th June १९८१	१९९१	३१ मार्च/31st March १९९७	१९९८	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(2)
1	शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था	39	31	34	34	34	Apex and Central - Agricultural and non-agricultural credit institutions
2	प्राथमिक कृषि पत संस्था	21,400	18,577	19,565	20,104	20,251	Primary agricultural credit societies
3	बिगर-कृषि पत संस्था	1,630	5,474	11,291	17,568	18,699	Non-agricultural credit societies
4	पणन संस्था	344	423	931	985	1,015	Marketing societies
5	उत्पादक उपक्रम (साखर कारखाने, भात गिरण्या इत्यादी)	4,306	14,327	28,954	36,191	36,551	Productive enterprises (sugar factories, rice mills etc.)
6	समाजसेवी व इतर सहकारी संस्था (ग्राहक भांडारे, गृह-निर्माण इत्यादी)	3,846	21,915	43,845	61,903	64,308	Social service and other co-operative societies (consumer stores, housing etc.)
	एकूण संस्था	31,565	60,747	1,04,620	1,36,785	1,40,858	Total Societies

७.२. राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांबाबतची एकत्रित माहिती १९९६-९७ आणि १९९७-९८ ह्या दोन वर्षांकरिता तक्ता क्रमांक ७.२ मध्ये दिली आहे.

7.2. Some important characteristics of co-operative societies of all types taken together in the State for 1996-97 and 1997-98 are given in the Table No.7.2.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.2
महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये
Important characteristics of co-operative societies in the State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक	३१ मार्च /31st March		१९९६-९७ पेक्षा १९९७-९८ मधील प्रतिशत वाढ (+)/घट (-)		
Serial No.	बाब	1997	1998*	Percentage increase(+)/ decrease (-) in 1997-98 over 1996-97	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1	संस्थांची संख्या	1,36,785	1,40,858	(+3.0	Number of societies
2	सभासदांची संख्या (लाखात)	368	386	(+4.9	Number of members (in lakh)
3	भरणा केलेले भाग भांडवल	4,023	4,247	(+5.6	Paid-up share capital
4	ठेवी	29,043	33,154	(+14.1	Deposits
5	खेळते भांडवल	59,085	64,136	(+8.5	Working capital
6	कर्ज वाटप (स्थूल)	38,901	39,615	(+1.8	Advances (Gross)
7	कर्ज वाटप (निव्वळ)	16,466	18,934	(+15.0	Advances (Net)
8	नफा झालेल्या संस्थांची संख्या	45,972	47,292	(+2.9	Number of societies in profit
9	नफा	709	777	(+9.6	Profit
10	तोटा झालेल्या संस्थांची संख्या	43,063	43,744	(+1.6	Number of societies in loss
11	तोटा	670	586	(-) 12.5	Loss
12	नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्थांची संख्या	2,877	2,923	(+1.6	Number of societies with no profit no loss
13	नफा किंवा तोटा यांची स्थिती उपलब्ध नसलेल्या संस्था	44,873	46,899	(+4.5	Number of societies for whom position of profit or loss is not available

* अस्थायी/Provisional

७.३. राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांची एकत्रित संख्या मार्च, १९९८ अखेर १,४०,८५८ इतकी होती आणि मार्च, १९९७ अखेरच्या १,३६,७८५ या संख्येच्या तुलनेत ती ३.० टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांचे भरणा केलेले भाग भांडवल ३१ मार्च, १९९८ रोजी ४,२४७ कोटी रुपये होते आणि ३१ मार्च, १९९७ रोजीच्या ४,०२३ कोटी रुपयांच्या तुलनेत ते ५.६ टक्क्यांनी जास्त होते. एकूण भरणा केलेल्या भाग भांडवलामध्ये राज्य शासनाचा वाटा ३१ मार्च, १९९८ रोजी ६८२ कोटी रुपये (१६ टक्के) होता. ह्या सहकारी संस्थांनी ३१ मार्च, १९९८ अखेरपर्यंत १८,९३४ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप (निव्वळ) केले आणि ते ३१ मार्च, १९९७ अखेरपर्यंत केलेल्या १६,४६६ कोटी रुपये ह्या कर्जवाटपाच्या रकमेपेक्षा १५.० टक्क्यांनी जास्त होते.

शिखर व मध्यवर्ती पतसंस्था

७.४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या ठेवी ३१ मार्च, १९९८ रोजी ७,०४० कोटी रुपये होत्या आणि त्या ३१ मार्च, १९९७ रोजीच्या ५,१९३ कोटी रुपये ठेवीच्या तुलनेत ३५.६ टक्क्यांनी जास्त होत्या. या बँकेचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९८ रोजी ८,७५३ कोटी रुपये होते, तर ३१ मार्च, १९९७ रोजी ते ७,०५३ कोटी रुपये होते. १९९७-९८ ह्या वर्षात बँकेने ९,४२९ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप (स्थूल) केले. बँकेच्या येणे कर्जाची रक्कम मार्च, १९९८ अखेर ३,८८९ कोटी रुपये होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती १.३ टक्क्यांनी जास्त होती. बँकेच्या थकबाकीची रक्कम मार्च, १९९८ अखेर ४५६ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ११.७ टक्के होते. हे प्रमाण मागील वर्षाच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा (९.० टक्के) जास्त होते.

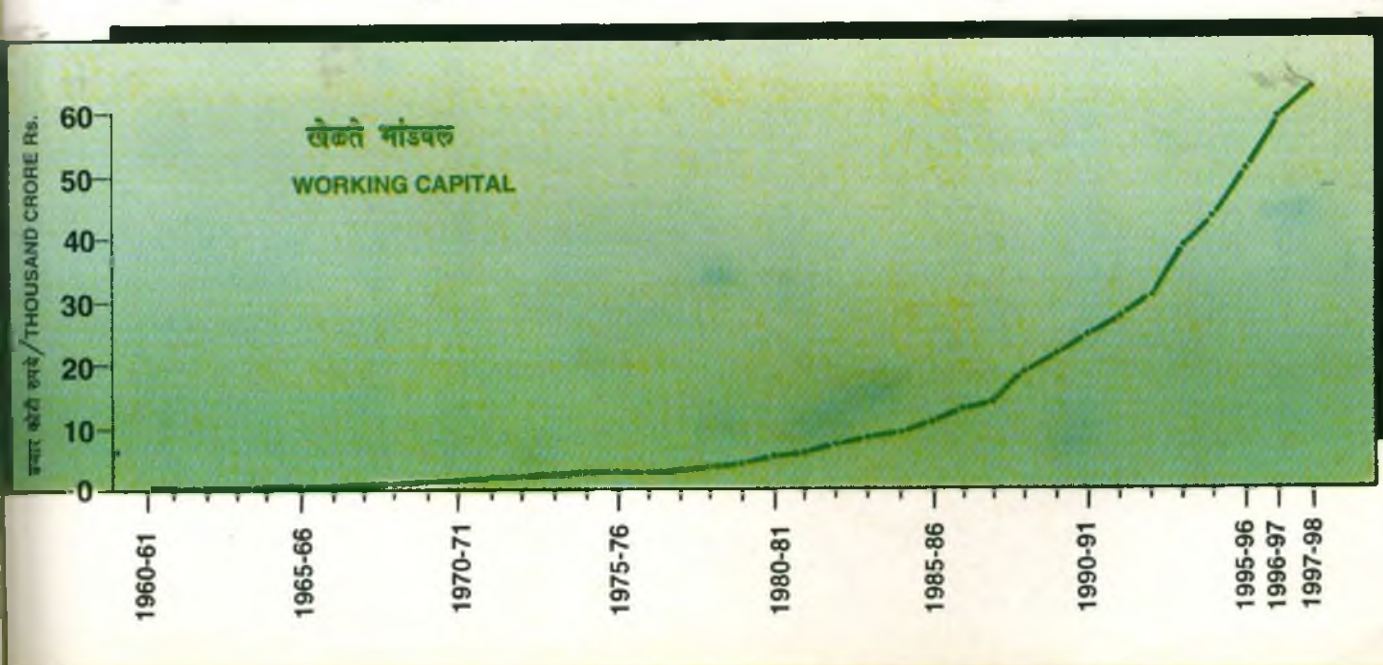
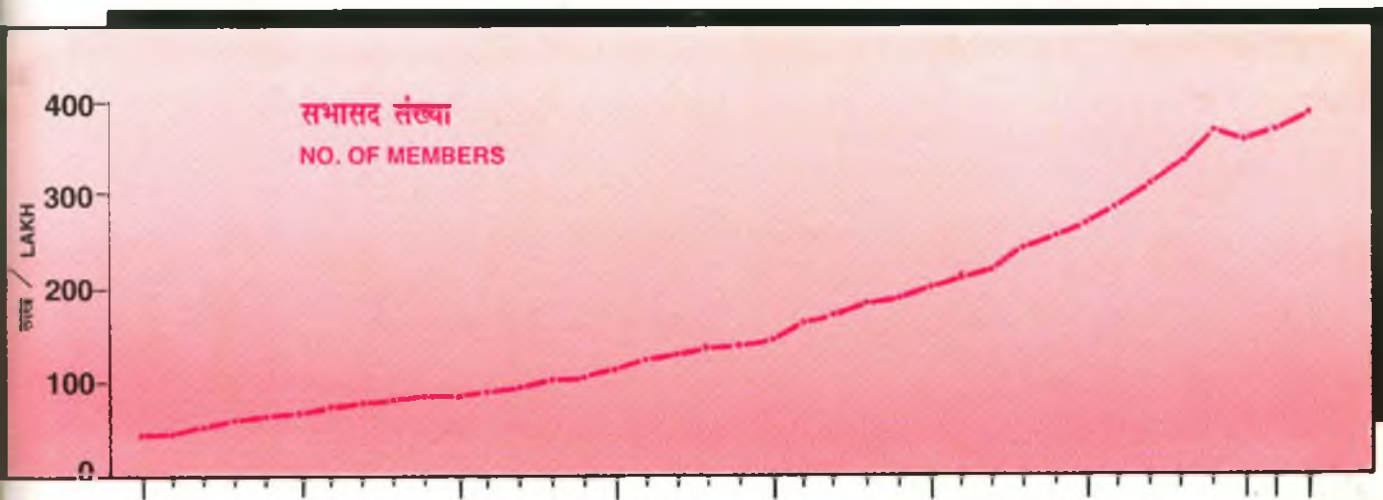
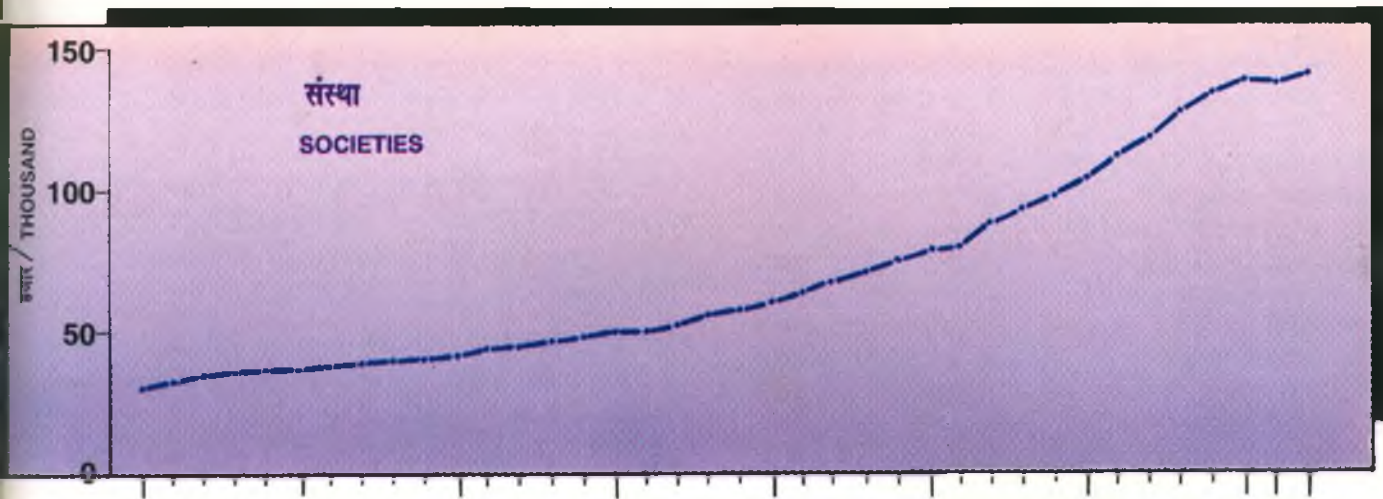
7.3. The number of co-operative societies of all types taken together in the State as on 31st March, 1998 was 1,40,858, which was higher by 3.0 per cent than that of 1,36,785 as on 31st March, 1997. The paid-up share capital of these societies as on 31st March, 1998 was Rs.4,247 crore which was higher by 5.6 per cent than that of Rs. 4,023 crore as on 31st March, 1997. The State Government's contribution in total paid-up share capital as on 31st March, 1998 was Rs.682 crore (16 per cent). The amount of loans (net) advanced by the co-operative societies as on 31st March, 1998 was Rs.18,934 crore which was higher by 15.0 per cent than that of Rs.16,466 crore as on 31st March, 1997.

Apex and Central Credit Institutions

7.4. The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank as on 31st March, 1998 were Rs.7,040 crore, which were higher by 35.6 per cent than those of Rs.5,193 crore as on 31st March, 1997. Its working capital stood at Rs.8,753 crore as on 31st March, 1998 as against Rs.7,053 crore as on 31st March, 1997. The loans advanced (gross) by the bank during 1997-98 were Rs.9,421 crore. The loans outstanding increased by 1.3 per cent to Rs.3,881 crore as at the end of March, 1998. The loans overdue as at the end of March, 1998 were Rs.456 crore and the percentage of overdues to outstandings was 11.7 which was more than that of the previous year (9.0 per cent).

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

सहकारी संस्थांची वाढ GROWTH OF CO-OPERATIVE SOCIETIES

७.५. ३१ मार्च, १९९८ रोजी राज्यातील ३० जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांतील ठेवी १०,६४७ कोटी रुपये होत्या आणि त्या ३१ मार्च, १९९७ रोजीच्या ८,९८२ कोटी रुपये ठेवीच्या तुलनेत १८.५ टक्क्यांनी जास्त होत्या. ३१ मार्च, १९९८ रोजी ह्या बँकांचे खेळते भांडवल १४,४१९ कोटी रुपये इतके होते आणि ते ३१ मार्च, १९९७ अखेरच्या १२,१२६ कोटी रुपयांच्या तुलनेत १८.९ टक्क्यांनी जास्त होते. ३१ मार्च, १९९८ रोजी या बँकांची येणे कर्जाची रक्कम ७,१८९ कोटी रुपये होती व ती ३१ मार्च, १९९७ रोजी येणे असलेल्या कर्जाच्या रकमेपेक्षा ५.० टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या बँकांची ३० जून, १९९७ आणि ३० जून, १९९८ रोजी वसुलीपात्र कर्जाची रक्कम अनुक्रमे २,२२६ कोटी रुपये आणि २,५२१ कोटी रुपये इतकी होती. ३० जून, १९९८ रोजी संपलेल्या वर्षात १,३५९ कोटी रुपयांची कर्जे वसुली झाली. ही वसुली १९९६-९७ मधील वसुलीपेक्षा १.४ टक्क्यांनी जास्त होती. कर्ज वसुलीचे वसुलीपात्र रकमेशी प्रमाण १९९७-९८ मध्ये ५३.९ टक्के होते. १९९६-९७ मध्ये हेच प्रमाण ५२.५ टक्के होते. ३१ मार्च, १९९८ रोजी कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम १,६२० कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे कर्जाशी प्रमाण २२.५ टक्के होते. ३१ मार्च, १९९७ रोजी हेच प्रमाण २२.१ टक्के होते.

७.६. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९९७-९८ ह्या वर्षात ९३.९६ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले. ह्या बँकेने १९९७-९८ मध्ये १००.५४ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली. ३० जून, १९९८ रोजी बँकेची थकबाकी २५८.२९ कोटी रुपये होती. १९९६-९७ मध्ये बँकेने १६५.७७ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती. ३० जून, १९९७ रोजी बँकेची थकबाकी २०८.७४ कोटी रुपये होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत बँकेने १८.९७ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली, तर १९९७-९८ मधील त्याच कालावधीत बँकेने ५३.९६ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे दिली होती.

७.७. सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँक आणि महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळ ह्या राज्यातील दोन बिगर-कृषि पत पुरवठा शिखर संस्था आहेत.

७.८. सोलापूर जिल्हा औद्योगिक सहकारी बँकेची ३१ मार्च, १९९८ रोजीची सभासद संख्या २.० हजार होती. या संस्थेची ३१ मार्च, १९९७ रोजी ठेवीची रक्कम ५२.५ कोटी रुपये होती आणि ती ४.८ टक्क्यांनी वाढून ३१ मार्च, १९९८ रोजी ५५.० कोटी रुपये झाली. या संस्थेचे ३१ मार्च, १९९८ रोजी खेळते भांडवल ७३.० कोटी रुपये होते आणि ते ३१ मार्च, १९९७ मधील तत्सम रकमेपेक्षा २ टक्क्यांनी जास्त होते. या संस्थेची १९९७-९८ मध्ये ९१.८ कोटी रुपये रकमेची कर्जे दिली. १९९६-९७ मधील ही कर्जाची रक्कम ९०.० कोटी रुपये होती.

७.९. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्त महामंडळाची सभासद संख्या १९९७-९८ मध्ये १२.३ हजार होती. या महामंडळाची ३१ मार्च, १९९७ रोजी ठेवीची रक्कम ७४.५ कोटी रुपये होती आणि त्यात २६.९ टक्क्यांनी घट होऊन ती ३१ मार्च, १९९८ रोजी ५४.५ कोटी रुपये झाली.

7.5. The deposits of the 30 District Central Co-operative Banks (DCCBs) were Rs.10,647 crore as on 31st March, 1998 which were higher by 18.5 per cent than those of Rs.8,982 crore as on 31st March, 1997. The working capital of these banks as on 31st March, 1998 was Rs.14,419 crore and was 18.9 per cent more than that of Rs.12,126 crore as on 31st March, 1997. The loans outstanding of the DCCBs stood at Rs.7,189 crore as on 31st March, 1998 which were higher by 5.0 per cent than those as on 31st March, 1997. The amount of loans due for recovery as on 30th June, 1997 and 30th June, 1998 was Rs.2,226 crore and Rs.2,521 crore respectively. The loans recovered during the year ending 30th June, 1998 were Rs.1,359 crore which were more by 1.4 per cent than those during 1996-97. The percentage of recovery to the amount due for recovery was 53.9 in 1997-98 as against 52.5 in 1996-97. The loans overdue were Rs.1,620 crore as on 31st March, 1998 and the percentage of overdues to outstandings was 22.5 as against 22.1 as on 31st March, 1997.

7.6. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank floated debentures of the order of Rs.93.96 crore during the year 1997-98. The long-term loans disbursed during the year 1997-98 were Rs.100.54 crore. The overdues of this bank stood at Rs.258.29 crore as on 30th June, 1998. The long-term loans disbursed during the year 1996-97 were Rs.165.77 crore and overdues were Rs.208.74 crore as on 30th June, 1997. During the period April to December, 1998, the bank disbursed long-term loans of Rs.18.97 crore as against Rs.53.96 crore disbursed during the corresponding period of 1997-98.

7.7. Solapur District Industrial Co-operative Bank and Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation are the two non-agricultural credit apex institutions in the State.

7.8. The membership of Solapur District Industrial Co-operative Bank was 2.0 thousand as on 31st March, 1998. The deposits of the bank increased by 4.8 per cent from Rs.52.5 crore as on 31st March, 1997 to Rs.55.0 crore as on 31st March, 1998. Its working capital was Rs.73.0 crore as on 31st March, 1998 which was more by 2 per cent than that as on 31st March, 1997. The amount of loans advanced by the bank during 1997-98 was Rs.91.8 crore as against Rs.90.0 crore during 1996-97.

7.9. The membership of Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation during 1997-98 was 12.3 thousand. The deposits of this corporation decreased by 26.9 per cent from Rs.74.5 crore as on 31st March, 1997 to Rs.54.5 crore as on

या महामंडळाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९८ रोजी ४८०.८ कोटी रुपये होते आणि ते ३१ मार्च, १९९७ मधील खेळत्या भांडवलापेक्षा जवळजवळ २ टक्क्यांनी जास्त होते. १९९७-९८ मध्ये दिलेल्या कर्जाची रक्कम ८.८ कोटी रुपये होती. १९९६-९७ मध्ये ही कर्जाची रक्कम १३.२ कोटी रुपये इतकी होती.

प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था

७.१०. राज्यात ३१ मार्च, १९९८ रोजी २०,२५१ प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्था होत्या. यामध्ये कृषक सेवा संस्था, आदिवासी सहकारी संस्था व धान्य बँका यांचा देखील समावेश आहे. या संस्थांची सभासद संख्या ३१ मार्च, १९९८ रोजी ९१.२ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल १९९७-९८ अखेर ३,५१४ कोटी रुपये होते व ते मागील वर्षातील खेळत्या भांडवलापेक्षा १ टक्क्यांनी जास्त होते. या संस्थांनी १९९७-९८ या वर्षी १,६९४ कोटी रुपयांचा कर्जपुरवठा केला आणि तो १९९६-९७ मधील १,५६१ कोटी रुपये कर्ज पुरवठ्याच्या तुलनेत ८.५ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९७-९८ मध्ये केलेल्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ५९३ कोटी रुपये (३५ टक्के) कर्जपुरवठा १२.० लाख अल्प व अत्यल्प भूधारकांना करण्यात आला. सर्व प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांची १९९७-९८ अखेरची येणे कर्जाची रक्कम २,६८० कोटी रुपये होती. ही रक्कम १९९६-९७ अखेरच्या तत्सम २,४५४ कोटी रुपयांपेक्षा ९.२ टक्क्यांनी जास्त होती. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांनी १९९७-९८ मध्ये १,४६७ कोटी रुपयांची कर्जवसुली केली. ही कर्जवसुलीची रक्कम १९९६-९७ मधील तत्सम रकमेपेक्षा १.४ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९७-९८ मध्ये प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या कर्जवसुलीची वसुलीयोग्य कर्जाशी असलेली टक्केवारी ५८.८ होती, व ती जवळजवळ आधीच्या वर्षा इतकीच (५८.७ टक्के) होती. १९९७-९८ च्या अखेरीस कर्जाच्या थकबाकीची रक्कम १,०२८ कोटी रुपये होती. थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण १९९७-९८ मध्ये ३८.४ टक्के इतके होते. हे प्रमाण १९९६-९७ मधील अशा प्रमाणापेक्षा (४१.५ टक्के) कमी होते. १९९७-९८ च्या अखेरीस असणाऱ्या थकबाकीपैकी ५२.१ टक्के थकबाकी दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधीकरिता होती. ३१ मार्च, १९९८ रोजी एकूण प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांपैकी आदिवासी सहकारी संस्थांची संख्या ९८४ होती. या संस्थांनी १९९७-९८ मध्ये ७५ हजार सभासदांना ३८ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले, तर आधीच्या वर्षी ७३ हजार सभासदांना ३७ कोटी रुपयांचे कर्जवाटप केले होते.

बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्था

७.११. ३१ मार्च, १९९८ रोजी राज्यातील प्राथमिक बिगर-कृषि पतपुरवठा संस्थांची संख्या १८,६९९ होती. १९९७-९८ च्या अखेरीस या संस्थांची सदस्य संख्या १.६३ कोटी होती व १९९६-९७ मधील १.४९ कोटी सदस्य संख्येपेक्षा ९.३ टक्क्यांनी जास्त होती. या संस्थांच्या ठेवी ३१ मार्च, १९९८ रोजी १५,८३४ कोटी रुपये होत्या आणि ३१ मार्च, १९९७ रोजीच्या १३,८०५ कोटी रुपये ठेवीच्या तुलनेत १४.७ टक्क्यांनी जास्त होत्या. ३१ मार्च, १९९८ रोजी या संस्थांचे खेळते भांडवल २२,५२० कोटी रुपये होते आणि ते ३१ मार्च, १९९७ रोजी असलेल्या खेळत्या भांडवलापेक्षा ११.९ टक्क्यांनी जास्त होते. ह्या संस्थांनी १९९७-९८ मध्ये १६,७०२ कोटी रुपयांची कर्जे दिली आणि १९९६-९७ मधील कर्जपुरवठ्याच्या तुलनेत ती १६.२ टक्क्यांनी जास्त होती.

31st March, 1998. Its working capital as on 31st March, 1998 was Rs.480.8 crore which was more by nearly 2 per cent than that as on 31st March, 1997. The amount of loan advanced during 1997-98 was Rs.8.8 crore as against Rs.13.2 crore during 1996-97.

Primary Agricultural Credit Societies (PACS)

7.10. There were 20,251 Primary Agricultural Credit Societies as on 31st March, 1998. These also include Farmers' Service Societies, Adivasi Co-operative Societies and Grain Banks. Their membership as on 31st March, 1998 was 91.2 lakh. The working capital of these societies was Rs.3,514 crore at the end of 1997-98 and was higher by 1 per cent than that of at the end of previous year. These societies advanced loans to the tune of Rs.1,694 crore during 1997-98 which were higher by 8.5 per cent than Rs.1,561 crore during 1996-97. Out of the total loans advanced during 1997-98, Rs.593 crore (35 per cent) were advanced to 12.0 lakh small and marginal farmers. The loans outstanding in respect of all PACS as at the end of 1997-98 were Rs.2,680 crore, which were higher by 9.2 per cent than those of Rs.2,454 crore as at the end of 1996-97. The loans recovered by the PACS during 1997-98 were Rs.1,467 crore, which were higher by 1.4 per cent than those in 1996-97. The percentage of loans recovered by the PACS to the loans due for recovery was 58.8 in 1997-98 and was almost the same as that (58.7) in the previous year. The loans overdue as at the end of 1997-98 were Rs.1,028 crore. The proportion of overdues to outstandings in 1997-98 was 38.4 per cent which was less than that (41.5 per cent) in 1996-97. Out of the total loans overdue as at the end of 1997-98, 52.1 per cent loans were overdue for less than two years. Out of the total PACS as on 31st March, 1998, the number of Adivasi co-operative societies was 984. These societies advanced loans of Rs.38 crore to 75 thousand members during 1997-98 as against loans of Rs.37 crore advanced to 73 thousand members during the previous year.

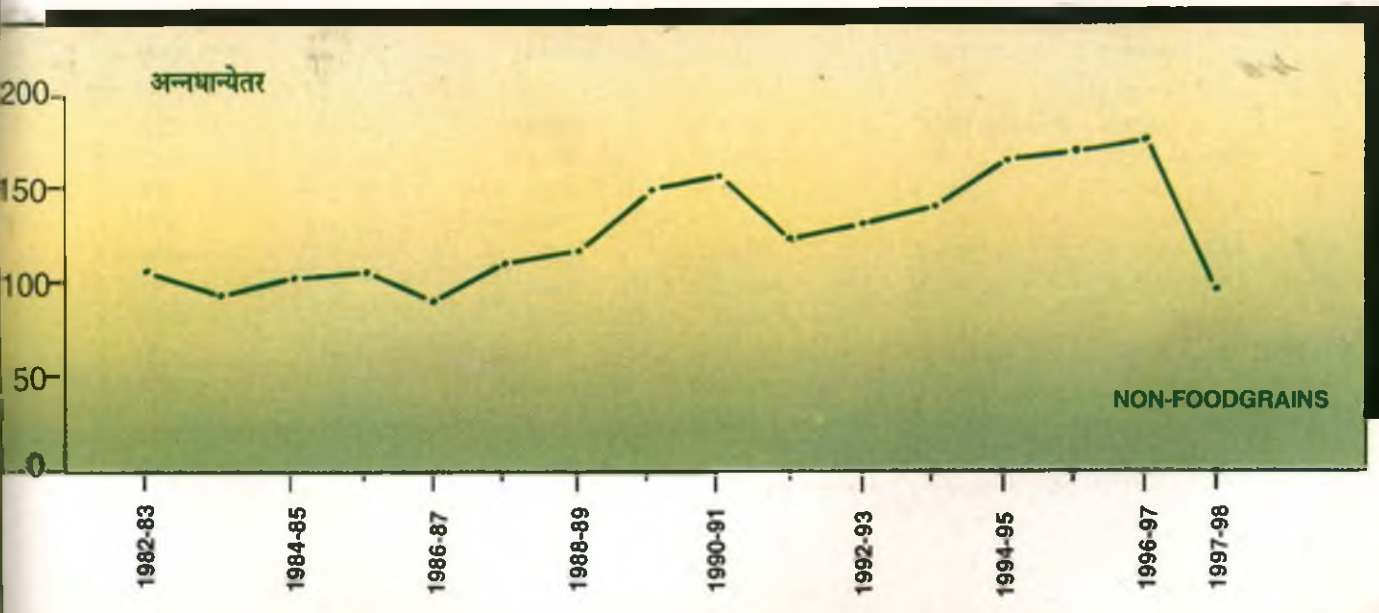
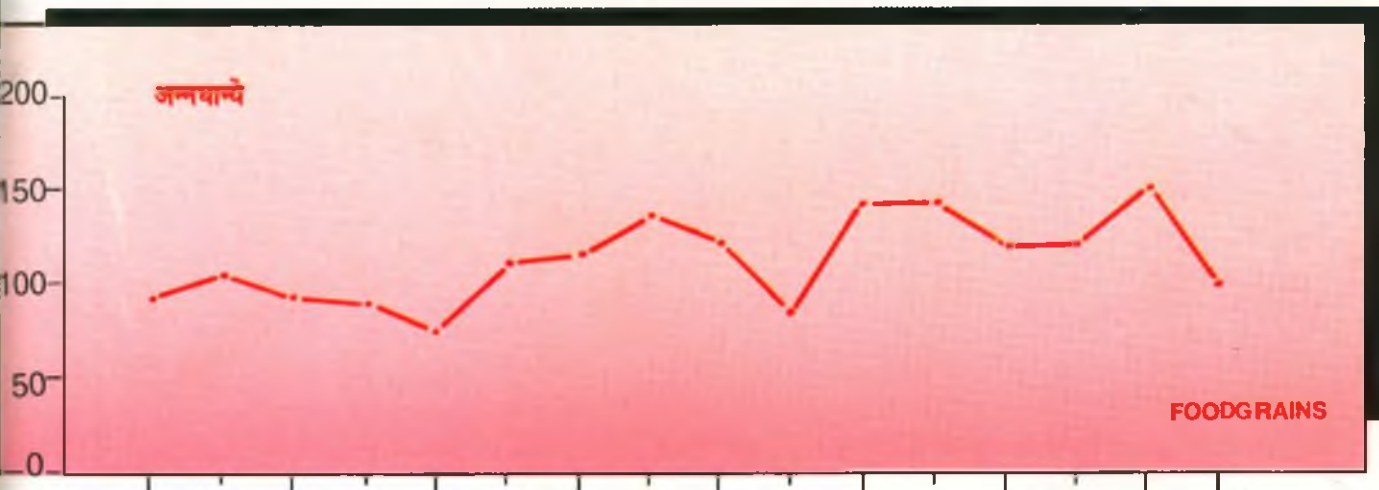
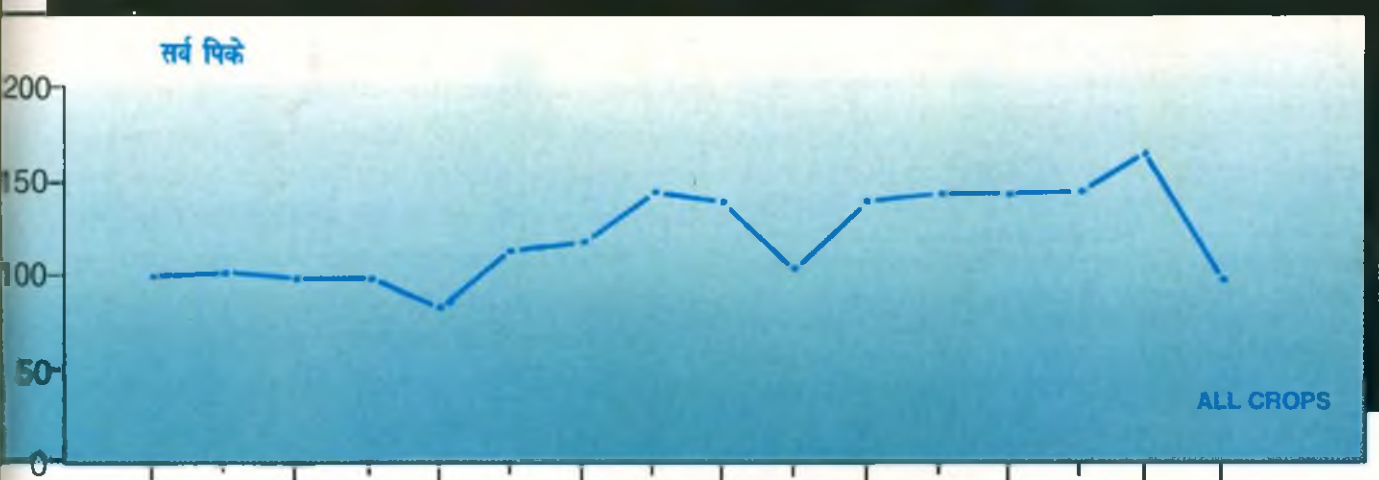
Non-Agricultural Credit Societies

7.11. The number of primary non-agricultural credit societies in the State as on 31st March, 1998 was 18,699. Their membership stood at 1.63 crore as at the end of 1997-98 and was more by 9.3 per cent than 1.49 crore as at the end of 1996-97. Their deposits were Rs.15,834 crore as on 31st March, 1998 and were 14.7 per cent more than those of Rs.13,805 crore as on 31st March, 1997. The working capital as on 31st March, 1998 was Rs.22,520 crore showing an increase of 11.9 per cent as compared to that as on 31st March, 1997. The loans advanced in 1997-98 were Rs.16,702 crore which were higher by 16.2 per cent than those during 1996-97.

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

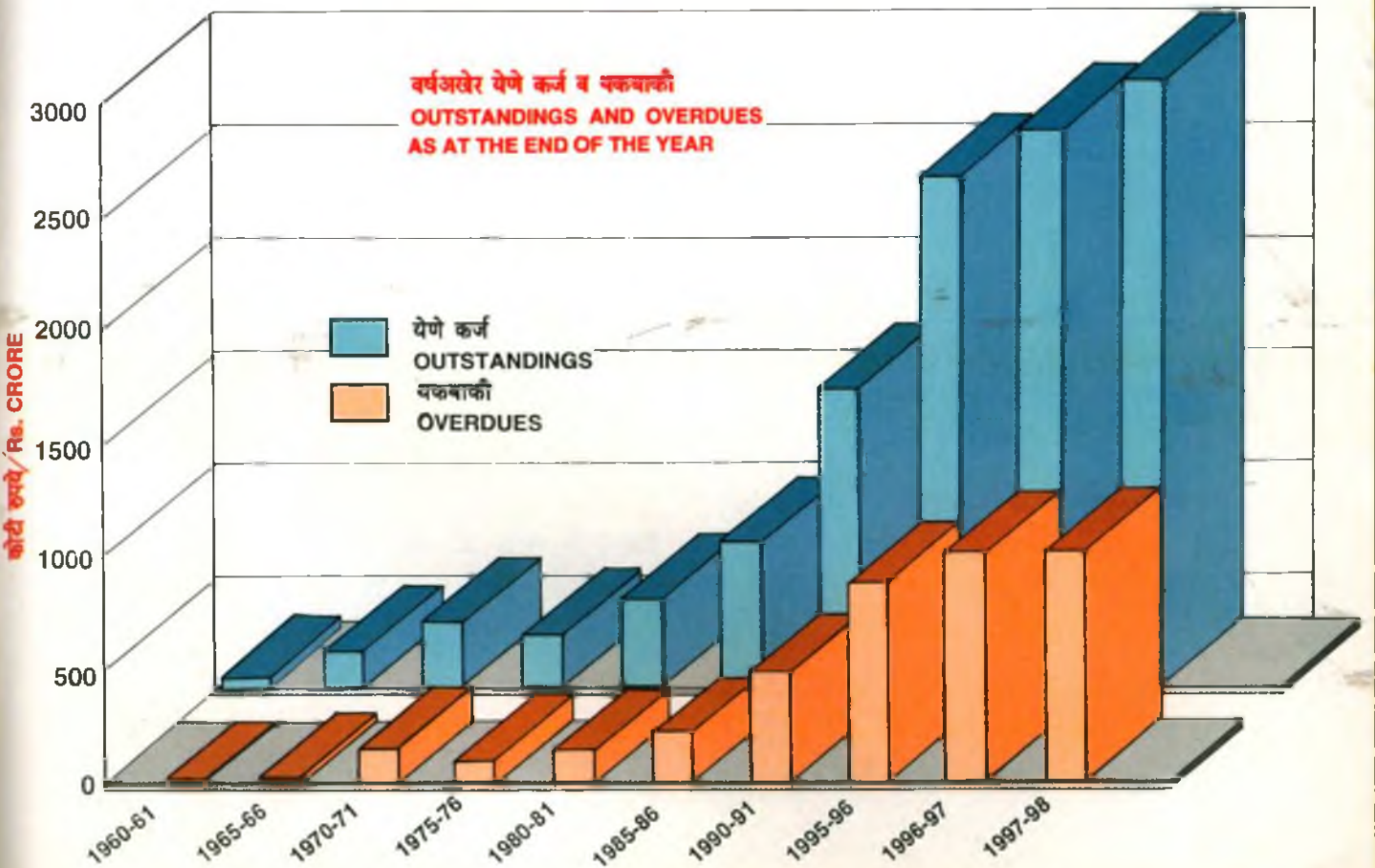
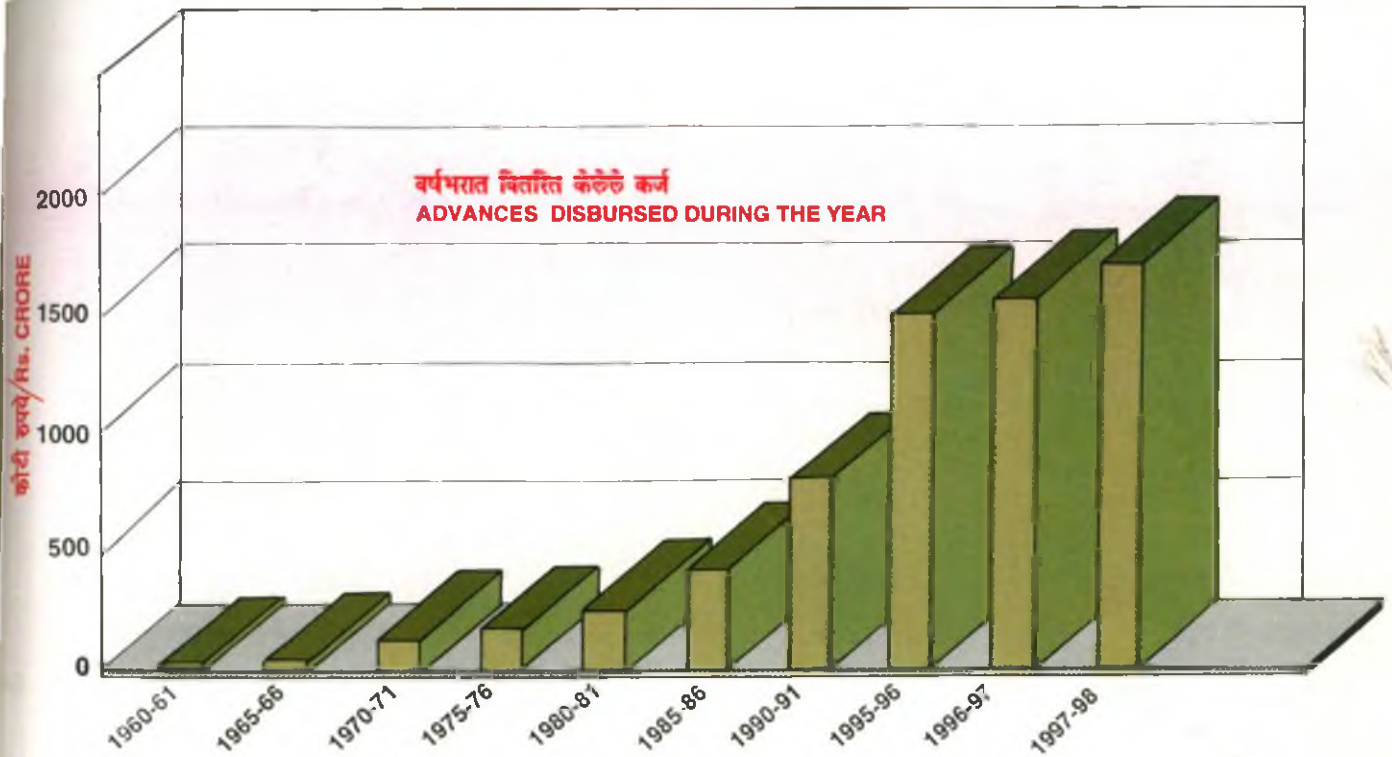
कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया : त्रैवर्षीय सरासरी / BASE : TRIENNIAL AVERAGE 1979-82=100

महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

प्राथमिक कृषि पतसंस्थांनी वितरित केलेल्या कर्जाची स्थिती
POSITION OF ADVANCES DISBURSED BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES

सहकारी पणन संस्था

७.१२. जिल्हा/मध्यवर्ती पणन संस्था आणि पणन महासंघ धरून सहकारी पणन संस्थांची एकूण संख्या मार्च, १९९८ अखेर १,०१५ होती. या संस्थांची सभासद संख्या ७.८५ लाख आणि खेळते भांडवल ३९८ कोटी रुपये होते. या संस्थांची १९९७-९८ या वर्षामधील उलाढाल ४,३६३ कोटी रुपये होती, तर १९९६-९७ मधील उलाढाल ४,३१६ कोटी रुपये होती.

७.१३. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९८ रोजी १७८ कोटी रुपये होते. या महासंघाची १९९७-९८ मधील एकूण उलाढाल ३८३ कोटी रुपये होती व त्यामध्ये शेतीची अवजारे व इतर शेतीविषयक वस्तूंच्या ३४० कोटी रुपये विक्रीचा समावेश होता.

७.१४. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघाचे खेळते भांडवल ३१ मार्च, १९९८ रोजी १६.५० कोटी रुपये होते. या महासंघाची १९९६-९७ मधील एकूण उलाढाल ३,००७ कोटी रुपये होती तर १९९५-९६ मध्ये ती १,९२५ कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार खरेदी योजना

७.१५. महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ या अंतर्गत १९९७-९८ मध्ये १,६९४ कोटी रुपयांचा ८८.२६ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला, तर १९९६-९७ मध्ये २,९१७ कोटी रुपयांचा १४९.८९ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. १९९७-९८ मध्ये खरेदी केलेल्या कापसावर प्रक्रिया करून १८.४६ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व त्यापासून ५६.९२ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. तयार करण्यात आलेल्या १८.४६ लाख गासड्यांपैकी १,३६९ कोटी रुपये किंमतीच्या १६.६० लाख गासड्यांच्या विक्रीचा करार फेब्रुवारी, १९९९ पर्यंत करण्यात आला. उर्वरित गासड्यांच्या विक्रीतून सुमारे ९३ कोटी रुपये मिळणे अपेक्षित आहे. ५६.४२ लाख क्विंटल सरकी ४१३ कोटी रुपयांना विकण्यात आली. १९९७-९८ च्या हंगामामधील गासड्यांच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रती गासडी ८,२०० रुपये येते आणि सरकीच्या विक्रीची सरासरी किंमत प्रती क्विंटल ७३२ रुपये येते.

७.१६. कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेचे १९९७-९८ च्या हंगामामधील अंतिम लेखे अजून पूर्ण व्हावयाचे आहेत. या योजनेखाली १९९६-९७ च्या हंगामात ३७८ कोटी रुपये इतकी तूट आली.

७.१७. महाराष्ट्र कच्चा कापूस (प्रापण, संस्करण व पणन) अधिनियम, १९७१ ची मुदत एक वर्षाने म्हणजे ३० जून, १९९९ पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. १९९८-९९ हंगामातील कापूस खरेदीसाठी कापसाच्या प्रत्येक वाणाची प्रतवारी पाच ग्रेडसमध्ये करण्याऐवजी प्रत्येक वाणाच्या कापसाकरिता एफ.ए.क्यू. (फेअर अॅव्हरेज क्वाॅलिटी) व कवडी अशा दोनच ग्रेडस ठेवण्याचा निर्णय राज्य शासनाने घेतला. १९९८-९९ च्या हंगामाकरिता राज्य शासनाने जाहीर केलेल्या कापसाच्या (सरकीसह) जातवार व प्रतवार हमी किंमती (अग्रिम अधिक. किंमतीसहित) एफ.ए.क्यू. प्रतीसाठी १,८१० रुपये ते २,१५० रुपये इतक्या होत्या. तर कवडी प्रतीसाठी ९५० रुपये इतकी होती. १९९८-९९ या हंगामातील कापूस खरेदीस पश्चिम महाराष्ट्रात (फलटण विभाग) १३ जुलै, १९९८

Co-operative Marketing Societies

7.12. The number of co-operative marketing societies, including District/Central Marketing Societies and Marketing Federations, as at the end of March, 1998 was 1,015 with a membership of 7.85 lakh and working capital of Rs.398 crore. The turnover of these societies was Rs.4,363 crore in 1997-98 as compared with Rs.4,316 crore in 1996-97.

7.13. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs.178 crore as on 31st March, 1998. Its total turnover in 1997-98 was Rs.383 crore, out of which the value of agricultural requisites sold by it in 1997-98 amounted to Rs.340 crore.

7.14. The Maharashtra State Co-operative Cotton Growers' Marketing Federation had a working capital of Rs.16.50 crore as on 31st March, 1998. Its total turnover during 1996-97 was Rs.3,007 crore as against Rs.1,125 crore in the year 1995-96.

The Scheme of Monopoly Procurement of Cotton

7.15. Under the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971, 88.26 lakh quintals of kapas valued at Rs.1,694 crore was procured during 1997-98 as against 149.89 lakh quintals of kapas valued at Rs.2,917 crore in 1996-97. The cotton procured during 1997-98 was processed and 18.46 lakh bales were pressed and 56.92 lakh quintals of cotton seed was obtained. Of the 18.46 lakh bales pressed, 16.60 lakh bales valued at Rs.1,361 crore were contracted for sale upto February, 1999. About Rs.93 crore are expected from sale of the remaining bales. The cotton seed of 56.42 lakh quintals was sold at Rs.413 crore. The average selling price per bale for 1997-98 works out to Rs.8,200 and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs.732.

7.16. The Final Accounts for the season 1997-98 are yet to be finalised. For the 1996-97 season, the scheme incurred a deficit of Rs.378 crore.

7.17. The duration of the Maharashtra Raw Cotton (Procurement, Processing and Marketing) Act, 1971 has been extended by one year upto 30th June, 1999. The Government has taken the decision to continue to purchase cotton in only two grades viz. FAQ (Fair Average Quality) and Kawadi for each type of cotton during 1998-99 instead of five grades. The varietywise and gradewise guaranteed prices (including advance additional price) of raw cotton (unginned Kapas) as declared by the State Government for the season 1998-99 ranged from Rs.1,810 to Rs.2,150 for F.A.Q. grade and Rs.950 for Kawadi grade. For the season 1998-99 the procurement of kapas was started from 13th July, 1998 in Western Maharashtra (Phaltan zone) and

पासून व मुख्य क्षेत्रात (विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश) २१ ऑक्टोबर, १९९८ पासून सुरुवात झाली. १९९८-९९ या हंगामात फेब्रुवारी, १९९९ अखेर पर्यंत १,६२३.९३ कोटी रुपये किंमतीचा ८२.३५ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला.

उत्पादक उपक्रम

७.१८. उत्पादक उपक्रमांत गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या ३१ मार्च, १९९८ रोजी ३६,५५१ होती. त्यापैकी ७२० संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. या सर्व ३६,५५१ उत्पादक संस्थांची सदस्य संख्या १९९७-९८ वर्षाअखेरीस ५५.७९ लाख होती, आणि त्यांचे खेळते भांडवल ९,६४० कोटी रुपये होते. स्वतंत्र उत्पादक उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या सहकारी संस्थांबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ७.३ मध्ये दिला आहे.

from 21st October, 1998 in the main track (Vidarbha, Marathwada and Khandesh). For the season 1998-99, the procurement upto the end of February, 1999 was 82.35 lakh quintals valued at Rs.1,623.93 crore.

Productive Enterprises

7.18. There were 36,551 co-operative societies engaged in productive activities as on 31st March, 1998, of which 720 were independent processing societies. The membership and working capital of all these 36,551 societies was 55.79 lakh and Rs.9,640 crore respectively as at the end of 1997-98. The details of independent co-operative societies engaged in productive activities are given in the Table No.7.3.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 7.3
स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था
Independent processing co-operative societies

अनुक्रमांक Sr. No.	संस्थेचा प्रकार (2)	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रिया केलेला माल + (हजार टनात) Quantity processed+ (in thousand tonnes)		Type of Society (2)
		1996-97	1997-98*	1996-97	1997-98*	1996-97	1997-98*	
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	साखर कारखाने	166	175	102	92	31,013	33,642	Sugar factories
2	सरकी काढणे व कापसाच्या गाठी बांधणे	244	249	229	232	425	431	Cotton ginning and pressing
3	भात गिरण्या	76	86	73	82	125	142	Rice mills
4	तेल गिरण्या	16	6	3	4	8	10	Oil mills
5	इतर	182	204	161	169	38	40	Others
	एकूण	684	720	568	579	Total

+ प्रक्रिया केलेला माल ऊस, कापूस, भात, तेलबिया या स्वरूपात/Quantity processed pertains to sugarcane, raw cotton, paddy, oil seeds.

* अस्थायी/Provisional.

७.१९. स्वतंत्ररित्या प्रक्रिया करणाऱ्या ७२० सहकारी संस्थांपैकी ५७९ संस्था १९९७-९८ मध्ये उत्पादन करित होत्या. ह्या ५७९ संस्थांपैकी सहकारी साखर कारखाने ९२ होते. या ९२ सहकारी साखर कारखान्यांनी १९९७-९८ मध्ये ३३६ लाख टन उसाचे गाळप करून ३७.४७ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. हे उत्पादन १९९६-९७ मधील उत्पादनापेक्षा ११.४ टक्क्यांनी जास्त होते. कापूस पिंजणी करणाऱ्या व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्थांनी १९९७-९८ मध्ये ४.३९ लाख टन कापसावर प्रक्रिया केली आणि ही राशी १९९६-९७ मधील राशीच्या तुलनेत १.४ टक्क्यांनी जास्त होती. १९९७-९८ मध्ये भात गिरण्यांनी १.४२ लाख टन भातावर प्रक्रिया केली आणि १९९६-९७ च्या तुलनेत ही राशी १३.६ टक्क्यांनी जास्त होती.

7.19. Out of the 720 independent processing societies, 579 were in production during the year 1997-98. Of these 579 societies, 92 were co-operative sugar factories. These 92 co-operative sugar factories crushed 336 lakh tonnes of sugarcane and produced 37.47 lakh tonnes of sugar in 1997-98, which was more by 11.4 per cent than that in 1996-97. The quantity of kapas processed by cotton ginning and pressing societies in the year 1997-98 was 4.31 lakh tonnes, which was more by 1.4 per cent than that in 1996-97. The quantity of paddy processed by the rice mills in 1997-98 was 1.42 lakh tonnes which was more by 13.6 per cent than that in the year 1996-97.

७.२०. राज्यात १९९७-९८ अखेर ७३० सहकारी हातमाग संस्था व ७९८ सहकारी यंत्रमाग संस्था होत्या. या संस्थांकडे असलेल्या चालू स्थितीतील हातमागांची व यंत्रमागांची संख्या अनुक्रमे ५९ हजार व ४७ हजार होती. १९९७-९८ मध्ये हातमाग संस्थांनी ८३.२७ कोटी रुपये किंमतीचे आणि यंत्रमाग संस्थांनी २८९.२४ कोटी रुपये किंमतीचे कापड उत्पादित केले. १९९६-९७ मध्ये ह्यांच्या उत्पादित कापडाचे मूल्य अनुक्रमे ८५.१० कोटी रुपये व २६३.१५ कोटी रुपये होते.

७.२१. राज्यामध्ये १९९७-९८ मध्ये एकूण २२६ सहकारी सूत गिरण्या होत्या. त्यापैकी फक्त ६७ सूत गिरण्या उत्पादन करित होत्या व त्यांच्याकडील चात्यांची संख्या २३.१५ लाख होती. या गिरण्यांनी १९९७-९८ मध्ये ३०६ कोटी रुपये किंमतीच्या सुताचे उत्पादन केले.

७.२२. राज्यात १९९७-९८ मध्ये २१,५३५ प्राथमिक सहकारी दुग्ध संस्था व ६५ दुग्ध संघ होते आणि त्यांची सदस्यसंख्या अनुक्रमे १६.१८ लाख व २.४५ लाख होती. ह्या दुग्ध संस्था व दुग्ध संघ यांचे खेळते भांडवल अनुक्रमे १६१ कोटी रुपये आणि २८५ कोटी रुपये होते. १९९७-९८ मध्ये दुग्ध संस्थांनी विक्री केलेल्या दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या विक्रीची एकत्रित किंमत ९६४ कोटी रुपये आणि दुग्धसंघाची ती १,९८६ कोटी रुपये होती. १९९६-९७ मध्ये ती अनुक्रमे ८४८ कोटी रुपये आणि १,९१८ कोटी रुपये होती.

७.२३. राज्यात १९९७-९८ मध्ये २,२४२ प्राथमिक सहकारी मत्स्यव्यवसाय संस्था, ३१ मत्स्यव्यवसाय संघ आणि एक मत्स्यव्यवसाय महासंघ कार्यरत होता. या सर्व संस्थांची सदस्यसंख्या २.४२ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल २१६ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत १०० कोटी रुपये होती. १९९६-९७ मध्ये अशा विक्रीची किंमत ७९ कोटी रुपये होती.

समाजसेवी आणि इतर सहकारी संस्था

७.२४. राज्यात १९९७-९८ अखेर शिखर ग्राहक महासंघाव्यतिरिक्त १३२ घाऊक ग्राहक भांडारे व ३,३५५ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९९७-९८ मधील सर्व ग्राहक भांडारांची एकूण विक्री ७८९ कोटी रुपये होती, तर १९९६-९७ मधील एकूण विक्री ७८१ कोटी रुपये होती. शिखर ग्राहक महासंघाची १९९७-९८ मधील एकूण विक्री ३९.७४ कोटी रुपये होती.

७.२५. ३१ मार्च, १९९८ रोजी राज्यात ४६,३८३ सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या आणि त्यांची सदस्य संख्या १६.८५ लाख होती. घरबांधणीसाठी महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण वित्तपुरवठा महामंडळाकडून कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या सदनिकांची एकूण संख्या ३१ मार्च, १९९८ रोजी २.१५ लाख होती. त्यापैकी जवळजवळ १.०६ लाख सदनिका त्या दिनांकापर्यंत बांधून पूर्ण करण्यात आल्या होत्या.

7.20. There were 730 co-operative handloom societies and 798 co-operative powerloom societies in the State as at the end of 1997-98. These societies had 59 thousand handlooms and 47 thousand powerlooms respectively in working condition. The handloom and the powerloom societies produced cloth worth Rs.83.27 crore and Rs.289.24 crore respectively during 1997-98, as against Rs.85.10 crore and Rs.263.15 crore respectively during the year 1996-97.

7.21. During 1997-98 there were 226 co-operative spinning mills in the State, of which only 67 mills having 23.15 lakh spindles were in production. These spinning mills produced yarn worth Rs.306 crore during 1997-98.

7.22. There were 21,535 primary co-operative dairy societies and 65 dairy unions with membership of 16.18 lakh and 2.45 lakh respectively in 1997-98. These dairy societies and dairy unions had working capital of Rs.161 crore and Rs.285 crore respectively. In 1997-98, the total value of sale of milk and milk products together of the dairy societies was Rs.964 crore and that of the dairy unions was Rs.1,986 crore. It was Rs.848 crore and Rs.1,918 crore respectively in the year 1996-97.

7.23. In 1997-98, there were 2,242 primary fisheries societies, 31 fisheries unions and one fisheries federation. All these societies had membership of 2.42 lakh. They had working capital of Rs.216 crore and they sold fish and fish products worth Rs.100 crore as against the sale of Rs.79 crore in 1996-97.

Social Service and Other Co-operative Societies

7.24. By the end of 1997-98, besides an apex consumers' federation, there were 132 wholesale consumers' stores and 3,355 primary consumers' stores in the State. The total value of sales of all these consumers' stores was Rs.789 crore during the year 1997-98 as against Rs.781 crore in 1996-97. The sale of the apex consumers' federation during 1997-98 was Rs.39.74 crore.

7.25. There were 46,383 co-operative housing societies as on 31st March, 1998 with a membership of 16.85 lakh. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned by the Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation was 2.15 lakh as on 31st March, 1998, of which nearly 1.06 lakh tenements were completed by that date.

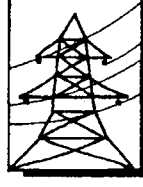
७.२६. कंत्राटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९९७-९८ च्या अखेरीस ६,६८७ होती व सभासदांची संख्या ४.१४ लाख होती. १९९७-९८ हया वर्षामध्ये ह्या सहकारी संस्थांनी ३२६ कोटी रुपयांची कामे केली, तर १९९६-९७ मध्ये ३२२ कोटी रुपयांची कामे करण्यात आली होती.

७.२७. राज्यात १९९७-९८ अखेर २९५ वन श्रमिक संस्था होत्या व त्यांच्या सभासदांची संख्या ७२ हजार होती. १९९७-९८ मध्ये ह्या संस्थांनी लाकूड व इतर वन उत्पादनांची केलेली विक्री १५.६१ कोटी रुपये होती.

7.26. There were 6,687 labour contract societies with 4.14 lakh members as at the end of 1997-98. These societies executed work to the tune of Rs.326 crore during 1997-98 as against Rs.322 crore during 1996-97.

7.27. There were 295 forest labour societies in the State with membership of 72 thousand as at the end of 1997-98. These societies sold wood and other forest products to the tune of Rs.15.61 crore during 1997-98.

८. ऊर्जा

8. ENERGY

स्थापित क्षमता

८.१. महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता १९९७-९८ मध्ये १०,६९५ मेगॅवॅट होती व ती १९९६-९७ मधील स्थापित क्षमतेपेक्षा ६५६ मेगॅवॅटनी अधिक होती. १९९७-९८ मध्ये चंद्रपूर युनिट-७ (औष्णिक-५०० मेगॅवॅट), माणिकडोह (जलजन्य-६ मेगॅवॅट) व टाटा भिरा पीएसएस (जलजन्य-१५० मेगॅवॅट) हे नविन युनिट स्थापन करण्यात आले. १९९७-९८ वर्षामधील राज्यातील १०,६९५ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेखेरीज राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाच्या आणि अणुशक्ती महामंडळाच्या स्थापित क्षमतेत राज्याचा वाटा अनुक्रमे १,४०६ मेगॅवॅट आणि १३७ मेगॅवॅट होता. म्हणजेच १९९७-९८ अखेर राज्याची विद्युत निर्मितीची एकूण स्थापित क्षमता १२,२३८ मेगॅवॅट होती. १९९६-९७ व १९९७-९८ ह्या वर्षातील राज्यातील स्थापित क्षमतेचा तपशील खालील तक्ता क्र. ८.१ मध्ये दिला आहे.

Installed Capacity

8.1. The installed capacity of electricity generation in Maharashtra during 1997-98 was 10,695 Mega Watt (MW), which was more by 656 MW than that for the earlier year. The new units installed during 1997-98 were Chandrapur Unit-7 (Thermal- 500 MW), Manikdoh (Hydro-6 MW) and Tata Bhira PSS (Hydro-150 MW). Besides the installed capacity of 10,695 MW during 1997-98 in the State, the State's share in the installed capacity of the National Thermal Power Corporation (NTPC) and the Nuclear Power Corporation (NPC) was 1,406 MW and 137 MW respectively. Thus the total installed capacity of electricity generation of the State by the end of 1997-98 was 12,238 MW. The Table No. 8.1 below gives the details of installed capacity in the State for the year 1996-97 and 1997-98.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.1

महाराष्ट्राची विद्युत निर्मितीची स्थापित क्षमता/Installed Capacity of Electricity Generation of Maharashtra

(मेगॅवॅट/MW)

प्रकार	स्थापित क्षमता/Installed Capacity		१९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये झालेली टक्के वाढ	Type
	1996-97	1997-98	Percentage increase in 1997-98 over 1996-97	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
(अ) राज्यातील स्थापित क्षमता				(A) Installed capacity in the State
(१) औष्णिक	7,155	7,655	6.99	(1) Thermal
(२) जलजन्य	1,602	1,758	9.74	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायुजन्य	1,092	1,092	0.00	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	190	190	0.00	(4) Nuclear (Maharashtra's Share)
एकूण (अ)	10,039	10,695	6.53	Total (A)
(ब) स्थापित क्षमतेतील महाराष्ट्राचा वाटा				(B) State's share in installed capacity of
(१) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	1,406	1,406	0.00	(1) National Thermal Power Corporation
(२) अणुशक्ती महामंडळ	137	137	0.00	(2) Nuclear Power Corporation
एकूण (ब)	1,543	1,543	0.00	Total (B)
एकूण (अ + ब)	11,582	12,238	5.66	Total (A+B)

८.२. १९९७-९८ मधील राज्यातील एकूण १०,६९५ मेगॅवॅट स्थापित क्षमतेत औष्णिक क्षमतेचा वाटा ७१.६ टक्के होता. त्या खालोखाल जलजन्यचा वाटा १६.४ टक्के, नैसर्गिक वायुजन्यचा १०.२ टक्के आणि अणुशक्तिजन्यचा (महाराष्ट्र राज्याचा वाटा) १.८ टक्के असा होता. राज्यातील सर्व विद्युत निर्मिती संयंत्रांची दिनांक ३१ मार्च, १९९८ रोजीची अवनिर्धारित क्षमता १०,६३६ मेगॅवॅट होती.

विद्युत निर्मिती

८.३. १९९७-९८ मध्ये राज्यातील एकूण विद्युत निर्मिती १९९६-९७ मधील विद्युत निर्मितीच्या तुलनेत २.५ टक्क्यांनी वाढून ५५,३८४ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली. १९९७-९८ मध्ये जलजन्य, नैसर्गिक वायुजन्य व अणुशक्तिजन्य विद्युत निर्मितीत झालेली वाढ अनुक्रमे ११.४ टक्के, ७.७ टक्के आणि १०० टक्के होती तर औष्णिक विद्युत निर्मितीत ०.३ टक्के इतकी अल्प घट झाली. १९९७-९८ मधील राज्यातील एकूण विद्युत निर्मितीत औष्णिक विद्युत निर्मितीचा वाटा ७७.६ टक्के होता. राज्यातील १९९६-९७ व १९९७-९८ या वर्षातील विद्युत निर्मितीचा तपशील खालील तक्ता क्र. ८.२ मध्ये दिला आहे.

8.2. Of the total installed capacity of 10,695 MW in the State in 1997-98, the Thermal capacity accounted for 71.6 per cent, followed by Hydro 16.4 per cent, Natural Gas 10.2 per cent and Nuclear (Maharashtra State's share) 1.8 per cent. The derated capacity of all electricity generation plants in the State was 10,636 MW as on 31st March, 1998.

Generation of Electricity

8.3. The total generation of electricity in the State in 1997-98, increased by 2.5 per cent over that in the year 1996-97 to 55,384 million Kilo Watt Hours (KWH). During 1997-98 the electricity generated by Hydro, Natural Gas and Nuclear plant increased by 11.4 per cent, 7.7 per cent and 100 per cent respectively, whereas the electricity generated by Thermal Units declined by 0.3 per cent. Of the total electricity generated in the State the Thermal Power accounted for 77.6 per cent. The details of electricity generated in the State during 1996-97 and 1997-98 are given in Table No. 8.2 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.2
महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मिती/Generation of Electricity in Maharashtra

(दशलक्ष किलोवॅट तास / in million KWH)

प्रकार	विद्युत निर्मिती Generation of Electricity		१९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये झालेली टक्के वाढ Percentage increase in 1997- 98 over 1996-97	Type
	1996-97	1997-98		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
(१) औष्णिक	43,101	42,986	(-).0.27	(1) Thermal
(२) जलजन्य	4,707	5,242	11.37	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायुजन्य	5,734	6,176	7.71	(3) Natural Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	483	966	100.00	(4) Nuclear (Maharashtra's Share)
(५) इतर*	12	14	16.7	(5) Others *
एकूण	54,037	55,384	2.49	Total

* विजेची सहनिर्मिती समाविष्ट / Includes co-generation.

८.४. १९९८-९९ या वर्षात जानेवारी, १९९९ अखेर राज्यात ४७,८१७ दशलक्ष किलोवॅट तास विद्युत निर्मिती झाली जी १९९७-९८ या वर्षातील तत्सम कालावधीतील निर्मितीपेक्षा ४.६ टक्क्यांनी अधिक होती.

8.4. During 1998-99 upto January, 1999, the generation of electricity in the State was 47,817 million KWH which was higher by 4.6 per cent than that in the corresponding period of 1997-98.

८.५. १९९७-९८ मध्ये राज्याला राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ९,१३७ दशलक्ष किलोवॅट तास आणि अणुशक्ति महामंडळाकडून (काक्रापार अणुशक्ती केंद्र, गुजरात राज्य) ५९९ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली. १९९८-९९ मध्ये सप्टेंबर, १९९८

8.5. During 1997-98 the State received 9,137 million KWH power from NTPC and 599 million KWH power from NPC (Kakrapar Atomic Power Station, Gujarat State). During 1998-99, upto

पर्यंत राज्यास राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळाकडून ४,७८० दशलक्ष किलोवॅट तास आणि अणुशक्ती महामंडळाकडून ४३५ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी वीज मिळाली.

८.६. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाच्या (म.रा.वि.मं.) औष्णिक विद्युत निर्मिती संयंत्रांचा सरासरी संयंत्र भार १९९६-९७ मध्ये ६८.८ टक्के होता. त्यात घट होऊन १९९७-९८ मध्ये तो ६८.२ इतका झाला. १९९७-९८ मधील महाराष्ट्रातील हा सरासरी संयंत्र भार (६८.२ टक्के) अखिल भारताच्या संयंत्र भारापेक्षा (६४.७ टक्के) जास्त होता.

विजेचा वापर

८.७. राज्यातील १९९७-९८ मधील विजेचा एकूण वापर ४९,६७२ दशलक्ष किलोवॅट तास होता व तो १९९६-९७ मधील ४७,०९२ दशलक्ष किलोवॅट तास इतक्या विजेच्या वापरापेक्षा ५.५ टक्क्यांनी जास्त होता. विजेच्या वापराच्या प्रकारानुसार १९९६-९७ च्या तुलनेत १९९७-९८ मध्ये विजेच्या वापरात झालेली वाढ सार्वजनिक पाणीपुरवठा ११.२ टक्के, कृषि ११.२ टक्के, सार्वजनिक दिवाबत्ती ११.१ टक्के, घरगुती ८.५ टक्के, वाणिज्यिक ५.३ टक्के व रेल्वे २.१ टक्के अशी होती. औद्योगिक क्षेत्रात मात्र विजेचा वापर अल्प प्रमाणात कमी झाला. १९९७-९८ मधील एकूण वीज वापरापैकी उद्योगाकरिता विजेच्या वापराचा वाटा सर्वाधिक (३६.२ टक्के) होता. शेतीसाठीचा (३१.६ टक्के) व घरगुती वापरासाठीचा (१८.२ टक्के) विजेचा वापरही बराच होता. १९९६-९७ आणि १९९७-९८ मधील महाराष्ट्रातील विजेच्या वापराची माहिती तक्ता क्र. ८.३ मध्ये दिली आहे.

September, 1998 the State received 4,780 million KWH of electricity from NTPC and 435 million KWH from NPC.

8.6. The average plant load factor of the Maharashtra State Electricity Board's (MSEB) Thermal plants decreased from 68.8 per cent in 1996-97 to 68.2 per cent in 1997-98. The average plant load factor for Maharashtra (68.2 per cent) was higher than that for All India (64.7 per cent) during 1997-98.

Consumption of Electricity

8.7. The total consumption of electricity in the State in 1997-98 was 49,672 million KWH which was higher by 5.5 per cent than the consumption of 47,092 million KWH during 1996-97. The categorywise increase in consumption during 1997-98 over 1996-97 was 11.2 per cent in Public Water Works, 11.2 per cent in Agriculture, 11.1 per cent in Public lighting, 8.5 per cent in domestic, 5.3 per cent in Commercial and 2.1 per cent in Railways. The consumption of electricity in industries, however, marginally declined. Out of the total consumption of electricity in 1997-98, major share was accounted for Industrial consumption (36.2 per cent). The share of Agriculture consumption (31.6 per cent) and Domestic consumption (18.2 per cent) was also sizeable. The Table No. 8.3 gives the details of consumption of electricity in Maharashtra during 1996-97 and 1997-98.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.3

महाराष्ट्रातील विजेचा वापर /Consumption of Electricity in Maharashtra

(दशलक्ष किलोवॅट तास/ in million KWH)

प्रकार	वर्ष/Year		१९९६-९७ च्या तुलनेत		Category	
	1996-97	1997-98	१९९७-९८ मध्ये			
	वापर	वापर	झालेली टक्केवारी वाढ			
(1)	Consump- tion	Consump- tion	एकूणशी टक्केवारी	percentage increase in 1997-98 over 1996-97	(1)	
	Percentage to total	Percentage to total	एकूणशी टक्केवारी			
(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
(१) घरगुती	8,349	17.73	9,058	18.23	8.49	(1) Domestic
(२) वाणिज्यिक	3,185	6.76	3,355	6.75	5.34	(2) Commercial
(३) औद्योगिक	18,119	38.48	17,976	36.19	(-).0.79	(3) Industrial
(४) कृषि	14,115	29.97	15,689	31.59	11.15	(4) Agriculture
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती	404	0.86	449	0.90	11.14	(5) Public Lighting
(६) रेल्वे	1,452	3.08	1,483	2.99	2.13	(6) Railways
(७) सार्वजनिक पाणीपुरवठा	1,241	2.64	1,380	2.78	11.20	(7) Public Water Works
(८) संकीर्ण	227	0.48	282	0.57	24.23	(8) Miscellaneous
एकूण	47,092	100.00	49,672	100.00	5.48	Total

८.८. १९९७-९८ मध्ये ९,४७३ मेगॅवॅटची कमाल मागणी भार नियमनाशिवाय भागविण्यात आली. १९९८-९९ ह्या वर्षात ५ जानेवारी, १९९९ रोजी ९,७९९ मेगॅवॅटची कमाल मागणी भार नियमनाशिवाय भागविण्यात आली.

८.९. १९९७-९८ या वर्षात महाराष्ट्रातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ५६१.५ किलोवॅट तास, २०३.२ किलोवॅट तास व १०२.४ किलोवॅट तास होता. अखिल भारतीय पातळीवरील अगदी अलिकडील उपलब्ध आकडेवारीनुसार १९९६-९७ या वर्षात अखिल भारतातील विजेचा दरडोई एकूण, औद्योगिक आणि घरगुती वापर अनुक्रमे ३०१.९ किलोवॅट तास, ११३.४ किलोवॅट तास आणि ५९.७ किलोवॅट तास होता.

८.१०. १९९७-९८ मध्ये महाराष्ट्र राज्याने कर्नाटक राज्यास १८३.९ दशलक्ष किलोवॅट तास, आंध्रप्रदेशास ६१.६ दशलक्ष किलोवॅट तास, तामिळनाडूस ८.६ दशलक्ष किलोवॅट तास आणि मध्यप्रदेशास ०.५ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी विजेची विक्री केली. चालू वर्षात एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९९८ या कालावधीत महाराष्ट्र राज्याने इतर राज्यांना ४९४ दशलक्ष किलोवॅट तास इतकी विजेची विक्री केली.

ग्रामीण विद्युतीकरण

८.११. महाराष्ट्र राज्याने मार्च, १९८९ अखेर १०० टक्के गावांचे विद्युतीकरण साध्य केले आहे. १९९७-९८ मध्ये ५९,४७३ शेतीपंपांना वीजपुरवठा करण्यात आला. राज्यात वीज पुरविण्यात आलेल्या शेतीपंपांची एकूण संख्या मार्च, १९९८ अखेर २१.५१ लाख इतकी झाली. ३१ मार्च, १९९८ रोजी शेतीपंपांसाठी वीज पुरविण्यासंबंधी प्रलंबित अर्जांची संख्या ३.१७ लाख होती, तर ३१ मार्च, १९९७ रोजी ती ३.११ लाख इतकी होती.

८.१२. १९९७-९८ वर्षामध्ये राज्यात ५४ हरिजन वस्त्यांचे विद्युतीकरण करण्यात आले. मार्च, १९९८ अखेर राज्यात विद्युतीकरण झालेल्या हरिजन वस्त्यांची एकूण संख्या ३३,७११ (९९.९२ टक्के) होती.

पारेषण व वितरणातील हानी

८.१३. महाराष्ट्रात १९९७-९८ मध्ये विजेची पारेषण व वितरणातील हानी म.रा.वि.मं.ने वितरित केलेल्या एकूण विजेच्या १७.२ टक्के होती. अगदी अलिकडील म्हणजे १९९४-९५ वर्षांच्या राष्ट्रीय स्तरावरील उपलब्ध आकडेवारीनुसार अखिल भारतीय पातळीवरील अशा प्रकारच्या हानीशी (२१.४ टक्के) तुलना करता महाराष्ट्रातील हानी (१७.२ टक्के) कमी प्रमाणात होती.

विद्युत निर्मितीचे खाजगीकरण

८.१४. पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या संदर्भात भारत सरकारने घेतलेल्या धोरणात्मक निर्णयानुसार राज्य शासनाने वीज निर्मिती क्षेत्रामध्ये खाजगी क्षेत्राला सहभागी करून घेण्यासाठी सक्रिय पुढाकार घेतला आहे. खाजगी क्षेत्र विद्युत निर्मिती सहभागांतर्गत पुढील प्रकल्प वाटाघाटी / अंतिमीकरण अशा निरनिराळ्या टप्प्यांवर आहेत.

8.8. During 1997-98, the peak demand of 9,473 MW was met without load shedding. During the current year 1998-99, on 5th January, 1999, the peak demand of 9,719 MW was met without load shedding.

8.9. During 1997-98, the per capita total, industrial and domestic consumption of electricity in Maharashtra was 561.5 KWH, 203.2 KWH and 102.4 KWH respectively. As per the latest data available for All India the corresponding figures for All India for 1996-97 were 301.9 KWH, 113.4 KWH, and 59.7 KWH respectively.

8.10. During 1997-98, Maharashtra sold 183.9 million KWH of power to Karnataka, 61.6 million KWH to Andhra Pradesh, 8.6 million KWH to Tamil Nadu and 0.5 million KWH to Madhya Pradesh. During the current year from April to November, 1998, the sale of electricity by Maharashtra to other States was 494 million KWH.

Rural Electrification

8.11. Maharashtra State has achieved 100 per cent village electrification by the end of March, 1989. During 1997-98, 59,473 agricultural pumps were energised, bringing the total number of agricultural pumps energised in the State to 21.51 lakh by the end of March, 1998. The number of pending applications for energisation of pump sets as on 31st March, 1998 was 3.17 lakh as compared with 3.11 lakh as on 31st March, 1997.

8.12. During the year 1997-98, 54 Harijan Basties were electrified bringing the cumulative number of Harijan Basties electrified in the State to 33,711 (99.92 per cent) as at the end of March, 1998.

Transmission And Distribution Losses

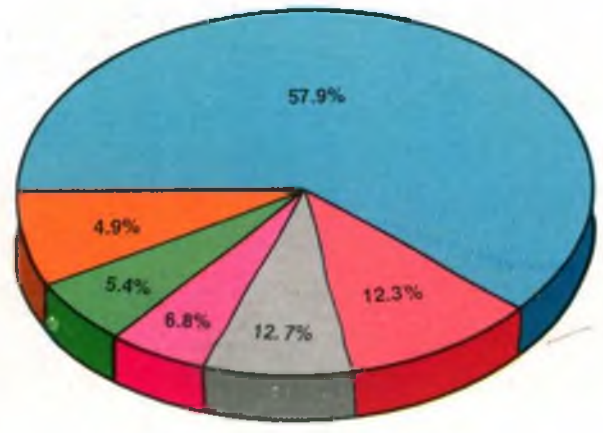
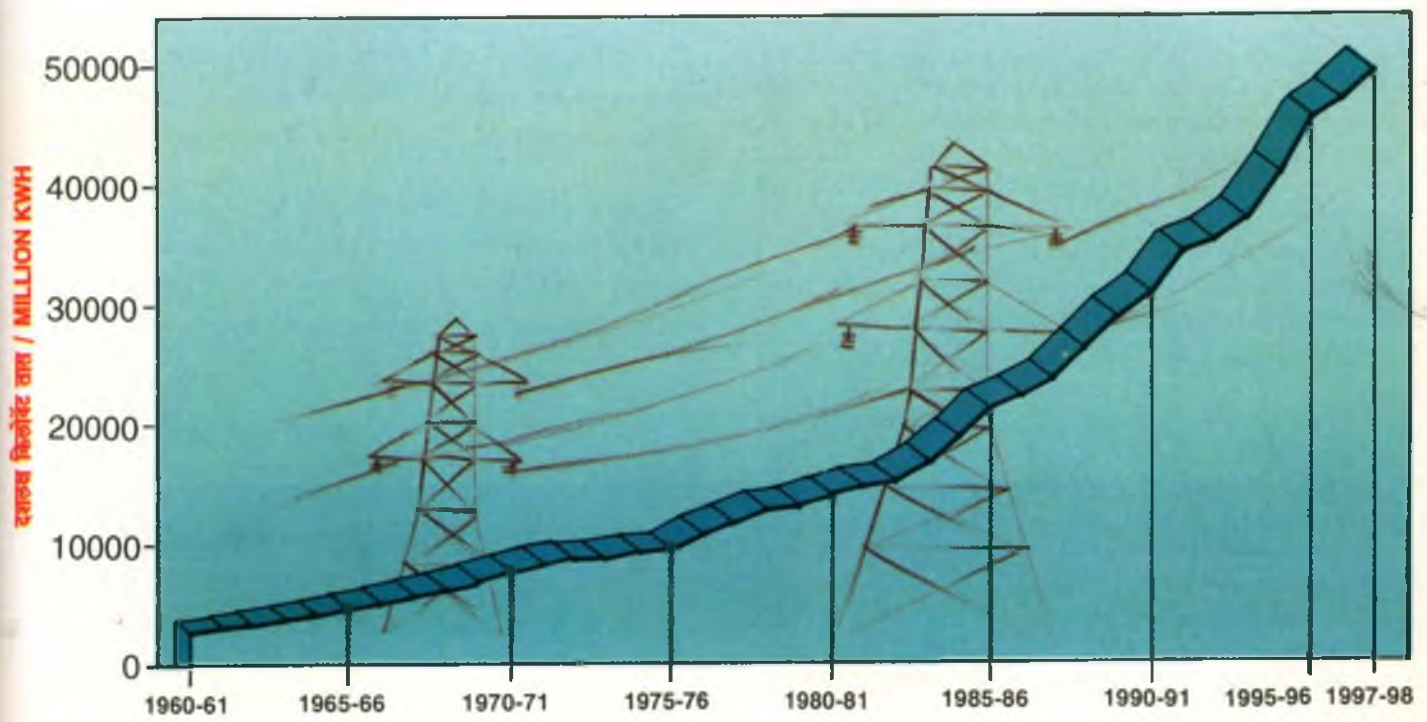
8.13. The Transmission and Distribution losses of electricity in Maharashtra during 1997-98 amounted to 17.2 per cent of the electricity distributed by the MSEB. As per the latest available data at the national level, which pertains to 1994-95, the losses for Maharashtra (17.2 per cent) were on the lower side as compared to the losses for All India (21.4 per cent).

Privatisation of Electricity Generation

8.14. In keeping with the policy decision taken by the Government of India in respect of infrastructure development the State Government has taken active lead to involve private sector participation in the power sector. The projects under Private Sector Power Participation which are at various stages of negotiations/ finalisation are as under.

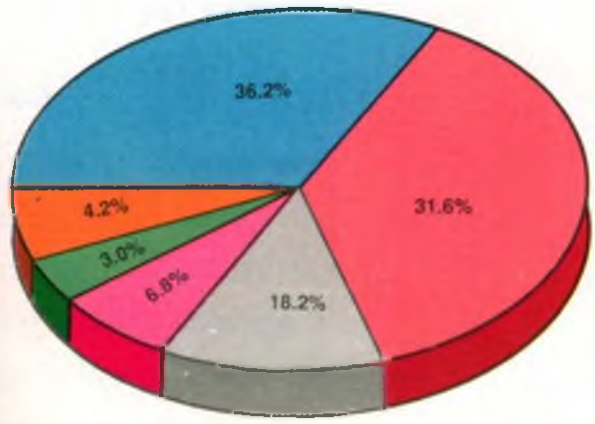
महाराष्ट्र राज्य MAHARASHTRA STATE

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

14,034 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH
1980-81

- औद्योगिक
INDUSTRIAL
- कृषि
AGRICULTURE
- घरेलू
DOMESTIC
- वाणिज्यिक
COMMERCIAL
- रेल्वे
RAILWAY
- इतर
OTHERS

1997-98
49,672 दशलक्ष किलोवॅट तास / MILLION KWH

(१) दाभोळ वीज प्रकल्प (जिल्हा रत्नागिरी) : दाभोळ प्रकल्पाची एकूण क्षमता २,१८४ मेगॅवॅट असेल व त्यात ७४० मेगॅवॅटचा टप्पा-१ व १,४४४ मेगॅवॅटचा टप्पा-२ यांचा समावेश आहे. टप्पा-१ चे बांधकाम पूर्ण होत आले आहे.

(२) नाफतावर आधारित ४१० मेगॅवॅट संयुक्त सायकल गॅस टर्बाईन प्रकल्प, पाताळगंगा (जिल्हा रायगड) : वीज खरेदी करारावर स्वाक्ष-या झाल्या आहेत. केंद्रीय विद्युत प्राधिकरणाकडून सशर्त तांत्रिक व आर्थिक मंजूरी मिळाली आहे.

(३) कोळशावर आधारित (२ x ५४१ मेगॅवॅट) भद्रावती प्रकल्प (जिल्हा चंद्रपूर) : या प्रकल्पासाठी भारत सरकारने मंजूरी व प्रति हमी दिलेली आहे. वीज खरेदी करारावर म.रा.वि.मं.च्या स्वाक्ष-या झाल्या आहेत.

बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती

८.१५. राज्याच्या स्थापित क्षमतेत बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीद्वारे वाढ करण्याकरिता आणि औद्योगिक विकास प्रक्रियेस चालना देण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीचे धोरण निश्चित केले आहे. जो औद्योगिक घटक स्वतःच्या वापराकरिता बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मिती संच उभारेल त्याला त्या संचाच्या स्थापित क्षमतेपैकी किमान ७५ टक्के क्षमता स्वतःसाठी वापरावी लागेल. या धोरणाला अनुसरून म.रा.वि.मं.ने सप्टेंबर, १९९८ अखेर ६५ उद्योगांना बंदिस्त (कॅप्टिव्ह) विद्युत निर्मितीस अनुमती देऊन 'ना-हरकत' प्रमाणपत्र दिले आहे.

सहकारी साखर कारखान्यांकडून विजेची सहनिर्मिती

८.१६. विजेच्या निर्मितीची (उसाच्या चिपाडापासून) प्रत्येकी सुमारे १.५ मेगॅवॅट अतिरिक्त क्षमता असलेल्या महाराष्ट्रातील सहा सहकारी साखर कारखान्यांनी विजेची सहनिर्मिती सुरु केली असून म.रा.वि.मं.च्या पारेषण जाळ्यास डिसेंबर, १९९८ अखेरपर्यंत ३९.७ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज दिली आहे. याशिवाय दोन सहकारी साखर कारखान्यांनी त्यांच्या मद्यार्क/कागद प्रकल्पातील उत्सर्जितावर आधारित विजेचे सहनिर्मिती प्रकल्प सुरु केले असून डिसेंबर, १९९८ अखेरपर्यंत ४.८ दशलक्ष किलोवॅट तास अतिरिक्त वीज पारेषण जाळ्यास दिली आहे.

अपारंपरिक ऊर्जा

८.१७. भारत सरकारने अपारंपरिक व नूतनीकरणयोग्य ऊर्जा स्रोतांच्या विकासास उच्च प्राधान्य दिले असून हा २० कलमी कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत विकासांतर्गत कार्यक्रम महाराष्ट्र ऊर्जा विकास अभिकरण (मेडा) या संस्थेतर्फे राबविण्यात येतात. भारत सरकारच्या अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत मंत्रालयातर्फे प्रकल्प व योजना यांच्या स्वरूपानुसार अर्थसहाय्य दिले जाते.

(1) Dabhol Power Project (Dist. Ratnagiri): The Dabhol Project shall have a total station capacity of 2,184 MW consisting of Phase - I of 740 MW and Phase - II of 1,444 MW. The construction work of Phase - I is nearing completion.

(2) Naphtha based 410 MW Combined Cycle Gas Turbine (CCGT) Project at Patalganga (Dist. Raigad): Power Purchase Agreement has been signed. Central Electricity Authority has issued conditional Techno- Economic clearance.

(3) Coal based (2 x 541 MW) Bhadravati Project (Dist. Chandrapur): Government of India has approved and issued counter guarantee for this project. Power Purchase Agreement has been signed by MSEB.

Captive Power Generation

8.15. In order to add to the total installed capacity of the State through captive power generation and to further the process of industrial development the State Government has laid down the policy for captive power generation. The industrial unit which intends to install captive power generation sets for self - consumption of electricity has to consume atleast 75 per cent of the total installed capacity. In accordance with this policy, the MSEB has granted permission and given 'No Objection Certificate' to 65 industries in the State till the end of September, 1998 for the generation of Captive Power.

Cogeneration of Electricity By Co-Operative Sugar Factories

8.16. In Maharashtra six sugar factories having surplus power generation capacity (bagasse based) of about 1.5 MW each have already started cogeneration and have fed 39.7 million KWH to MSEB grid till the end of December, 1998. In addition, two co-operative sugar factories with co-generation projects based on bio-gas plants using gas produced from effluents of distillery / paper mill have already started co-generation and have fed surplus power of 4.8 million KWH upto the end of December, 1998 to the grid.

Non-Conventional Energy

8.17. The development of non-conventional and renewable sources of energy has been given high priority by the Government of India and is a part of the 20-Point Programme. The programmes covered under non-conventional sources of energy are implemented by the Maharashtra Energy Development Agency (MEDA). The Ministry of Non-conventional Energy Sources, Government of India provides the financial assistance depending upon the projects and schemes.

८.१८. मेडातर्फे महाराष्ट्रात राबविल्या जाणाऱ्या काही योजनांची त्यांच्या सुरुवातीपासून मार्च, १९९८ अखेरपर्यंतची प्रगती खालीलप्रमाणे आहे :-

पवन ऊर्जा

८.१८.१. अपारंपरिक उर्जा स्रोत मंत्रालयाने महाराष्ट्रामध्ये प्रति तास १८ किलोमीटर पेक्षा जास्त पवनवेग असलेली १८ स्थाने घोषित केली आहेत. त्यांची एकूण पवन ऊर्जेची क्षमता अंदाजे १००० मेगॅवॅट होईल. नोव्हेंबर, १९९८ पर्यंत पवनऊर्जेची निर्मिती ८.९ दशलक्ष किलोवॅट तास झाली असून खाजगी क्षेत्रात ४.७ मेगॅवॅट अतिरिक्त पवनऊर्जा निर्मितीची क्षमता स्थापित करण्यात आली आहे. "मेडा"ने १९९८-९९ मध्ये ३७.५ मेगॅवॅट क्षमतेच्या पवनक्षेत्र प्रकल्प स्थापनेसाठी ना-हरकत प्रमाणपत्र दिले आहे. पाणी उपसण्याकरिता पवनचक्कीचा वापर या कार्यक्रमांतर्गत २१८ पवनचक्क्यांची स्थापना करण्यात आली असून सन १९९८-९९ मध्ये १५ किलोवॅट क्षमतेच्या लहान 'एरोजनरेटर सिस्टिम्सची' उभारणी करण्यात येत आहे.

ऊर्जा संधारण कार्यक्रम

८.१८.२. ऊर्जेचा अकार्यक्षमपणे होणारा वापर तपासण्यासाठी या कार्यक्रमांतर्गत विविध औद्योगिक आस्थापनांची 'ऊर्जा तपासणी' केली जाते आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेस बाधा न आणता ऊर्जेची बचत करण्यासाठी मार्ग व उपाय सुचविण्यात येतात. डिसेंबर, १९९८ अखेरपर्यंत तज्ज्ञांच्या सहाय्याने अशा २२५ तपासण्या यशस्वीरीत्या पूर्ण करण्यात आल्या. या तपासणी अहवालांतील सूचनांची अंमलबजावणी केल्याने तपासणीनंतरच्या कालावधीत ६७० दशलक्ष किलोवॅट तास इतक्या ऊर्जेची बचत झाली.

८.१८.३. मेडातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या इतर महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती तक्ता क्र. ८.४ मध्ये दर्शविली आहे.

8.18. The performance in respect of some schemes implemented in Maharashtra by MEDA since inception of the schemes till the end of March, 1998 is as follows :-

Wind Energy

8.18.1. Ministry of Non-conventional Energy has declared 18 sites all over Maharashtra having wind speed above 18 KMPH for wind farm generation. The total potential of wind energy from these sites will be around 1000 MW. The total generation of wind energy upto November, 1998 was 8.9 million KWH. An additional capacity of 4.7 MW has been installed by private sector. MEDA has issued NOC for 37.5 MW wind farm projects to be set up during 1998-99. Under Water Pumping Wind Mill programme 218 Wind Mills are installed and 15 KW small Aerogenerator Systems are under installation during 1998-99.

Energy Conservation Programme

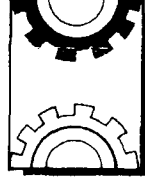
8.18.2. Under this programme energy audits of various industrial establishments are undertaken to identify inefficient use of energy and to suggest ways and means to save energy without affecting efficiency. Till the end of December, 1998, 225 audits have been conducted successfully with the help of experts and the implementation of suggestions made in the audit report has resulted in energy savings of 670 million KWH in the post audit period.

8.18.3. The performance in respect of the other important schemes implemented by MEDA is as shown in Table 8.4.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.4
मेडातर्फे राबविल्या जाणाऱ्या इतर महत्त्वाच्या योजनांची प्रगती
Performance in respect of the other important schemes implemented by MEDA

बाब	प्रगती/ Performance		Item
	१९९७-९८ मध्ये During 1997-98	सुरुवातीपासून मार्च, १९९८ पर्यंत Since inception upto March, 1998	
(1)	(2)	(3)	(1)
(१) सौर औष्णिक कार्यक्रम			(1) Solar Thermal Programme
(अ) विकलेल्या सौर कुकर्सची संख्या	1,652	31,588	(a) Solar cookers sold (no.)
(ब) पाणी गरम करण्याची सौर यंत्रे (क्षमता लिटर प्रतिदिन)	1.01 lakh	33.64 lakh	(b) Solar water heating systems with total capacity (litres per day)
(क) पाणी क्षार विरहित करण्यासाठी स्थापना केलेली सौर संयंत्रे (संख्या)	-	145	(c) Solar desalination Systems installed (no.)
(ड) स्थापित केलेले फोटोव्होल्टेक पध्दतीचे सौर दिवे (संख्या)	295	4,463	(d) Solar Photovoltaic lanterns installed (no.)
(इ) वितरित केलेले फोटोव्होल्टेक सौर बॅटरी चार्जर्स (संख्या)	26	288	(e) Solar Photovoltaic battery chargers distributed (no.)
(फ) पुरविलेले सोलर फोटोव्होल्टेक स्प्रेयर्स (संख्या)	-	179	(f) Solar Photovoltaic sprayers supplied (no.)
(२) बायोगॅस कार्यक्रम			(2) Bio-gas Programme
(अ) स्थापित केलेले सामुहिक बायोगॅस यंत्रसंच (संख्या)	-	74	(a) Community bio-gas plants installed (no.)
(ब) स्थापित केलेले संस्था बायोगॅस यंत्रसंच (संख्या)	3	15	(b) Institutional bio-gas plants installed (no.)
(क) स्थापित केलेले मलावर आधारित बायोगॅस यंत्रसंच (संख्या)	20	172	(c) Nightsoil based bio-gas plants installed (no.)
(३) बायोमास गॅसिफायर कार्यक्रम			(3) Bio-mass Gasifier Programme
(अ) स्थापित केलेल्या सुधारित शवदाहिन्या (संख्या)	123	532	(a) Improved crematoria installed (no.)
(ब) स्थापित केलेले गॅसिफायर संच (संख्या)	-	318	(b) Gasifier units installed (no.)

९. उद्योग

9. INDUSTRIES

९.१. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक क्षेत्राचे स्थान महत्त्वाचे असून औद्योगिक क्षेत्रात वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा मोठा आहे. १९९७-९८ मधील एकूण राज्य उत्पन्नामध्ये वस्तुनिर्माण (नोंदणीकृत व अनोंदणीकृत) क्षेत्राचा वाटा २४.४ टक्के होता, तर कृषि क्षेत्राचा वाटा १५.२ टक्के होता. या तुलनेत अखिल भारतीय पातळीवर तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे १५.२ व २६.७ होती. रोजगाराच्या बाबतीत सुद्धा महाराष्ट्रात वस्तुनिर्माण क्षेत्र महत्त्वाचे आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात एकूण मुख्यतः काम करणाऱ्यांपैकी वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, देखभाल आणि दुरुस्ती क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची टक्केवारी १३.२ होती, तर अखिल भारतीय पातळीवर ही टक्केवारी १०.० होती.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तुनिर्माण) निर्देशांक

९.२. १९९८-९९ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांचा वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील औद्योगिक उत्पादनाचा (पाया १९९३-९४=१००) सरासरी निर्देशांक १९९७-९८ च्या तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ३.७ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९७-९८ मध्ये तत्सम वाढ ६.९ टक्के होती. १९९७-९८ चा संपूर्ण वर्षाचा वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा सरासरी निर्देशांक १९९६-९७ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.६ टक्क्यांनी अधिक होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा डिसेंबर, १९९८ चा निर्देशांक १५४.० (अस्थायी) होता आणि तो डिसेंबर, १९९७ च्या निर्देशांकापेक्षा ३.१ टक्क्यांनी जास्त होता. डिसेंबर, १९९७ चा निर्देशांक डिसेंबर, १९९६ च्या तुलनेत ७.६ टक्क्यांनी अधिक होता.

महाराष्ट्राचे औद्योगिक चित्र

९.३. राज्यातील औद्योगिक उत्पादनात एकूण २४ उद्योग गटांपैकी पुढील १० उद्योग गटांचा वाटा महत्त्वाचा होता. हे उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने, (२) यंत्रे व यंत्रसामग्री, (३) परिवहन सामग्री, (४) खाद्य उत्पादने, (५) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने, (६) मूलभूत धातू, (७) धातूची उत्पादने, (८) कागद आणि कागदाची उत्पादने, (९) सुती वस्त्रोद्योग आणि (१०) कृत्रिम धागा वस्त्र. राज्यातील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीमध्ये या उद्योग गटांचा एकत्रित वाटा १९९६-९७ या वर्षाकरिता ७८.० टक्के होता. अखिल भारतीय पातळीवरील तत्सम वाटा १९९५-९६ मध्ये ७२.० टक्के होता. १९९७-९८ व १९९८-९९ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांतील ह्या उद्योग गटांच्या अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनांच्या सरासरी निर्देशांकांच्या आधारे, राज्यातील औद्योगिक

9.1. The industrial sector occupies a prominent position in the economy of Maharashtra and manufacturing is the major constituent of the industrial sector. In the year 1997-98 the manufacturing sector (registered and unregistered together) contributed 24.4 per cent to the total State Income while the agriculture sector contributed 15.2 per cent. As against this, at the All-India level, the corresponding percentages were 15.2 and 26.7 respectively. In respect of employment also, the manufacturing sector is important in Maharashtra. According to the 1991 Population Census, 13.2 per cent of the main workers in the State were engaged in manufacturing, processing, servicing and repair activity while at the All-India level, the corresponding percentage was 10.0.

Index Number of Industrial Production (manufacturing) in India

9.2. The average Index Number of industrial production of manufacturing sector (base 1993-94=100) for the first nine months of 1998-99 was higher by 3.7 per cent than that for the corresponding period of 1997-98. The corresponding rise was 6.9 per cent in 1997-98. The average Index Number of manufacturing sector for the entire year of 1997-98 was higher by 6.6 per cent than that for 1996-97. The Index Number for manufacturing sector for the month of December, 1998 was 154.0 (provisional) showed an increase of 3.1 per cent over that for December, 1997. The latter was higher by 7.6 per cent than that for December, 1996.

Industrial Scenario in Maharashtra

9.3. Out of the total 24 industry divisions ten industry divisions contributed substantially to the industrial production in the State. These industry divisions are (1) Chemicals & chemical products, (2) Machinery and equipment, (3) Transport equipment, (4) Food products, (5) Rubber, plastic, petroleum and coal products, (6) Basic metals, (7) Metal products, (8) Paper and paper products, (9) Cotton textiles and (10) Synthetic fibre textiles. These industry divisions accounted for 78.0 per cent of the net value added in the manufacturing sector in the State in 1996-97 and 72.0 per cent at the All-India level in 1995-96. Based on the average Index Number of industrial production in India in respect of these industry divisions for the first nine months of 1997-98 and 1998-99, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State

उत्पादन (वस्तुनिर्माण) १९९८-९९ च्या पहिल्या नऊ महिन्यांत १९९७-९८ च्या त्याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ४.६ टक्क्यांनी जास्त होते असे अनुमान आहे. १९९७-९८ ह्या पूर्ण वर्षासाठीचा सरासरी निर्देशांक आधीच्या वर्षाच्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी अधिक होता.

९.४. वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या (नोंदणीकृत) विविध बाबीसंबंधीची आकडेवारी वार्षिक उद्योग पाहणी (वाउपा) द्वारे दरवर्षी उपलब्ध होते. वार्षिक उद्योग पाहणीमध्ये कारखाना अधिनियम १९४८ च्या विभाग - २ एम (एक) आणि २ एम (दोन) खाली नोंद झालेले वस्तुनिर्माण उद्योग, वीज उपक्रमे, वायु (गॅस), पाणीपुरवठा, शीतगृहे व गोदाम सेवा, दुरुस्ती सेवा आणि बीडी व सिगार कामगार (रोजगाराच्या अटी) अधिनियम १९६६ खाली नोंद झालेले बीडी व सिगार आस्थापना यांचा समावेश होतो. भारताकरिता वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित अगदी अलिकडील निष्कर्ष १९९५-९६ या वर्षाकरिता उपलब्ध आहेत. ह्या निष्कर्षानुसार औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्याचे भारतातील आघाडीवरील स्थान कायम आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील महाराष्ट्राचा हिस्सा १९९५-९६ मध्ये स्थूल उत्पादन मूल्यामध्ये २२.२ टक्के, तर निव्वळ मूल्यवृद्धीत २३.७ टक्के होता. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील स्थूल उत्पादन मूल्य व निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा १९९०-९१ ते १९९५-९६ या वर्षासाठी खालील तक्ता क्र. ९.१ मध्ये दर्शविला आहे.

in the first nine months of 1998-99 was higher by 4.6 per cent than that for the corresponding period in 1997-98. The average index for the entire year 1997-98 was higher by 6.9 per cent than that of the previous year.

9.4. In the case of manufacturing sector (registered) a large volume of data on various aspects are available on annual basis through Annual Survey of Industries (ASI). The ASI covers manufacturing units registered under section 2m (i) and 2m(ii) of the Factories Act 1948, electricity undertakings, gas works, water works and supply, cold storage and warehousing, repair services and bidi & cigar establishments registered under Bidi & Cigar Worker's (conditions of employment) Act 1966. The latest available results of ASI at the All-India level pertain to 1995-96. According to these results, Maharashtra continues to be in the leading position on the industrial scene in India. The State accounted for 22.2 per cent of the gross value of output and 23.7 per cent of net value added in the organised industrial sector of the country during 1995-96. The share of Maharashtra in India in the gross output and in the net value added in the organised industrial sector during 1990-91 to 1995-96 is shown in the following Table No.9.1.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 9.1.

देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील स्थूल उत्पादन मूल्यात आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा
Share of Maharashtra in gross output and net value added in organised industrial sector of the country

वर्ष/Year (1)	देशातील स्थूल उत्पादन मूल्यात महाराष्ट्राचा हिस्सा (टक्के) Percentage share of Maharashtra in India in gross output (2)	देशातील निव्वळ मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा (टक्के) Percentage share of Maharashtra in India in net value added (3)
1990-91	22.7	23.3
1991-92	19.8	19.8
1992-93	21.2	22.8
1993-94	21.7	24.4
1994-95	21.1	22.0
1995-96	22.2	23.7

९.५. वाउपा १९९५-९६ च्या आकडेवारीवरून असे आढळून येते की, एकूण २३ उद्योग गटांपैकी उत्पादन मूल्याच्याबाबतीत १९ उद्योग गटांमध्ये महाराष्ट्र राज्य देशातील आघाडीवरील पहिल्या तीन राज्यांपैकी एक राज्य होते. या १९ उद्योग गटांपैकी १४ उद्योग गटांत महाराष्ट्राचा प्रथम क्रमांक लागतो. आठ उद्योगगटांकरिता, प्रत्येकी, देशातील त्या गटाच्या एकूण उत्पादन मूल्यात राज्याचा वाटा एक चतुर्थांशपेक्षा जास्त होता. ते उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने (३०.६ टक्के), (२) धातूची उत्पादने व सुटे भाग

9.5. The ASI results of 1995-96 reveal that out of the total 23 industry divisions, in as many as 19 industry divisions, Maharashtra was one among the first three leading states in the country in respect of value of output. Out of these 19 industry divisions, the State occupied the first position in 14 industry divisions. The State had more than one-fourth share in the value of output for the country in respect of each of the eight industry divisions viz. (1) Chemicals & chemical products (30.6 per cent), (2) Metal products & parts (32.3 per cent),

(३२.३ टक्के), (३) यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून) (२७.८ टक्के), (४) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (३५.० टक्के), (५) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (४०.० टक्के), (६) भांडवली वस्तूंची दुरुस्ती (२९.९ टक्के), (७) पाणी पुरवठा (३१.६ टक्के) आणि (८) शीतगृहे व गोदामे (२९.६ टक्के) हे होत. आठ उद्योग गटाच्या बाबतीत प्रत्येकी, देशातील त्या गटाच्या निव्वळ मूल्यवृद्धीत राज्याचा वाटा एक चतुर्थांशपेक्षा जास्त होता. ते उद्योग गट म्हणजे (१) रसायने व रासायनिक उत्पादने (३४.३ टक्के), (२) धातूची उत्पादने व सुटे भाग (३६.६ टक्के), (३) यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून) (३०.० टक्के), (४) परिवहन सामग्री व सुटे भाग (३७.३ टक्के), (५) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग (३४.८ टक्के) (६) भांडवली वस्तूंची दुरुस्ती (३०.९ टक्के), (७) पाणी पुरवठा (३७.३ टक्के) आणि (८) शीतगृहे व गोदामे (२७.९ टक्के) हे होत. महाराष्ट्रातील नोंदणीकृत कारखान्यातील दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धी (रु.३,८२०) संपूर्ण देशासाठीच्या दरडोई निव्वळ मूल्यवृद्धीच्या (रूपये १,५१५) २.५ पट होती.

९.६. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रातील संघटित उद्योग क्षेत्रातील घटकांच्या सापेक्ष महत्त्वात गेल्या साडेतीन दशकात लक्षणीय बदल झाल्याचे दिसून येते. १९६० मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचे स्थान महत्त्वाचे होते आणि संघटित उद्योगांच्या एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीत त्याचा वाटा सुमारे ५२ टक्के होता. ग्राहक वस्तू उद्योगांचे सापेक्ष महत्त्व हळूहळू कमी होऊन भांडवली वस्तू उद्योगांचे व पुनर्निर्माण वस्तू उद्योगांचे महत्त्व वाढले आहे. १९९६-९७ मध्ये ग्राहक वस्तू उद्योगांचा एकूण निव्वळ मूल्यवृद्धीतील हिस्सा केवळ १८ टक्के इतकाच होता.

९.७. वार्षिक उद्योग पाहणी मध्ये गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित राज्यातील १९९५-९६ व १९९६-९७ मधील औद्योगिक क्षेत्राची ठळक वैशिष्ट्ये या प्रकाशनाच्या भाग-२ मधील तक्ता क्र. ३४ मध्ये दर्शविली आहेत. वार्षिक उद्योग पाहणीनुसार राज्यात १९९६-९७ मध्ये सर्व उद्योगातील निव्वळ मूल्यवृद्धी २९,०१५ कोटी रुपये होती. ती १९९५-९६ मधील निव्वळ मूल्यवृद्धीपेक्षा थोडीशी म्हणजे ०.५ टक्क्यांनी जास्त होती.

९.८. वार्षिक उद्योग पाहणीमधून मिळणाऱ्या आकडेवारीवर आधारित आर्थिक महत्त्वाच्या काही प्रमुख गुणोत्तरांचा (प्रमाण) अभ्यास करणे उद्बोधक ठरेल. पुढील तक्ता क्रमांक ९.२ मध्ये १९९३-९४ ते १९९६-९७ या वर्षासाठी महत्त्वाची गुणोत्तरे दिली आहेत. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, राज्यातील उद्योगांमधील उत्पादन/निविष्टी गुणोत्तर १९९३-९४ वर्षापासून १.३२ च्या जवळपास कायम राहिले आहे. अखिल भारतीय पातळीवर देखील १९९५-९६ मध्ये हे गुणोत्तर १.३२ होते. १९९६-९७ मध्ये स्थिर भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धीशी गुणोत्तर वीजनिर्मिती या उद्योगाचा प्रामुख्याने समावेश असलेल्या ' इतर ' या उद्योग गटासाठी सर्वाधिक म्हणजे ४.०१ होते. वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील निरनिराळ्या उद्योगगटांसाठी हे गुणोत्तर ०.६८ ते ३.२४ या दरम्यान होते.

(3) Machinery and equipment (except transport equipment) (27.8 per cent), (4) Transport equipment and parts (35.0 per cent), (5) Other manufacturing industries (40.0 per cent), (6) Repair of capital goods (29.9 per cent), (7) Water works and supply (31.6 per cent) and (8) Cold storage and warehousing (29.6 per cent). The State had more than one-fourth share in the net value added for the country in respect of each of the eight industry divisions viz. (1) Chemicals and chemical products (34.3 per cent), (2) Metal products & parts (36.6 per cent), (3) Machinery & equipment (other than transport equipment) (30.0 per cent), (4) Transport equipment & parts (37.3 per cent), (5) Other manufacturing industries (34.8 per cent), (6) Repair of capital goods (30.1 per cent), (7) Water works and supply (37.3 per cent) and (8) Cold storage and warehousing (27.9 per cent). The per capita net value added (Rs.3,820) by the registered factories in the State was 2.5 times of that of All-India per capita net value added (Rs.1,515).

9.6. The composition of the organised industrial sector in Maharashtra as observed from the ASI data has undergone a considerable change in the last three and half decades. In 1960, the consumer goods industries were predominant and the net value added by these industries was then about 52 per cent of the total value added by all the organised industries together. The relative importance of consumer goods industries has gradually declined with shift towards the capital goods and intermediate goods industries. The contribution in terms of net value added of the consumer goods industries was only 18 per cent in 1996-97.

9.7. The salient features of industrial sector in the State for 1995-96 and 1996-97 based on data collected in ASI are shown in Table No.34 of Part II. The net value added by all factories covered under ASI in the State during 1996-97 was Rs.29,015 crore, which was slightly higher by 0.5 per cent than that in 1995-96.

9.8. It is interesting to study some of the main ratios of economic importance based on ASI data. The following Table No.9.2 gives important ratios for the years 1993-94 to 1996-97. It is seen from this table that the output/input ratio for all the industries in Maharashtra together has remained almost constant at 1.32 since 1993-94. At the All-India level also, this ratio was 1.32 in 1995-96. The ratio of fixed capital to net value added for the State for 1996-97 was the maximum (4.01) for industry division 'Others' in which electricity generation is a major activity. In the manufacturing industries at industry division level, it varied between 0.68 to 3.24.

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांकरिता ढोबळ उद्योग गट समूहानुसार महत्वाची गुणोत्तरे
Important Ratios for broad groups of industry divisions of Industries in Maharashtra State

ढोबळ उद्योग गट समूह	वर्ष	स्थिर भांडवलाचे निव्वळ मूल्यवृद्धिशी गुणोत्तर	स्थिर भांडवलाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर	प्रति मनुष्यदिन निव्वळ मूल्यवृद्धी (रु.)	उत्पादनाचे निविष्टीशी गुणोत्तर	कामगारांच्या वेतनाचे निव्वळ मूल्यवृद्धिशी गुणोत्तर	वापरलेल्या मालाचे उत्पादनाशी गुणोत्तर	Broad groups of Industry divisions
(1)	(2)	Fixed capital to net value added ratio	Fixed capital to output ratio	Net value added per manday (Rs.)	Output to input ratio	wages to net value added ratio	material input to output ratio	(1)
खाद्य उत्पादने, पेये, तंबाखू इत्यादी	1993-94	2.03	0.21	177.24	1.14	0.26	0.79	Food products, beverages, tobacco etc.
	1994-95	1.69	0.20	228.28	1.16	0.22	0.77	
	1995-96	1.48	0.20	305.21	1.18	0.21	0.75	
	1996-97	1.46	0.21	342.60	1.19	0.19	0.76	
सुती व इतर कापड व कापडाची उत्पादने	1993-94	1.57	0.40	200.72	1.33	0.37	0.54	Cotton textiles, other textiles and products.
	1994-95	2.10	0.39	231.66	1.29	0.36	0.57	
	1995-96	3.05	0.49	219.92	1.25	0.41	0.60	
	1996-97	3.24	0.57	243.72	1.29	0.39	0.57	
लाकूड, कागद, चामडे व त्यांची उत्पादने	1993-94	1.67	0.39	346.17	1.36	0.20	0.54	Wood,paper, leather and their products.
	1994-95	1.55	0.40	420.03	1.40	0.20	0.53	
	1995-96	1.59	0.38	509.97	1.37	0.18	0.55	
	1996-97	2.52	0.60	492.70	1.38	0.20	0.53	
मूलभूत रसायने,रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व त्यांची उत्पादने	1993-94	1.42	0.33	980.18	1.35	0.10	0.60	Basic chem., rubber,plastics, petro.pro.etc.
	1994-95	1.79	0.36	941.03	1.30	0.12	0.64	
	1995-96	1.73	0.37	1173.72	1.32	0.11	0.63	
	1996-97	1.98	0.37	1084.00	1.30	0.12	0.63	
अधातू खनिज उत्पादने, धातू व त्यांची उत्पादने व सुटे भाग	1993-94	3.02	0.50	350.38	1.24	0.21	0.62	Non-metallic mineral products, metal and their products and parts
	1994-95	2.37	0.44	481.47	1.28	0.19	0.59	
	1995-96	2.84	0.52	564.57	1.28	0.17	0.60	
	1996-97	3.22	0.55	557.10	1.27	0.18	0.59	
यंत्र सामग्री परिवहन सामग्री धरून	1993-94	1.13	0.26	490.98	1.35	0.21	0.61	Machinery including transport equipment.
	1994-95	0.98	0.24	673.77	1.38	0.18	0.60	
	1995-96	1.06	0.25	799.75	1.35	0.18	0.62	
	1996-97	1.28	0.31	881.00	1.37	0.17	0.60	
उत्पादन करणारे इतर उद्योग	1993-94	0.82	0.15	424.32	1.24	0.16	0.70	Other mfg. industries
	1994-95	0.86	0.12	427.11	1.19	0.20	0.72	
	1995-96	0.90	0.16	618.53	1.24	0.15	0.70	
	1996-97	0.68	0.12	604.66	1.23	0.17	0.72	
इतर (वीज उद्योग धरून)	1993-94	4.30	1.29	537.13	1.54	0.21	0.50	Others (including electricity).
	1994-95	3.61	1.12	614.97	1.62	0.19	0.38	
	1995-96	3.28	0.98	721.16	1.60	0.20	0.53	
	1996-97	4.01	1.09	706.90	1.52	0.23	0.57	
सर्व उद्योग महाराष्ट्र	1993-94	2.02	0.43	441.91	1.32	0.19	0.61	All Industries Maharashtra
	1994-95	1.93	0.41	522.41	1.32	0.19	0.60	
	1995-96	1.94	0.41	627.97	1.32	0.18	0.62	
	1996-97	2.25	0.45	633.39	1.32	0.18	0.62	
सर्व उद्योग भारत	1993-94	2.54	0.53	323.93	1.33	0.20	0.60	All Industries India
	1994-95	2.56	0.54	380.76	1.33	0.20	0.60	
	1995-96	2.50	0.52	436.11	1.32	0.20	0.61	
	1996-97*	-	-	-	-	-	-	

* या वर्षाकरिता आकडेवारी उपलब्ध नाही./Data are not available for this year.

९.९ वार्षिक उद्योग पाहणी १९९६-९७ च्या आकडेवारीनुसार राज्यातील २३ टक्के कारखाने ग्रामीण भागात होते तर अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण १९९५-९६ मध्ये २९ टक्के होते. १९९६-९७ मध्ये राज्यातील ग्रामीण भागातील कारखान्यांचा हिस्सा स्थिर भांडवलात ३६ टक्के, उत्पादन मूल्यात ३१ टक्के आणि निव्वळ मूल्यवृद्धीत २५ टक्के होता. अखिल भारतीय पातळीवर १९९५-९६ मध्ये तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ३३, ३० व २८ इतकी होती. राज्यातील ३३ टक्के कारखाने मुंबई महानगर क्षेत्रात असून त्यांचा हिस्सा राज्याच्या स्थिर भांडवलात ४० टक्के, उत्पादन मूल्यात ३६ टक्के व निव्वळ मूल्यवृद्धीत ३९ टक्के होता. ग्रामीण भागात कारखान्यांची संख्या जास्त असणारे चार उद्योग गट- 'खाद्य उत्पादने' (१६ टक्के), 'रसायने व रासायनिक उत्पादने' (१३ टक्के), 'अधातू खनिज उत्पादने' (११ टक्के) आणि 'परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्र सामग्री' (१० टक्के) हे होते.

औद्योगिक धोरण

९.१०. भारत सरकारने जुलै, १९९१ मध्ये जाहीर केलेल्या औद्योगिक धोरणाचा मुख्य भर देशात उद्योजकतेच्या विकासाला व तांत्रिक प्रगतीला पोषक वातावरण निर्माण करणे, त्याचप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धात्मक स्थान मिळविणे हा आहे. या धोरणानुसार भारत सरकारने अनेक पाउले उचलली असून त्यामध्ये, काही थोडे उद्योग वगळता इतर उद्योगांसाठी औद्योगिक परवाने पद्धती रद्द करणे, महानगर क्षेत्रे वगळता इतरत्र उद्योगांच्या स्थान नियमनावरील निर्बंध उठविणे, निवडक उच्च प्राधान्य उद्योगांमध्ये विदेशी भागभांडवल गुंतवणुकीबाबत उदारीकरण, एकाधिकार व प्रतिबंधक व्यवसाय पद्धती (एम.आर.टी.पी.) अधिनियमात व्यापक दुरुस्ती, इत्यादींचा समावेश आहे.

राज्य शासनाने औद्योगिक धोरण

९.११. राज्य शासनाने १९९३ मध्ये जाहीर केलेल्या औद्योगिक धोरणातील मुख्य बाबी खालील प्रमाणे आहेत :

(अ) औद्योगिक उद्देशासाठी भूखंडांची खरेदी करण्यासंबंधीच्या नियमांचे सुलभीकरण, (ब) उद्योगांसाठी उदार आर्थिक प्रोत्साहन, (क) पायाभूत सुविधा पुरविण्याची हमी, (ड) लघु उद्योग क्षेत्रास विशेष सवलती, (इ) शेतमाल प्रक्रिया व सॉफ्टवेअर उद्योग विकासासाठी उत्तेजन, (फ) निर्यातभिमुख प्रधान उद्योगांसाठी धडक कार्यक्रम आणि (ग) स्पर्धात्मकतेवर अधिक भर.

९.१२. डिसेंबर, १९९५ मध्ये 'महाराष्ट्राचे उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक नवीन धोरण' जाहीर झाले. नवीन धोरणाचा मूलभूत दृष्टिकोन (अ) उदारीकरणाला ठाम पाठिंबा, (ब) कार्यप्रणालींची पारदर्शकता व सुलभीकरण, (क) विकासात्मक प्रयत्नांमध्ये खाजगी क्षेत्राचा सहभाग व (ड) राज्याच्या विकसनशील भागातील पायाभूत सुविधांवर भर, हा आहे. या धोरणाला अनुसरून खालील कार्यवाही ठरविण्यात आलेली आहे :

9.9 The ASI data for 1996-97 reveal that about 23 per cent of the factories in the State were located in the rural areas, whereas the corresponding percentage for All-India (1995-96) was 29 per cent. In 1996-97 the factories in the rural areas of the State contributed 36 per cent in fixed capital, 31 per cent in value of output and 25 per cent in net value added. At the all-India level corresponding percentages for the year 1995-96 were 33, 30 and 28 respectively. The Mumbai Metropolitan area covered 33 per cent of the factories in the State and these accounted for 40 per cent of the fixed capital, 36 per cent of value of output and 39 per cent of net value added in the State. In rural areas of the State four industry divisions having sizeable number of factories are: 'Food products' (16 per cent), 'Chemicals and chemical products' (13 per cent), 'Non-metallic mineral products' (11 per cent) and 'Machinery and equipment other than transport equipment'(10 per cent).

Industrial Policy

9.10. The main thrust of the industrial policy announced by the Government of India in July, 1991 is towards creating an atmosphere conducive to the development of entrepreneurship and technological progress as well as to attain competitiveness in the international market. Under this policy, the Government of India has taken a series of initiatives. They broadly relate to dispensing with industrial licensing except for a short list of industries, removal of restrictions on location of industries except in metropolitan regions, liberalisation of foreign equity participation in selected high priority industries, comprehensive amendment to Monopoly and Restrictive Trade Practices Act, etc.

State Government's industrial policy

9.11. The salient features of the industrial policy announced by the State Government in 1993 were as follows:

(a) Simplification of rules as regards purchase of plots for industrial purposes, (b) Liberal financial incentives for industries, (c) Guarantee to provide infrastructural facilities, (d) Special concessions to small industries sector, (e) Promotion to develop agro-processing and software industries, (f) Crash programme for export oriented industries and (g) Added stress on competitiveness.

9.12. The new 'Industry, Trade and Commerce policy of Maharashtra' was announced in December, 1995. The basic approach of the new policy is (a) Strong support to liberalisation, (b) Transparency and simplification of procedures, (c) Private sector participation in developmental efforts and (d) Thrust on infrastructure in developing regions. Steps decided to be taken under this policy are as follows :

(१) राज्यातील नऊ ठिकाणी उत्कृष्ट पायाभूत सुविधांनी युक्त अशी औद्योगिक नागरी संकुले विकसित करणे. ही ठिकाणे म्हणजे बुटीबोरी (नागपूर), सिन्नर (नाशिक), नांदगावपेट (अमरावती), वाळूज-शेंद्रे (औरंगाबाद), कुशनूर (नांदेड), कागल-हातकणंगले (कोल्हापूर), महाड (रायगड), निवळी फाटा (रत्नागिरी) आणि इंदापूर (पुणे) ही होत. ही औद्योगिक नागरी संकुले साधारणपणे दोन हजार ते सात हजार हेक्टर क्षेत्राची असतील.

(२) एक खिडकी पद्धती : वरील नऊ औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये प्रत्येक ठिकाणी योग्य असे प्रशासकीय केंद्र निर्माण करणे; अशा केंद्रांमध्ये औद्योगिक घटकांच्या उभारणीमध्ये सहभागी असलेले आणि आवश्यक ते अधिकार प्रदान केलेले विविध विभागातील अधिकारी उपस्थित राहून प्रकल्पांना विशिष्ट कालमर्यादेत मंजुरी देतील.

(३) शासन अंगीकृत उपक्रमांच्या खाजगीकरणाला प्रोत्साहन देणे.

(४) मुंबई महानगर क्षेत्र औद्योगिक स्थान निश्चयन धोरण १९९३ मध्ये अशा प्रकारे सुधारणा लागू करणे की ज्यात क्षेत्र-१ मधील अनुसूची-दोन प्रवर्गात येणाऱ्या उद्योगांना त्यांच्या उत्पादन किंवा उत्पादन प्रक्रियेत विस्तार अथवा बदल करावयाचा असेल, तसेच जर त्यांना त्यासाठी अतिरिक्त बांधकामाची अथवा अतिरिक्त विजेची गरज भासणार नसेल व अशा बदलामुळे एकूण प्रदूषणाची पातळी कमी होणार असेल तर परवानगी दिली जाईल.

(५) लघु उद्योगांच्या बाबतीत (अ) सुमारे १.२५ लाख लघु उद्योजकांना उद्योग सुरु करण्यासाठी बीज भांडवल व बँक अर्थसहाय्याद्वारे मदत करणे, (ब) ब, क, ड व ड+ वर्ग क्षेत्रातील लघु उद्योगांना गहाणखतावरील मुद्रांक शुल्क व नोंदणी शुल्क यातून पूर्णपणे सूट देणे व (क) एक कोटी रुपयांहून कमी किंमतीची वापरलेली आयात यंत्रसामग्री सामूहिक प्रोत्साहन योजनेखाली लाभ मिळण्यास पात्र ठरविणे.

(६) खादी व ग्रामोद्योग आयोगाद्वारे राबविण्यात येत असलेल्या केंद्र सरकारच्या व्याजदर अनुदान योजनेत झालेल्या बदलांची अंमलबजावणी करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाचे बळकटीकरण करणे.

(७) कृषि उद्योगांच्या बाबतीत स्वतंत्र धोरण.

(८) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळामार्फत राज्याच्या किनारपट्टीवर मत्स्य उद्याने विकसित करणे ज्या मध्ये मत्स्य संवर्धनासाठी शीतगृहे, आवेष्टणे, गोदामे व पाण्याचे तलाव अशा आवश्यक सुविधा उद्योजकांना उपलब्ध करून दिल्या जातील.

महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण - १९९८

१.१३. राज्य शासनाने १५ ऑगस्ट, १९९८ रोजी महाराष्ट्राचे माहिती तंत्रज्ञान धोरण - १९९८ जाहीर केले. या धोरणाचे 'जोडणीतून सशक्तीकरण' हे घोषवाक्य असून 'केव्हाही, कसेही व कुठेही' संपर्क

(1) To develop industrial townships with excellent infrastructure at nine different locations in the State. These locations are : Butibori (Nagpur), Sinnar (Nashik), Nandgaonpeth (Amravati), Waluj-Shendre (Aurangabad), Kushnur (Nanded), Kagal-Hatkanangle (Kolhapur), Mahad (Raigad), Nivali Phata (Ratnagiri) and Indapur (Pune). The area of these industrial townships will range from two thousand hectares to seven thousand hectares.

(2) Single window system : To create a suitable administrative nucleus in each of the above nine industrial areas where officers from different departments that are involved in setting up of the industrial units and are vested with necessary powers would remain present and give time-bound clearances to projects.

(3) To encourage privatization of Government undertakings.

(4) To introduce certain modifications in industrial location policy of Mumbai Metropolitan Region (MMR), 1993 so as to allow permission to industries which fall in schedule-II category in zone-I to expand or change the product or process, provided that the industries do not require any additional electricity or built-up area for manufacturing purpose and that the overall pollution decreases as a result of such change.

(5) For small enterprises (a) to provide assistance to about 1.25 lakh small entrepreneurs through seed capital and bank finance to start ventures, (b) to exempt small scale sector in B, C, D and D+ areas from payment of stamp duty and registration fee on mortgage deeds and (c) to make imported (second hand) machinery of value less than Rs.1 crore to qualify for benefits under package scheme of incentives.

(6) To strengthen Maharashtra State Khadi and Village Industries Board to implement new changes in interest subsidy scheme of the Central Government implemented through Khadi and Village Industries Commission.

(7) An independent policy for agro industries.

(8) To develop aqua parks along the coast through MIDC where the necessary infrastructure like cold storages, packaging, warehousing and ponds for pisciculture would be provided to entrepreneurs.

Maharashtra's Information Technology Policy-1998

9.13. The State Government has declared Maharashtra's Information Technology Policy-1998 on August 15, 1998. The mission statement of this Information Technology Policy is 'Empowerment

साधण्याची क्षमता असणारी यंत्रणा निर्माण करणे हा या धोरणाचा मूलमंत्र आहे. या धोरणात राज्याचे आघाडीचे स्थान बळकट करण्याची आणि राज्यातील माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास जागतिक स्पर्धेत उतरविण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाची बांधिलकी अंतर्भूत आहे. या प्रयत्नांना दिशा देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने मनुष्यबळ विकास, पायाभूत सुविधा, माहिती तंत्रज्ञान उद्योगास प्रोत्साहन आणि जनता व शासन यांच्यातील संवाद साधण्यासंबंधीचे संगणकीकरण, अशा क्षेत्रांसाठी विविध योजना हाती घेतल्या आहेत. शासनाने राज्यातील पुणे, नवी मुंबई, ठाणे व नागपूर या विविध ठिकाणी 'इन्फोटेक पार्क' उभारण्याचे ठरविले आहे. तसेच शासनाने १९९९ हे वर्ष 'माहिती तंत्रज्ञान वर्ष' म्हणून घोषित केले आहे.

संघटित उद्योग क्षेत्रातील विकास

९.१४. उदारीकरण सुरु झाल्यापासून राज्याचा औद्योगिक विकास जलद गतीने होण्यास अगोदरच चालना मिळाली आहे. ऑगस्ट, १९९१ पासून ३१ ऑगस्ट, १९९८ पर्यंत एकूण १,२८,४२८ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे ६,९३२ नवीन औद्योगिक प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यासाठी भारत सरकारकडे नोंदविण्यात आले असून ते अंमलबजावणीच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांत आहेत. या पैकी २,५७९ प्रकल्पांमध्ये उत्पादन सुरु झाले आहे. या प्रस्तावित गुंतवणुकीतील मोठा वाटा कोकणात (४७ टक्के) आहे. त्याखालोखाल वाटा पुणे (२३ टक्के) व नाशिक (१२ टक्के) या विभागांचा आहे.

९.१५. आर्थिक उदारीकरणानंतरच्या औद्योगिक विकासाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे अनिवासी भारतीय/विदेशी थेट गुंतवणुकदारांचा सहभाग हे होय. विदेशी थेट गुंतवणूक योजनेखाली सुमारे २१,४६१ कोटी रुपये गुंतवणुकीचे १,१६६ प्रकल्प महाराष्ट्र राज्यात सुरु करण्यासाठी भारत सरकारने मंजूर केले आहेत. यापैकी २४१ प्रकल्प ऑगस्ट, १९९८ पर्यंत कार्यान्वित झाले आहेत.

लघु उद्योग क्षेत्रातील विकास

९.१६. देशाच्या आर्थिक प्रगतीत लघु उद्योग हे महत्त्वाची भूमिका बजावीत असतात व कमी भांडवली खर्चात अधिक रोजगार निर्माण करण्याचा लघु उद्योग हा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. लघु उद्योगांचा विकास वेगाने होण्यासाठी लघु उद्योगांच्या नोंदणी प्रक्रियेत राज्य शासनाने यापूर्वीच सुलभता आणली आहे व त्यासाठी लागणारे दस्तऐवज कमी करण्यात आले आहेत. केंद्र शासनाप्रमाणे राज्य शासनाने लघु उद्योग घटकांच्या धोरणात बदल केलेला आहे. या बदलाप्रमाणे लघु उद्योग घटकांकरिता गुंतवणूक मर्यादा ६० लाख रुपयांवरून ३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. छोट्या उद्योगांकरिता ही मर्यादा ५ लाख रुपयांवरून वाढवून ती २५ लाख रुपये करण्यात आली आहे. तसेच लघु उद्योगांकरिता एकत्रित कर्जमर्यादा ५० हजार रुपयांवरून २ लाख रुपयेपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या

through connectivity' and the objective is to develop a system having the capacity of 'Any time, Anyhow and Anywhere connectivity'. The policy includes Maharashtra Government's commitment to strengthen the State's leading position and to make its Information Technology industry globally competitive. To give its efforts proper thrust, the Government of Maharashtra has taken a number of policy initiatives in the areas of HRD, Infrastructure, Incentive to the Information Technology industry and computerisation of Citizen-Government interface. The Government has decided to set up 'Infotech Park' at various places in the Maharashtra State namely Pune, New Mumbai, Thane and Nagpur. Also the Government has declared 1999 year as a 'Information Technology Year'.

Developments in organised sector

9.14. The advent of liberalisation has already given an impetus to the rapid industrial development of the State. Since August, 1991 upto 31st August, 1998, new 6,932 projects involving an investment of Rs.1,28,428 crore to be taken up in Maharashtra have been registered with the Government of India, which are in different stages of implementation. Of these, 2,579 projects have started their production. Major part of this proposed investment will be in Konkan (47 per cent), followed by Pune region (23 per cent) and Nashik region (12 per cent).

9.15. The industrial development after liberalisation is also characterised by the participation of Non-Resident Indians/Foreign Direct Investors (NRIs/FDIs). Under Foreign Direct Investment Scheme, 1,166 projects with an investment of about Rs.21,461 crore have been approved by the Government of India for Maharashtra State. Of these approvals, 241 units have already been commissioned up to August, 1998.

Development in Small Scale Industries (SSI) Sector

9.16. The SSI sector plays a vital role in economic development of the country and is a valuable channel for creating low cost employment opportunities. For speedy growth of SSI, the State Government has already brought about simplifications in the SSI registration procedures and accordingly reduction in documents has been brought about. The State Government has modified the scheme of SSI unit on the lines of the Central Government. According to this, the investment limit for SSI units has been increased from Rs.60 lakh to Rs. 3 crore. For tiny sector, the investment ceiling has been increased to Rs.25 lakh from Rs.5 lakh. Composite loan limit for SSI Units has also been increased to Rs.2 lakh from Rs. 50,000. Between

कालावधीत २२,९६७ लघु उद्योग घटकांना नोंदणीपत्रे देण्यात आली. १९९७ मधील याच कालावधीतील तत्सम संख्या १७,१८७ होती. डिसेंबर, १९९८ अखेर राज्यात लघु उद्योग घटकांची एकूण संख्या २,५८,२१४ होती. या सर्व लघु उद्योग घटकांमध्ये भांडवल व कामगार अनुक्रमे ३३,७३२ कोटी रुपये व १९.३ लाख होते. मागील वर्षातील तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ११,४७१ कोटी रुपये व १८.३ लाख होती.

औद्योगिक परवाने

९.१७. १९९७ मध्ये भारत सरकारने राज्यात उद्योग स्थापन करण्याबाबत ५७ इरादा पत्रे व ९ औद्योगिक परवाने दिले. १९९८ मध्ये (ऑगस्ट, १९९८ पर्यंत) तत्सम आकडेवारी अनुक्रमे ३६ व ३ अशी होती. देण्यात आलेली इरादा पत्रे ही प्रामुख्याने वस्त्रोद्योग (९), साखर (६) आणि विद्युत उपकरणे (४) या उद्योगांकरिता होती. ज्या उद्योगांना इरादा पत्रे दिली ते उद्योग बृहन्मुंबई (मुंबई व मुंबई उपनगर जिल्हे), ठाणे, रायगड, पुणे, सोलापूर आणि कोल्हापूर या जिल्ह्यांतील आहेत. याशिवाय जानेवारी ते ऑगस्ट, १९९८ पर्यंत भारत सरकारकडे महाराष्ट्रात औद्योगिक घटकांच्या स्थापने संदर्भात उद्योजकांकडून ३५५ निवेदन पत्रे प्राप्त झाली आहेत. त्यात सेंद्रिय रसायने (१०९), विद्युत यंत्र सामग्री (७६), अभियांत्रिकी (४५), लोखंड व पोलाद (३८), वस्त्रोद्योग (३०) आणि प्लॅस्टिक (२९) हे प्रमुख उद्योग आहेत.

सामूहिक प्रोत्साहन योजना

९.१८. उद्योगांकरिता सामूहिक प्रोत्साहन योजना राज्यात १९६४ पासून राबविण्यात येत आहे. राज्यातील मागास भागात उद्योगांचा विकास घडविणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेमध्ये वेळेवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. या योजनेअंतर्गत उद्योगांना खालील सवलती दिल्या जातात. : (अ)सूट/स्थगिती/बिनव्याजी कर्ज या माध्यमाद्वारे विक्रीकरात सवलत, (ब) लघु उद्योग घटकांना प्रोत्साहनात्मक भांडवली अनुदान, (क) जकात/प्रवेश कर परतावा, (ड)विद्युत अधिभाराचा परतावा व (इ) विद्युत पुरवठ्याच्या भांडवली खर्चात सवलत. ही योजना सिकॉम मर्यादित, कोकण, विदर्भ, मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्र या विभागीय विकास महामंडळांमार्फत व जिल्हा उद्योग केंद्रांमार्फत राबविण्यात येते. १९९७-९८ मध्ये या संस्थांना राज्य शासनाकडून ६७.८३ कोटी रुपये उपलब्ध करून देण्यात आले होते. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ अखेर शासनाने या संस्थांना पात्र उद्योग घटकांना वितरण करण्यासाठी ३४.२९ कोटी रुपये उपलब्ध करून दिले.

महाराष्ट्रातील निर्यात

९.१९. राज्याच्या सर्वांगीण विकासाच्या तसेच औद्योगिक वाढीस चालना मिळण्याच्या दृष्टीने राज्य सरकारने निर्यातीवर भर दिलेला आहे.

April to December, 1998, the number of SSI registration letters issued to small scale units was 22,967 while corresponding figure for the year 1997 was 17,187. By the end of December, 1998, the total number of small scale units in the State was 2,58,214. The total capital and employment in these units was Rs.33,732 crore and 19.3 lakh respectively. The corresponding figures for the last year were Rs.11,471 crore and 18.3 lakh respectively.

Industrial Licences

9.17. During 1997, the Government of India issued 57 letters of intent and 9 industrial licences for establishing industries in the State. The corresponding figures for January to August 1998 were 36 and 3 respectively. Among the letters of intent, sizable number was for Textile (9), Sugar (6) and Electrical equipments (4). The industries to which letters of intent were issued are in Brihanmumbai (Mumbai and Mumbai Suburban districts), Thane, Raigad, Pune, Solapur, and Kolhapur districts. In addition, from January to August, 1998, the Government of India has received 355 industrial entrepreneurs' memoranda for setting up industrial units in the State. The major industries among them are Organic chemicals (109), Electrical machinery (76), Engineering (45), Iron and Steel (38), Textiles (30) and Plastic (29).

Package Scheme of Incentives

9.18. The package scheme of incentives to industries is in operation in the State since 1964 and its aim is development of industries in backward areas of the State. This scheme is modified from time to time. Under the scheme, the following incentives are given to the industries: (a) sales tax incentive by way of exemption/deferral/interest free unsecured loan, (b) special capital incentive for SSI Units, (c) refund of octroi/entry tax, (d) refund of electricity duty and (e) concession in the capital cost of power supply. The scheme is implemented through SICOM Ltd., Regional Development Corporations for Konkan, Vidarbha, Marathwada and Western Maharashtra and also through District Industries Centres. During 1997-98, an amount of Rs.67.83 crore was made available to these institutions by the State Government. During 1998-99 upto December, 1998, the amount made available by the State Government to these institutions for disbursement to eligible units was Rs. 34.29 crore.

Exports from Maharashtra

9.19. The State Government emphasised the role of exports in promotion of industrial growth and all round development of the State. The main products

राज्यातून निर्यात होणारी प्रमुख उत्पादने वस्त्र, तयार कपडे, अभियांत्रिकी वस्तू, दागदागिने, औषधी द्रव्ये, प्लास्टिक व प्लास्टिकच्या वस्तू ही आहेत. राज्य तसेच भारतातील मागील तीन वर्षांत झालेल्या निर्यातीबाबतचा तपशील तक्ता क्रमांक ९.३ मध्ये दिला आहे.

exported from the State are textiles, readymade garments, engineering items, gems and jewellery, drugs and pharmaceuticals, plastic and plastic items. Last three years exports from the State as well as India are given in Table No. 9.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.3
महाराष्ट्र व भारतातील निर्यात
Exports from Maharashtra and India

(रूपये कोटीत/Rs.in crore)

वर्ष (1)	भारत India (2)	महाराष्ट्र Maharashtra (3)	Year (1)
१९९५-९६	1,06,464	35,561	1995-96
१९९६-९७	1,17,525	41,357	1996-97
१९९७-९८	1,41,030	43,884	1997-98

सहकारी औद्योगिक वसाहती

९.२०. राज्य शासनाने महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या क्षेत्रांत्यतिरिक्त सहकारी तत्वावर इतर औद्योगिक वसाहतींचा विकास करण्याचा कार्यक्रम हाती घेतला आहे. डिसेंबर, १९९८ अखेर राज्यात सहकारी तत्वावर १३० औद्योगिक वसाहती नोंदणीकृत झाल्या आहेत. ह्या १३० औद्योगिक वसाहतीपैकी ८० वसाहती कार्यान्वित असून उर्वरित ५० वसाहती अजून कार्यान्वित व्हावयाच्या आहेत. आतापर्यंत ८८ वसाहतींना राज्य शासनाकडून या योजनेअंतर्गत आर्थिक सहाय्य देण्यात आले आहे. डिसेंबर, १९९८ अखेर ६,८४० गाळे बांधण्यात आले होते आणि ५,९८० घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. डिसेंबर, १९९८ अखेर राज्य शासनाचे एकूण समभाग भांडवल रु.९.६८ कोटी रूपये होते. राज्याच्या 'उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक नवीन धोरण, १९९५' नुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींसाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियमाखाली भूसंपादन करण्याचा प्रस्ताव आहे. तसेच छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचा कार्यक्रमही सहकारी औद्योगिक चळवळीद्वारे राबविण्याचा प्रस्ताव आहे. या धोरणानुसार सहकारी औद्योगिक वसाहतींना योजनाबद्ध आखणी व पाण्याच्या स्रोताबाबत मार्गदर्शन करणे, इत्यादी बाबतीत महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ सहाय्य करील.

उद्योगांना सहाय्य

९.२१. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी आणि राज्याच्या कमी विकसित भागात उद्योग पसरविण्यासाठी उद्योगांना आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा व आर्थिक प्रोत्साहन उपलब्ध करून देण्याचे धोरण राज्य शासनाने पुढे चालू ठेवले आहे. सिकॉम मर्यादित, महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळ इत्यादी संस्थांमार्फत राज्य शासन हे उद्दिष्ट साध्य करित असते. वरील राज्यस्तरीय संस्थांत्यतिरिक्त केंद्रीय वित्तीय संस्था, उदा. भारतीय औद्योगिक विकास बँक (आय. डी. बी.

Co-operative Industrial Estate

9.20. Other than MIDC areas, the State Government has undertaken a programme of developing industrial estates on co-operative basis. Upto December, 1998, 130 co-operative industrial estates have been registered in the State. Out of these 130 industrial estates, 80 estates are working and the remaining 50 estates are yet to be started. So far 88 estates are financially assisted under this scheme. By the end of December, 1998, 6,840 sheds were constructed and 5,980 units had gone into production. The total share capital from the State Government was Rs.9.68 crore at the end of December, 1998. The 'New Industry, Trade and Commerce Policy 1995' of the State Government envisages to use the Maharashtra Industrial Development Act to acquire necessary land for co-operative industrial estates. The programme of mini-industrial areas is also proposed to be executed through co-operative industrial movement. The policy envisages MIDC's help to co-operative estates in the form of technical inputs like preparation of schematic layouts, advice on water source, etc.

Assistance to industries

9.21. The State Government has continued the policy of promoting industrial growth and dispersal of industries to the underdeveloped areas in the State through creation of necessary infrastructure and providing financial incentives. The State Government achieves its objectives through institutions such as SICOM Ltd., Maharashtra State Finance Corporation (MSFC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC) etc. In addition to the above State level

आय.), भारतीय औद्योगिक पतपुरवठा व गुंतवणूक महामंडळ (आय.सी.आय.सी.आय.), इत्यादी संस्थासुद्धा राज्यातील उद्योगांना वित्तीय सहाय्य करतात. या संस्थांकडून राज्यातील उद्योगांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील पुढील परिच्छेदात थोडक्यात दिला आहे.

राज्यस्तरीय संस्था

सिकॉम मर्यादित

९.२२. महाराष्ट्राच्या कमी विकसित भागाचा औद्योगिक विकास होण्यास उत्तेजन व सक्रिय प्रोत्साहन देणे आणि उद्योजकांनी कमी विकसित भागांची निवड करावी यासाठी त्यांना उद्युक्त करणे हा सिकॉमचा उद्देश आहे. राज्यातील अशा भागात उद्योगधंदे उभारण्यासाठी सिकॉम उद्योजकांना वित्तीय, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते.

९.२३. १९९७-९८ या वित्तीय वर्षात सिकॉमने राज्यातील विविध प्रकल्पांना एकूण २८६ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे मंजूर केली व एकूण १७३ कोटी रुपयांचे वाटप केले. या आधीच्या वित्तीय वर्षासाठी तत्सम रकमा अनुक्रमे १७२ कोटी रुपये व १८३ कोटी रुपये होत्या.

९.२४. सिकॉमने १९९७-९८ मध्ये प्रोत्साहनात्मक व आर्थिक सहाय्याद्वारे २०० नवीन उद्योजकांकडून राज्यात प्रकल्प उभारण्याबाबत निश्चित आश्वासने मिळविली आहेत. या प्रकल्पातील एकूण भांडवली गुंतवणूक ३.५६७ कोटी रुपये आहे व या प्रकल्पांद्वारे २५,५०० पेक्षा जास्त लोकांना प्रत्यक्ष रोजगार मिळेल.

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ

९.२५. राज्यातील औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक गतिमान होण्यासाठी राज्य शासन खालील महत्त्वाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे करित आहे.

- (१) राज्यात ६३ विकास केंद्रांची स्थापना.
- (२) राज्यातील सर्व तालुक्यात छोट्या औद्योगिक क्षेत्रांची स्थापना.
- (३) केंद्र शासनाच्या ५ विकास केंद्रांची स्थापना.
- (४) राज्याच्या 'उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विषयक धोरण १९९५' मध्ये घोषित करण्यात आलेल्या ९ ठिकाणी 'पंचतारांकित' औद्योगिक क्षेत्रांची उभारणी.

९.२६. राज्यातील उद्योगांची वाढ व विकास शीघ्र व सुनियोजित पद्धतीने होण्याकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळातर्फे उद्योजकांना विकसित भूखंड, तसेच आवश्यक त्या पायाभूत सुविधा, उदा. अंतर्गत

organisations, central financing agencies such as Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Credit and Investment Corporation of India (ICICI), etc. also extend financial assistance to the industries in the State. The details of assistance rendered by these agencies to the industries in the State are presented in brief in the following paragraphs.

State Level Institutions SICOM Limited

9.22. The objective of SICOM is to encourage and actively promote industrial development of the underdeveloped areas of Maharashtra State and to influence the locational decisions to be taken by entrepreneurs in favour of such underdeveloped areas. SICOM offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs to set up industries in these areas of the State.

9.23. During the financial year 1997-98, the total amount of long-term loans sanctioned by SICOM for various projects was Rs.286 crore and the total amount of disbursements was Rs.173 crore. The corresponding figures for the earlier financial year were Rs.172 crore and Rs.183 crore respectively.

9.24. During the year 1997-98, SICOM, through its promotional and financial assistance, secured commitments from 200 new entrepreneurs, for industrial projects to be set up in the State. These projects involved the total capital investments of Rs.3,567 crore and will provide direct job opportunities to more than 25,500 persons.

Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC)

9.25. To accelerate the process of industrialisation in the State, the State Government is implementing following important programmes through MIDC.

- (1) Establishment of 63 Growth Centres covering entire State.
- (2) Establishment of Mini-Industrial Areas to cover all the talukas in the State.
- (3) Establishment of 5 Central Government Growth Centres.
- (4) Setting-up of 'Five Starred' Industrial Areas at 9 centres as declared in the 'Industry, Trade and Commerce Policy, 1995' of the State.

9.26. The MIDC provides to entrepreneurs developed plots with necessary infrastructural facilities like internal roads, water, electricity and other internal services in the industrial areas to promote

रस्ते, पाणी, वीज व इतर अंतर्गत सेवा उपलब्ध करून देण्यात येतात. निवडक औद्योगिक क्षेत्रात महामंडळाने गाळे देखील बांधले आहेत. महामंडळाकडे मार्च, १९९८ अखेर २७१ औद्योगिक क्षेत्रांच्या विकासाचे काम सोपविण्यात आले होते. या २७१ औद्योगिक क्षेत्रांपैकी, ९२ मोठी क्षेत्रे, ६८ विकास केंद्रे (६३ राज्य शासनाची व ५ केंद्र सरकारची) व १११ छोटी औद्योगिक क्षेत्रे होती. महामंडळाचे एकूण नियोजित क्षेत्र ८९.६० हजार हेक्टर इतके असून त्यापैकी ४७.०० हजार हेक्टर क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात आहे. वाटप करण्यात आलेल्या भूखंडांचे क्षेत्र १६.७६ हजार हेक्टर होते. महामंडळाची एकूण पाणी पुरवठा क्षमता प्रतिदिन १,८९८ दशलक्ष लिटर होती. महामंडळाने १९९६-९७ व १९९७-९८ या वर्षात केलेल्या कार्याची माहिती तक्ता क्रमांक ९.४ मध्ये दर्शविली आहे.

rapid, orderly growth and development of industries in the State. The MIDC has also constructed sheds in selected industrial areas. The number of areas entrusted for development to the MIDC was 271 at the end of March, 1998. Of these 271 industrial areas, 92 were large, 68 were growth centres (63 of the State Government and 5 of the Central Government) and 111 were mini-industrial areas. The total planned area of MIDC is 89.60 thousand hectares of which 47.00 thousand hectares area is in its possession. The area of allotted plots was 16.76 thousand hectares. The total water supply capacity of MIDC was 1,898 million litres per day. The performance of MIDC in 1996-97 and 1997-98 is given in Table No.9.4.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.4

महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाचे कार्य

Performance of Maharashtra Industrial Development Corporation

बाब	केलेले कार्य		१९९७-९८ च्या अखेरीस एकत्रित Cumulative as at the end of 1997-98	Item
	Performance during 1996-97	1997-98		
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
तयार केलेले भूखंड	1,747	2,935	46,214	Plots carved out
वाटप केलेले भूखंड	2,218	2,254	39,683	Plots allotted
बांधलेले गाळे	25	10	3,891	Sheds constructed
वाटप केलेले गाळे	74	20	3,653	Sheds allotted
उत्पादन सुरु केलेले घटक (नवीन)	1,161	1,133	19,785	Units in production (new)
उभारणी चालू असलेले घटक	291	581	4,094	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल (कोटी रुपये)	10,571	3,583	24,516	Total investment in units (Rs. crore)

महाराष्ट्र लघुउद्योग विकास महामंडळ

९.२७. राज्यातील लघु उद्योगांच्या विकासास सहाय्य करण्याच्या उद्देशाने राज्यात १९६२ साली महाराष्ट्र लघु उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. महामंडळाच्या कार्यामध्ये राज्यातील लघु उद्योगांना लागणारा कच्चा माल प्राप्त करून त्याचे त्यांना वितरण करणे, तयार मालाच्या विक्रीकरिता सहाय्य देणे आणि आवश्यकता भासेल तेथे मालाच्या साठवणीकरिता व हाताळणीकरिता गोदामाची व्यवस्था करणे, या कार्याचा समावेश होतो. महामंडळाच्या १९९६-९७ मधील २०३.५४ कोटी रुपये या उलाढालीत १९९७-९८ मध्ये १.९ टक्के घट होऊन ती १९९.६३ कोटी रुपये झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत महामंडळाची एकूण उलाढाल १२९.६९ कोटी रुपयांची झाली. त्यापैकी ४२.३५ कोटी रुपयांची उलाढाल कच्च्या मालाच्या खरेदी व विक्री आणि ८५.१९ कोटी रुपये उलाढाल लघु उद्योग घटकांच्या तयार मालाच्या विक्री संबंधातील होती.

Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC)

9.27. The MSSIDC was incorporated in 1962 with the objective of assisting the development of small scale industries in the State. MSSIDC's activities cover procurement and distribution of raw materials required by small scale industries, assistance in marketing their products and making available facilities for warehousing and handling of material to them wherever required. The total turnover of the MSSIDC was Rs.199.63 crore in 1997-98, 1.9 per cent less than Rs.203.54 crore in 1996-97. During April-December, 1998, its total turnover was Rs.129.69 crore, of which Rs.42.35 crore was through procurement and sale of raw materials and Rs.85.19 crore related to marketing of the products of SSI units.

महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ

९.२८. मुंबई खादी आणि ग्रामोद्योग अधिनियम, १९६० नुसार राज्य शासनाने महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळ स्थापन केले. या अधिनियमान्वये राज्यातील खादी आणि ग्रामोद्योगातील उपक्रमांचे संघटन, विकास आणि विस्तार करणे ही मंडळाची मुख्य कार्ये आहेत. हे करण्यासाठी व्यक्ती, नोंदणीकृत संस्था व सहकारी संस्थांना आर्थिक सहाय्याचे वाटप करणे, लाभार्थींना तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण देणे, तसेच ग्रामोद्योगांच्या उत्पादनांच्या विक्रीची व्यवस्था करणे, इत्यादी कामे मंडळाकडून केली जातात.

९.२९. खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला वित्तपुरवठा करण्यासाठी विविध संस्थांनी १९९६-९७, १९९७-९८ व १९९८-९९ (अपेक्षित) मध्ये उपलब्ध करून दिलेल्या निधीचा तपशील तक्ता क्रमांक ९.५ मध्ये दिला आहे.

Maharashtra State Khadi and Village Industries Board (MSKVIB)

9.28. The State Government constituted this Board under the Bombay Khadi and Village Industries Act, 1960. As per this Act, the main functions of the Board are to organise, develop and expand activities of Khadi and Village Industries (KVI) in the State. To achieve these, the Board undertakes functions such as distribution of financial assistance to individuals, registered institutions and co-operatives, providing technical guidance and training to beneficiaries and making arrangements in marketing of products of village industries, etc.

9.29. The details of funds made available by various agencies for financial assistance to KVI sector during 1996-97, 1997-98 and 1998-99 (expected) are given in Table No.9.5.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.5

खादी व ग्रामोद्योगासाठी उपलब्ध करून दिलेला निधी (कर्ज व अनुदान) Funds made available to Khadi and Village Industries Sector (Loans and Grants)

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

संस्था	वर्ष/Year 1996-97			वर्ष/Year 1997-98			वर्ष/Year 1998-99 (अपेक्षित)/(Expected)			Agency
	कर्ज Loans	अनुदान Grants	एकूण Total	कर्ज Loans	अनुदान Grants	एकूण Total	कर्ज Loans	अनुदान Grants	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
खादी व ग्रामोद्योग आयोग	501.27	-	501.27	742.12	-	742.12	2,552.79	-	2,552.79	Khadi & Village Industries Commission
राष्ट्रीयीकृत बँका, सहकारी बँका व इतर वित्तीय संस्था	3,121.55	-	3,121.55	509.46	-	509.46	587.18	-	587.18	Nationalised Banks, Co-op. Banks and other financial institutions
राज्य शासन	-	1,021.12	1,021.12	-	1,272.55	1,272.55	-	726.45	726.45	State Government
एकूण	3,622.82	1,021.12	4,643.94	1,251.58	1,272.55	2,524.13	3,139.97	726.45	3,866.42	Total

९.३०. खादी व ग्रामोद्योग मंडळ, खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राला कारागिरांकरिता रोजगार हमी योजना व इतर सर्वसाधारण अनुदान या अंतर्गत सहाय्य करते. खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्रात एकूण १०८ प्रकारच्या उद्योगांचा समावेश करण्यात आला आहे. कारागिर रोजगार हमी योजनेअंतर्गत १९९७-९८ या वर्षात ३.३८ लाख कारागिरांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्यात आली. १९९६-९७ या वर्षाकरिता तत्सम संख्या ३.२७ लाख होती. १९९८-९९ या वर्षात राज्यात ३.५५ लाख कारागिरांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देण्यात येईल असे अपेक्षित आहे. राज्यातील पश्चिम घाट क्षेत्रात मधुमक्षिका पालनाची विशेष योजनासुद्धा मंडळ राबवित आहे. या योजनेअंतर्गत १९९७-९८ अखेरपर्यंत

9.30. The Board assists the KVI sector under Artisan Employment Guarantee Scheme and other normal assistance. A total of 108 category of industries come in the purview of the KVI sector. Under Artisan Employment Guarantee Scheme, during 1997-98, employment opportunities were provided to 3.38 lakh artisans in the State. The corresponding figure for 1996-97 was 3.27 lakh. It is also expected that during the year 1998-99, employment opportunities will be provided to 3.55 lakh artisans in the State. The Board is also implementing a special scheme of bee-keeping in the Western Ghat Region of the State. Under the scheme, till the end of 1997-98, the Board had

२,४२८ लाभार्थ्यांना २१,०८९ मधुमक्षिका पेट्यांचे वाटप मंडळाने केले. त्यापैकी १२,८७४ पेट्यांद्वारे १९९७-९८ मध्ये १४.८३ लाख रुपये किंमतीचे २४,७१७ किलो मधाचे उत्पादन झाले. या मधाची विक्री करून मंडळास २४.७१ लाख रुपये प्राप्त झाले. मंडळाचे खादी व ग्रामोद्योग क्षेत्राकरिता सर्व कार्यक्रमांतर्गत एकत्रित भौतिक साध्य खालील तक्ता क्रमांक ९.६ मध्ये दिले आहे.

distributed 21,089 bee-boxes to 2,428 bee-keepers. Out of these, 12,874 bee-boxes produced 24,717 kgs. of honey worth Rs.14.83 lakh during the year 1997-98. By selling this honey, the Board received Rs.24.71 lakh. The physical achievements for entire KVI sector under all programmes of the Board are given in Table No.9.6.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.6

महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाद्वारे कार्यान्वित कार्यक्रमांचे भौतिक साध्य
Physical Achievements of the programmes implemented by MSKVIB.

वर्ष (1)	सहाय्यित घटकांमध्ये झालेल्या उत्पादनाचे मूल्य (रुपये कोटीत) Value of production recorded in assisted units (Rs. in crore) (2)	पुरविलेला रोजगार (व्यक्ती संख्या लाखात) Employment provided (persons in lakh) (3)	Year (1)
१९९६-९७	706.88	4.50	1996-97
१९९७-९८	792.76	4.65	1997-98
१९९८-९९ (अंदाजित)	858.81	4.70	1998-99(Estimated)

महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

९.३१. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ ही संपूर्णतः राज्य शासनाच्या मालकीची संस्था आहे. हे महामंडळ शासनाने ताब्यात घेतलेल्या ९ कापड गिरण्यांचे व्यवस्थापन करते. १९९७-९८ मध्ये महामंडळाच्या ताब्यातील सर्व गिरण्यांत मिळून सुमारे १३ हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांमध्ये २.०५ लाख चात्या होत्या व ३.२ हजार माग होते. महामंडळ व्यवस्थापनांतर्गत गिरण्यांची १९९७-९८ मधील एकत्रित उलाढाल १६३.६१ कोटी रुपये होती. १९९६-९७ मधील एकत्रित उलाढाल १६०.०७ कोटी रुपये होती. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९८ या कालावधीत महामंडळाच्या उत्पादित मालाचे मूल्य (अस्थायी) १११.५२ कोटी रुपये होते, तर आधीच्या वर्षी याच कालावधीतील ते १२४.२० कोटी रुपये होते.

वित्तीय सहाय्य

राज्यस्तरीय व केंद्रस्तरीय संस्था

९.३२. महाराष्ट्रातील उद्योगांना राज्यस्तरीय तसेच केंद्रस्तरीय वित्तीय संस्थांकडूनही वित्तीय सहाय्य देण्यात येते. या संस्थांनी १९८०-८१ ते १९९७-९८ पर्यंत महाराष्ट्रातील उद्योगांना मंजूर केलेल्या व वाटप केलेल्या वित्तीय सहाय्याचा तपशील भाग-२ मधील तक्ता क्रमांक ३७ मध्ये दिला आहे. १९९७-९८ मध्ये या सर्व संस्थांनी मिळून एकूण १७,४९२ कोटी रुपयांचे वित्तीय सहाय्य मंजूर केले, तर ११,१५२ कोटी रुपयांचे वाटप केले. यापैकी भारतीय औद्योगिक पतपुरवठा व गुंतवणूक महामंडळ,

Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

9.31. The MSTC is fully owned by the State Government. The MSTC manages nine textile mills in the State taken over by it. In 1997-98, the labour complement of the MSTC group of mills taken together was about 13 thousand. The MSTC group of mills together had 2.05 lakh spindles and 3.2 thousand looms. The turnover of MSTC group of mills together during the year 1997-98 was Rs.163.61 crore. The turnover during 1996-97 was Rs.160.07 crore. Its production value (provisional) during April-December, 1998, was Rs.111.52 crore as against Rs.124.20 crore for the corresponding period of the previous year.

Financial Assistance

State Level and Central Level Institutions

9.32. The industries in Maharashtra are given financial assistance by the State level as well as Central level financial institutions. The details of financial assistance sanctioned and disbursed by these institutions to the industries in Maharashtra from 1980-81 to 1997-98 are given in the Table No.37 of part II. During the year 1997-98, these institutions sanctioned Rs.17,492 crore, whereas disbursed Rs.11,152 crore to the industries in Maharashtra. The sizable share of finance was provided by Industrial Credit and Investment

भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय जीवन विमा निगम व भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ या संस्थांचा मोठा वाटा होता.

रेशीम उद्योग

९.३३. रेशीम उद्योगाची ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करण्याची व जलद विकास करण्याची क्षमता विचारात घेऊन राज्य सरकारने १ सप्टेंबर, १९९७ रोजी रेशीम उद्योगाकरिता वेगळ्या संचालनालयाची स्थापना केली. १९९६-९७, १९९७-९८ व १९९८-९९ (नोव्हेंबर, १९९८ पर्यंत) या वर्षामधील रेशीम उद्योगाच्या कार्याची माहिती तक्ता क्रमांक ९.७ मध्ये दिली आहे.

Corporation of India, Industrial Development Bank of India, Life Insurance Corporation of India and Industrial Finance Corporation of India.

Sericulture Industry

9.33. Taking into consideration the capacity of Sericulture Industry to generate large employment in the rural areas and its fast development, the State Government set up a separate Directorate for Sericulture Industry from 1st September, 1997. The performance of Sericulture Industry in 1996-97, 1997-98 and 1998-99 (upto November, 1998) is given in Table No.9.7.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.7
रेशीम उद्योगाचे कार्य
Performance of Sericulture Industry

बाब	कार्य Performance during			Item
	1996-97	1997-98	1998-99 नोव्हेंबर, ९८ पर्यंत (Upto November,98)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
तुतीच्या लागवडीखालील क्षेत्र (हेक्टरमध्ये)	612.9	714.9	1,078.9	Area of Mulberry plantation(in Hectare)
रोगमुक्त अंडीपुंजाचे वाटप (लाखात)	4.31	5.53	3.70	Disease free logging supply (in lakh)
कोशांचे उत्पादन (टनात)	121.0	161.0	78.0	Production of Cocoons (in tonne)
रेशीम उत्पादन (टनात)	2.5	4.1	3.3	Production of silk(in tonne)
एकूण रोजगार (संख्या)	7,650	9,225	13,720	Total employment (in No.)

खनिजे

९.३४. राज्यात खनिज उत्पादनक्षम असणारे क्षेत्र ५८ हजार चौरस कि. मी. (राज्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या १९ टक्के) आहे. हे क्षेत्र प्रामुख्याने भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सातारा, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व ठाणे या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे. राज्यात असणारे महत्त्वाचे खनिजसाठे कोळसा, चुनखडी, बॉक्साईट, कच्चे मँगनीज, लॅटेराईट, सिलिका सॅंड, कच्चे लोखंड व डोलोमाईट हे आहेत.

९.३५. १९९७-९८ मध्ये कोळसा, सिलिका सॅंड, बॉक्साईट व लॅटेराईट यांचे उत्पादन अनुक्रमे २६५.०८ लाख टन, १.३१ लाख टन, ८.२३ लाख टन व २.९६ लाख टन होते आणि ते मागील वर्षाच्या तत्सम उत्पादनांपेक्षा अनुक्रमे ६.६ टक्क्यांनी, १३.० टक्क्यांनी, १४.० टक्क्यांनी व २२.३ टक्क्यांनी अधिक होते. तथापि १९९७-९८ मधील कच्चे लोखंड,

Minerals

9.34. The potential mineral bearing area in the State is about 58 thousand sq.km. (i.e.about 19 per cent of the total geographical area of the State) which is mainly concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Nagpur, Yavatmal, Kolhapur, Satara, Raigad, Ratnagiri, Sindhudurg and Thane. The important mineral deposits in the State are coal, limestone, bauxite, manganese ore, laterite, silica sand, iron ore and dolomite.

9.35. During 1997-98, the production of coal, silica sand, bauxite and laterite was 265.08 lakh tonnes, 1.31 lakh tonnes, 8.23 lakh tonnes and 2.96 lakh tonnes respectively and it was higher by 6.6 per cent, 13.0 per cent, 14.0 per cent and 22.3 per cent respectively over that in the previous year. How-

डोलोमाईट, चुनखडी व कच्चे मॅंगनीज यांचे उत्पादन मागील वर्षातील उत्पादनांपेक्षा अनुक्रमे ४५.१ टक्क्यांनी, १६.३ टक्क्यांनी, ७.८ टक्क्यांनी व २.६ टक्क्यांनी कमी होते.

९.३६. १९९७-९८ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या खनिजांचे मूल्य २,०३३ कोटी रुपये होते तर १९९६-९७ मध्ये काढण्यात आलेल्या खनिजांचे मूल्य १,९१५ कोटी रुपये होते. १९९७-९८ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या खनिजांच्या एकूण मूल्यांपैकी ९५ टक्के वाटा (१,९२९ कोटी रुपये) केवळ कोळसाचा होता.

ever, the production of iron ore, dolomite, limestone and manganese ore during 1997-98 were less by 45.1 per cent, 16.3 per cent, 7.8 per cent and 2.6 per cent respectively than that in the previous year.

9.36. The value of minerals extracted in 1997-98 in the State was Rs.2,033 crore as against Rs.1,915 crore in 1996-97. Coal alone accounted for 95 per cent (Rs.1,929 crore) of the total value of minerals extracted in 1997-98.

रस्ते

१०.१. राज्यातील रस्त्यांची एकूण लांबी मार्च, १९९८ अखेर २.३६ लाख कि.मी. होती. त्यापैकी सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांकडून देखभाल करण्यात येणाऱ्या रस्त्यांची लांबी अनुक्रमे २६.२७ टक्के आणि ५४.६६ टक्के होती. उर्वरित म्हणजे १९.०७ टक्के लांबीच्या रस्त्यांची देखभाल महानगरपालिका, नगरपरिषदा, वन विभाग व पाटबंधारे विभाग इत्यादींकडून करण्यात येत होती.

१०.२. सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांची एकत्रित लांबी मार्च, १९९८ अखेर १.९१ लाख कि.मी. होती. या रस्त्यांच्या लांबीचे (१.९१ लाख कि.मी.) रस्त्यांच्या प्रकारानुसार म्हणजे राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते आणि ग्रामीण रस्ते यानुसार वर्गीकरण खालील तक्ता क्र. १०.१ मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

Roads

10.1. The total road length in the State as at the end of March, 1998 was 2.36 lakh km. Of the total road length in the State, the road length maintained by the Public Works Department (PWD) and that by the Zilla Parishads (ZP) was 26.27 per cent and 54.66 per cent respectively and the rest i.e. 19.07 per cent was maintained by other agencies, viz. Municipal Councils, Municipal Corporations, Forest Department, Irrigation Department, etc.

10.2. The Road length maintained by the PWD and ZPs together was 1.91 lakh km. as at the end of March, 1998. The Classification of this road length (1.91 lakh km.) according to category of roads viz. National highways, State highways, Major district roads, Other district roads and Village roads is presented in the Table No. 10.1 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.1

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदा यांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची प्रकारानुसार लांबी
Road length maintained by the Public Works Department and Zilla Parishads by Category of Roads
(किलोमीटर मध्ये/In Km.)

रस्त्याचा प्रकार (1)	रस्त्यांची लांबी Road length		मार्च, १९९८ अखेर मार्च, १९९७ अखेरच्या तुलनेत झालेली वाढ (टक्के) Percentage increase 31st March, 1998 over 31st March, 1997 (4)	Category of Road (1)
	३१ मार्च रोजी/ As on 31st March			
	१९९७ (2)	१९९८ (अस्थायी) (Provisional) (3)		
राष्ट्रीय महामार्ग	2,958	2,972	0.47	National highways
राज्य महामार्ग	32,359	32,380	0.06	State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	41,081	41,166	0.21	Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	41,043	41,701	1.60	Other district roads
ग्रामीण रस्ते	70,134	72,834	3.85	Village roads
एकूण . .	1,87,575	1,91,053	1.85	Total

१०.३. १९९७-९८ या वर्षाअखेरीस राष्ट्रीय महामार्ग, राज्य महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांच्या लांबीत आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ०.४७ टक्के, ०.०६ टक्के, ०.२१ टक्के, १.६० टक्के व ३.८५ टक्के इतकी वाढ झाली. रस्त्यांच्या एकूण (१.९१ लाख कि.मी.) लांबीपैकी पृष्ठांकित आणि अपृष्ठांकित रस्त्यांची लांबी अनुक्रमे ८४.७७ टक्के व १५.२३ टक्के होती.

10.3. By the end of 1997-98, the length of National highways, State highways, Major district roads, Other district roads and Village roads increased by 0.47 per cent, 0.06 per cent, 0.21 per cent 1.60 per cent and 3.85 per cent respectively. Of the total road length (1.91 lakh km.), the surfaced and unsurfaced road length was 84.77 per cent and 15.23 per cent respectively.

१०.४. राज्यात मार्च, १९९८ अखेरीस ३०,०५३ गावे बारमाही रस्त्यांनी व ६,२६८ गावे हंगामी रस्त्यांनी जोडलेली होती.

१०.५. अखिल भारतीय स्तरावरील अलिकडील म्हणजे ३१ मार्च, १९९५ च्या आकडेवारीनुसार महाराष्ट्रात दर १०० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ७३ कि.मी. होती, तर अखिल भारतासाठी ती ६७ कि.मी. होती.

महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (मर्यादित)

१०.६. रस्ते विकासाच्या कार्यक्रमासाठी लागणाऱ्या निधीची कमतरता विचारात घेऊन रस्ते विकासाच्या काही महत्त्वपूर्ण योजना खाजगी उद्योजकांच्या सहभागाने राबविण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाने जुलै, १९९६ मध्ये घेतला. रस्ते विकासाचे प्रकल्प खाजगी गुंतवणुकीतून पूर्ण करून घेणे व ही गुंतवणूक नंतर पथकराद्वारे सव्याज वसूल करण्याची त्या खाजगी उद्योजकास मुभा देणे, ही खाजगीकरणाची संकल्पना आहे. यासाठी महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ (म.रा.र.वि.म.) या महामंडळाची स्थापना करण्यात आली असून त्यामार्फत खाजगीकरणाच्या माध्यमातून करावयाच्या सर्व रस्ते विकासाच्या कामांचे नियंत्रण करण्यात येईल. या महामंडळाने खालील महत्वाची कामे हाती घेतली आहेत.

मुंबई-पुणे नविन द्रुतगती महामार्ग

१०.६.१. मुंबई-पुणे नवीन द्रुतगती महामार्ग बांधण्याचे काम महाराष्ट्र शासनाने मार्च, १९९७ मध्ये म.रा.र.वि.महामंडळाकडे सोपविले असून महामंडळास ३० वर्षांपर्यंत पथकर गोळा करण्यास परवानगी दिली आहे. मुंबई-पुणे नवीन द्रुतगती महामार्ग बांधण्याचा अंदाजित खर्च १,६५० कोटी रुपये इतका आहे. हा द्रुतगती महामार्ग आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा असेल. हा महामार्ग बांधण्याचे काम सुरु झाले असून त्यावर २५ डिसेंबर, १९९८ पर्यंत ३८६.५१ कोटी रुपये इतका खर्च झाला आहे. सदर द्रुतगती महामार्गाचे काम मार्च, २००० अखेर पूर्ण होण्याचे अपेक्षित आहे.

मुंबईतील उड्डाणपूल

१०.६.२. मुंबई महानगर क्षेत्रात झालेली वाहतुकीची वाढ लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने १,५५० कोटी रुपये खर्चाचे ५० उड्डाणपूल बांधण्याचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प हाती घेतला आहे. सदर प्रकल्प म.रा.र.वि. महामंडळास हस्तांतरित करण्यात आला आहे. ५० उड्डाण-पूलांपैकी ३६ उड्डाणपूल सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या (सा.बां.वि.) अखत्यारितील रस्त्यावर आहेत व १४ उड्डाणपूल बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या अखत्यारीतील रस्त्यावर आहेत. सा.बां.विभागाच्या अखत्यारितील रस्त्यावरील ३६ उड्डाणपूलांपैकी २९ उड्डाणपूलांची बांधकाम सुरु झाले असून त्यावर डिसेंबर, १९९८ पर्यंत ४३८.५२ कोटी रुपये इतका खर्च झाला आहे.

10.4. As at the end of March, 1998, the number of villages connected by all weather roads and those by fair weather roads in State were 30,053 and 6,268 respectively.

10.5. As per the latest available data for the all-India, as on 31st March, 1995, the road length per 100 sq.km. of geographical area in Maharashtra was 73 km. as compared with 67 km. for All-India.

Maharashtra State Road Development Corporation (Limited)

10.6. Taking into consideration the inadequacy of funds for road development programmes, the Government of Maharashtra has taken a decision in July, 1996 to implement some important schemes of road development through participation of the private entrepreneurs. This privatisation envisages concept of getting road development achieved through private investments and then to allow private entrepreneurs to recover their investments with interest by way of charging the toll. Maharashtra State Road Development Corporation Ltd. (M.S.R.D.C.) has been established for this purpose and road development through privatisation will be controlled by this Corporation. The major works undertaken by MSRDC are as follows.

Mumbai - Pune New Express Highway

10.6.1. The Government of Maharashtra has assigned the work of construction of Mumbai - Pune New Express Highway to M.S.R.D.C. in March, 1997, with a permission to collect toll upto 30 years. The estimated cost of construction of Mumbai - Pune New Express Highway is of Rs.1,650 crore. This express highway will be of international standard. The construction work has already been started and upto 25th December, 1998 an amount of Rs.386.51 crore has been spent. It is expected that, the work of Mumbai - Pune New Express Highway will be completed by March, 2000.

Fly-overs in Mumbai

10.6.2. Considering increase in the traffic in Mumbai Metropolitan Area, the Government of Maharashtra has undertaken an ambitious project to construct 50 fly-overs costing Rs.1,550 crore. This project has been handed over to MSRDC. Out of 50 fly-overs, 36 fly overs are on roads under the jurisdiction of Public Works Department (PWD) and 14 fly-overs are on roads under the jurisdiction of Brihanmumbai Municipal Corporation. Out of 36 fly overs on roads under the jurisdiction of PWD, the work of 29 fly overs has been already started and upto December, 1998 an amount of Rs.438.52 crore has been spent.

रेल्वे उड्डाणपूल

१०.६.३ रेल्वे फाटकाच्या ठिकाणी वाहतूक सुरळीतपणे होण्यासाठी, म.रा.र.वि.महामंडळाने २९ रेल्वे उड्डाणपूल बांधण्याचा प्रकल्प हाती घेतला असून त्याचा अंदाजे खर्च ३०० कोटी रुपये इतका आहे. या २९ उड्डाणपूलांपैकी, १२ उड्डाणपूलांचे बांधकाम सुरु झाले असून त्यावर फेब्रुवारी, १९९९ अखेरपर्यंत १४.५० कोटी रुपये इतका खर्च झाला आहे.

मोटार वाहने

१०.७. राज्यातील वापरात असलेल्या मोटार वाहनांची संख्या १ जानेवारी, १९९९ रोजी ५४.०१ लाख होती. १ जानेवारी, १९९८ च्या तुलनेत (४८.९५ लाख) ती १०.३४ टक्क्यांनी अधिक होती. १ जानेवारी, १९९९ रोजी राज्यात वापरात असलेल्या मोटार वाहनांपैकी ६५.५१ टक्के दुचाकी (मोटार सायकल, स्कूटर्स आणि मोपेड्स), ७.४८ टक्के तीन चाकी (ऑटो रिक्शा, डिलिव्हरी व्हॅन), १५.११ टक्के हलकी मोटार वाहने (कार, जीप, टॅक्सी), ६.३४ टक्के जड मोटार वाहने (बसगाड्या, ट्रक, स्टेज कॉररज) आणि ५.३१ टक्के इतर वाहने (ट्रॅक्टर/ट्रेलर) होती. एकूण वापरातील वाहनांपैकी ८.९१ टक्के वाहने टॅक्सी, ऑटो रिक्शा, टप्पा वाहतूक वाहने, प्रासंगिक करार वाहने, स्कूल बसेस, रुग्ण वाहिका आणि खाजगी प्रवासी वाहने अशी सार्वजनिक प्रकारची प्रवासी वाहतुकीची साधने होती. माल वाहतुकीची मोटार वाहने वापरातील एकूण वाहनांच्या ९.०६ टक्के इतकी होती. १ जानेवारी, १९९९ रोजी राज्यातील एकूण ५४.०१ लाख मोटार वाहनांपैकी ८.९४ लाख वाहने (१६.५५ टक्के) बृहन्मुंबईमध्ये होती.

१०.८. ३१ मार्च, १९९८ रोजी महाराष्ट्रात रस्त्यावरील मोटार वाहनांची संख्या भारतातील सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वाधिक म्हणजे ५०.४० लाख होती आणि ती देशातील रस्त्यावरील मोटार वाहनांच्या १२.०१ टक्के होती. राज्यात वापरात असलेल्या मोटार वाहनांचा तपशील ह्या प्रकाशनात भाग-२ मधील तक्ता क्र. ४० मध्ये दर्शविला आहे.

१०.९. ३१ मार्च, १९९८ रोजी राज्यातील दर लाख लोकसंख्येमागे वाहनांची संख्या ५.६६० होती, तर देशाकरिता अशी संख्या ४.३४६ होती.

१०.१०. मोटार वाहनांवरील करापासून राज्य शासनाला १९९७-९८ मध्ये १,१४० कोटी रुपये महसुली जमा मिळाली, तर त्या आधीच्या वर्षी ७८८ कोटी रुपये महसुली जमा मिळाली होती.

१०.११. राज्यात मोटार वाहने चालविण्यासाठी वैध अनुज्ञप्तींची संख्या मार्च, १९९८ अखेर ८५.५३ लाख होती. ती मार्च, १९९७ अखेर ७९.९६ लाख होती.

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ

१०.१२. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची (म.रा.मा.प.म.) वाहतूक विषयक १९९६-९७ व १९९७-९८ ची आकडेवारी तक्ता क्र. १०.२ मध्ये दिली आहे.

Railway Overbridges

10.6.3. For smooth traffic movement at railway level crossings, M.S.R.D.C. has undertaken project to construct 29 railway overbridges costing Rs.300 crore, approximately. Out of 29 railway overbridges, construction of 12 overbridges is already started and upto February, 1999 an expenditure of Rs.14.50 crore has been incurred.

Motor Vehicles

10.7. The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January, 1999 was 54.01 lakh, showing an increase of 10.34 per cent over that as on 1st January, 1998 (48.95 lakh). Of the total number of vehicles in operation as on 1st January, 1999 in the State, 65.51 per cent were two wheelers (Motor Cycles/Schooters/Mopeds), 7.48 per cent were three wheelers (Auto Rickshaws/Delivery Vans), 15.11 per cent were light motor vehicles (car/jeeps/taxis), 6.34 per cent were heavy motor vehicles (buses/trucks/stage carriages), and 5.31 per cent were others (tractors/trailors). Of the total vehicles in operation, 8.91 per cent were public passenger vehicles such as taxis, auto rickshaws, state carriages, contract carriers, school buses, ambulances and private service vehicles. Good's transport vehicles constituted 9.06 per cent of the total vehicles in operation. As on 1st January, 1999 out of the total of 54.01 lakh motor vehicles in the State, 8.94 lakh vehicles (16.55 per cent) were in Brihanmumbai.

10.8. The number of motor vehicles on road in Maharashtra as on 31st March, 1998 was 50.40 lakh and was the highest amongst all the states in India and accounted for 12.01 per cent of the total number of motor vehicles on road in the country. The details of motor vehicles in operation in the State are presented in Table No. 40 of Part-II of this publication.

10.9. As on 31st March, 1998, the number of vehicles per lakh of population in the State was 5,660 as against 4,346 for the country.

10.10. The revenue receipts of the State Government from taxation on motor vehicles were Rs.1,140 crore during 1997-98 as compared with Rs.788 crore in the previous year.

10.11. The number of valid motor driving licences in the State as at the end of March, 1998 was 85.53 lakh, as against 79.94 lakh upto the end of March, 1997.

Maharashtra State Road Transport Corporation

10.12. The Operational Statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC) for 1996-97 and 1997-98 are presented in the Table No. 10.2 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.2
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वाहतूक विषयक आकडेवारी
Operational statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब	परिमाण	वर्ष / Year		१९९७-९८ या वर्षात	Unit	Item
		१९९६-९७ / 1996-97	१९९७-९८ / 1997-98	१९९६-९७ च्या तुलनेत झालेल्या वाढीची टक्केवारी Percentage increase or decrease in 1997-98 over that in 1996-97		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
वर्ष अखेर वाहतूक करण्यात येत असलेले मार्ग	संख्या	19,713	19,970	1.30	Number	Routes operated at the end of the year.
वर्ष अखेरीस मार्गांची लांबी	लाख कि.मी.	12.79	13.24	3.52	Lakh km.	Route length at the end of the year.
दररोज वाहतूक केलेले सरासरी सार्थ किलोमीटर	लाख	44.60	45.28	1.52	Lakh	Average effective kms. operated per day
दररोज वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची सरासरी	लाख	74.57	70.99	(-) 4.80	Lakh	Average number of passengers carried per day
महामंडळाच्या मालकीच्या गाड्यांची सरासरी संख्या	संख्या	16,189	16,253	0.40	Number	Average number of buses owned by the Corporation
प्रतिदिन मार्गस्थ असणाऱ्या गाड्यांची सरासरी	संख्या	14,815	14,915	0.67	Number	Average number of buses on road per day
बस ताफ्याचा सरासरी वापर	टक्के	91.51	91.77	0.26*	Per cent.	Average Fleet utilisation
मार्गस्थ गाड्यांच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर.	टक्के	72.77	67.55	- 5.22*	Per cent	Average seat capacity utilisation of buses on road
वाहतुकीपासून वर्षातील एकूण जमा	कोटी रुपयात	1,544.73	1,778.46	15.13	Crore Rs.	Total traffic receipt during the year.

* Column 4-3, स्तंभ ४-३

१०.१३. म.रा.मा.प.महामंडळाने १९९७-९८ मध्ये प्रतिदिन वाहतूक केलेल्या प्रवाशांची सरासरी संख्या ७०.९९ लाख होती व आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ती ४.८० टक्क्यांनी कमी होती. १९९७-९८ मध्ये वाहतुकीपोटी एकूण जमा १,७७८.४६ कोटी रुपये होती. तर आधीच्या वर्षी ती १,५४४.७३ कोटी रुपये होती. १९९७-९८ मध्ये वाहतुकीपोटी प्रत्येक गाडीमागे जमा १०.९४ लाख रुपये होती. रस्त्यावरील बसेसच्या आसन क्षमतेचा सरासरी वापर १९९६-९७ मधील ७२.७७ टक्क्यांवरून कमी होऊन १९९७-९८ मधील ६७.५५ इतका झाला.

१०.१४. मार्च, १९९८ अखेर राज्यातील फक्त ४.२८ टक्के गावांमध्ये राहणाऱ्या ग्रामीण भागातील ०.८३ टक्के लोकांना जवळच्या बसथांब्यावर पोहोचण्यासाठी ५ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाने बसमध्ये प्रवासासाठी विद्यार्थी, वरिष्ठ नागरिक (६५

10.13. The average number of passengers carried by MSRTC per day during 1997-98 was 70.99 lakh which was less by 4.80 per cent than that of the previous year. The total traffic receipts were Rs. 1,778.46 crore in 1997-98 as against Rs.1,544.73 crore in the previous year. As traffic realisation, Rs.10.94 lakh were received per bus by the Corporation in 1997-98. The average seat capacity utilisation of buses on road decreased to 67.55 per cent in 1997-98 from 72.77 per cent in 1996-97.

10.14. As at the end of March, 1998, only 0.83 per cent of rural population belonging to 4.28 per cent of villages in the State had to walk more than five kms. to reach the nearest bus stop. Concession is given in bus fares for travel in MSRTC buses to Students,

वर्षावरील), कर्करुग्ण इत्यादींना बस भाड्यामध्ये सवलती दिलेल्या आहेत. अशा सवलतीची रक्कम १९९७-९८ मध्ये ९७.८६ कोटी रुपये होती. दुर्गम भागातील जनतेला वाहतूक सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी म. रा. मा. प. महामंडळ कमी उत्पन्न देणाऱ्या फेऱ्या सुध्दा चालविते अशा कमी उत्पन्न देणाऱ्या फेऱ्या चालविल्यामुळे म. रा. मा. प. महामंडळाला १९९७-९८ मध्ये अंदाजे ६६.८३ कोटी रुपयांचे नुकसान झाले आहे.

१०.१५. म. रा. मा. प. महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी खालील तक्ता क्र. १०.३ मध्ये दर्शविली आहे.

Senior Citizens (above 65 years), Cancer patients etc. During the year 1997-98, the total amount of these concessions was Rs.97.86 crore. With a view to providing services to people in remote areas etc., MSRTC is also operating low paying trips. During the year 1997-98 due to the operation of such low paying trips MSRTC suffered a loss of Rs.66.83 crore, approximately.

10.15. The Financial Statistics of MSRTC are presented in the Table 10.3 below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.3
महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची वित्तीय आकडेवारी
Financial Statistics of the Maharashtra State Road Transport Corporation
(कोटी रुपये/Rs. in crore)

अ.क्र. Sr.No.	बाब (1)	1996-97 (2)	1997-98 (3)	Item (1)
1	एकूण महसूल	1,597.69	1,815.70	Total Revenue
2	खर्च			Expenses
	(i) चालन खर्च (कर वगळून)	1,438.46	1,626.37	(i) Operating expenses (excluding taxes)
	(ii) चालनेतर खर्च	37.48	38.66	(ii) Non-operating expenses
	एकूण 2 (कर वगळून)	1,475.94	1,665.03	Total 2 (Excluding taxes)
3	करपूर्व नफा (1- 2)	121.75	150.67	Profit before taxes (1-2)
4	कर			Taxes
	(i) प्रवासी कर	248.06	283.66	(i) Passenger Tax
	(ii) मोटार वाहन व इतर कर	9.93	10.78	(ii) Motor Vehicle Tax & Other taxes
	एकूण (4)	257.99	294.44	Total (4)
5	एकूण खर्च (2 + 4)	1,733.93	1,959.47	Total Expenses (2 + 4)
6	निव्वळ नफा (1 - 5)	(-)136.24	(-)143.77	Net Profit (1-5)

१०.१६. महामंडळाला १९९७-९८ मध्ये १,८१५.७० कोटी रुपये महसूल प्राप्त झाला व तो आधीच्या वर्षापेक्षा १३.६५ टक्क्यांनी अधिक होता. तथापि चालन खर्चात १९९७-९८ मध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा १३.०६ टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. परिणामी १९९६-९७ मधील १२१.७५ कोटी रुपये करपूर्व नफ्यात वाढ होऊन तो १९९७-९८ मध्ये १५०.६७ कोटी रुपये इतका झाला. महामंडळाला १९९७-९८ मध्ये १४३.७७ कोटी रुपये तोटा झाला. तो १९९६-९७ मध्ये १३६.२४ कोटी रुपये होता.

शहरी वाहतूक

१०.१७. १९९७-९८ मध्ये राज्यातील ३४ शहरात सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध होती. या ३४ शहरांपैकी, २८ शहरांत स्थानिक वाहतूक व्यवस्था म.रा.मा.प. महामंडळाने पुरविलेली असून उर्वरित ६ शहरात सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्था संबंधित महापालिकांनी पुरविली होती.

10.16. The MSRTC received a revenue of Rs.1,815.70 crore during 1997-98 which is 13.65 per cent higher than that of the previous year. However, operating expenses have increased by 13.06 per cent over that of the previous year. Consequently, the profit margin before taxes has increased from Rs.121.75 crore during 1996-97 to Rs.150.67 crore during the year 1997-98. The Corporation has incurred losses of Rs.143.77 crore during 1997-98 as against losses of Rs.136.24 crore during 1996-97.

City Transport

10.17. During the year 1997-98, public transport facility was available in 34 cities in the State. Of these 34 cities, in 28 cities local transport facility was provided by MSRTC and in the remaining 6 cities public transport facility was provided by respective Municipal Corporations.

१०.१७.१. म.रा.मा.प. महामंडळ व सहा महापालिका परिवहन महामंडळे यांची १९९७-९८ मधील, एकत्रित शहरी बस संख्या ६,१६२ असून त्यापैकी ३,४२४ बसेस (५५.५६ टक्के) मुंबईतील "बेस्ट" च्या मालकीच्या होत्या. म.रा.मा.प. महामंडळ व सहा महापालिका वाहतूक महामंडळानी १९९७-९८ मध्ये सरासरी दररोज ११.८५ लाख किलो मिटर वाहतूक केली व दररोज ६१.१८ लाख प्रवाशांची चढ-उतार केली.

रेल्वे

१०.१८. महाराष्ट्रातील लोहमार्गाची एकूण लांबी मार्च, १९९८ अखेर ५,४६५ कि.मी. होती. देशातील एकूण लोहमार्गाच्या (६२,४९५ कि.मी.) ती ८.७ टक्के होती. राज्यातील लोहमार्गाच्या एकूण ५,४६५ कि.मी. लांबीपैकी ४,०४० कि.मी.(७३.९ टक्के) ब्रॉडगेज, ५१० कि.मी.(९.३ टक्के) मीटरगेज आणि ९१५ कि.मी. (१६.७ टक्के) नॅरोगेज होती. अखिल भारतीय स्तरावरील तत्सम टक्केवारी अनुक्रमे ६८.९, २५.३ व ५.८ होती. ३१ मार्च, १९९८ रोजी दर १,००० चौरस कि.मी. भौगोलिक क्षेत्रामागे लोहमार्गाची लांबी राज्यात १८ कि.मी होती, तर देशात ती १९ कि.मी. होती. राज्यातील लोहमार्गाच्या एकूण लांबीपैकी ३५.०१ टक्के लोहमार्गाच्या लांबीचे विद्युतीकरण झाले आहे. अखिल भारतीय पातळीवर हे प्रमाण २१.६ टक्के आहे.

१०.१९. राज्यातील रेल्वेविकासाच्या चालू कामाचा तपशील खाली दिला आहे.

१०.२०. मिरज-लातूर नॅरोगेज लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रुपांतर करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. प्रथम टप्प्यात लातूर ते लातूर रोड आणि कुर्दूवाडी ते पंढरपूर या लोहमार्गाच्या रुपांतराचे काम डिसेंबर, २००० पर्यंत पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे. कुर्दूवाडी ते लातूर मार्गावरील (११९ कि.मी.)मातीचे व पूल बांधण्याचे काम आधीच सुरु करण्यात आले आहे. मिरज-पंढरपूर लोहमार्गाचे ब्रॉडगेजमध्ये रुपांतर करण्याचे काम शेवटच्या टप्प्यात हाती घेण्यात येईल.

१०.२१. १८३ कोटी रुपये खर्चाचे अमरावती ते नरखेड (१३८ कि.मी.) नवीन ब्रॉड गेज लोहमार्गाचे काम सुरु झाले आहे.

१०.२२. दिवा-वसईरोड लोहमार्गाचे दुपदरीकरणाचे काम प्रगतीपथावर आहे. प्रथम टप्प्यात वसईरोड ते कमान (११ कि.मी.) दरम्यान लोहमार्गाचे दुपदरीकरणाचे काम मार्च, १९९९ पर्यंत पूर्ण करण्याचे अपेक्षित असून कमान ते भिवंडी (१७ कि.मी.) या लोहमार्गाचे दुपदरीकरणाचे काम जून, १९९९ पर्यंत पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे. तसेच भिवंडी ते दिवा दरम्यान दुपदरीकरणाचे काम डिसेंबर, १९९९ पर्यंत पूर्ण होण्याचे अपेक्षित आहे.

10.17.1. The MSRTC and 6 Municipal Transport Corporations, together were holding on an average 6,162 city buses during the year 1997-98, out of which 3,424 (55.56 per cent) were owned by BEST alone in Mumbai. MSRTC and 6 Municipal Corporation on an average operated 11.85 lakh km. per day and carried 61.18 lakh passenger per day during the year 1997-98.

Railways

10.18. The total length of railway routes in the State by the end of March, 1998 was 5,465 km. This was 8.7 per cent of the total length in the country (62,495 km.). Out of the total railway route length of 5,465 km. in the State, 4,040 km. (73.9 per cent) was covered under broad gauge, 510 km. (9.3 per cent) under meter gauge and 915 km. (16.7 per cent) under narrow gauge. The corresponding percentages for the All-India were 68.9 per cent, 25.3 per cent and 5.8 per cent respectively. As on 31st March, 1998 the railway route length per 1,000 sq.km. of geographical area was 18 km. in the State, as against 19 km. in the country. Out of the total railway route length in the State, 35.01 per cent railway route length has been electrified, as against 21.6 per cent at the All-India level.

10.19. Some of the recent development of works under progress of railways in the State are given below.

10.20. The conversion work of narrow gauge into broad gauge in Miraj-Latur section is in progress. The first phase of conversion of railway line to broad gauge from Latur to Latur Road and Kurduwadi to Pandharpur is expected to be completed by December, 2000. In Kurduwadi-Latur (119 kms.) section, the earthwork and the work of construction of bridges is already started. In the last phase the conversion work of Miraj-Pandharpur line into broad gauge will be undertaken.

10.21. The construction work of new broad gauge line from Amravati to Narkhed (138 km.) costing Rs.183 crore is already started.

10.22. The work of doubling of railway line of Diva-Vasai Road section is in progress. In the first phase, the work of doubling of railway line between Vasai Road to Kaman (11 kms.) is expected to be completed by March, 1999, from Kaman to Bhivandi (17 kms.) the work is expected to be completed by June, 1999 and from Bhivandi to Diva the work is expected to be completed by December, 1999.

१०.२३. सोलापूर ते होटगी दरम्यान लोहमार्गाचे ब्रॉडगेज मध्ये रुपांतर करण्याचे काम प्रगतीपथावर असून मार्च, १९९९ अखेर पर्यंत पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे.

१०.२४. दौंड ते भिगवण लोहमार्गाचे दुपदरीकरणाचे काम प्रगतीपथावर असून ते मार्च, २००० पर्यंत पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे.

१०.२५. अहमदनगर-बीड-परळी वैजनाथ दरम्यान नवीन लोहमार्ग टाकण्यासाठी अहमदनगर पासून १५ कि.मी. पर्यंत व परळी पासून ११ कि.मी. पर्यंत जागेची पाहणी पूर्ण करण्यात आली असून व जागा ताब्यात घेण्यासाठी आवश्यक कार्यवाही करण्यात येत आहे. बीड येथे रेल्वे स्थानक बांधण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे.

१०.२६. पनवेल ते रोहा लोहमार्गाचे दुपदरीकरण करण्यासाठी जागेची पाहणी पूर्ण करण्यात आली असून जमीन ताब्यात घेण्यासाठी आवश्यक कार्यवाही करण्यात येत आहे.

१०.२७. मुंबईतील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि नवी मुंबई विकसित करण्यासाठी पुढील कामे प्रगतीपथावर आहेत. (१) ४०३.३९ कोटी रुपये खर्चाचा ठाणे-तुर्भे-नेरुळ-वाशी लोहमार्ग (२२.६० कि.मी.), (२) २७९.८३ कोटी रुपये खर्चाचे बेलापूर-पनवेल लोहमार्गाचे (१०.९० कि.मी.) दुपदरीकरण, (३) ४९.८४ कोटी रुपये खर्चाचे कुर्ला ते भांडूप दरम्यान (८.५० कि.मी.) ५वा व ६वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (४) ४६.६९ कोटी रुपये खर्चाचे भांडूप ते ठाणे दरम्यान (७.०० कि.मी.) ५वा व ६वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (५) ४०९.६६ कोटी रुपये खर्चाचे बोरीवली-विरार लोहमार्गाचे (२५.८४ कि.मी.) चौपदरीकरण, (६) ६४.१७ कोटी रुपये खर्चाचे सांताक्रूझ ते बोरीवली दरम्यान (१६.३७ कि.मी.) ५ वा लोहमार्ग टाकण्याचे काम, (७) ४९५.४४ कोटी रुपये खर्चाचे बेलापूर/नेरुळ सीवुड ते उरण दरम्यान (२७.०० कि.मी.) दुपदरी लोहमार्ग टाकण्याचे काम व (८) २७.१९ कोटी रुपये खर्चाचे विरार डहाणू रोड मार्गावरील स्वयंचलित सिग्नल यंत्रणेचे काम.

मोठी बंदरे

१०.२८. मुंबई पोर्ट ट्रस्ट आणि जवाहरलाल नेहरू पोर्ट ट्रस्ट यांच्याकडून अनुक्रमे मुंबई आणि न्हावा-शेवा या बंदरात प्रवासी/माल वाहतूक केली जाते.

१०.२९. मुंबई पोर्ट ट्रस्टने १९९७-९८ मध्ये २९९ लाख टन माल हाताळला. त्यातील ९३ लाख टन माल किनारी वाहतूक व २०६ लाख टन समुद्रपार वाहतूक होती. आधीच्या वर्षी ३२२ लाख टन माल हाताळण्यात आला होता (९५ लाख टन किनारी वाहतूक व २२७ लाख टन समुद्रपार वाहतूक). १९९७-९८ मधील एकूण माल वाहतुकीपैकी १८२ लाख टन आयाती व ११७ लाख टन निर्याती संबंधातील माल वाहतूक होती. १९९७-९८ मध्ये मुंबई बंदरातील एकूण प्रवासी वाहतूक ६८.६० हजार इतकी होती. त्यापैकी ५१.३ हजार किनारी आणि १७.३ हजार समुद्रपार होती. १९९८-९९ मध्ये ऑक्टोबर, १९९८ पर्यंत ११४.१ लाख टन आयात माल व ६८.३ लाख टन निर्यात माल हाताळण्यात आला. तसेच

10.23. The conversion work of Solapur to Hotgi section into broad gauge is in progress and the same is expected to be completed by the end of March, 1999.

10.24. The work of doubling of railway line in Daund-Bhigwan section is in progress and the same is expected to be completed by March, 2000.

10.25. The location survey for Ahmadnagar-Beed-Parli Vajinath new line has been completed for 15 km. from Ahmadnagar end and 11 km. from Parli end and necessary action for land acquisition is being taken. The work of construction of railway station at Beed is in progress.

10.26. For doubling of railway line in Panvel-Roha section, the location survey is completed and necessary action for land acquisition is being taken.

10.27. To decongest Mumbai and to develop Navi Mumbai, works which are at various stages of progress are as follows :- (1) Thane-Turbhe-Nerul-Vashi railway line (22.60 km.) costing Rs.403.39 crore, (2) doubling of Belapur-Panvel railway line (10.90 km.) costing Rs.279.83 crore, (3) 5th and 6th line between Kurla and Bhandup (8.50 km.) costing Rs.49.84 crore, (4) 5th and 6th line between Bhandup-Thane (7.00 km.) costing Rs.46.69 crore, (5) Boriwali-Virar quadrupling (25.84 km.) costing Rs.401.66 crore, (6) 5th line between Sanctacruz and Boriwali (16.37 km.) costing Rs.64.17 crore, (7) double line between Belapur/Nerul-Seawood and Uran (27.00 km.) costing Rs.495.44 crore and (8) automatic block signaling of Virar-Dahanu road costing Rs.27.19 crore are in progress.

Major Ports

10.28. The Mumbai Port Trust and the Jawaharlal Nehru Port Trust are handling passenger / cargo traffic at Mumbai and Nhava-Sheva ports respectively.

10.29. The Mumbai Port Trust handled 299 lakh tonnes cargo comprising 93 lakh tonnes of coastal and 206 lakh tonnes of overseas cargo in 1997-98 as against 322 lakh tonnes cargo handled in the previous year (comprising 95 lakh tonnes of coastal and 227 lakh tonnes of overseas cargo). During 1997-98, out of the total cargo handled, 182 lakh tonnes related to imports and 117 lakh tonnes to exports. The passenger traffic at Mumbai port during 1997-98 totaled 68.60 thousand passengers comprising 17.3 thousand overseas passengers and 51.3 thousand passengers in coastal areas. During 1998-99 upto October, 1998, the cargo handled was 114.1 lakh

या कालावधीत ९.०१ हजार प्रवासी वाहतूक झाली होती. त्यापैकी ६.६७ हजार किनारी व २.३४ हजार समुद्रपार होती.

१०.३०. न्हावा-शेवा येथील जवाहरलाल नेहरू बंदरातून १९९६-९७ मध्ये हाताळण्यात आलेला माल ८०.६९ लाख टन होता. १९९७-९८ मध्ये त्यात वाढ होऊन तो ८८.९५ लाख टन इतका झाला. १९९८-९९ मध्ये नोव्हेंबर, १९९८ पर्यंत ७६.१६ लाख टन माल हाताळण्यात आला व मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीत या बंदरातून ६१.७६ लाख टन माल हाताळण्यात आला होता.

छोटी बंदरे

१०.३१. राज्यातील ७२० कि.मी लांबीच्या किनारपट्टीवर ५४ अधिसूचित छोटी बंदरे आहेत. अवजड कंटेनर्स, पेट्रोलियन व रसायने या सारख्या सर्व प्रकारच्या जहाजी माल वाहतुकीची क्षमता असलेल्या बहुउपयोगी बंदर सुविधांच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून राज्य शासनाने खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे ५४ लहान बंदरांचा विकास करण्याचे ठरविले आहे. राज्य शासनाने गुजरात राज्यातील मेरीटाईम बोर्डाच्या धर्तीवर महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डाची स्थापना नोव्हेंबर, १९९६ मध्ये केली. पूर्वीचा बंदर विभाग, महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डांमध्ये विलीन करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्र मेरीटाईम बोर्डांने पहिल्या टप्प्यात तांत्रिक-आर्थिक सुसाध्यता विचारात घेऊन सात लहान बंदरांचा विकास करण्याचे ठरविले आहे. या बंदरांचा विकास खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाद्वारे 'बांधणी, मालकी, चालन आणि हस्तांतरण' या तत्वाच्या आधारे करण्यात येईल.

१०.३२. राज्यातील ५४ छोट्या बंदरांपैकी ३८ बंदरातून १९९७-९८ मध्ये १५३.६६ लाख प्रवाशांची वाहतूक करण्यात आली. या १५३.६६ लाख प्रवासी वाहतुकीपैकी यांत्रिक बोटीतून ११२.८३ लाख व बिगर-यांत्रिक बोटीतून ४०.८३ लाख वाहतूक झाली. एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९८ ह्या कालावधीत छोट्या बंदरातून ५८.९१ लाख प्रवासी वाहतूक हाताळण्यात आली. आधीच्या वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ८३.७० लाख इतकी प्रवासी वाहतूक झाली होती.

१०.३३. छोट्या बंदरातून १९९७-९८ मध्ये ४६.७९ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली. या तुलनेत या बंदरातून मागील वर्षी ४२.७७ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती. एकूण १९९७-९८ मधील माल वाहतुकीत ४३.०८ लाख टन आयात मालाचा व ३.७१ लाख टन निर्यात मालाचा अंतर्भाव होता. १९९८-९९ मध्ये सप्टेंबर, १९९८ पर्यंत २४.४७ लाख टन माल वाहतूक करण्यात आली व गतवर्षी याच कालावधीत १७.६३ लाख टन मालाची वाहतूक करण्यात आली होती.

tonnes imports and 68.3 lakh tonnes exports. Similarly, during this period, the passenger traffic handled was 9.01 thousand which comprised 6.67 thousand coastal and 2.34 thousand overseas.

10.30. Jawaharlal Nehru Port Trust, Nhava-Sheva has handled 88.95 lakh tonnes of cargo during the year 1997-98 as against 80.69 lakh tonnes of cargo handled during the year 1996-97. During the current year (98-99), upto November, 1998, Jawaharlal Nehru Port Trust has handled 76.16 lakh tonnes of cargo as against 61.76 lakh tonnes of cargo handled during corresponding period of the last year.

Minor Ports

10.31. There are 54 notified minor ports along coastal line of 720 km. in the State. With a view to developing multi-user port facilities capable of handling all types of cargo like bulk and break bulk, petroleum and chemical containers, the State Government has decided to develop all these 54 minor ports in the State through private sector participation. The State Government has established the Maharashtra Maritime Board in November, 1996, on the lines of the one in Gujrat State. The Port Department has been merged in Maharashtra Maritime Board. In the first phase, Maharashtra Maritime Board has decided to develop seven minor ports on the basis of techno-economic feasibility. These ports will be developed through private sector participation on the principle of Built, Own, Operate, and Transfer (BOOT) basis.

10.32. Out of 54 minor ports in the State, 38 minor ports handled 153.66 lakh passenger traffic during 1997-98. Out of this 153.66 lakh passenger traffic handled during 1997-98, 112.83 lakh was by mechanised vessels and 40.83 lakh by non mechanised vessels. The passenger traffic handled by the Minor Ports during April to September, 1998 was 58.91 lakh as against 83.70 lakh during the corresponding period of previous year.

10.33. During the year 1997-98 minor ports handled 46.79 lakh tonnes of cargo as compared to 42.77 lakh tonnes of cargo handled during the previous year. Out of the total cargo handled in 1997-98, 43.08 lakh tonnes pertained to imports and 3.71 lakh tonnes pertained to exports. 1998-99 upto September 1998, the minor ports handled 24.47 lakh tonnes of cargo as against 17.63 lakh tonnes of cargo handled during the corresponding period of the previous year.

दळणवळण

१०.३४. मार्च, १९९८ अखेर राज्याच्या ग्रामीण भागात ११,०२२ व नागरी भागात १,३३६ टपाल कार्यालये होती.

१०.३५. मार्च, १९९८ अखेर राज्यात तार करण्याची सुविधा ग्रामीण भागातील १,७३९ व ४५४ नागरी भागातील टपाल कार्यालयांत उपलब्ध होती. मार्च, १९९८ अखेर ग्रामीण भागात पत्रपेट्यांची संख्या ३७,३५८ होती व शहरी भागात पत्रपेट्यांची संख्या ९,३८३ इतकी होती. १९९७-९८ च्या अखेरीस शहरी भागातील पोस्टमनची संख्या ८,८९४ इतकी होती व ग्रामीण भागातील पोस्टमनची संख्या ६९९ इतकी होती.

१०.३६. ३१ मार्च, १९९८ रोजी राज्यात जोडणी केलेले दूरध्वनी ३२.२१ लाख होते व ते आधीच्या वर्षापेक्षा १२ टक्क्यांनी अधिक होते. या ३२.२१ लाख दूरध्वनीपैकी १०.७ टक्के ग्रामीण भागात व ८९.३ टक्के शहरी भागात होते. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे ३,६१७ दूरध्वनी होते. राज्यातील एकूण ३२.२१ लाख दूरध्वनीपैकी १८.५६ लाख (५७.६ टक्के) दूरध्वनी एकट्या महानगर टेलिफोन निगम, मुंबई यांच्या व्यवस्थेखाली होते. मार्च, १९९८ अखेर महानगर टेलिफोन निगम क्षेत्रातील सार्वजनिक दूरध्वनीची संख्या ४१,४९१ होती. त्यापैकी एस.टी.डी. आणि आय.एस.डी. सुविधा असलेल्या सार्वजनिक दूरध्वनी केंद्रांची संख्या ९,८३३ होती.

१०.३७. ३१ मार्च, १९९८ रोजी राज्यात इंटरनेट कनेक्शन्सची संख्या ३७,३२४ होती व ती मार्च, १९९७ अखेरीस १०,९११ होती. ३० नोव्हेंबर, १९९८ रोजी इंटरनेट कनेक्शन्सच्या संख्येमध्ये ६६,०८० पर्यंत वाढ झाली.

Communications

10.34. There were 11,022 post offices in the rural area and 1,336 in the urban area of the State at the end of March, 1998.

10.35. Telegraph facility was available in 1,739 rural and 454 urban post offices in the State at the end of March, 1998. The number of letter boxes as at the end of March, 98 was 37,358 in rural areas and 9,383 in urban areas. The number of Postmen at the end of 1997-98 in the urban areas was 8,894 and in rural areas (except delivery agents) was 699.

10.36. There were 32.21 lakh telephone connections in the State as on 31st March, 1998, showing an increase of 12 per cent over that of the previous year. Out of the total 32.21 lakh telephone connections, 10.7 per cent were in the rural area and 89.3 per cent in the urban area. The number of telephone connections in 1997-98 per lakh of population in the State was 3,617. Out of the 32.21 lakh telephone connections in the State, 18.56 lakh (57.6 per cent) were managed by the Mahanagar Telephone Nigam Ltd. (MTNL), Mumbai alone. By the end of March, 1998 under MTNL area, the number of public telephones was 41,491, out of which the number of P.C.O. booths with STD and ISD facility was 9,833.

10.37. The number of internet connections as on 31st March, 1998 in the State was 37,324 as against 10,911 connections as on 31st March, 1997. As on 30th November, 1998, the number of internet connections in the State increased to 66,080.

११. शिक्षण

11. EDUCATION

११.१. राज्याच्या सामाजिक व आर्थिक विकासात शिक्षणाची महत्त्वाची भूमिका आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व इ.स. २००० पर्यंत प्रौढ निरक्षरतेचे निर्मूलन यांना अग्रक्रम देण्यात आला आहे. त्यानुसार संपूर्ण राज्यात प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा पुरविण्यासाठी राज्य शासन सुनियोजित प्रयत्न करित आहे. शासनाने किमान २०० लोकसंख्या असलेल्या वस्ती पासून १.५ कि.मी.च्या परिसरात प्राथमिक शाळा उघडण्याचे प्रमाणक निश्चित केले आहे. आदिवासी क्षेत्रासाठी हे प्रमाणक १.० कि.मी. परिसर व कमीत कमी १०० लोकसंख्या असे आहे. राज्यात १९८५-८६ पासून मुलींना १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. १९९६-९७ पासून मुलांनाही १० वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. राज्यातील शैक्षणिक वाढीसंबंधीची १९६०-६१ पासूनची आकडेवारी या प्रकाशनाच्या भाग-२, तक्ता क्र. ४१ मध्ये दिली आहे.

११.२. राज्यातील गेल्या दोन वर्षातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या व त्यातील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या खालील तक्ता क्र. ११.१ मध्ये दिली आहे.

11.1. Education has an important role in the socio-economic development of the Nation. As per the National Policy on Education, priority has been accorded to the universalisation of primary education for children in the age-group of 6 to 14 years and eradication of adult illiteracy by 2000 A.D. Accordingly, the State Government has been making concerted efforts to provide primary education facility throughout the State. The Government has fixed the norm to open a primary school within a vicinity of 1.5 km. of habitations having a minimum population of 200. This norm for tribal areas is 1 km. and at least 100 population. Since 1985-86, the education upto standard XII is made free for the girls in the State. The education upto standard X is also made free for boys from 1996-97. The data on the growth of education in the State from 1960-61 onwards are presented in Table No.41 of Part II of this publication.

11.2. The number of primary, secondary and higher secondary schools in the State and the enrolment therein for the last two years is given in the following Table No. 11.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.1

महाराष्ट्रातील प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांची व त्यातील पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या
Number of primary, secondary and higher secondary schools
and enrolment therein in Maharashtra State

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारात)
(Teachers and Enrolment in thousand)

शैक्षणिक संस्थेचा * प्रकार	बाब	संख्या/Number@		१९९७-९८ च्या तुलनेत	Item	Type of Educational* Institution
		1997-98	1998-99	१९९८-९९ तील वाढ (टक्केवारी) Percentage increase in 1998-99 over 1997-98		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
(1) प्राथमिक	(1) शाळा	63,417	64,000	0.9	Schools	Primary
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	12,136	12,364	1.9	(A) Enrolment	
	(ब) त्यापैकी मुली	5,815	5,955	2.4	(B) Of these, girls	
	(3) शिक्षक	315	322	2.2	Teachers	
(2) माध्यमिक	(1) शाळा	13,546	13,867	2.4	Schools	Secondary
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	6,884	7,083	2.9	(A) Enrolment	
	(ब) त्यापैकी मुली	3,012	3,148	4.5	(B) Of these, girls	
	(3) शिक्षक	212	218	2.8	Teachers	
(3) उच्च माध्यमिक (इ. ११वी व १२वी)	(1) शाळा/ कनिष्ठ महाविद्यालये	3,383	3,506	3.6	Schools/Junior Colleges	Higher Secondary (Std.XI & XII)
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	1,063	1,069	0.6	(A) Enrolment	
	(ब) त्यापैकी मुली	423	438	3.5	(B) Of these, girls	
	(3) शिक्षक	29	29	0.0	Teachers	

@ = अस्थायी/Provisional

* शालेय पातळीवरील व्यावसायिक शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level vocational education institutions

११.३. १९९८-९९ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत संस्थांच्या संख्येतील शेकडा वाढ उच्च माध्यमिक संस्थांच्या बाबतीत सर्वात जास्त होती. तर पटावरील संख्येच्या बाबतीत माध्यमिक शाळांमध्ये शेकडा वाढ सर्वात जास्त होती. आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत १९९८-९९ मध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक या तीनही स्तरावर पटावरील मुलींच्या संख्येतील शेकडा वाढ मुलांच्या संख्येतील शेकडा वाढीपेक्षा जास्त होती. ही वाढ विशेषतः माध्यमिक स्तरावर सर्वात जास्त (४.५ टक्के) होती. १९९८-९९ मध्ये राज्यात प्रति शिक्षक विद्यार्थ्यांची संख्या प्राथमिक शाळांकरिता ३८ होती आणि माध्यमिक शाळांकरिता ३२ होती.

११.४. राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागातील शाळांमधील इयत्तानुसार पटावरील संख्या १९९७-९८ व १९९८-९९ या वर्षाकरिता खालील तक्ता क्र. ११.२ मध्ये दिली आहे.

11.3. During 1998-99, the percentage increase in number of institutions, over the previous year was the highest for higher secondary and for enrolment, the increase was the highest for secondary schools. The percentage increase in the enrolment during 1998-99 over that of the previous year was more for girls than that for the boys for all the three categories viz. primary, secondary and higher secondary education. The increase was more pronounced particularly for secondary education (4.5 per cent). The number of students per teacher in 1998-99 was 38 for primary schools and 32 for secondary schools.

11.4. The following Table No.11.2 gives standardwise enrolment in schools for the years 1997-98 and 1998-99 in the rural and urban areas of the State.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.2

१९९७-९८ व १९९८-९९ मधील इयत्तानिहाय पटावरील संख्या

Enrolment according to standards in 1997-98 and 1998-99.

इयत्ता Standards	पटावरील संख्या (लाखात)@ Enrolment (In lakh)@		१९९७-९८ च्या तुलनेत १९९८-९९ मधील वाढ (टक्के) Percentage increase in 1998-99 over 1997-98			
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	ग्रामीण Rural	नागरी Urban		
	1997-98 (2)	1998-99 (3)	1997-98 (4)	1998-99 (5)		
(1)					(6)	(7)
I-IV	61.56	62.68	35.74	35.71	1.8	- 0.1
V-VIII	39.77	41.37	30.37	31.84	4.0	4.8
IX-X	12.21	12.28	10.55	10.59	0.6	0.4
XI-XII	3.53	3.45	7.10	7.24	- 2.3	1.9

@= अस्थायी/Provisional

११.५. राज्याच्या ग्रामीण भागातील इयत्ता १ ते ४ मधील पटावरील संख्येत १९९७-९८ च्या तुलनेत १९९८-९९ मध्ये १.८ टक्क्यांनी वाढ झाली. तर नागरिक भागात पटावरील विद्यार्थ्यांची संख्या किंचित कमी झाली. राज्यात १९९८-९९ मध्ये इयत्ता ५ ते ८ व इयत्ता ९ व १० या मधील पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात वाढ झाली. इयत्ता ५ ते ८ मधील पटावरील संख्येतील शेकडा वाढ ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात जास्त होती, तर इयत्ता ९ व १० मधील पटावरील संख्येतील शेकडा वाढ नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात किंचित जास्त होती. इयत्ता ११ व १२ साठी नागरी भागातील पटावरील १९९८-९९ मधील संख्या ग्रामीण भागातील पटावरील संख्येच्या दुप्पटीपेक्षा अधिक होती. १९९८-९९ मधील इयत्ता ११ व १२ मधील ग्रामीण भागातील पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत घट झाली.

11.5. The enrolment during 1998-99 over that of the year 1997-98 for the standards I-IV increased by 1.8 per cent in rural areas. However in urban areas it declined slightly. During 1998-99 the enrolment in standards V - VIII and IX - X increased for both rural and urban areas. For the standards V - VIII the percentage increase in enrolment was higher in urban areas than that in rural areas, whereas for the standards IX - X, the percentage increase in enrolment was slightly higher in the rural areas than that in urban areas. The enrolment for standards XI-XII in urban areas during 1998-99 was more than double the enrolment in rural areas. During 1998-99 the enrolment in standards XI-XII in rural areas has declined.

११.६. १९९७-९८ मध्ये प्रति विद्यार्थी शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता रुपये १,७५४ आणि माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांकरिता रुपये २,१७८ होता.

महाराष्ट्र छात्र सेना

११.७. शासन मान्यताप्राप्त शाळांमधील इयत्ता ९ पासून पुढील इयत्तांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व, बंधुत्व, खिलाडूवृत्ती, राष्ट्रीय ऐक्य, समाजसेवा इत्यादी गुणांचे संवर्धन होण्यासाठी ही योजना राबविली जाते. या योजनेखाली १९९७-९८ मध्ये १३.५ लाख विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेण्यात आले. या योजनेखाली १९९८-९९ मध्ये १४ लाख विद्यार्थ्यांचा सहभाग अपेक्षित आहे.

प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांसाठी पोषण आहार

११.८. प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करण्यासाठी व प्राथमिक शाळांतील पटसंख्या व उपस्थिती वाढविण्यासाठी राज्यात ही योजना १९९६-९७ पासून राबविण्यात येत आहे. राज्यातील २९ जिल्ह्यातील ३०९ गटात ही योजना राबविली जाते. ही योजना केंद्रपुरस्कृत असून या ३०९ गटातील प्राथमिक शाळांतील ८० टक्के उपस्थिती असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना लागू आहे. या योजनेखाली पोषण आहार म्हणून अशा विद्यार्थ्यांना दरमहा तीन किलो तांदूळ दिला जातो. १९९७-९८ मध्ये जवळपास ५८ लाख विद्यार्थ्यांचा यात समावेश करण्यात आला होता. या योजनेखाली १९९८-९९ मध्ये ९६ लाख विद्यार्थ्यांचा समावेश अपेक्षित आहे.

सैनिकी शाळा

११.९. प्रत्येक जिल्ह्यात एक सैनिकी शाळा सुरु करण्यास स्वयंसेवी संस्थांना परवानगी देण्याचा निर्णय राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये घेतला. या योजनेखाली आतापर्यंत १२ जिल्ह्यात सैनिकी शाळा सुरु करण्यात आल्या असून यात केवळ मुलींसाठी पुणे येथे असलेल्या भारतातील एकमेव शाळेचा समावेश आहे.

माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांना संगणक पुरविणे

११.१०. विद्यार्थ्यांमध्ये संगणक विषयक साक्षरतेचा प्रसार होण्यासाठी माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांना संगणक पुरविणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. ही योजना १९९५-९६ मध्ये सुरु करण्यात आली असून ती पूर्णतः केंद्रपुरस्कृत आहे. आतापर्यंत ३०४ शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयांना संगणक पुरविण्यात आले आहेत.

11.6. The expenditure incurred by the Government per student in 1997-98 was Rs.1,754 for primary schools and Rs.2,178 for secondary and higher secondary schools.

Maharashtra Cadet Corps

11.7. This scheme is implemented to foster the qualities of leadership, brotherhood, sportsmanship, national unity, social service etc. among the students from standard IX onwards studying in government recognised schools. During 1997-98, 13.5 lakh students were covered under this scheme. During 1998-99, 14 lakh students are expected to be covered under this scheme.

Nutritional Diet for students in primary schools

11.8. This scheme is being implemented in the State since the year 1996-97 to make primary education universal and to increase enrolment and attendance in primary schools. The scheme is being implemented in 309 blocks of 29 districts of the state. The scheme is centrally sponsored and applicable to the students of the primary schools of these 309 blocks having 80 per cent attendance. Under the scheme, such students are given 3 kg. rice per month as nutritional diet. During 1997-98, about 58 lakh students were covered under this scheme. During 1998-99, 96 lakh students are expected to be covered under this scheme.

Sainik Schools

11.9. The State Government took the decision during 1996-97 to give permission to voluntary institutions to start one army school in every district. Under this scheme, so far, sainik schools have been started in 12 districts, which includes the only sainik school in India exclusively for girls located at Pune.

Supply of computer to secondary and higher secondary schools

11.10. The objective of this scheme is to supply computer to secondary and higher secondary schools with a view to spreading computer literacy among students. This scheme was started in 1995-96 and is fully centrally sponsored. So far, computers have been supplied to 304 schools/junior colleges.

स्त्री शिक्षण

११.११. महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाकरिता महत्वाकांक्षी मोहीम हाती घेण्यात आली असून १९८५-८६ पासून मुलींना इयत्ता १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले आहे. १९९७-९८ मध्ये फक्त मुलींसाठी असणाऱ्या २,१४१ प्राथमिक शाळा, ८६७ माध्यमिक शाळा व २४१ उच्च माध्यमिक संस्था होत्या. राज्यात १९९७-९८ मध्ये प्राथमिक शाळा, माध्यमिक शाळा व उच्च माध्यमिक संस्थांमधील एकूण विद्यार्थ्यांमध्ये मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे ४८, ४४ व ४० टक्के होते. १९८५-८६ मध्ये हे प्रमाण अनक्रमे ४४, ३६ आणि ३२ टक्के होते. अखिल भारतीय स्तरावर १९९४-९५ मध्ये प्राथमिक व माध्यमिक शाळांतील मुलींचे एकूण विद्यार्थ्यांमधील प्रमाण अनुक्रमे ४३ व ३९ टक्के होते.

अहिल्याबाई होळकर योजना

११.१२. मुलींच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी राज्य शासनाने १९९६-९७ मध्ये अहिल्याबाई होळकर योजना सुरु केली. या योजनेखाली ग्रामीण भागातील इयत्ता ५ ते १० मधील मुलींना त्यांच्या गावात माध्यमिक शाळा उपलब्ध नसेल तर माध्यमिक शाळेत जाण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या बस मधून मोफत प्रवास करण्याची मुभा देण्यात आली आहे. या योजनेखाली १९९७-९८ मध्ये ३.४ लाख मुलींनी लाभ घेतला. १९९८-९९ मध्ये जवळपास ५ लाख मुली या सवलतीचा लाभ घेतील.

प्रौढ शिक्षण

११.१३. १५ ते ३५ वर्षे वयोगटातील प्रौढांच्या निरक्षरतेच्या निर्मूलनाबाबत नवीन धोरण विशिष्ट कालमर्यादेत यशस्वीपणे राबविण्यासाठी केंद्र शासनाने १९८८ मध्ये 'राष्ट्रीय साक्षरता मिशन' (रा.सा.मि.) स्थापन केले. रा.सा.मि.ने जिल्ह्यात संपूर्ण साक्षरता मोहीम राबविण्यासाठी सविस्तर मार्गदर्शक तत्त्वे विहित केली आहेत. त्यानुसार राज्याच्या सर्व जिल्ह्यांत टप्प्याटप्प्याने 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' राबविण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य शासनाने घेतला आहे. यासाठी जिल्हा साक्षरता प्रसार समित्या गठित करण्यात आल्या आहेत.

११.१३. राज्यातील सर्व ३१ (नविन दोन जिल्ह्यांच्या निर्मितीच्या आधीच्या) जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' राबविण्यात येत आहे. त्यापैकी २१ जिल्ह्यांत हा कार्यक्रम पूर्ण झालेला आहे. या २१ जिल्ह्यांसाठी ४५.९६ लाख निरक्षरांना साक्षर करण्याचे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते. या तुलनेत ४३.१८ लाख प्रौढांची नोंदणी करण्यात आली व ३६.५९ लाख प्रौढांनी 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' अंतर्गत विहित केलेले प्रथम अभ्यासक्रमाचे तीनही भाग पूर्ण केले. उर्वरित जिल्ह्यात 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' प्रगतिपथावर आहे. या जिल्ह्यांसाठी २३.०८ लाख

Women Education

11.11. In Maharashtra, an ambitious campaign for women education has been undertaken and since 1985-86 education upto standard XII is made free for girls. In 1997-98, there were 2,141 primary schools, 867 secondary schools and 241 higher secondary institutions exclusively for girls. The percentage of girls in the total enrolment in primary schools, secondary schools and higher secondary institutions in the State in 1997-98 was respectively 48, 44 and 40. In 1985-86, the corresponding percentages were 44, 36 and 32 respectively. At all-India level in 1994-95, the percentages of girls in the total enrolment in primary and secondary schools were 43 and 39 respectively.

Ahilyabai Holkar Scheme

11.12. To promote education amongst girls, the State Government has started Ahilyabai Holkar Scheme from 1996-97. Under this scheme, girls in rural areas studying in standards V to X are provided free travel in Maharashtra State Road Transport Corporation buses to attend secondary school if secondary school is not available within their village. In 1997-98 about 3.4 lakh girls availed the benefit under this scheme. In 1998-99 about 5 lakh girls are expected to avail this facility.

Adult Education

11.13. The Government of India established the 'National Literacy Mission' (NLM) in 1988 to implement successfully the new strategy of eradicating illiteracy in the age-group 15-35 years (i.e. adult illiteracy) as a mission within a specified period of time. The NLM has prescribed detailed guidelines for the implementation of total literacy campaign in the districts. Accordingly, the State Government has taken a policy decision to implement 'Total Literacy Campaign' in all the districts of the State in a phased manner. District Literacy Mission Committees are constituted for this purpose.

11.14. 'Total Literacy Campaign' is being implemented in all the 31 (districts prior to the formation of two new districts) districts of the State. Out of these, the programme is completed in 21 districts. The physical target fixed for these 21 districts was to literate 45.96 lakh illiterates, as against which, 43.18 lakh adults were enrolled and 36.59 lakh adults completed all the three primers as prescribed under 'Total Literacy Campaign'. In the remaining districts, 'Total Literacy Campaign' is in progress. The target fixed for these remaining districts is to

निरक्षरांना साक्षर करण्याचे लक्ष्य ठरविले आहे. 'संपूर्ण साक्षरता मोहीम' पूर्ण झालेल्या सर्व जिल्ह्यांत साक्षरोत्तर कार्यक्रम राबविण्यात येतो. संपूर्ण साक्षरता मोहीम पूर्ण झालेल्या २१ जिल्ह्यांपैकी आठ जिल्ह्यांत साक्षरोत्तर कार्यक्रम पूर्ण झालेला असून पाच जिल्ह्यांत तो प्रगतिपथावर आहे.

उच्च शिक्षण

११.१५. राज्यात १९९८-९९ मध्ये वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषी महाविद्यालये वगळता १,५०१ महाविद्यालये/ इतर शैक्षणिक संस्था असून आधीच्या वर्षापेक्षा ही संख्या २.७ टक्क्यांनी जास्त आहे. त्यापैकी ९०६ विज्ञान, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये आणि ४२ विधी व २३७ शिक्षण शास्त्र/शारिरिक शिक्षण व ३९६ इतर उच्च शिक्षणाची महाविद्यालये अशा इतर उच्च शिक्षणाच्या ५९५ इतर संस्था आहेत. या सर्व महाविद्यालयातील व इतर संस्थामधील विद्यार्थ्यांची एकत्रित संख्या ९.०७ लाख असून ती १९९७-९८ च्या तुलनेत ४.१ टक्क्यांनी जास्त आहे. १९९८-९९ मध्ये या १,५०१ महाविद्यालये/ संस्थातील मुलींच्या संख्येत गतवर्षीच्या तुलनेत २.३ टक्के इतकी वाढ झाली. महाविद्यालये व इतर संस्था आणि त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या तक्ता क्र. ११.३ मध्ये दिली आहे.

literate 23.08 lakh illiterates. Post literacy programme is implemented in all the districts where 'Total Literacy Campaign'. is completed. Out of 21 districts where 'Total Literacy Campaign' is completed, the Post-Literacy Programme is also completed in eight districts, the same is in progress in five districts.

Higher Education

11.15. The total number of colleges and other educational institutions (excluding medical, engineering and agricultural colleges) in the State during 1998-99 stood at 1,501, showing an increase of 2.7 per cent over that of the previous year. Of these, 906 are Science, Arts and Commerce colleges and 595 are other higher educational institutions which include 42 Law Colleges, 237 Educational Science/ Physical education colleges and 316 colleges of other higher education. The total enrolment of these colleges and other institutions taken together was 9.07 lakh and this is higher by 4.1 per cent than that in 1997-98. The enrolment of girls in these 1,501 colleges/ institutions during 1998-99 shows an increase of 2.3 per cent over that of the previous year. The number of colleges and other institutions and enrolment therein is given in Table No.11.3.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.11.3

महाराष्ट्रातील महाविद्यालये आणि उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था यांची संख्या व त्यातील पटावरील विद्यार्थी
Number of colleges and other higher educational institutions and enrolment therein in
Maharashtra State.

(शिक्षक व पटावरील विद्यार्थी यांची संख्या हजारांत)
(Teachers and Enrolment in thousand)

शैक्षणिक संस्थेचा प्रकार	बाब	संख्या/Number*		१९९७-९८ च्या तुलनेत १९९८-९९ मधील वाढ (टक्के) Percentage increase in 1998-99 over 1997-98	Item	Type of Educational Institution
		1997-98	1998-99			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
(1) सामान्य महाविद्यालये	(1) संस्था	870	906	4.1	Institutions	Colleges for general education
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	726	727	0.1	(A) Enrolment	...
	(ब) त्यापैकी मुली	305	313	2.6	(B) Of these, girls	...
	(3) शिक्षक	24	24	0.0	Teachers	...
(2) उच्च शिक्षणाच्या इतर संस्था	(1) संस्था@	591	595	0.7	Institutions@	Other institutions for higher education
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	125	126	0.8	(A) Enrolment	...
	(ब) त्यापैकी मुली	39	39	0.0	(B) Of these, girls	...
	(3) शिक्षक	8	8	0.0	Teachers	...
एकूण	(1) संस्था@	1,461	1,501	2.7	Institutions@	Total
	(2) (अ) पटावरील विद्यार्थी	851	853	0.2	(A) Enrolment	...
	(ब) त्यापैकी मुली	344	352	2.3	(B) Of these, girls	...
	(3) शिक्षक	32	32	0.0	Teachers	...

* = अस्थायी/Provisional

@ = कनिष्ठ महाविद्यालये, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व कृषी महाविद्यालये व पदवीपूर्व व्यावसायिक शिक्षण संस्था वगळून/Excluding Junior colleges, Medical, Engineering and agricultural Colleges and pre-degree vocational education institutions.

११.१६. राज्यात एकूण ११ बिगर-कृषि विद्यापीठे असून त्यामध्ये फक्त स्त्रियांसाठी असणारे श्रीमती नाथीबाई दामोदर ठाकरसी विद्यापीठ, अनौपचारिक शिक्षणासाठी असलेले यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ व संस्कृत भाषेचा प्रसार व विकास करण्यासाठी आणि संस्कृत भाषेतील प्राचीन साहित्य व शास्त्र याचा अभ्यास व संशोधन करण्यासाठी स्थापन केलेल्या कवी कुलगुरु कालिदास विद्यापीठ याचा समावेश आहे. त्या व्यतिरिक्त राज्यात पाच अभिमत विद्यापीठे आहेत.

११.१७. राज्यात चार कृषि विद्यापीठे व त्या विद्यापीठांना संलग्न १५ कृषि महाविद्यालये आहेत. या १५ कृषि महाविद्यालयांपैकी चार महाविद्यालयांमध्ये पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय उपलब्ध आहे. १९९७-९८ मध्ये सर्व कृषि महाविद्यालयात मिळून ७,७८० विद्यार्थी होते व त्यापैकी मुली ८४१ (१०.८ टक्के) होत्या.

वैद्यकीय शिक्षण

११.१८. राज्यात ११ शासकीय व महानगरपालिकांची ४ वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता १,७१० आहे. वैद्यकीय शिक्षणाची वाढती मागणी विचारात घेऊन राज्य शासनाने खाजगी संस्थांना विना अनुदान तत्वावर व शासनाने विहित केलेले शुल्क आकारून राज्यात वैद्यकीय महाविद्यालये सुरू करण्यास अनुमती दिली आहे. राज्यात अशा प्रकारची १७ मान्यताप्राप्त खाजगी वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता १,६१५ आहे. त्याशिवाय वर्धा जिल्ह्यातील सेवाग्राम येथे कस्तुरबा आरोग्य संस्थेचे 'महात्मा गांधी वैद्यक शास्त्र संस्था' हे एक वैद्यकीय महाविद्यालय असून त्याची प्रवेशक्षमता ६४ आहे. राज्यात खाजगी आणि शासकीय मिळून एकूण ३३ वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेशक्षमता ३,३८९ आहे. राज्य शासनाने १९९८ मध्ये नाशिक येथे आरोग्य विज्ञान विद्यापीठाची स्थापना केली आहे. या विद्यापीठामार्फत राज्यातील वैद्यकीय शिक्षण व त्या अनुषंगिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात येतील.

११.१९. राज्यात चार शासकीय आयुर्वेदिक महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता १८५ आहे. याव्यतिरिक्त, राज्यात ३५ खाजगी (१६ अनुदानित व १९ विनाअनुदानित) आयुर्वेदिक महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता १,८४० आहे.

११.२०. राज्यात ३६ खाजगी होमिओपॅथिक वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यांची एकूण प्रवेशक्षमता २,३९० आहे.

११.२१. राज्यात एकूण २०५ प्रवेशक्षमता असलेली पाच खाजगी युनानी वैद्यकीय महाविद्यालये असून त्यात तीन अनुदानित व दोन विनाअनुदानित महाविद्यालयांचा समावेश आहे.

11.16. There are 11 non-agricultural universities in the State including Shrimati Nathibai Damodar Thackersy University which is exclusively for women, Yashwantrao Chavan Open University for non-formal education and Kavi Kulaguru Kalidas University which is recently established to conduct study and research on ancient sanskrit literature, sciences and development and spread of sanskrit language. In addition, there are five deemed universities.

11.17. There are four agricultural universities and 15 agricultural colleges affiliated to these universities in the State. Out of these 15 agricultural colleges, post-graduation facility is available in four colleges. During 1997-98, the enrolment in all the agricultural colleges together was 7,780 of which 841 (10.8 per cent) were girls.

Medical Education

11.18. There are 11 Government and four Municipal Corporation Medical Colleges in the State with a total intake capacity of 1,710. In view of the increasing demand for medical education, the State Government has allowed the private institutions to open medical colleges in the State without Government aid, charging stipulated fees as prescribed by the Government. There are 17 such recognised private medical colleges in the State with an intake capacity of 1,615. In addition, there is one medical college run by Kasturba Health Society's 'Mahatma Gandhi Institute of Medical Sciences' at Sevagram in Wardha district with an intake capacity of 64. Thus, in the State, there are in all 33 medical colleges, government and private together, with a total intake capacity of 3,389. During 1998, the state government has established Health Science University at Nashik. This University will look after to the medical education and related responsibilities in the state.

11.19. There are four Government Ayurvedic Colleges in the State with an intake capacity of 185. In addition, there are 35 private (16 aided and 19 unaided) Ayurvedic Colleges with total intake capacity of 1,840.

11.20. There are 36 private Homeopathic Medical Colleges in the State having total intake capacity of 2,390.

11.21. The State has five private Unani Medical colleges including three aided and two unaided college with total intake capacity of 205.

११.२२. राज्यात तीन शासकीय आणि एक महानगरपालिकेचे दंत महाविद्यालय असून त्यांची प्रवेश क्षमता २४० आहे. ह्याशिवाय राज्यात १० खाजगी दंत महाविद्यालये असून त्यांची प्रवेश क्षमता ६६० आहे.

११.२३. राज्यात एकूण १६८ प्रवेशक्षमता असलेली पाच परिचर्या पदवी महाविद्यालये आहेत. यापैकी दोन शासकीय व तीन खाजगी महाविद्यालये आहेत. तसेच राज्यात उच्च माध्यमिक परिक्षा उत्तीर्ण झालेल्या उमेदवारांना तीन वर्षे कालावधीचे सर्वसाधारण परिचर्या व सुईणकाम परिचर्येचे प्रशिक्षण देणाऱ्या ५६ संस्था व दहावी उत्तीर्ण झालेल्या उमेदवारांना सहाय्यकारी प्रसविका/सुईणकाम परिचर्या प्रशिक्षण देणाऱ्या ३५ संस्था असून त्यांची एकूण प्रवेश क्षमता अनुक्रमे २,२३७ व ८०० आहे. या व्यतिरिक्त प्रमाणपत्रोत्तर अभ्यासक्रमाच्या चार संस्था असून त्याची एकूण प्रवेशक्षमता ७५ आहे.

तंत्र शिक्षण

११.२४. राज्यात अभियांत्रिकी पदवी अभ्यासक्रमाची १०३ महाविद्यालये असून त्यांची पहिल्या वर्षाची एकूण प्रवेशक्षमता २५,७२५ आहे. त्यापैकी सहा शासकीय, पाच विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील, एक तंत्रज्ञान विद्यापीठ, पाच अनुदानित व ८६ विनाअनुदानित महाविद्यालये आहेत. ह्या १०३ महाविद्यालयांपैकी २४० प्रवेश क्षमता असलेले एक महाविद्यालय केवळ मुलींसाठी आहे. त्याशिवाय राज्यात एकूण १७९ अभियांत्रिकी पदविका संस्था असून त्यांची पहिल्या वर्षाची प्रवेशक्षमता ३१,३२० आहे. त्यापैकी ३७ शासकीय, २१ अनुदानित व १२१ विनाअनुदानित संस्था आहेत. ह्या १७९ संस्थापैकी हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यसेवा तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या १० संस्था (दोन शासकीय आणि आठ खाजगी) असून यांची एकूण प्रवेशक्षमता ६४० आहे. राज्यात २८ वास्तुशास्त्र पदवी महाविद्यालये असून त्यापैकी तीन अनुदानित व २५ विनाअनुदानित असून त्यांची पहिल्या वर्षाची एकूण प्रवेशक्षमता १,१३७ आहे.

११.२५. विज्ञान, तंत्रज्ञान, वाणिज्य, व्यापार, दळणवळण, संदेशवहन, प्रशासन इत्यादी जवळजवळ सर्वच क्षेत्रात संगणकाचा वापर अपरिहार्य झाला आहे. या क्षेत्रातील प्रशिक्षित मनुष्यबळाची गरज भागविण्यासाठी अनेक संगणकविषयक प्रशिक्षण व शिक्षण देणाऱ्या संस्था राज्यात स्थापन झाल्या आहेत. राज्यातील तंत्रशिक्षणाच्या १०३ पदवी संस्थांपैकी ६१ संस्थात संगणक पदवी अभ्यासक्रम व १७९ पदविका संस्थांपैकी ५३ संस्थामध्ये संगणक पदविका हा विषय शिकविला जातो.

११.२६. राज्यात ४१ औषधनिर्माण पदवी महाविद्यालये असून त्यांची पहिल्या वर्षाची प्रवेशक्षमता २,०४० आहे. या ४१ महाविद्यालयांपैकी एक शासकीय, चार अनुदानित, तीन विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील व ३३ विनाअनुदानित महाविद्यालये असून त्यातील एक केवळ मुलींसाठी आहे. या व्यतिरिक्त ३,७८० प्रवेशक्षमता असलेल्या ६७

11.22. There are three Government and one Municipal Corporation Dental College in the State with an intake capacity of 240. In addition, there are 10 private Dental Colleges in the State with an intake capacity of 660.

11.23. There are five Nursing Degree Colleges having total intake capacity of 168. Out of these, two are Government and three are private degree colleges. Besides, there are 56 institutions providing three years duration course on General Nursing & Midwifery Nursing Training for H.S.C. passed candidates and 35 institutions providing Auxiliary Nurse/Midwifery Nursing training for S.S.C. passed candidates in the State having total intake capacity of 2,237 and 800 respectively. In addition, there are four institutions offering post certificate course after completion of General Nursing and Midwifery Nursing training with total intake capacity of 75.

Technical Education

11.24. There are 103 degree engineering colleges having first year intake capacity of 25,725 in the state. Out of these, six are government, five are under university management, one is Technological University, five are aided and 86 are unaided colleges. Out of these 103 colleges, one college having first year intake capacity of 240 is exclusively for girls. Besides this, there are 179 engineering diploma institutions in the State having first year intake capacity of 31,320. Out of these, 37 are government, 21 are aided and 121 are unaided institutions. Of these 179 technical institutions, there are 10 institutions (two Government and eight private) imparting training in Hotel Management and Catering Technology having total intake capacity of 640. There are 28 Architectural degree colleges of which three are aided and 25 are unaided colleges in the State having first year intake capacity of 1,137.

11.25. Use of computer has become inevitable in almost all the fields such as science, technology, commerce, trade, transport, communication, administration etc.. To cater to the need of trained personnel in computers in these fields, a number of institutions are set up to offer computer education and training. Out of 103 technical education institutions in the state computer degree course is offered in 61 institutions and out of 179 diploma institutions, computer diploma course is offered in 53 institutions.

11.26. There are 41 Pharmaceutical degree colleges in the State having first year intake capacity of 2,040. Out of these 41 colleges, one is Government, four are aided, three are under university management and 33 are unaided colleges including one exclusively for girls. Besides this, there are 67

औषधनिर्माण पदविका देणाऱ्या संस्था आहेत. त्यापैकी एक शासकीय, १९ अनुदानित व ४७ विनाअनुदानित संस्था आहेत. या व्यतिरिक्त तीन शासकीय तंत्रनिकेतनात व दोन अभियांत्रिकी महाविद्यालयात औषधनिर्माण शास्त्र हा विषय शिकविला जातो.

११.२७. अभियांत्रिकी तंत्रज्ञान आणि उपयोजितशास्त्रे यांमधील प्रगत ज्ञानास उत्तेजन देण्यासाठी आणि या विषयासंदर्भात संशोधन व ज्ञान प्रसारण चालना देण्यासाठी, तसेच हे शिक्षण मागास भागापर्यंत पोहचविण्यास उत्तेजन देण्यासाठी रायगड जिल्हाच्या माणगाव तालुक्यातील लोणेरे या गावात राज्य शासनाने १९८९ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तंत्रज्ञान विद्यापीठ स्थापन केले आहे. या विद्यापीठात रसायन तंत्रज्ञान व पेट्रोकेमिकल, यांत्रिकी, संगणक, विद्युत व दूरसंचार अभियांत्रिकी या विषयातील पदवी अभ्यासक्रम असून त्याची एकूण प्रथमवर्ष प्रवेशक्षमता ३३० आहे.

११.२८. राज्यात ७५ व्यवस्थापन संस्था असून त्यांची पहिल्या वर्षाची प्रवेशक्षमता ५,३०० आहे. या ७५ संस्थापैकी एक शासकीय, नऊ विद्यापीठ व्यवस्थापनाखालील, व ६५ विनाअनुदानित संस्था आहेत. तसेच राज्यात हॉटेल व्यवस्थापन व खाद्यसेवा तंत्रज्ञानाचे शिक्षण देणाऱ्या पाच विनाअनुदानित पदवी संस्था असून त्याची प्रथम वर्ष प्रवेश क्षमता २८० इतकी आहे.

११.२९. राज्यात औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था निरनिराळ्या व्यवसाय उद्योगाकरिता कुशल कामगार तयार करण्याची गरज भागवीत आहेत. सध्या राज्यामध्ये ३०२ शासकीय व २३६ अशासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे ६३,१४८ व २४,९६० आहे. यामध्ये केवळ मुलींकरिता असणाऱ्या अनुक्रमे १५ शासकीय व १२ अशासकीय संस्थांचा समावेश असून त्यांची प्रवेश क्षमता अनुक्रमे २,२४० व ५६० आहे.

क्रीडा प्रबोधिनी

११.३०. ८ ते १४ वयोगटातील मुलामुलींची निवड करून ८ ते १० वर्षांच्या प्रशिक्षणाद्वारे त्यांच्यामधून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे खेळाडू तयार करण्याच्या उद्देशाने राज्यात पुणे येथे मध्यवर्ती क्रीडा केंद्र स्थापन करण्याचा तसेच राज्यात वेगवेगळ्या ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी स्थापन करण्याचा निर्णय राज्य शासनाने १९९५ मध्ये घेतला. यानुसार राज्यात ११ ठिकाणी क्रीडा प्रबोधिनी सुरु करण्यांत आल्या असून यात निवडलेल्या मुलामुलींना शालेय अभ्यासक्रम तसेच क्रीडाविषयक प्रशिक्षण देण्यांत येते.

Pharmaceutical Diploma awarding Institutions having total intake capacity of 3,780. Out of these, one is government, 19 are aided and 47 are unaided institutions. In addition, in three government polytechnics and two engineering colleges, Pharmaceutical science subject is covered.

11.27. The State Government has established Dr. Babasaheb Ambedkar Technological University at Lonere in Mangaon taluka, district Raigad in 1989 with the aim to promote advanced knowledge in Engineering Technology, Applied Sciences and to give impetus to research and dissemination of knowledge in these faculties and also to promote the transference of technology in backward regions. It has degree course in Chemical Technology and Petrochemical, Mechanical, Computer, Electrical and Tele-communication Engineering with first year total intake capacity of 330.

11.28. There are 75 Management Institutions in the State having first year intake capacity of 5,300. Of these 75 institutions, one is government, nine are under university management and 65 are unaided institutions. Also, there are five unaided institutions offering degree course in Hotel Management and Food Technology with first year intake capacity of 280.

11.29. The Industrial Training Institutes (ITI) are meeting the requirements of skilled work-force for various vocations/occupations. At present there are 302 Government ITIs and 236 non-government ITIs in the State with an intake capacity of 63,148 and 24,960 respectively. The Government and Non-Government ITIs include 15 and 12 ITIs respectively which are exclusively for girls with an intake capacity of 2,240 and 560 respectively.

Sports Academy

11.30. The State Government, in 1995 took the decision to establish Central Sports Centre at Pune and Sport Academies at various places with the objective to prepare sportsman of national and international level from the students of age group 8 to 14 years by imparting them training for 8 - 10 years. Accordingly in the state, sports academies are established at 11 places and in these academies, school education and sports training is given to the trainees.

१२. सार्वजनिक आरोग्य, पाणीपुरवठा आणि इतर सामाजिक सेवा

12. PUBLIC HEALTH, WATER SUPPLY AND OTHER SOCIAL SERVICES

सार्वजनिक आरोग्य

१२.१. 'आरोग्य म्हणजे केवळ व्याधी किंवा विकलांगता यांचा अभाव नव्हे, तर संपूर्ण शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक स्वास्थ्य' अशी जागतिक आरोग्य संघटनेची आरोग्यविषयक संकल्पना आहे. इ.स. २००० पर्यंत 'सर्वासाठी आरोग्य' हे उद्दिष्ट साध्य करण्याची बांधीलकी राज्य शासनाने स्वीकारली आहे. गेल्या काही दशकांपासून प्रतिबंधक, प्रवर्तक, उपचारात्मक आणि पुनर्वसनात्मक आरोग्यसेवा पुरविण्याकरिता आरोग्यविषयक पायाभूत सुविधांचे जाळे विकसित करण्यासाठी राज्यशासनाकडून प्रयत्न करण्यात येत असून ह्या आरोग्य सेवा राज्यातील दुर्गम भागांमध्ये देखील पुरविण्यात येत आहेत. राज्यात १९९८ अखेर सार्वजनिक व शासन अनुदानित एकूण ७६१ रुग्णालये, १,४२३ दवाखाने, १,६९५ प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि ९,७२५ उपकेंद्रे होती. ह्या सर्व आरोग्य सेवांमुळे राज्यातील जनतेच्या आरोग्याचा दर्जा उल्लेखनीयरीत्या सुधारला असल्याचे १९९७ मधील नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्र राज्यातील भारताच्या तुलनेत कमी असणारे मृत्यू दर (७.३) व बालमृत्यू दर (४७) यावरून दिसून येते. ह्या वर्षाकरिता नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार अखिल भारतासाठी हे दर अनुक्रमे ८.९ आणि ७१ होते. राज्यातील जीवनविषयक सांख्यिकी आणि उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा याबाबतची सविस्तर माहिती भाग दोन मधील अनुक्रमे तक्ता क्र. ३ व ४२ मध्ये दिली आहे.

कुटुंब कल्याण

१२.२. राज्यात लोकसंख्या नियंत्रण कार्यक्रम देखील यशस्वीरीत्या राबविण्यात येत आहे. १९९७ वर्षाकरिता नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार (अस्थायी) भारताच्या २७.२ जन्मदराशी तुलना करता राज्यातील कमी असलेल्या २३.१ जन्मदरावरून हे स्पष्ट होते. राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत १ एप्रिल, १९९७ रोजी विविध पद्धतींनी संरक्षित जननक्षम जोडप्यांचे प्रमाण ५३.५ टक्के होते, तर भारताकरिता हे प्रमाण ४५.६ टक्के होते. राज्यातील एकूण संरक्षित जोडप्यांपैकी ७८ टक्के जोडपी नसबंदी पद्धतीने संरक्षित होती. राज्यात एप्रिल, १९९८ ते जानेवारी, १९९९ या कालावधीत ३.९९ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९९८ मधील त्याच कालावधीतील शस्त्रक्रियांच्या संख्येपेक्षा ९ टक्क्यांनी कमी होती.

१२.३. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पूर्वी नसबंदीवर मुख्य भर होता. दोन अपत्यांमध्ये योग्य अंतर ठेवणे ही बाबही तितकीच महत्त्वाची असल्याने त्यासाठी तांबी, इन्ट्रा युटेरिन पद्धती (आय.यू.डी), पारंपरिक संतति प्रतिबंधक साधने इत्यादी पद्धतींच्या प्रसारावर राज्याने भर दिला आहे. याचा परिणाम म्हणून नसबंदी शस्त्रक्रियेव्यतिरिक्त इतर कुटुंब नियोजन पद्धतींनी संरक्षित जोडप्यांची टक्केवारी १९७४-७५ मधील सहा वरून १९९६-९७

Public Health

12.1. The concept of health as envisaged by the World Health Organisation means "state of complete physical, mental and social well being and not merely the absence of disease or deformity". The State is committed to realise the goal of "Health for all" by 2000 A.D. Since the last few decades, efforts have been made by the State Government for developing a network of health infrastructure for providing preventive, promotive, curative and rehabilitative services which are rendered even to the remote areas of the State. As at the end of 1998, there were 761 public and government aided hospitals, 1,423 dispensaries, 1,695 primary health centres and 9,725 sub-centres in the State. These services have appreciably improved the health standard of the people in the State, which is evident from the relatively low crude death rate (7.3) and low infant mortality rate (47) for the year 1997 for Maharashtra State as compared with the rates of 8.9 and 71 respectively for All-India based on Sample Registration Scheme estimates. The details of the vital statistics and medical facilities available in the State are given in Table No.3 and 42 respectively of Part-II.

Family Welfare

12.2. Population control programme is also being successfully implemented in the State. This is reflected in the relatively low birth rate of 23.1 in the State as compared with that of 27.2 for All-India for the year 1997 based on Sample Registration Scheme estimates (provisional). The percentage of eligible couples effectively protected by the various family planning methods under the family welfare programme as on 1st April, 1997 was 53.5 in the State as against 45.6 for All-India. Out of the total protected couples in the State, 78 per cent were covered under the sterilisation programme. The number of sterilisation operations performed in the State between April, 1998 to January, 1999 was 3.99 lakh, which is less by 9 per cent than that during the corresponding period of 1998.

12.3. The sterilisation was the main stay of the family welfare programme in the past. Since the spacing of births is equally important aspect, the State is giving more stress on propagation of spacing methods like Copper-T, Intra Uterine Device (IUD), Conventional Contraceptives etc. As a result, among all protected couples, the percentage of couples protected by family planning methods other than sterilisation has significantly increased from

मध्ये २२ इतकी लक्षणीय प्रमाणात वाढली आहे. १९९८-९९ मध्ये जानेवारी, १९९९ पर्यंतच्या कालावधीत तांबी स्वीकारणाऱ्यांची संख्या २.९७ लाख इतकी होती व ती १९९७-९८ च्या तत्सम कालावधीतील संख्येपेक्षा ११ टक्क्यांनी कमी होती.

१२.४. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाचा जननक्षमतेवर प्रभावी परिणाम होण्यासाठी त्याचा स्वीकार ज्यांना ह्यात मुले कमी आहेत अशा तरुण जोडप्यांनी करणे आवश्यक आहे. पुरुष नसबंदी व स्त्री नसबंदी केलेल्यांची त्यांच्या ह्यात मुलांच्या संख्येनुसार वर्गवारी असे दर्शविते की, पुरुष नसबंदी केलेल्यांच्या ह्यात मुलांची सरासरी संख्या १९७१-७२ मधील ४.३ वरून १९९७-९८ मध्ये २.९ इतकी कमी झाली आणि स्त्री नसबंदी केलेल्यांच्या बाबतीत ती ४.५ वरून २.८ इतकी कमी झाली. आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ती १९७९-८० मधील २.३ वरून १९९७-९८ मध्ये १.६ इतकी कमी झाली. तसेच त्याच कालावधीत कुटुंब नियोजन पध्दती स्वीकारल्या वेळचे सरासरी वय पुरुष नसबंदी बाबतीत ३९.५ वर्षांवरून २९.८ वर्षे इतके कमी झाले, तर स्त्री नसबंदीच्या बाबतीत ते ३२.४ वर्षांवरून २७.७ वर्षे इतके कमी झाले आणि आय.यू.डी. स्वीकारणाऱ्यांच्या बाबतीत ते २७.४ वर्षांवरून २४.८ वर्षे इतके कमी झाले.

सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना

१२.५ महिलांचा सामाजिक दर्जा वाढविणे हे ह्या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. एकही मुलगा नसलेल्या आणि एक अथवा दोन मुली आहेत अशा नसबंदी करून घेतलेल्या जोडप्यांना राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्रे व युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया प्रमाणपत्रे या स्वरूपात बक्षिस देण्याची ही योजना १ एप्रिल, १९९५ पासून अंमलात आणण्यात आली आहे.

माता व बालसंगोपन कार्यक्रम

१२.६ माता व बालसंगोपन कार्यक्रमाचा उद्देश बालमृत्यू व मातामृत्यू यांचे प्रमाण कमी करणे हा आहे. ह्या कार्यक्रमाखाली तीन उपक्रम घेण्यात येतात. ते म्हणजे (अ) गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना फॉलिक ॲसिड व फेरस सल्फेटच्या गोळ्या (प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक) व १ ते २ वर्ष वयोगटातील बालकांना गोळ्या पुरविणे, (ब) घटसर्प, डांग्या खोकला, पोलिओ, धनुर्वात, क्षय व गोवर या रोगांच्या प्रतिबंधक लसी बालकांना आणि धनुर्वात प्रतिबंधक लसी गरोदर स्त्रियांना देणे आणि (क) १ ते १० वर्षे व १० ते १६ वर्षे वयोगटातील मुलांना धनुर्वात प्रतिबंधक लसी व ९ महिने ते ३ वर्षे वयोगटातील मुलांना 'अ' जीवनसत्वयुक्त मिश्रण देणे. लाभधारकांची संख्या तक्ता क्र. १२.१ मध्ये दिली आहे. नमुना नोंदणी पाहणीच्या अंदाजानुसार (अस्थायी) १९९७ मध्ये राज्यात बालमृत्यू प्रमाण ४७ होते व ते भारताकरिता असलेल्या ७१ ह्या प्रमाणापेक्षा बरेच कमी होते.

six in 1974-75 to 22 in 1996-97. During the year 1998-99, upto January, 1999, the number of Copper-T acceptors was 2.97 lakh, which was less by about 11 per cent than that of the corresponding period of 1997-98.

12.4. For effective impact of family welfare programme on fertility, it is essential that the programme is accepted by younger couples having less number of living children. The classification of vasectomy and tubectomy acceptors according to the number of living children shows that the average number of living children in the case of vasectomy acceptors has declined from 4.3 in 1971-72 to 2.9 in 1997-98 and that for tubectomy acceptors, it declined from 4.5 to 2.8. In respect of I.U.D acceptors, it declined from 2.3 in 1979-80 to 1.6 in 1997-98. Similarly, average age at acceptance has declined during the corresponding period from 39.5 years to 29.8 years for vasectomy acceptors, from 32.4 years to 27.7 years for tubectomy acceptors and from 27.4 years to 24.8 years for I.U.D. acceptors.

Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme

12.5. The objective of this scheme is to increase social status of women. The couples having no male child and having one or two daughters and undergoing sterilisation are given award in the form of the NSC and UTI certificates. This Scheme is implemented from 1st April, 1995.

Maternal and child health programme

12.6. The maternal and child health programme is aimed at reducing the infant and maternal mortality. Under this programme, three activities are undertaken viz. (a) supply of tablets of folic acid and ferrous sulphate to pregnant women (prophylactic and therapeutic) and tablets to children in the age-group 1-2 years, (b) immunisation of infant against the diseases like diphtheria, pertussis, tetanus, tuberculosis and measles and administering tetanus toxoid to pregnant women and (c) administering tetanus toxoid to children in the age-group 1 to 10 and 10-16 years and oral administration of vitamin 'A' to children between age-group 9 months to 3 years. The number of beneficiaries are as given in table No.12.1. The infant mortality rate for the State during 1997 according to the Sample Registration Scheme estimates (provisional) was 47, which was much lower than the rate of 71 for India.

तक्ता क्र.१२.१/ Table No.12.1
विविध योजनांनुसार वर्षनिहाय लाभधारकांची संख्या
Yearwise number of beneficiaries according to various schemes

(आकडे लाखात)(figures in lakh)

योजनेचे नाव	वर्ष/Year		Name of Scheme
	१९९७-९८ 1997-98	१९९८-९९ (जाने., ९९ पर्यंत) 1998-99 (Up to Jan.,99)	
1	2	3	1
अ फॉलिक ॲसिड व फेरस सल्फेट गोळ्यांचे वितरण			(A) Distribution of Folic Acid and Ferrous Sulphate tablets
१) गरोदर स्त्रियांना गोळ्यांचे वितरण - प्रतिबंधात्मक	8.82	2.24	(1) Distribution of tablets to pregnant-women-prophylatic
२) गरोदर स्त्रियांना गोळ्यांचे वितरण - उपचारात्मक	3.39	0.59	(2) Distribution of tablets to pregnant-women - therapeutic
३) १-२ वर्षे वयोगटातील मुलांना गोळ्यांचे वितरण	15.27	11.99	(3) Distribution of tablets to children in the age group of 1 to 2 years
ब लसीकरण			(B) Immunisation
१) त्रिगुणी तिसरा डोस	20.89	16.79	(1) D.P.T. - III
२) पोलिओ तिसरा डोस	20.97	16.84	(2) Polio - III
३) क्षयप्रतिबंधक	22.24	17.92	(3) BCG
४) गोवर प्रतिबंधक	19.67	16.09	(4) Measles
५) धनुर्वात प्रतिबंधक (गरोदर स्त्रियांना)	20.69	15.74	(5) Anti tetanus (pregnant-women)
क वयोगटानुसार इतर प्रतिबंधक लस/मात्रा			(C) Age groupwise other immunisation doses
१) धनुर्वात प्रतिबंधक (१ ते १० वर्षे)	19.63	16.73	(1) Tetanus toxoid (1-10 years)
२) धनुर्वात प्रतिबंधक (१० ते १६ वर्षे)	16.53	14.07	(2) Tetanus toxoid (10-16 years)
३) 'अ' जीवनसत्व (९महिने ते ३ वर्षे)	61.83	46.24	(3) Oral Vitamin - A (9 months to 3 years)

पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम

१२.७. जागतिक आरोग्य संघटनेने इ. स. २००० पर्यंत जग 'पोलिओ मुक्त' करण्याचे ठरविले आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून भारत सरकारच्या आरोग्य विभागाने पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम संपूर्ण देशात राबविण्याचा निर्णय घेतला. पोलिओचे देशातून निर्मूलन करण्यासाठी १९९५-९६, १९९६-९७, १९९७-९८ व १९९८-९९ या चार वर्षी पोलिओच्या नियमित लसीकरण कार्यक्रमाव्यतिरिक्त मुलांना त्यांच्या आधीच्या लसीकरण स्थितीचा विचार न करता पोलिओचे दोन अतिरिक्त डोस द्यावयाचे होते. मुलांना पल्स पोलिओचे डोस दिल्याबाबतची वर्षनिहाय माहिती पुढील तक्ता क्र. १२.२ मध्ये दिली आहे.

Pulse Polio Programme

12.7. The World Health Organisation has aimed at making the world "Polio Free" by 2000 A.D. As a part of this, the Health Department of the Government of India decided to implement the pulse polio programme throughout the country. To achieve the motive of eradicating polio throughout the country, in addition to the regular immunisation programme, additional two oral doses of polio vaccine were administered during the years 1995-96, 1996-97, 1997-98 and 1998-99 irrespective of previous doses. The yearwise pulse polio doses administered to the children are given in the following table No.12.2.

तक्ता क्र. /Table No.12.2
वर्षनिहाय पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम
Yearwise Pulse Polio Immunisation Programme

वर्ष (1)	मुलांचे वयोगट Age group of the children (2)	पोलिओ डोस (लाखात) Polio doses in lakh (3)	Year (1)
१) १९९५-९६ ९ डिसेंबर, १९९५ २० जानेवारी, १९९६	० - ३	६५ . ४८ ६८ . ६५	१) १९९५-९६ ९th December, 1995 20th January, 1996
२) १९९६-९७ ७ डिसेंबर, १९९६ १८ जानेवारी, १९९७	० - ५	१०४.१५ १०७.६४	२) १९९६-९७ ७th December, 1996 18th January, 1997
३) १९९७-९८ ७ डिसेंबर, १९९७ १८ जानेवारी, १९९८	० - ५	१०६.५५ ११०.५९	३) १९९७-९८ ७th December, 1997 18th January, 1998
४) १९९८-९९ ६ डिसेंबर, १९९८ १७ जानेवारी, १९९९	० - ५	१०९.७४ ११२.८९	४) १९९८-९९ ६th December, 1998 17th January, 1999

विशेष शालेय आरोग्य कार्यक्रम

१२.८. १९९८-९९ मध्ये दि. ९ ते २५ नोव्हेंबर, १९९८ या कालावधीत इयत्ता १ ली ते ४ थी मधील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी शालेय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत करण्यात आली. या कार्यक्रमांतर्गत राज्यात ६२,९४२ शाळांतील ७४.७२ लाख विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करण्यात आली. किरकोळ आजारपणासाठी प्राथमिक स्वरूपाचे औषधोपचार करण्यात आले व गंभीर स्वरूपाच्या आजाराबाबत तज्ज्ञसेवा सुचविण्यात आल्या.

राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रम

१२.९ दारिद्र्य रेषेखालील गरीब कुटुंबांना आर्थिक सहाय्य पुरविण्याचे धोरण राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रमांत प्रस्तुत करण्यात आले. याबाबतची राज्य व केंद्र शासनाच्या समवर्ती जबाबदारीची जाणीव ठेवून घटनेतील कलम ४१ व ४२ मधील मार्गदर्शक तत्वांची परिपूर्ती करण्याच्या दृष्टीने हा कार्यक्रम महत्त्वाचा टप्पा आहे. राष्ट्रीय सामाजिक अर्थसहाय्य कार्यक्रमांमध्ये खालील तीन योजनांचा समावेश आहे.

- १) राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन योजना :- या योजनेअंतर्गत ६५ वर्षे व त्यापेक्षा जास्त वयाच्या निराधारांना दरमहा प्रति ७५/- रुपये देण्यात येते.
- २) राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना :- या योजनेअंतर्गत कुटुंबातील प्रमुख मिळवती व्यक्ती मृत्यू पावल्यास त्या कुटुंबास १०,०००/- रुपये देण्यात येतात.
- ३) राष्ट्रीय मातृत्व लाभ योजना :- या योजनेअंतर्गत कुटुंबातील १९ वर्ष किंवा त्यापेक्षा अधिक वय असलेल्या गरोदर स्त्रियांना पहिल्या दोन जीवित बालकांपर्यंत प्रसूतीपूर्व ८-१२ आठवडे ५००/- रुपये देण्यात येतात.

Special School Health Programme

12.8. During 1998-99, the Special School Health Programme was taken up from 9th to 25th November, 1998 for medical check-up of the students in standards I to IV. Under this programme 74.72 lakh students from 62,942 schools throughout the State were examined. Primary treatment was given for minor illness and referral services were provided for major illness.

National Social Assistance Programme (NSAP)

12.9. National Social Assistance Programme (NSAP) introduces a National Policy for social assistance to poor households which are below poverty line. The programme represents a significant step towards the fulfilment of the Directive Principles in Articles 41 and 42 of the Constitution, recognising the concurrent responsibility of the Central and State Government in the matter. The NSAP includes following three schemes.

1. National Old Age Pension Scheme:- Under the scheme each destitute aged 65 and above is given Rs. 75/- per month.
2. National Family Benefit Scheme :- Under this scheme in case of a death of bread winner to the bereaved household is given Rs. 10,000/-.
3. National Maternity Benefit Scheme :- Under this scheme the pregnant women of age 19 years and above are given lumpsum Rs.500/- before 8 to 12 weeks prior to the delivery upto two live birth.

१२.१०. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीकरिता केंद्र शासनाकडून राज्य शासनाला १०० टक्के आर्थिक सहाय्य मिळते. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ अखेर या तीन योजनांखाली अनुक्रमे १,७८८.४८ लाख रुपये, ७९०.६१ लाख रुपये व २५४.९६ लाख रुपये खर्च झाले.

पोषण कार्यक्रम

१२.११. मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांच्या किमान पोषणाच्या गरजा भागविण्यासाठी व त्यांना आरोग्य सुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने राज्य शासन पोषण कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना राबविते. या योजनेखाली केलेले कार्य खालीलप्रमाणे आहे.

ग्रामीण भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.१२. ह्या योजनेखाली अंगणवाडीमध्ये नाव नोंदविलेल्या सहा वर्षाखालील मुलांना आणि गरीब कुटुंबांतील गरोदर स्त्रियांना व स्तन्यदा मातांना पूरक पोषक आहार देण्यात येतो. भारत सरकारने या योजने अंतर्गत १९९५-९६ वर्षाअखेर ग्रामीण व आदिवासी भागातील २९८ प्रकल्पांना मंजुरी दिलेली असून राज्य शासनाने त्यापैकी २४२ प्रकल्पांना मंजुरी दिली. मंजूर केलेल्या २४२ प्रकल्पांपैकी २४१ प्रकल्प १९९८-९९ अखेर कार्यरत झालेले आहेत. ह्या प्रकल्पांपैकी ४० प्रकल्प आदिवासी भागात आहेत. १९९७-९८ मध्ये सदर २४० प्रकल्पांतर्गत ३८,९९० अंगणवाड्यांमध्ये ४१.५९ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ३३.०९ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्याकरिता ११८.९३ कोटी रुपये खर्च झाले. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ पर्यंत २४१ प्रकल्पांतील ४०,८९८ अंगणवाड्यांमध्ये ४२.२३ लाख लाभार्थ्यांची नोंदणी झाली होती. त्यापैकी ३१.७६ लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण आहाराचा लाभ देण्यात आला आणि त्याकरिता ७८ कोटी रुपये खर्च झाले.

नागरी भाग

नागरी भागातील एकात्मिक बालविकास सेवा योजना

१२.१३. नागरी भागातील या प्रकल्पांतील लाभार्थ्यांना ग्रामीण एकात्मिक बालविकास सेवा प्रकल्पांसारखाच पोषक आहार देण्यात येतो. १९९७-९८ मध्ये असे २४ प्रकल्प राज्याच्या नागरी भागात कार्यरत होते. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर पर्यंत २,८०४ अंगणवाड्या कार्यरत होत्या, २.८० लाख लाभार्थ्यांना पूरक पोषण कार्यक्रमाचा लाभ देण्यात आला व त्यासाठी ४.८१ कोटी रुपये खर्च झाले.

नागरी झोपडपट्ट्यांकरिता विशेष पोषण कार्यक्रम

१२.१४. या कार्यक्रमांतर्गत नागरी भागातील झोपडपट्ट्यांत राहणाऱ्या समाजाच्या दुर्बल घटकांतील सहा वर्षाखालील मुले, गरोदर स्त्रिया व स्तन्यदा माता यांना पोषक आहार, तसेच लोह व फॉलिक ॲसिडच्या गोळ्या आणि 'अ' जीवनसत्त्वाच्या मात्रा देण्यात येतात. या योजनेअंतर्गत

12.10. For the implementation of these schemes the State Government is given 100 per cent financial assistance by the Central Government. During the year 1998-99 by end of December, 1998 under these three schemes an expenditure of Rs. 1,788.48 lakh, Rs. 790.61 lakh and Rs. 254.96 lakh was incurred respectively.

Nutrition Programme

12.11. In order to meet the minimum nutritional requirements of and to provide health care to children, pregnant women and nursing mothers, the State Government implements different schemes under nutrition programme. The performance under these schemes is given below.

Integrated Child Development Services (ICDS) scheme in rural areas

12.12 Under this scheme nutritious supplementary food is given to the children below six years of age and to the pregnant women and nursing mothers belonging to poor families enrolled at Anganwadi centres. The number of ICDS projects sanctioned by the Government of India in the rural and tribal areas of the State at the end of 1995-96 was 298 out of which, the Government of Maharashtra has sanctioned 242 ICDS projects. Out of these 242 ICDS sanctioned projects, 241 ICDS projects were functioning at the end of 1998-99. Out of these, 40 ICDS projects are in the tribal areas. During 1997-98, 41.59 lakh beneficiaries were enrolled at 38,990 Anganwadis in the 240 ICDS projects. Out of these, 33.09 lakh beneficiaries were supplied with supplementary nutritious food and for that an expenditure of Rs.118.93 crore was incurred. In the year 1998-99 upto December, 1998, 42.23 lakh beneficiaries were enrolled in 40,898 Anganwadis of 241 ICDS projects. Out of these, 31.76 lakh beneficiaries were provided with supplementary nutrition and for that an expenditure of Rs.78 crore was incurred.

Urban Area

Integrated Child Development Services (ICDS) scheme in Urban Areas

12.13. The beneficiaries of ICDS projects in urban areas are provided with nutritious diet as given under the ICDS programme in rural areas. During 1997-98, 24 such projects were functioning in the urban areas of the State. During the year 1998-99 upto December, 2,804 Anganwadis were functioning and 2.80 lakh beneficiaries were benefitted under supplementary nutrition programme and for that an expenditure of Rs.4.81 crore has been incurred.

Special Nutrition Programme for Urban Slums

12.14. Under this programme, children below six years of age and pregnant women and nursing mothers belonging to weaker sections of the society in the urban slums are provided with nutritious diet and tablets of iron and folic acid alongwith

१९९८-९९ मध्ये डिसेंबर पर्यंत ६५४ केंद्रे कार्यरत होती व १.३१ लाख लाभार्थ्यांना पौष्टिक आहार पुरविण्यात आला व त्याकरिता ७.८८ कोटी रुपये खर्च झाले.

महिलांसाठी धोरण

१२.१५. महाराष्ट्र शासनाने जून, १९९४ मध्ये 'महिलांसंबंधी धोरण' जाहीर केले. अशा प्रकारचे धोरण हे भारतात पहिलेच आहे. महाराष्ट्रात जानेवारी, १९९३ मध्ये 'राज्य महिला आयोग' स्थापन करण्यात आला. असा आयोग स्थापन करणारे महाराष्ट्र हे पहिलेच राज्य आहे. महिलांना त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा व व्यक्तिमत्त्वाच्या पूर्ण क्षमतेचा शोध घेण्यास व ती वृद्धिंगत करण्यात येणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अडचणी दूर करणे हा या धोरणाचा हेतू आहे. महाराष्ट्रात महिलांना जन्मजात हक्क म्हणून मालमतेत समान अधिकार देण्याच्या दृष्टीने हिंदू वारसा अधिनियम, १९५६ दुरुस्त करण्याचा युगप्रवर्तक बदल या धोरणात प्रस्तावित आहे. महिला कुटुंबप्रमुख असणाऱ्या कुटुंबांची मोठी संख्या विचारात घेऊन महिलांच्या विशिष्ट गरजांकडे शासकीय यंत्रणा प्रतिसादशील करावी या दृष्टीने सर्व विकास योजनांची पुनर्रचना करण्यात येणार आहे. महिलांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे आणि प्रगतीसाठी उपलब्ध असलेल्या संधी व पायाभूत सोयी, वित्त पुरवठा व बाजारपेठांच्या संधी यांची माहिती करून देण्याचेही या धोरणांतर्गत प्रस्तावित आहे. या धोरणान्वये महिलांना रोजगाराच्या विविध क्षेत्रांत आरक्षण देण्याची तरतूद आहे.

महिला व बालकल्याण

१२.१६. महिला व बालकांचा वेगाने व परिणामकारकरीतीने विकास साधण्यासाठी महिला व बालकल्याण हा नवीन स्वतंत्र विभाग राज्यात जून, १९९३ मध्ये निर्माण करण्यात आला. महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली केलेले कार्य पुढील तक्ता क्र. १२.३ मध्ये दिले आहे.

doses of Vitamin A. Under the scheme during 1998-99, upto December, 654 centres were functioning in the State and 1.31 lakh beneficiaries were provided with nutritious diet and for that an expenditure of Rs.7.88 crore has been incurred.

Policy for Women

12.15. The Government of Maharashtra has declared its 'Policy for Women' in June, 1994. This policy is the first of its kind in India. State Commission for Women was set up in Maharashtra in January, 1993. The Maharashtra State was first State to set up such a commission. The policy seeks to remove the social, economic and political constraints that hinder women from exploring and enhancing the full potential of their intellect and personalities. The policy proposes epoch-making changes by amending the Hindu Succession Act of 1956, to give women coparcenary rights. Simultaneously, all development programmes are to be reoriented, keeping in mind the large number of woman-headed households and making the Government machinery responsive to the specific needs of women. The policy further proposes to provide women with vocational training, knowledge of opportunities and infrastructure available and financial and marketing avenues. The policy also provides reservation for women in various categories of employment.

Women and Child Welfare

12.16. Women and Child Welfare Department was created in State in June, 1993 to look after the welfare of women and children with a view to ensuring their speedy and effective development. The performance under the important schemes for upliftment of women is shown in the following table No.12.3.

तक्ता क्रमांक / Table No. 12.3

महिलांच्या उन्नतीसाठी महत्त्वाच्या योजनांखाली १९९७-९८ मध्ये केलेले कार्य
Performance under important schemes for upliftment of women during 1997-98

अनु. क्र. Sr. No.	योजनेचे नाव	१९९७-९८ मधील खर्च (रु. लाखात) Expenditure during 1997-98 (Rs. in lakh)	लाभधारकांची संख्या No. of beneficiaries	Name of the scheme
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1	व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी महिलांना विद्यावेतन	53.00	11,375	Stipend to women for vocational training
2	स्वयंरोजगार कार्यक्रमाखाली वैयक्तिक आर्थिक सहाय्य	43.83	8,766	Individual financial aid under self-employment programme
3	देवदासींचे पुनर्वसन	2.29	169	Rehabilitation of Devdasis
4	निराश्रित महिलांसाठी शासकीय संस्था	158.12	790	Govt. Institutes for destitute women
5	महिला मंडळाना प्रशिक्षणासाठी सहाय्यक अनुदान	70.40	15,801	Grant-in-aid for training to Mahila Mandals
6	माहेर योजना (सुधारित)	20.94	480	Maher Yojana (Revised)

१२.१७. राज्यात बालकल्याणाच्या दृष्टीने कार्यरत असणाऱ्या शासकीय/ स्वयंसेवी संस्थांची संख्या (अ) बाल सुधारगृहे-५०, (ब) बहुउद्देशीय समाज केंद्रे-४, (क) बाल सदन संस्था-१०७ व बालसदन केंद्रे-३३७ आणि (ड) बाल मार्गदर्शन चिकित्सा केंद्रे-१० अशी होती.

गृहनिर्माण

१२.१८. नागरी लोकसंख्येतील वाढ आणि वेगाने होणारे औद्योगिकीकरण ह्या बाबी महाराष्ट्राच्या शहर व नगरांतील निवासाची समस्या अधिक बिकट होण्यास कारणीभूत आहेत. निवासाची ही समस्या काही प्रमाणात सोडविण्याचा प्रयत्न शासनाच्या विविध कार्यक्रमांतर्गत केला जात आहे.

नागरी गृहनिर्माण

१२.१९. महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास प्राधिकरण (म्हाडा) १९७७ मध्ये स्थापन करण्यात आले. राज्यातील निवासाची गरज भागविणे हे म्हाडाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. म्हाडा हे गृहनिर्माण कार्यक्रमासाठी लागणारा निधी गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ (हुडको), भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि राज्य शासनाच्या योजनांतर्गत नियतव्यायाद्वारे मिळविते. म्हाडाने १९९७-९८ या वर्षात १,७८४ सदनिका अल्प उत्पन्न गटांसाठी, १६७ सदनिका मध्यम उत्पन्न गटांसाठी आणि १,३२७ सदनिका उच्च उत्पन्न गटांसाठी बांधल्या आहेत. सुरुवातीपासून मार्च, १९९८ पर्यंत म्हाडाने अल्प उत्पन्न गट व आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत गटांसाठी १,७२,३६८ (घरकुले+प्लॉट्स), मध्यम उत्पन्न गटांसाठी ३०,३७८, उच्च उत्पन्न गटांसाठी १७,५८५ सदनिका व झोपडपट्टी निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत २२,८१२ सदनिका आणि अर्थसहाय्यित औद्योगिक गृहनिर्माण योजनेंतर्गत ३९,४८७ सदनिका बांधल्या आहेत. याशिवाय म्हाडाने दुकाने, व्यापारी संकुले, सामुदायिक केंद्रे, आरोग्य केंद्रे आणि पोलिस चौक्या इ. बांधल्या आहेत आणि विकसित भूखंड सुद्धा दिले आहेत.

ग्रामीण गृहनिर्माण

इंदिरा आवास योजना

१२.२०. ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जातींच्या/अनुसूचित जमातींच्या / इतर आणि मुक्त वेठबिगार कुटुंबांना घरकुले मोफत पुरविणे, हे इंदिरा आवास योजनेचे उद्दिष्ट आहे. चांगल्या दर्जाची टिकाऊ घरे बांधण्यासाठी राज्य शासनाने प्रतिघरकुल खर्च ३०,०००/- रुपयांपर्यंत वाढविण्याचा निर्णय घेतला आहे. बांधकामासाठी निधीचा पुरवठा खालील प्रमाणे आहे.

अ) केंद्र शासन (८० टक्के)	रु. १६,०००
ब) १) राज्य शासन (२० टक्के)	रु. ४,०००
उप-एकूण	२०,०००
२) राज्य शासन अतिरिक्त	रु. ८,५००
क) लाभार्थी	रु. १,५००
एकूण	रु. ३०,०००

12.17. Under the child welfare programme, the Government /voluntary institutes functioning in the State are (a) Remand Homes - 50, (b) Multipurpose Community Centres - 4, (c) Balsadan Societies - 107 and Balsadan Units - 337 and (d) Child Guidance Clinics - 10.

Housing

12.18. Growth of urban population and rapid industrialisation are the factors aggravating the housing problems in the cities and towns in Maharashtra. Efforts to solve the problems of housing to some extent are being made under the various programmes drawn up by the Government.

Urban Housing

12.19. The Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA) was constituted in 1977. The main objective of the MHADA is to meet the need for housing in the State. The MHADA secures funds for housing activities from the Housing and Urban Development Corporation (HUDCO), Life Insurance Corporation of India (LIC) and plan outlays from the State Government. During 1997-98, the MHADA constructed 1,784 dwelling units for lower income group (LIG), 167 dwelling units for middle income group (MIG) and 1,327 dwelling units for higher income group (HIG). Since inception upto the end of March, 1998, the MHADA has constructed 1,72,368 dwelling units (Tenements + Plots) for economically weaker section and LIG, 30,378 dwelling units for MIG, 17,585 dwelling units for HIG, 22,812 dwelling units under Slum Clearance Programme and 39,487 dwelling units under subsidised industrial housing scheme. It has also constructed shops and commercial complexes, community centres, health centres and Police Chowky's etc. and has also given developed plots.

Rural Housing

Indira Awas Yojana (IAY)

12.20. The aim of Indira Awas Yojana is to provide houses free of cost in rural areas for below poverty line families belonging to Scheduled Castes/Scheduled Tribes, others and freed bonded labourers. In order to construct durable houses of quality, the State Government has decided to increase cost per house to Rs.30,000/-The funding pattern for construction of a house is as follows:-

A) Central Government (80%)	Rs.16,000
B) (1) State Government (20%)	4,000
Sub-total	Rs.20,000
(2) State Government's additional	Rs. 8,500
C) Beneficiary	1,500
Total	Rs.30,000

१२.२१. या योजनेअंतर्गत १९९७-९८ मध्ये एकूण २०२.७० कोटी रुपयाचा निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता (यामध्ये मागील वर्षातील अखर्चित निधीचा समावेश आहे), तर १६८.५६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९७-९८ मध्ये ६९,१२२ घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले होते. १९९७-९८ मध्ये एकूण ६०,७०९ घरकुले बांधण्यात आली व १९,५४६ घरकुलांची कामे प्रगतिपथावर होती. या योजनेअंतर्गत १९९८-९९ मध्ये १६०.१८ कोटी रुपये (यामध्ये मागील वर्षातील अखर्चित निधीचा समावेश आहे) एवढा निधी डिसेंबर, १९९८ अखेर उपलब्ध करून देण्यात आला. त्यापैकी डिसेंबर, १९९८ पर्यंत ९२.४० कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. १९९८-९९ मध्ये ७८,०९२ घरकुले बांधण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले. त्यापैकी डिसेंबर, १९९८ अखेर १९,६८४ घरकुले बांधण्यात आली व ३४,७२१ घरकुलांचे बांधकाम प्रगतिपथावर होते. योजनेच्या सुरुवातीपासून डिसेंबर, १९९८ पर्यंत ३,०३,९०८ घरकुले बांधण्यात आली व त्यासाठी ६५५.५६ कोटी रुपये खर्च झाले.

झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना

१२.२२. बृहन्मुंबईतील ४० लाख झोपडपट्टीवासियांना मोफत सदनिका देण्याची योजना महाराष्ट्र शासनाने जाहीर केली आहे. यासंबंधात नेमलेल्या अभ्यासगटाच्या बहुतांश शिफारसी शासनाने स्वीकारल्या आहेत. झोपडपट्टीवासियांना २२५ चौ. फुटांची सदनिका मोफत पुरविणे, संक्रमण शिबिरांची उभारणी व पुनर्वसनासाठी प्रोत्साहनात्मक वाढीव चटई क्षेत्र निर्देशांक देण्याची तरतूद, ही या योजनेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत. यासाठी ऑक्टोबर, १९९५ मध्ये झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली. १९९८-९९ मध्ये जानेवारी, १९९९ अखेर पर्यंत झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाकडे ४९२ प्रस्ताव प्राप्त झाले. त्यापैकी ४२८ प्रस्तावांना मंजूरी देण्यात आली. एकूण २९,७६५ सदनिकांचे बांधकाम सुरू करण्याचे दाखले देण्यात आले आणि ३,०८९ सदनिकांना भोगवटा प्रमाणपत्र देण्यात आले.

शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित :-

१२.२३. गृहनिर्माण क्षेत्रात असलेल्या मंदीमुळे झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाच्या योजनांच्या प्रगतीवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरणाने मंजूर केलेल्या ४२८ योजनांपैकी काही योजना पूर्ण होऊन विकासकांच्या ताब्यातील अनेक सदनिका ग्राहक नसल्यामुळे विकल्या गेलेल्या नाहीत. परिणामी विकासकांचे भांडवल अडकून राहिले आहे. विकासकांना आर्थिक मदत करण्यासाठी व झोपडपट्टी पुनर्वसन प्रकल्प गतीमान करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाच्या २८ मे, १९९८ च्या निर्णयानुसार शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्पाची म्हाडाचा एक अंगभूत घटक म्हणून निर्मिती करण्यात आली असून या प्रकल्पाचे रूपांतर कंपनी अॅक्ट, १९५६ खाली २५ सप्टेंबर, १९९८ रोजी एक स्वतंत्र कंपनी म्हणून स्थापन करून तिला "शिवशाही पुनर्वसन प्रकल्प मर्यादित" असे नाव देण्यात आले. म्हाडा व महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण

12.21. The funds made available (including last year's unspent balance) for this scheme for the year 1997-98 was Rs.202.70 crore, against which an expenditure of Rs.168.56 crore was incurred. During 1997-98, a target of construction of 61,122 houses was fixed. During 1997-98, 60,709 houses were constructed and construction of 19,546 houses was in progress. During the year 1998-99 upto December, 1998, the funds of Rs.160.18 crore were made available (including last year's unspent balance) and an expenditure of Rs.92.40 crore has been incurred upto December, 1998. The target fixed for the year 1998-99 is construction of 78,092 houses. As against this upto December, 1998, 19,684 houses were constructed and construction of 34,721 houses was in progress. Since inception upto the end of December, 1998, total 3,03,908 houses were constructed and for that an expenditure of Rs.655.56 crore was incurred.

Slum Rehabilitation Scheme

12.22. The Government of Maharashtra has announced a scheme of providing free flats to 40 lakh population living in slum areas in Brihanmumbai. The majority recommendations of the study group appointed for this purpose have been accepted by the Government. The provision of 225 sq. feet free flat to the slum residents, construction of transit camps and provision of additional floor space index for encouraging the rehabilitation component are the important features of this scheme. In this connection the Slum Rehabilitation Authority has been set up in October, 1995. During the year 1998-99 upto the end of January, 1999, the Slum Rehabilitation Authority has received 492 proposals. Out of these 428 proposals have been sanctioned in which 29,765 flats were given certificate for construction and 3,089 flats were given occupancy certificate.

Shivshahi Punarvasan Prkalp Ltd.

12.23. Continuation of the slump in the real estate market had an adverse impact on the progress of Slum Rehabilitation Authority (SRA) schemes. The Slum Rehabilitation Authority which had sanctioned 428 proposals, out of which, some projects have been completed and many tenements of the developers are lying unsold due to lack of buyers. As resulted that most of the capital of developers had blocked under the scheme. In order to help the developers with finance and took quick decision and to fulfill time bound implementation of Slum Rehabilitation Authority (SRA) scheme, Shivshahi Punarvasan Prkalpa has been established under Maharashtra Housing and Development Authority (MHADA) vide government GR dated 28th May, 1998. Further it has been converted into an independent government company under the Company Act 1956

यांचेकडून प्रत्येकी ३०० कोटी रुपये अंशदान शासनाकडे देण्यांत येणार आहे. ह्या प्रकल्पाकडून पहिला टप्पा म्हणून ५० हजार सदनिका बांधण्याचे नियोजन करण्यात येत आहे. ह्यापैकी २५ हजार सदनिका मोकळ्या जागांवर व उर्वरित २५ हजार सदनिका विकासकांकडील मंजूर योजनांचे पुनर्विलोकन करून बांधण्यात येतील.

शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ (सिडको)मर्यादित

१२.२४. महाराष्ट्र प्रादेशिक आणि नगर नियोजन अधिनियम, १९६६ अन्वये नवी मुंबईच्या विकासासाठी "शहर व औद्योगिक विकास महामंडळ" (महाराष्ट्र) मर्यादित (सिडको) ची स्थापना मार्च, १९७० मध्ये करण्यात आली. १९५६च्या कंपनी अधिनियमांतर्गत सिडको ही महाराष्ट्र शासनाच्या पूर्ण मालकीची कंपनी आहे. समाजातील सर्व थरातील लोकांना शाळा, रुग्णालये, समाजकेंद्रे, खेळाची मैदाने, करमणुकीचे ठिकाण, सार्वजनिक सुविधा, परिवहन आणि दूरसंचार, रमणीय भूप्रदेश इ. सर्व संरचनेसह अशी घरे देण्याची महत्त्वाकांक्षी योजना सिडकोने तयार केली आहे. यासाठी १९९८-९९ साठी ४४४ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.२५. सिडकोच्या स्थापनेपासून मार्च, १९९८ पर्यंतच्या कालावधीत सिडकोने १,०१,९८६ सदनिका (जागा व सेवा धरून) नवी मुंबईमध्ये विविध ठिकाणी बांधल्या आहेत व त्याकरिता ८०६.९३ कोटी रुपये खर्च झाले आहेत. या व्यतिरिक्त ३,७९२ सदनिकांचे बांधकाम पूर्ण होण्याच्या स्थितीमध्ये आहे. १९९८-९९ मध्ये गृहनिर्माणवावर १७.१७ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले. नवी मुंबई व्यतिरिक्त सिडकोने मार्च, १९९८ पर्यंत औरंगाबाद येथे २०,४५२ सदनिका, नाशिक येथे २४,५४४ सदनिका, नांदेड येथे ७,८८४ सदनिका आणि वालुंज (औरंगाबाद) येथे ९७२ सदनिका बांधल्या असून त्यासाठी अनुक्रमे ४३.८६ कोटी रुपये, ४१.६२ कोटी रुपये, ८.७८ कोटी रुपये आणि ६.०१ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

पाणी पुरवठा

१२.२६. आठव्या पंचवार्षिक योजनेअखेर राज्यातील २४० शहरांत/नगरांत नळ पाणीपुरवठ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली होती. आणखी दोन शहरांत पाणीपुरवठ्याच्या योजना, ११२ शहरांत आवर्धन योजना व पाच शहरांत मलनिःसारण योजना घेण्यात आल्या होत्या. १९९८-९९ च्या वार्षिक योजनेत नागरी पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रम यासाठी १,१२७ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली आहे.

१२.२७. भारत सरकारने आणि राज्य शासनाने पिण्याचे पाणीपुरवठा कार्यक्रमास उच्च अग्रक्रम दिला असून इ.स २००० पर्यंत राज्यातील सर्व जनतेस पिण्याच्या पाण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे ठरविले आहे. या कार्यक्रमाचा ' वीस कलमी कार्यक्रमात ', तसेच ' राष्ट्रीय किमान गरजा

on 25th September, 1998 and named as Shivshahi Punarvasan Prkalpa Ltd. In which MHADA Mumbai Metropolitan Region Development Authority (MMRDA) will be contributing Rs.300 crore each through Government of Maharashtra. As the first phase, it is planning for the construction of 50 thousand tenement of which 25 thousand will be constructed on open land and about 25 thousand will be constructed by reviving the sanctioned schemes of the developers.

City and Industrial Development Corporation (CIDCO) Ltd.

12.24 The City and Industrial Development Corporation (Maharashtra) Ltd. (CIDCO) was formed in March, 1970 under the Maharashtra Regional and Town Planning Act, 1966 for undertaking development of Navi Mumbai. CIDCO incorporated under the Companies Act, 1956 is fully owned by Government of Maharashtra. CIDCO has drawn up ambitious development programme covering housing for all sections of the community providing community infrastructures like schools, hospitals, community centres, playgrounds, recreational areas and public utilities, transport and telecommunications, landscaping, etc.. An amount of Rs.444 crore has been provided in 1998-99.

12.25. Since inception upto March, 1998 CIDCO has constructed a total of 1,01,986 tenements (including site and services) in different nodes of Navi Mumbai for which an expenditure of Rs.806.93 crore was incurred. In addition to this construction of 3,792 tenements is nearing completion. Expenditure of Rs.17.17 crore has been incurred on housing during the year 1998-99. Beside the above construction CIDCO has also constructed 20,452 tenements at Aurangabad, 24,544 tenements at Nashik, 7,884 tenements at Nanded and 972 tenements at Walunj (Aurangabad) upto March, 1998 incurring an expenditure on housing Rs.43.86 crore, Rs.41.62 crore, Rs.8.78 crore and Rs.6.01 crore respectively.

Water Supply

12.26 By the end of Eighth Five Year Plan, 240 towns in the State were provided with piped water supply facility. The water supply schemes for two more towns, augmentation scheme for 112 towns and sewerage scheme for five towns was taken up. An outlay of Rs.1,127 crore is earmarked for urban water supply and sanitation programme in Annual Plan 1998-99.

12.27. The Government of India and the State Government have accorded very high priority to the drinking water supply programme and have decided to provide drinking water facilities to all citizens in the State by the year 2000 A.D. This

कार्यक्रमात 'अंतर्भाव केला आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणीपुरवठा योजना ह्या गावातील पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत, भूप्रदेश व लोकसंख्या यानुसार नळ पाणीपुरवठा, विंधण विहिरी अथवा विहिरी अशा सोयी पुरवून राबविण्यात येतात.

१२.२८. राज्यात १ एप्रिल, १९९८ रोजी २२,९६१ गावे व २०,७१३ वाड्या पिण्याच्या पाण्याबाबत समस्याग्रस्त होत्या. आठव्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत २७,५१८ गावे/वाड्यातील पिण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या. १९९८-९९ मध्ये नोव्हेंबर, पर्यंत ३,०८९ गावे/वाड्यातील पिण्याच्या समस्या हाताळण्यात आल्या. १९९८-९९ च्या वार्षिक योजनेत ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छता कार्यक्रमासाठी २८९.७६ कोटी रुपये नियतव्ययाची तरतूद करण्यात आली असून डिसेंबर, १९९८ पर्यंत १३७.१८ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

१२.२९. राज्यामध्ये अपुऱ्या पावसामुळे दरवर्षी बऱ्याच गावांत पिण्याच्या पाण्याची तीव्र टंचाई निर्माण होते. अशा गावांत राज्य शासनाला तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना हाती घ्याव्या लागतात. हा कार्यक्रम राबविण्याचे व संनिंत्रणाचे पुरेसे अधिकार शासनाने जिल्हाधिकाऱ्यांना दिलेले आहेत. ऑक्टोबर, १९९७ ते जून, १९९८ ह्या कालावधीत हा कार्यक्रम राबविण्यात आलेली गावे/वाड्यांची योजनानिहाय संख्या पुढील तक्ता क्र. १२.४ मध्ये दिली आहे.

programme has been included in the '20 - Point Programme' and also in the 'National Minimum Needs Programme'. The rural drinking water supply schemes are implemented by providing piped water supply, borewells, dug wells depending on source of water, terrain and population of the village.

12.28. As on 1st April, 1998, there were 22,961 villages and 20,713 wadis having problems of drinking water in the State. During the Eighth Five Year Plan 27,518 villages/wadis were tackled. During 1998-99 upto November, 3,089 villages/wadis were tackled. An outlay of Rs.289.76 crore is earmarked for rural water supply and sanitation programme in the Annual Plan 1998-99 and upto December, 1998 an expenditure of Rs.137.18 crore was incurred.

12.29. Due to inadequacy of rainfall, acute scarcity of drinking water arises in number of villages in the State every year. The State Government has to take emergency water supply schemes in these villages. The District Collectors have been given adequate powers for execution and monitoring of this programme. The schemewise number of villages/wadis covered under this programme during the period October, 1997 to June, 1998 are shown in the following table No.12.4.

तक्ता क्रमांक/Table No. 12.4

तातडीच्या पाणीपुरवठा योजना राबविण्यात आलेली गावे/वाड्यांची ऑक्टोबर, १९९७ ते जून १९९८ पर्यंतची योजना निहाय संख्या.
Schemewise number of villages/Wadis covered under emergency water supply scheme during
October, 1997 to June, 1998.

अ.क्र. Sr. No.	योजनेचे नाव	संख्या Number	गावे Villages	वाड्या Wadis	Name of the scheme
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1.	नवीन विंधण विहिरी बांधणे	9,971	4,308	3,342	Construction of new borewells
2.	नळ पाणीपुरवठा योजनेअंतर्गत विशेष दुरुस्त्या	1,591	1,486	206	Special repairs to piped water schemes
3.	विंधण विहिरीच्या विशेष दुरुस्त्या	6,189	4,591	846	Special repairs to borewells
4.	तात्पुरत्या पूरक नळपाणी पुरवठा योजना	777	749	30	Temporary supplementary piped water schemes

टँकरमुक्त महाराष्ट्र

१२.३०. ह्या कार्यक्रमांतर्गत २९ जिल्हातील समस्याग्रस्त ५,१९२ गावे व ३,५१४ वाड्यांपैकी डिसेंबर, १९९८ अखेर १४७४ गावे व ८७४ वाड्या टँकरमुक्त करण्यात आल्या असून त्यांचा पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यात आला आहे. धुळे, जळगाव, कोल्हापूर, यवतमाळ, वर्धा, भंडारा, चंद्रपुर व गडचिरोली हे ८ जिल्हे टँकरमुक्त करण्यात आले. या

Tanker free Maharashtra

12.30 In the 29 districts total 5,192 villages and 3,514 wadis were problematic where water was supplied by tankers. Out of these 1,474 villages and 874 wadis were tackled upto December, 1998 under this scheme. The 8 districts viz. Dhule, Jalgaon, Kolhapur, Yavatmal, Wardha, Bhandara, Chandrapur and Gadchiroli have been made tanker

कार्यक्रमांतर्गत १९९६-९७ व १९९७-९८ मध्ये अनुक्रमे १२.७५ कोटी रुपये व ४३.६६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आले.

पर्यावरण (हवा व जल प्रदूषण प्रतिबंध)

१२.३१. गेल्या काही दशकात प्रामुख्याने औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या वाढीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाढ वेगाने झाली आहे. त्याचबरोबर उद्योगांमुळे होणाऱ्या मोठ्या प्रमाणावरील प्रदूषणामुळे नैसर्गिक पर्यावरणाची हानी होत आहे. राज्यात पर्यावरणाच्या संबंधित अधिनियमाची अंमलबजावणी महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळामार्फत केली जाते.

१२.३२. राज्यातील मंडळ सर्व प्रमुख कारखान्यांकडून जल व वायू प्रदूषणाबाबत विविध बाबींवर माहिती गोळा करते. तसेच त्याबाबत नियमित संनियंत्रण करते. मंडळाने जल व वायू प्रतिबंध अधिनियमाखाली १९९७-९८ मध्ये १०,६६२ विविध उद्योगांना स्थापना व विस्ताराबाबत अनुमती दिली. त्या तुलनेत १९९६-९७ मध्ये ७,८७२ इतक्या उद्योगांना अनुमती देण्यात आली होती. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ पर्यंत मंडळाने ४,२२५ विविध उद्योगांना अनुमती दिली आहे. अधिनियमातील तरतुदीनुसार मंडळ विशिष्ट उद्योगांकडून व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून वापरलेल्या पाण्याकरिता पाणीपट्टी वसूल करते. १९९६-९७ व १९९७-९८ मध्ये मंडळाने पाणीपट्टी म्हणून अनुक्रमे ८.१७ कोटी रुपये व ८.९२ कोटी रुपये वसूल केले.

free. During 1996-97 and 1997-98, an expenditure of Rs.12.75 crore and Rs.43.66 crore was incurred respectively.

Environment (Prevention of Air and Water Pollution)

12.31 The Indian economy has grown at a rapid pace during the last few decades with industry as important constituent of growth. At the same time the natural environment is being damaged by extensive pollution by industries. The Maharashtra Pollution Control Board implements environment enactment in the State.

12.32. The Board collects data on various aspects of Water and Air pollution from all major establishments in the State and regularly monitors them. During 1997-98 the board issued 10,662 consents to various industries to establish or expand under water and air pollution prevention Act, as against 7,872 consents issued during 1996-97. During 1998-99 upto December, 1998, Board has issued 4,225 consents to various industries in the State. As per the provision under the Act, the Board collects water cess from the specified industries and local bodies on the basis of consumption of water. An amount of Rs. 8.17 crore and Rs. 8.92 crore was collected as water cess during the year 1996-97 and 1997-98 respectively.

१३. नागरी पुरवठा

13. CIVIL SUPPLIES

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.१ सार्वजनिक वितरण व्यवस्था ठराविक जीवनावश्यक वस्तू परवडणाऱ्या किंमतीत उपलब्ध करून देण्याचे प्रमुख माध्यम आहे. आता तर ते दारिद्र्य निवारण कार्यक्रमातील एक महत्त्वाचा घटक बनले आहे.

१३.२ राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, साखर, खाद्या तेल आणि घासलेट यांचे वितरण १९९८-९९ वर्षामध्ये चालू राहिले. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत ऑक्टोबर, १९९५ पासून उपलब्धतेच्या अधीन राहून, राज्यात तूर डाळ वितरित करण्यात येत होती. सध्या सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत चणा डाळीचे वितरण करण्यात येत आहे.

१३.३ राज्यात डिसेंबर, १९९८ अखेर अधिकृत शिधावाटप/रास्त भाव दुकानांची संख्या ४३,२८५ होती. त्यापैकी ३२,५५३ दुकाने ग्रामीण भागात व १०,७३२ नागरी भागात होती. १९९८-९९ मध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत धान्यवाटपाचे परिमाण दरमहा दरडोई आठ किलोग्रॅम इतके असून त्याची कमाल मर्यादा प्रति पुरवठा पत्रिका ३० किलोग्रॅम इतकी आहे.

पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.४ केंद्र शासनाने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आणि अवर्षण प्रवण क्षेत्र प्रकल्प यांच्या क्षेत्रांत सार्वजनिक वितरण व्यवस्था बळकट करण्याच्या दृष्टीने 'पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' हा कार्यक्रम १९९२ मध्ये सुरू केला होता. या कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनाकडून सर्वसाधारण सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत किंमतीपेक्षा प्रति क्विंटल ५० रुपये कमी किंमतीने गव्हाचा व तांदळाचा पुरवठा होत होता. 'लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेची' अंमलबजावणी सुरू झाल्यापासून केंद्र शासनाने वरील कमी किंमतीत गहू व तांदूळ देणे बंद केले आहे. केंद्र शासनाकडून या सवलतीच्या दरातील अन्न धान्य पुरवठा बंद झाला तरी राज्य शासनाने अतिरिक्त बोजा सहन करून पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था क्षेत्रात वितरण कमी केलेल्या फिरकोळ किंमतीत चालू ठेवले आहे. राज्य शासनाने यासाठी १९९७-९८ या वर्षात १८.८० कोटी रुपये खर्च केला. या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील ११४ तालुक्यात करण्यात येत आहे. पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून शासनाने नेहमीचा लोकसंख्येचा निकष शिथिल करून स्वतंत्र महसुली गावात आवश्यक तेथे रास्त भाव दुकान उघडण्याचा निर्णयही घेतला. या कार्यक्रमांतर्गत क्षेत्रात सुमारे १२,२०० रास्त भाव दुकाने कार्यरत आहेत. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत असलेल्या गहू, तांदूळ, साखर, पामोलिन तेल इत्यादी नेहमीच्या वस्तूशिवाय पुनर्रचित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत क्षेत्रात चहा पावडर, आयोडिनयुक्त मीठ, धुण्याचा साबण, रनानाचा साबण या वस्तूंसुद्धा वितरित करण्यात येत आहेत.

Public Distribution System

13.1. The Public Distribution System (PDS) has been a major instrument for ensuring availability of certain essential commodities at affordable prices. It has now become an important constituent of the strategy of the anti-poverty programme.

13.2. The distribution of rice, wheat, sugar, edible oil and kerosene through the Public Distribution System (PDS) was continued during the year 1998-99 in the State. Since October, 1995, tur dal was being distributed through PDS in the State, subject to its availability. At present, gram dal is being distributed through PDS.

13.3. The number of authorised ration/fair price shops in the State at the end of December, 1998 was 43,285 of which 32,553 were in the rural areas and 10,732 were in the urban areas. The monthly quantum of foodgrains for distribution through the Public Distribution System during 1998-99 is eight kg. per person, with maximum limit of 30 kg. per supply card.

Revamped Public Distribution System

13.4. With a view to strengthening the PDS in the Integrated Tribal Development Project (ITDP) and the Drought Prone Area Project (DPAP) areas, the Government of India had launched "Revamped PDS (RPDS)" programme in 1992. Under RPDS, the Government of India was supplying wheat and rice at a price less by Rs.50/- per quintal than the prices prevailing under the general PDS. After introduction of Targeted Public Distribution System (TPDS), the Government of India discontinued the supply of wheat and rice at the above concessional rates. However, in spite of discontinuation of these concessional rates by the Government of India, the State Government has continued to maintain the subsidised retail prices of wheat and rice in these areas by bearing the extra burden on account of subsidy. The Government has incurred an expenditure of Rs.18.80 crore during 1997-98. The RPDS is being implemented in 114 talukas of the State. As a part of the RPDS, the Government also decided to open fair price shops in the independent revenue villages wherever necessary by relaxing regular norm of population. At present, the number of fair price shops functioning in the area covered under Revamped PDS is about 12,200. In addition to the regular PDS commodities such as wheat, rice, sugar, palmolein oil etc., the commodities viz. tea powder, iodised salt, washing soap, toilet soap are also being distributed in the areas covered under RPDS.

विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना

१३.५. आदिवासींची क्रयशक्ती अपुरी असल्यामुळे राज्य शासनाने राज्यातील आदिवासी क्षेत्रांकरिता 'विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजना' नोव्हेंबर, १९९२ मध्ये सुरु केली असून ही योजना १५ जिल्ह्यांतील ६८ तालुक्यांत राबविण्यात येत आहे. ह्या योजनेअंतर्गत खालील वस्तू कमी केलेल्या किंमतीत व त्यांच्यासमोर दर्शविलेल्या परिमाणानुसार वितरित करण्यात येतात.

Specially Subsidised Public Distribution Scheme

13.5. Having regard to the inadequate purchasing power of the tribals, the State Government launched in November, 1992 a scheme known as 'Specially Subsidised Public Distribution Scheme' for the tribal areas in the State which is being implemented in 68 talukas of 15 districts. Under this scheme, the following commodities are distributed at lower prices and as per the quantum shown against them.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.1

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण योजनेअंतर्गत वितरित केल्या जाणाऱ्या वस्तूंचे परिमाण व त्यांच्या किरकोळ विक्रीची किंमत
Quantum and retail selling prices of commodities distributed under Specially Subsidised Public Distribution Scheme in ITDP areas

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वस्तू (2)	प्रति पुरवठा पत्रिका दरमहा परिमाण (किलोग्रॅममध्ये) Quantum per supply card per month (in kg.) (3)	किरकोळ विक्रीची प्रति किलोग्रॅम किंमत (रु.) Retail selling price per kg. (Rs.) (4)	Commodity (2)
1	गहू		3.00	Wheat
2	तांदूळ	30	4.40 to 5.50	Rice
3	ज्वारी		1.75	Jowar
4	तूर डाळ	1	12.00	Tur dal
5	चनाडाळ	1	8.00	Gram dal
6	पामोलिन तेल	1	27.00 25.00 (per litre)	Palmolein oil
7	आयोडिनयुक्त मीठ	1	1.65	Iodised salt
8	चहा पावडर	3 (प्रत्येकी १०० ग्रॅमची पाकिटे) (Packets of 100 gm each)	10.50 (प्रति १०० ग्रॅम/per 100 gm) (from 6.2.99)	Tea powder
9	स्नानाचा साबण	2 (प्रत्येकी १०० ग्रॅमच्या वड्या) (Cakes of 100 gm each)	3.40 (प्रति वडी/per cake)	Toilet soap
10	धुण्याचा साबण	2 (प्रत्येकी १२५ ग्रॅमच्या वड्या) (Cakes of 125 gm each)	2.40 (प्रति वडी/per cake)	Washing soap

द्वार वितरण योजना

१३.६. विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेचा एक भाग म्हणून 'द्वार वितरण योजना' राज्यातील आदिवासी भागात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत शासकीय गोदामापासून रास्त भाव दुकानापर्यंत वस्तूंची वाहतूक शासकीय वाहनांचा वापर करून व शासकीय खर्चाने केली जाते. सध्या या योजनेअंतर्गत सुमारे ५,००० रास्त भाव दुकाने समाविष्ट आहेत व त्यासाठी १५३ वाहने वापरली जातात. अमरावती जिल्हा वगळता राज्यातील इतर आदिवासी भागात ही योजना महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत व अमरावती जिल्ह्यात विदर्भ सहकारी पणन संस्थेमार्फत राबविली जाते आणि त्यासाठी या दोन्ही संस्थांकडे १५३ वाहने सुपूर्द करण्यात आलेली आहेत. ही योजना १ एप्रिल, १९९८ पासून अवर्षण प्रवण क्षेत्रामध्येही राबविण्यात येत आहे. यासाठी ४० वाहने वापरण्यात येत असून ती ही योजना राबविणाऱ्या महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संघाकडे सुपूर्द केली आहेत. या संस्थांना वाहने चालविणे, ती सुस्थितीत ठेवणे, त्यांची दुरुस्ती

Door Step Delivery Scheme

13.6. As a part of the Specially Subsidised PDS the 'Door Step Delivery Scheme' is being implemented in the tribal areas of the State. Under this scheme the transportation of commodities from Government godowns to fair price shops is carried out by using Government vehicles and at Government cost. At present the scheme covers nearly 5,000 fair price shops using 153 vehicles. In the tribal areas of the State, excluding Amravati district, the scheme is being implemented through the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation and in Amravati district through Vidarbha Co-operative Marketing Society. All the 153 vehicles have been handed over to these two agencies for the said purpose. The said scheme is also being implemented in drought prone areas w.e.f. 1st April, 1998. For this purpose 40 vehicles are deployed and the same were handed over to the Maharashtra State Co-operative

करणे आणि सुटे भाग बदलून घेणे, इंधनावरील खर्च, चालकाचे वेतन इत्यादीवरील खर्च भागविणे शक्य व्हावे यासाठी वाहतूक केलेल्या वस्तूकरिता प्रति किंवाटल नऊ रुपये या दराने परताव्याच्या रूपात रक्कम दिली जाते.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत पाच शिधावस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवणे

१३.७. जीवनावश्यक वस्तूंच्या वाढत्या किंमतीपासून राज्यातील जनतेस व विशेषतः गरीब जनतेस दिलासा देण्यासाठी सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित होणाऱ्या गहू, तांदूळ, साखर, खाद्य तेल व तूरडाळ या पाच शिधावस्तूंच्या किरकोळ किंमती १ जून, १९९५ पासून पुढील पाच वर्षांच्या कालावधीकरिता राज्य शासनाने स्थिर ठेवल्या आहेत. राज्य शासनाने १९९७-९८ या वर्षात ११२.५० कोटी रुपये खर्च केले. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित होणाऱ्या या पाच वस्तूंच्या किरकोळ विक्रीच्या किंमती १ जून, १९९५ रोजीच्या पातळीवर स्थिर ठेवल्या असून त्या तक्ता क्रमांक १३.२ मध्ये दर्शविल्या आहेत.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 13.2

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत किंमती स्थिर ठेवण्यात आलेल्या पाच वस्तूंच्या किरकोळ विक्रीच्या किंमती Retail selling prices of five commodities distributed through PDS for which the prices are frozen.

अनुक्रमांक Serial No.	वस्तू/प्रत (2)	किंमत (रुपये) प्रति किलोग्रॅम १ जून, १९९५ पासून Price (Rs.) per kg. from 1st June, 1995			Commodity/Variety (2)
		सर्वसाधारण सार्वजनिक वितरण व्यवस्था क्षेत्रे General PDS areas (3)	अवर्षण प्रवण प्रकल्प क्षेत्रे DPAP areas (4)	विशेष अनुदानित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था क्षेत्रे Specially subsidised PDS areas (5)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)
1	तांदूळ--				Rice--
	अत्युत्तम	7.90	7.25	5.50	Superfine
	उत्तम	7.50	7.00	5.20	Fine
	साधारण	6.60	6.00	4.40	Common
2	गहू	5.00	4.00	3.00	Wheat
3	खाद्यतेल (१ लिटर पॅक)	30.00	30.00	25.00	Edible oil (1 Litre Pack)
4	तूर डाळ	26.00	18.00	12.00	Tur dal
5	साखर	9.05	9.05	9.05	Sugar

लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

१३.८. केंद्र शासनाने सर्वसाधारण किमान गरजा कार्यक्रमांतर्गत, गरिबांवर लक्ष केंद्रित करून सार्वजनिक वितरण व्यवस्था कार्यक्षम करण्याचा निर्णय घेतला व त्यानुसार 'लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था' लागू केली. या व्यवस्थेखाली दारिद्र्य रेषेखालील पात्र कुटुंबांना दरमहा प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे १० किलो अन्नधान्य (गहू व तांदूळ) सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत असलेल्या किंमतीच्या सुमारे निम्म्या दराने वितरित करण्यात येते. ही व्यवस्था संपूर्ण राज्यात दिनांक १ जून, १९९७ पासून राबविली जात आहे. केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्याकरिता दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांची संख्या ६०.४५ लाख निश्चित केलेली आहे. या कुटुंबांना नवीन विशेष पुरवठा पत्रिका देण्याची कार्यवाही सुरु आहे. या व्यवस्थेअंतर्गत पुरवठा करण्यात येत असलेल्या गहू व तांदूळ यांच्या किरकोळ विक्री किंमती अनुक्रमे ३.०० रुपये प्रति किलो व ४.०० रुपये प्रति किलो आहेत.

Rc 4237-19a

Marketing Federation which is the implementing agency. To enable these agencies to meet the running cost, maintenance, repairs and replacement cost, cost on fuel, salaries of drivers etc., an amount of Rs.9/- per quintal of transported commodities is reimbursed to these agencies.

Freezing of Prices of Five Commodities under PDS

13.7. With a view to giving relief from rising prices of essential commodities to the people of the State, especially to the poor people, the State Government has frozen the retail prices of wheat, rice, sugar, edible oil and tur dal being distributed under PDS, for a period of five years with effect from 1st June, 1995. The expenditure of Rs.112.50 crore was incurred during 1997-98 by State Government. The retail selling prices of these five commodities under PDS are frozen at the level prevalent as on 1st June, 1995 and are as shown in Table No. 13.2 below.

Targeted Public Distribution System

13.8. Under the Common Minimum Needs Programme, the Government of India decided to streamline the PDS with the focus on the poor and accordingly has introduced "Targeted Public Distribution System (TPDS)". Under the system, 10 kg. of foodgrains (wheat and rice) per supply card per month are being distributed at nearly half the general PDS prices to the eligible "Below Poverty Line (BPL)" families. This system is being implemented throughout the State with effect from 1st June, 1997. The Government of India has fixed the number of BPL families for Maharashtra at 60.45 lakh. New Special Supply Cards are being issued to these families. The retail prices of wheat and rice supplied under this system are Rs.3.00 per kg and Rs. 4.00 per kg respectively.

रास्त भाव दुकानांनी केलेली उचल

१३.९. राज्यातील रास्त भाव दुकानांनी १९९८ या कॅलेंडर वर्षात केलेली तांदळाची उचल ६.३० लाख टन होती (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील २.३० लाख टनाची उचल समाविष्ट आहे) तर आधीच्या कॅलेंडर वर्षात ती ५.७९ लाख टन होती. या कालावधीतील गव्हाची उचल ११.३१ लाख टन होती. (यात लक्ष्यनिर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ३.९६ लाख टन उचल समाविष्ट आहे), तर आधीच्या कॅलेंडर वर्षात ती ९.०४ लाख टन होती.

अन्नधान्याचे नियतन

१३.१०. भारत सरकारने राज्य शासनाला सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वितरित करण्यासाठी भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदळाचे व गव्हाचे नियतन करणे चालू ठेवले. राज्यास १९९८ मध्ये ६.९२ लाख टन तांदूळ (यात लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखाली २.५४ लाख टन समाविष्ट आहेत) व १२.५८ लाख टन गहू (यात लक्ष्य निर्धारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखालील ४.७२ लाख टन समाविष्ट आहेत) प्राप्त झाला. या आधीच्या वर्षी तांदळाचे व गव्हाचे नियतन अनुक्रमे ६.६३ लाख टन व १०.४५ लाख टन होते.

आधारभूत किंमत योजना

१३.११. राज्य शासनाने पूर्वीप्रमाणेच १९९८-९९ मध्येही महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन महासंघामार्फत आधारभूत किंमत योजनेअंतर्गत भात, सर्वसाधारण दर्जाची (एफएक्यू) ज्वारी, बाजरी व मका खरेदी करण्याची व्यवस्था केली आहे. १९९८-९९ च्या हंगामाकरिता भाताच्या श्रेणी अ व साधारण प्रतीसाठी ठरवून दिलेल्या आधारभूत किंमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे ४७० रुपये व ४४० रुपये अशा आहेत. आधीच्या हंगामाकरिता या किंमती अनुक्रमे ४५५ व ४१५ रुपये अशा होत्या. सर्वसाधारण दर्जाच्या ज्वारी, बाजरी व मक्याची १९९८-९९ च्या हंगामाकरिता आधारभूत किंमत प्रति क्विंटल ३९० रुपये इतकी आहे. आधीच्या हंगामाकरिता सर्वसाधारण दर्जाच्या ज्वारी, बाजरी व मक्याकरिता आधारभूत किंमत प्रति क्विंटल ३६० रुपये अशी होती. १९९७-९८ मध्ये या योजनेखाली सर्वसाधारण दर्जाची ५,०७३ टन ज्वारी, ९९९ टन मका व १६६ टन भात खरेदी करण्यात आले. या खरेदीचे मूल्य २.२६ कोटी रुपये होते. चालू वर्षात डिसेंबर, १९९८ पर्यंत सर्वसाधारण दर्जाची १३४ टन ज्वारी व ११५ टन भात खरेदी करण्यात आले. याचे मूल्य १०.२७ लाख रुपये होते.

भात गिरणी धारकांकडून सक्तीची तांदूळ वसुली

१३.१२. महाराष्ट्र राईस (लेव्ही ऑन राईस मिलर्स) आदेश, १९८९ (राज्य आदेश) हा आदेश अत्यावश्यक वस्तू अधिनियम, १९५५ अंतर्गत काढण्यात आला आहे. या आदेशान्वये राज्यातील भात गिरणी धारकांनी, हलर सोडून, त्यांनी भरडाई केलेल्या तांदळाच्या ३० टक्के लेव्ही विहित किंमतीने शासनाला द्यावयाची असते. तथापि शेतकऱ्यांसाठी आणि शेत मजुरांसाठी करण्यात आलेली खावटी भरडाई काही प्रमाणात लेव्ही मुक्त आहे. त्यानुसार १९९७-९८ च्या हंगामामध्ये राज्यात एकूण ३१,५२० टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली होती. १९९८-९९ च्या हंगामात दिनांक ३१ डिसेंबर, १९९८ पर्यंत ४,११७ टन लेव्ही तांदळाची वसुली झाली.

Offtake by Fair price Shops

13.9. Offtake of rice by Fair Price Shops in the State for the calendar year 1998 was 6.30 lakh tonnes (including 2.30 lakh tonnes under TPDS) as against 5.79 lakh tonnes during the previous calendar year. In the case of wheat, offtake for the calendar year 1998 was 11.31 lakh tonnes (including 3.96 lakh tonnes under TPDS) as against 9.04 lakh tonnes during the previous calendar year.

Allotment of Foodgrains

13.10. The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through the Food Corporation of India (FCI) for distribution under the PDS. During 1998, the State received 6.92 lakh tonnes of rice (including 2.54 lakh tonnes under TPDS) and 12.58 lakh tonnes of wheat (including 4.72 lakh tonnes under TPDS). The corresponding allotment of rice and wheat in the previous year was 6.63 lakh tonnes and 10.45 lakh tonnes respectively.

Support Price Scheme

13.11. As in the past, in 1998-99 also the State Government has made arrangements to purchase paddy, Fair Average Quality (FAQ) of jowar, bajra and maize under the Support Price Scheme through the Maharashtra State Co-operative Marketing Federation. These prices per quintal for the 1998-99 season are Rs.470 and Rs.440 respectively. The support prices fixed per quintal for Grade A and common varieties of paddy for previous season were Rs.455 and Rs.415 respectively. The support price of FAQ of jowar, bajra and maize for 1998-99 season is Rs.390 per quintal. This price for the previous season was Rs.360 per quintal. In the year 1997-98, 5,073 tonnes of FAQ jowar, 999 tonnes maize and 116 tonnes paddy (FAQ) was purchased under this scheme. The total value of these purchases was Rs.2.26 crore. During current year upto December 1998, 134 tonnes of FAQ jowar, 115 tonnes FAQ paddy was purchased. The value of this purchase was Rs. 10.27 lakh.

Levy on Rice Millers

13.12. Maharashtra Rice (Levy on Rice Millers) Order, 1989 (State Order) is issued under Essential Commodities Act, 1955. As per this order, the rice millers in the State, except hullers, are required to pay, at a fixed price, levy of rice of 30 per cent milled by them. However, khavti milling for cultivators and agricultural labourers is exempted from payment of levy to some extent. Accordingly, during 1997-98 season, 31,520 tonnes levy rice was collected in the State. During 1998-99 season 4,117 tonnes of Levy rice was collected till 31st December, 1998.

नियंत्रित (लेव्ही) साखर

१३.१३. जानेवारी, १९९६ पासून महाराष्ट्राला भारत सरकारकडून सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत वाटपाकरिता मिळणारे नियंत्रित साखरेचे मासिक नियतन ३३,५५० टन असून ते १९९९ च्या जनगणनेनुसारच्या लोकसंख्येवर आधारित आहे. राज्यातील पुरवठा पत्रिका धारकांना साखर दरमहा दरडोई ४२५ ग्रॅम या परिमाणात वितरित केली जाते. भारत सरकारने जरी १० फेब्रुवारी, १९९७ पासून नियंत्रित साखरेचा किरकोळ विक्रीदर प्रति किलोग्रॅम ९.०५ रुपयांवरून १०.५० रुपये इतका व पुन्हा १ ऑक्टोबर, १९९७ पासून प्रति किलोग्रॅम १०.५० रुपयांवरून ११.४० रुपये इतका व पुन्हा दिनांक १५ फेब्रुवारी, १९९९ पासून प्रति किलोग्रॅम ११.४० रुपयांवरून १२.०० रुपये इतका वाढविला असला तरी, सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेअंतर्गत पाच शिधा वस्तूंच्या किंमती स्थिर ठेवण्याच्या राज्य शासनाच्या निर्णयानुसार राज्यात नियंत्रित साखरेचे वितरण पुरवठा पत्रिका धारकांना प्रति किलोग्रॅम ९.०५ रुपये या दरानेच सुरू आहे.

१३.१४. भारत सरकारकडून नियंत्रित साखरेच्या नेहमीच्या मासिक नियतनाव्यतिरिक्त १९९८ च्या सणासुदीसाठी ९,०१४ टन इतकी अतिरिक्त साखर प्राप्त झाली. याशिवाय महाराष्ट्र राज्य सहकारी साखर कारखाना संघ, मुंबई यांनी त्यांच्या सदस्य कारखान्याकडून १०,००० टन "खुल्या विक्रीची" साखर लेव्ही साखरेच्या एक्स-फॅक्टरी दराने उपलब्ध करून दिली होती. ही अतिरिक्त साखर नेहमीच्या मासिक परिमाणाने अतिरिक्त सप्टेंबर, १९९८ या महिन्यात दरडोई ५० ग्रॅम या परिमाणात व ऑक्टोबर, १९९८ मध्ये प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे १.०० किलो या परिमाणानुसार प्रति किलो ग्रॅम ९.०५ रुपये या दराने पुरवठा पत्रिका धारकांना सणासाठी उपलब्ध करून वितरित करण्यात आली.

खाद्य तेल

१३.१५. केंद्र शासनाकडून चालू आर्थिक वर्षात डिसेंबर, १९९८ पर्यंत राज्यास सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरित करण्यासाठी ३३,००० टन इतका आयात पाम तेलाचा पुरवठा झाला. आधीच्या आर्थिक वर्षाच्या तत्सम कालावधीत ३०,००० टन इतका पुरवठा झाला होता. हे खाद्य तेल दरमहा प्रति पुरवठा पत्रिकेमागे एक किलोग्रॅम/लिटर या प्रमाणात वितरित करण्यासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. याशिवाय खाद्य तेलाच्या किंमती मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे राज्य शासनाने जुलै, १९९८ मध्ये ४,००० टन पामतेलाची खुल्या बाजारात खरेदी करून ते ३० रुपये प्रति लिटर या दराने पुरवठा पत्रिका धारकांना वितरित केले.

घासलेट

१३.१६. राज्याला भारत सरकारकडून मार्च, १९९८ पर्यंत दरमहा १,६६,८७८ किलोलिटर या प्रमाणात घासलेटचे नियतन प्राप्त होत होते. एप्रिल, १९९८ पासून राज्याला भारत सरकारकडून दरमहा १,६८,७९५ किलोलिटर या प्रमाणात घासलेटचे नियतन प्राप्त होत आहे. या घासलेटचा पुरवठा घरगुती व बिगर घरगुती वापरासाठी करण्यात येतो.

Controlled (Levy) Sugar

13.13. Since January, 1996 onwards the monthly allocation of levy sugar quota for Maharashtra by the Government of India is 33,550 tonnes which is fixed on the basis of 1991 census population. Levy sugar is distributed to the supply card holders at the rate of 425 grams per head per month in the State. Though the Government of India has increased the retail selling price of levy sugar from Rs.9.05 to Rs.10.50 per kg with effect from 10th February, 1997 and again from Rs. 10.50 to Rs.11.40 per Kg. with effect from 1st October, 1997, and again from Rs.11.40 to Rs.12.00 per Kg. with effect from 15th February, 1999 the levy sugar is being distributed to the supply card holders in the State at the rate of Rs.9.05 per kg. only as per the State Government's decision to freeze the prices of five commodities distributed under PDS.

13.14. Apart from the regular monthly quota of levy sugar, the Government of India had released an additional quantity of 9,014 tonnes of levy sugar for distribution during the festival seasons of 1998. Further, 10,000 tonnes of "free sale" sugar was made available by the Maharashtra Rajya Sahakari Sakhar Karkhana Sangh, Mumbai from its member sugar factories at ex-factory levy rate. This additional sugar was made available for distribution over and above the normal monthly quota at the rate of 50 grams per head in September, 1998 and 1 kg. per supply card in the month of October, 1998 at the price of Rs.9.05 per kg during festivals.

Edible Oil

13.15. For the current financial year upto December, 1998, the State received 33,000 tonnes of imported palmolein oil from the Government of India for distribution through PDS as against 30,000 tonnes received in the earlier year. This oil was made available for distribution through PDS at the monthly quantum of 1 kg./litre per supply card. In addition to this, considering the steep rise in prices of edible oil, the State Government purchased 4,000 tonnes of palmolein oil in July, 1998 from open market and distributed the same to the cardholders at the rate of Rs. 30/- per litre.

Kerosene

13.16. Upto March, 1998 the State was receiving monthly allocation of kerosene at the uniform rate of 1,66,878 Kilolitre from the Government of India. Since April, 1998, the State is receiving monthly allocation of kerosene at the rate of 1,68,795 Kilolitre. The kerosene is supplied both for domestic and non-domestic uses.

झुणका-भाकर योजना

१३.१७. राज्य शासनाने दिनांक १ मे, १९९५ पासून राज्यात 'झुणका-भाकर' योजना सुरु केली आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येकी ५० ग्रॅमच्या दोन भाकऱ्या व सुमारे ३५ ते ५० ग्रॅम झुणका एक रुपया या स्वस्त किंमतीत देण्यात येतो. ज्या ठिकाणी लोकांची सतत वर्दळ असते अशी ठिकाणे झुणका-भाकर केंद्र उघडण्यासाठी निवडण्यात येतात. राज्यात ३१ डिसेंबर, १९९८ रोजी एकूण ५,२४८ झुणका-भाकर केंद्रे कार्यरत होती. त्यापैकी ३०० केंद्रे महाराष्ट्र राज्य परिवहन च्या बसस्थानकावर होती.

१३.१८. राज्य शासनाने १९९७-९८ मध्ये झुणका-भाकर केंद्रांना त्यांनी केलेल्या झुणका-भाकर विक्रीच्या प्रमाणात १०.३९ कोटी रुपये इतके रोख अनुदान दिले आहे. त्याशिवाय झुणका-भाकर केंद्रांना केंद्र (स्टॉल) उभारण्यासाठी शासनाने १९९७-९८ मध्ये १.४४ कोटी रुपयांचे अनुदान दिले आहे. १९९८-९९ या वर्षासाठी झुणका-भाकर योजनेकरिता १९ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत कांदा वितरण योजना

१३.१९. अवेळी झालेल्या पावसामुळे कांद्याचे उत्पादनावर विपरीत परिणाम झाला. परिणामी कांद्याच्या किरकोळ किंमती प्रचंड प्रमाणात वाढल्या. सामान्य ग्राहकांच्या हिताची जपणूक करण्यासाठी राज्य शासनाने मुंबई व्यतिरिक्त स्थानिक बाजारपेठेत कांदा खरेदी करून तो मुंबई व ठाणे शिधावाटप क्षेत्रात १५ रुपये किलो दराने वितरित करण्याचा निर्णय घेतला. या निर्णयास अनुसरून महाराष्ट्र पणन संघाने प्रति टन २५,०५४.८० रुपये या दराने ८६९ टन कांदा खरेदी केला. या खरेदीसाठी एकूण २.१७ कोटी रुपये खर्च आला. रास्त भावाची दुकाने अगर त्याच्या अधिकृत संघटनांकडून त्यांनी उचल केलेल्या कांद्यापोटी महाराष्ट्र पणन संघास १.११ कोटी रुपये मिळाले. उर्वरित १.०६ कोटी रुपयांचा खर्च शासनास सोसावा लागला.

Zunka-Bhakar Scheme

13.17. The State Government has launched the "Zunka-Bhakar" Scheme from 1st May, 1995 in the State. Under this Scheme, Zunka - Bhakar consisting of two bhakarries of 50 grams each and approximately 35 to 50 grams Zunka is provided at a cheaper price of Re. 1/- only. Places where there is a continuous movement of people are selected to open Zunka-Bhakar centres. There were 5,248 Zunka -Bhakar centres functioning in the State as on 31st December, 1998. Out of these, 300 Zunka -Bhakar centres were at Maharashtra State Road Transport Corporation's bus stands.

13.18. During 1997-98 the State Government has granted a cash subsidy of Rs.10.39 crore to Zunka-Bhakar centres for the units of Zunka-Bhakar sold by them. In addition to this, during 1997-98 the Government has granted a subsidy of Rs.1.44 crore for construction of Zunka-Bhakar centres. For the year 1998-99 a provision of Rs.19 crore has been made for the Zunka-Bhakar scheme.

Onion Distribution Scheme Through Public Distribution System

13.19. The production of onion was adversely affected due to untimely rain. Consequently there was exorbitant increase in the prices of onion. To protect the interest of consumers the State Government took decision to purchase onion from local market except Mumbai, to distribute the same through fair price shops of Mumbai and Thane rationing areas at the rate of Rs.15.00 per kg. As per this decision the Maharashtra Marketing Federation purchased 869 tonnes onion at the rate of Rs.25,054.80 per tonne. The total amount spent for purchase was Rs.2.17 crore. The Maharashtra Marketing Federation received Rs.1.11 crore from fair price shops or their organisations for the onion lifted by them. The remaining amount of Rs.1.06 crore was provided by State Government.

अनुसूचित वाणिज्यिक बँका

१४.१. राज्यात ३० जून, १९९८ रोजी सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या कार्यालयांची संख्या (शाखा) ६,१०३ होती, ती आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत २.० टक्क्यांनी जास्त होती. अखिल भारतीय स्तरावर ही वाढ १.३ टक्के होती. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँक शाखांपैकी ५५ टक्के शाखा ग्रामीण व निमनागरी भागात आणि ४५ टक्के शाखा नागरी भागात होत्या. राज्यातील एकूण बँक शाखांपैकी २२.५ टक्के बँक शाखा एकट्या बृहन्मुंबईमध्ये होत्या. भारतातील एकूण बँक शाखांपैकी ७३ टक्के शाखा ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या आणि २७ टक्के शाखा नागरी भागात होत्या. देशातील एकूण बँक शाखांपैकी महानगरांमध्ये १२ टक्के बँक शाखा होत्या. राज्यात दर लाख लोकसंख्येमागे असलेल्या बँक कार्यालयांची (शाखा) संख्या ३० जून, १९९८ अखेर ६.८ इतकी होती व ती अखिल भारतीय स्तरावरील (६.७) बँक कार्यालयांच्या (शाखा) संख्येपेक्षा थोडीशी जास्त होती.

१४.२. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवींमध्ये आधीच्या वर्षापेक्षा १७.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन त्या जून, १९९८ अखेर १,२१,८२७ कोटी रुपये झाल्या. त्याच कालावधीमध्ये ह्या बँकांच्या एकूण पतपुरवठ्यामध्ये १९.२ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो जून, १९९८ अखेर ८२,३३८ कोटी रुपये झाला. अखिल भारतीय स्तरावर बँकांच्या ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे २०.३ टक्के व १७.६ टक्के वाढ झाली. भारतातील एकूण बँक शाखांच्या संख्येमध्ये राज्याचा वाटा जरी फक्त ९.५ टक्के असला तरी एकूण ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये राज्याचा वाटा अनुक्रमे २० टक्के व २५ टक्के इतका जास्त होता.

१४.३. राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकत्रित ठेवींमध्ये व पतपुरवठ्यामध्ये जून, १९९८ अखेर आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे १३.८ टक्के व १०.९ टक्के वाढ होऊन त्या रकमा अनुक्रमे १०,८५८ कोटी रुपये व ५,४२६ कोटी रुपये इतक्या झाल्या. याच कालावधीमध्ये देशातील ग्रामीण व निमनागरी भागातील एकत्रित ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये अनुक्रमे १९.४ टक्के व १२.० टक्के इतकी वाढ झाली. राज्यातील एकूण अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या शाखांपैकी ५५ टक्के शाखा जरी ग्रामीण व निमनागरी भागात होत्या तरी राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवी व पतपुरवठ्यामध्ये त्यांचा वाटा अनुक्रमे केवळ ८.९ टक्के आणि ६.६ टक्के इतकाच होता. गेल्या पाच वर्षात (१९९३-९८) राज्याच्या ग्रामीण व निमनागरी भागातील (एकत्रित) अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व पतपुरवठ्यातील वाढ अनुक्रमे ११० टक्के व ८० टक्के होती. याच कालावधीत नागरी भागातील ठेवी व

Scheduled Commercial Banks

14.1. The number of banking offices (branches) of all scheduled commercial banks in the State as on 30th June, 1998 was 6,103, registering a growth of 2.0 per cent over that of the previous year. The growth at All-India level was 1.3 per cent. Out of the total scheduled commercial banking offices in the State, 55 per cent were in the rural and semi-urban areas and 45 per cent in the urban areas. Brihanmumbai alone had 22.5 per cent of the total banking offices in the State. Of the total banking offices in India, the rural and semi-urban areas accounted for 73 per cent and the urban areas accounted for 27 per cent. At the All-India level, the metropolies accounted for 12 per cent of the total banking offices. The number of banking offices (branches) per lakh of population in the State as on 30th June, 1998 was 6.8 which was slightly more than that for All-India (6.7).

14.2. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks in the State were Rs. 1,21,827 crore at the end of June, 1998 showing an increase of 17.2 per cent over that of the previous year. During the same period total credit of these banks increased by 19.2 per cent to Rs. 82,338 crore at the end of June, 1998. The growth in the deposits and credits of these banks over the previous year at the All-India level was 20.3 per cent and 17.6 per cent respectively. Although the State had a share of only 9.5 per cent in the total banking offices in India, its share in the aggregate deposits and credits was higher at 20 per cent and 25 per cent respectively.

14.3. The deposits and credits in the rural and semi-urban areas taken together for the State as at the end of June, 1998 stood at Rs.10,858 crore and Rs.5,426 crore respectively, showing an increase of 13.8 per cent and 10.9 per cent respectively over that of the previous year. During the same period the growth of deposits and credits in the rural and semi-urban areas of country together was 19.4 per cent and 12.0 per cent respectively. Even though 55 per cent of the branches of the scheduled commercial banks in the State were in the rural and semi-urban areas of the State, these accounted for only 8.9 per cent of the total deposits and 6.6 per cent of the total credits of all the scheduled commercial banks in the State. During the period of last five years(1993-98), the increase in the deposits and credits of the scheduled commercial banks in the rural and semi-urban areas taken together of the State was 110 per cent and 80

पतपुरवठयातील वाढ अनुक्रमे ८८ टक्के व १०० टक्के होती. ३० जून, १९९८ रोजी राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण ठेवींमध्ये व पतपुरवठयामध्ये बृहन्मुंबईमधील ठेवी व पतपुरवठयाचा वाटा अनुक्रमे ७५ टक्के व ८२ टक्के होता. राज्यातील ह्या बँकांची ३० जून, १९९८ अखेरची ठेवीची दरडोई रक्कम १३,६२६ रुपये होती आणि ती अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेच्या (रुपये ६,२८६) दुपटीपेक्षा जास्त होती. राज्यातील ह्या बँकांची पतपुरवठयाची दरडोई रक्कम ९,२०९ रुपये होती आणि ती अखिल भारतीय स्तरावरील अशा रकमेपेक्षा (रुपये ३,४२४) अडीच पटीपेक्षा जास्त होती. बृहन्मुंबई वगळता राज्यातील ठेवी व पतपुरवठयाची दरडोई रक्कम अनुक्रमे ३,८५३ रुपये व १,९२९ रुपये होती. राज्यातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे कर्जाचे ठेवीशी प्रमाण जून, १९९७ अखेर ६७ टक्के होते ते जून, १९९८ अखेर ६८ टक्के झाले. ग्रामीण व निमनागरी भागाकरिता याच कालावधीमध्ये हे प्रमाण ५१ टक्क्यांवरून कमी होऊन ते ५० टक्के झाले. जून, १९९८ अखेर राज्यातील या बँकांचे कर्जाचे ठेवीशी असलेले प्रमाण (६८ टक्के) अखिल भारतीय स्तरावरील प्रमाणापेक्षा (५४ टक्के) जास्त होते.

१४.४. राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांची विविध क्षेत्रातील येणे कर्जाची अगदी अलिकडील म्हणजे ३१ मार्च, १९९६ या संदर्भ दिनांकाकरिता उपलब्ध असलेली माहिती पुढील तक्ता क्रमांक १४.१ मध्ये दिली आहे.

per cent respectively. The increase in the deposits and credits in the urban areas in the same period was 88 per cent and 100 per cent respectively. In the total deposits and credits of all scheduled commercial banks in the State, as on 30th June, 1998, the share of Brihanmumbai was 75 per cent and 82 per cent respectively. The per capita deposits in the State as on 30th June, 1998 were Rs.13,626 which were more than double than that for All-India (Rs.6,286). The per capita credit of these banks in the State was Rs.9,209, which was more than two and half times than that of All-India (Rs.3,424). The per capita deposits and credits for the State excluding Brihanmumbai were Rs.3,853 and Rs.1,929 respectively. The Credit-Deposit ratio of all the scheduled commercial banks in the State as at the end of June, 1998 was 68 per cent as against 67 per cent as at the end of June, 1997. During the same period in the rural and semi-urban areas, this ratio decreased to 50 per cent from 51 per cent. The Credit-Deposit ratio of these banks at the end of June, 1998, for the State (68 per cent) was higher than that for All-India (54 per cent).

14.4. The latest available data on outstanding credit of the scheduled commercial banks in the State in different sectors which pertain to 31st March, 1996 are presented in the following table No.14.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.1
महाराष्ट्रातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांचे क्षेत्रवार येणे कर्ज
Sectorwise outstanding credit of scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत / Rs. in crore)

क्षेत्र	३१ मार्च, १९९५ रोजी As on 31st March, 1995		३१ मार्च, १९९६ रोजी As on 31st March, 1996		Sector
	येणे कर्ज Outstanding credit	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	येणे कर्ज Outstanding credit	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
1. कृषि व संलग्न सेवा	2,098	3.90	2,822	4.19	Agriculture and allied activities
2. खाणकाम व दगड खाणकाम	145	0.27	229	0.34	Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण	24,679	45.83	34,136	50.72	Manufacturing industry
4. वीज निर्मिती, वायू व पाणीपुरवठा	214	0.40	450	0.67	Electricity, Gas and Water Supply
5. बांधकाम	1,061	1.97	1,515	2.25	Construction
6. परिवहन	552	1.02	653	0.97	Transport operations
7. व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा	978	1.82	2,198	3.27	Personal and professional services
8. व्यापार	12,905	23.96	11,397	16.94	Trade
9. व्यक्तिगत कर्जे	2,923	5.43	3,713	5.52	Personal loans
10. इतर	8,296	15.41	6,374	9.47	Other
एकूण	53,851	100.00	67,297	100.00	Total
त्यापैकी कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग व इतर लघु उद्योग यांना	3,937	7.31	4,752	7.06	of which to Artisans, Village Industries and other Small-Scale Industries

१४.५. मार्च, १९९६ अखेर राज्यातील अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या एकूण येणे कर्जामध्ये वस्तुनिर्माण क्षेत्राचा वाटा ५०.७ टक्के इतका मोठा होता. तसेच, व्यापार क्षेत्राचा वाटा देखील लक्षणीय म्हणजे १६.९ टक्के होता. परंतु कृषि व संलग्न सेवा क्षेत्राचा वाटा फक्त ४.२ टक्के होता. वस्तुनिर्माण क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असलेल्या कुशल कारागीर, ग्रामोद्योग आणि इतर लघु उद्योग यांचा एकूण येणे कर्जामध्ये वाटा ७.१ टक्के होता.

वार्षिक पतपुरवठा योजना

१४.६. प्राधान्य क्षेत्र कर्जपुरवठा कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण पतपुरवठा वाटप व्यवस्थेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने भारतीय रिझर्व्ह बँकेने १ एप्रिल, १९८९ पासून 'सेवा क्षेत्र पद्धती (सर्व्हिस एरिआ अप्रोच)' कार्यान्वित केली आहे. खेड्यांच्या गटातील ग्रामीण जनतेच्या वित्त पुरवठ्याबाबतच्या सर्व गरजा नेमून दिलेल्या एकाच संस्थेमार्फत पुरविणे हे सेवा क्षेत्र पद्धतीचे उद्दिष्ट आहे. पतपुरवठ्याच्या वाटपाची वार्षिक लक्ष्ये राज्यातील वाणिज्यिक बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका आणि सहकारी बँका यांनी मिळून साध्य करावीत असे अपेक्षित आहे. पतपुरवठ्याची लक्ष्ये जिल्ह्यातील अग्रणी बँकेतर्फे निश्चित करण्यात येतात. राज्यातील या योजनेचे संनियंत्रण करण्यासाठी महाराष्ट्र बँक ही निमंत्रक बँक आहे. या वित्तीय संस्थांची पतपुरवठ्याबाबतची गेल्या तीन वर्षातील लक्ष्ये व साध्ये पुढील तक्ता क्र. १४.२ मध्ये दर्शविली आहेत.

14.5. Of the total outstanding credit by the scheduled commercial banks in the State as at the end of March, 1996, manufacturing sector accounted for a sizeable share of 50.7 per cent. The share of trade sector was also significant being 16.9 per cent, whereas the agriculture and allied activities share was only 4.2 per cent. The artisans, village industries and other small-scale industries which are included in the manufacturing sector accounted for 7.1 per cent of the total outstanding credit.

Annual Credit Plan

14.6. With the main objective of improving Rural Credit Delivery System under priority sector lending programme, the Reserve Bank of India (RBI) has introduced a scheme viz. Service Area Approach (SAA) with effect from 1st April, 1989. The SAA aims at meeting all credit requirements of the rural people from a cluster of villages allocated to a single institution under the scheme. The Commercial Banks, Regional Rural Banks and Co-operative Banks together are expected to achieve the yearly targets of credit disbursement. The targets of credit disbursement are fixed by lead banks in each district. Bank of Maharashtra is State's Convenor bank to monitor this scheme. The targets and achievements in respect of credit of these financial institutions for the last three years are given in the following table No.14.2.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.2

महाराष्ट्र राज्यातील वित्तीय संस्थांकडून वार्षिक पतपुरवठा योजनेअंतर्गत कर्जाचे वाटप
Credit disbursement in Maharashtra State by Financial Institutions under the Annual Credit Plan
(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु.क्र. Sr. No.	प्राधान्य क्षेत्र	1997-98		1998-99		Priority Sector
		लक्ष्य Target	साध्य Achievement	लक्ष्य Target	डिसेंबर, १९९८ पर्यंत साध्य Achievement upto December, 1998	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1.	कृषि व संलग्न सेवा	2,848.34	2,654.09	3,287.63	2,794.49	Agriculture and Allied Activities.
2.	ग्रामीण कारागीर, ग्राम व कुटीर उद्योग आणि लघुउद्योग	596.62	554.25	605.10	357.00	Rural Artisans, Village and Cottage Industries and SSI.
3.	इतर प्राधान्य क्षेत्रे	571.10	754.20	736.32	581.69	Other Priority Sectors
	एकूण	4,016.06	3,962.54	4629.05	3,733.18	Total
			(99)			

कंसांतील आकडे लक्ष्याशी टक्केवारी दर्शवितात.

Figures in brackets show percentages to the target.

१४.७. १९९७-९८ मध्ये वाषििक पुत, पुरवठा योजनेअंतर्गत राज्याच्या ग्रामीण भागात विविध प्राधान्य क्षेत्रांसाठी एकूण ३,९६३ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा करण्यात आला. यापैकी कृषि व संलग्न सेवा, ग्रामीण कारीगरी/ग्राम-वृहती/उद्योग/सधु उद्योग आणि इतर प्राधान्य क्षेत्रे आंशिक वाटा अनुक्रमे ६७ टक्के, १४ टक्के आणि १९ टक्के होत. १९९८-९९ मध्ये डिसेंबर, १९९८ अखेर ३,७३३ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा करण्यात आला. १९९९-२००० मध्ये या योजनेअंतर्गत ५,५२४ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा करण्याचे योजिले आहे.

सकलिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांमध्ये बँकांचा सहभाग

राज्याच्या सासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या एकत्रिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत बँकांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे. १९९७-९८ मध्ये हा कार्यक्रमाला ३७४.६७ कोटी रुपयांचा शासनाकडून ७०.९४ कोटी रुपयांचे अनुदान वाटप आणि बँकांकडून १८८.३७ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले. यापैकी वर्षी प्रत्येका सासनाकडून २७.२७ रुपयांचे वाटप करण्यात आले होते. प्रत्येक लाभार्थ्यांसाठी वाटप केलेल्या एकमेक शासकीय/वर्षीय तुलनेत १९९७-९८ मध्ये ९९ टक्क्यांनी वाढ झाली. ही वाढ वाटप वाणिज्यिक बँकांचा वाटा ७० टक्के, सहकारी बँकांचा २१ टक्के व ग्रामीण बँकांचा वाटा ९ टक्के इतका होता.

संयुक्त भांडवली संस्था

राज्यातील संयुक्त भांडवली संस्थांची संख्या मार्च, १९९७ मध्ये ९६,९९२ होती ती ७.४ टक्क्यांनी वाढून मार्च, १९९८ अखेर ती १,०४,०५५ झाली. याच कालावधीत अखिल भारतीय स्तरावर संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत झालेली वाढ सारखीच होती. मार्च, १९९८ अखेर भारतातील एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी २१.५ टक्के संस्था महाराष्ट्रात होत्या. एकूण संयुक्त भांडवली संस्थांपैकी खाजगी मर्यादित संस्था ९३,३०९ (८९.७ टक्के) आणि सार्वजनिक मर्यादित संस्था १०,७४६ (१०.३ टक्के) होत्या. राज्यातील खाजगी व सार्वजनिक संयुक्त भांडवली संस्थांच्या संख्येत १९९७-९८ मध्ये आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे ७.६ आणि ५.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. राज्यातील या संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, १९९७ अखेर असलेल्या ३३,४८९ कोटी रुपयांवरून वाढून मार्च, १९९८ अखेर ३८,१३९ कोटी रुपये एवढे झाले, ही वाढ १३.९ टक्के होती. या तुलनेत अखिल भारतीय स्तरावरील वाढ ११.६ टक्के होती. अखिल भारतीय स्तरावर अशा संस्थांचे भरणा केलेले भांडवल मार्च, १९९७ अखेर आणि मार्च, १९९८ अखेर अनुक्रमे १,९०,५१९ कोटी रुपये आणि २,१२,७०९ कोटी रुपये होते. मार्च, १९९८ अखेर भारतातील संयुक्त भांडवली संस्थांच्या भरणा केलेल्या भांडवलापैकी महाराष्ट्रातील भरणा केलेले भांडवल १७.९ टक्के होते.

14.7. Under the Annual Credit Plan, total credit of Rs.3,963 crore was disbursed to the various priority sectors during the year 1997-98 in the rural areas of the State. Of this the share of Agriculture & allied activities, Rural artisans/village and cottage Industries/SSI and other priority sectors was 67 per cent, 14 per cent and 19 per cent respectively. During the year 1998-99, by the end of December, 1998 credit of Rs.3,733 Crore was disbursed. During the year 1999-2000, it is envisaged to disburse credit to the extent of Rs.5.524 crore under this programme.

Participation of the banks in the Integrated Rural Development Programme (IRDP)

14.8. The banks have important participation in the Integrated Rural Development Programme being implemented by the State Government. Under IRDP during the year 1997-98, the subsidy of Rs.70.94 crore from the Government and the loan of Rs. 188.37 crore from banks was distributed to 1,47,640 families. The per beneficiary package works out to Rs.17,564. During the previous year the per beneficiary package was Rs.15,247. The increase in the per beneficiary package during 1997-98 was 15 per cent over that of the previous year. In the disbursement of loan the share of commercial banks was 70 per cent, that of the co-operative banks was 21 per cent and rural banks was 9 per cent.

Joint Stock Companies

14.9. The number of Joint Stock Companies in Maharashtra State as on March, 1997 was 96,992 which increased by 7.4 per cent to 1,04,055 at the end of March, 1998. The growth of Joint Stock Companies at the All-India level during the same period was also the same. Of the total joint stock companies in India as at the end of March, 1998 Maharashtra accounted for 21.5 per cent. Out of the total Joint Stock Companies in the State, 93,309 (i.e. 89.7 per cent) were private limited companies and 10,746 (i.e. 10.3 per cent) were public limited companies. The percentage increase in the number of private and public limited companies during the year 1997-98 over that in the previous year was 7.6 per cent and 5.5 per cent respectively. The paid-up capital of these companies in the State increased from Rs.33,489 crore as at the end of March, 1997 to Rs.38,139 crore as at the end of March, 1998, registering a growth of 13.9 per cent, as compared to 11.6 per cent growth at the All-India level. The paid-up capital at All-India level as at the end of March, 1997 and March, 1998 was Rs.1,90,519 crore and Rs. 2,12,709 crore respectively. Of the total paid up capital of joint stock companies in India at end of March, 1998 the paid up capital of Maharashtra was 17.9 per cent.

अल्पबचत

१४.१०. राज्यात १९९७-९८ मध्ये अल्पबचत योजनेअंतर्गत ३,५०० कोटी रुपये इष्टांकाच्या तुलनेत प्रत्यक्षात निव्वळ जमा ४,२०९ कोटी रुपये झाली. १९९६-९७ मध्ये १,७३८ कोटी रुपये निव्वळ जमा झाले होते. या योजने अंतर्गत १९९७-९८ मध्ये भारत सरकारकडून राज्य शासनास २,५३२ कोटी रुपये इतके कर्जासहाय्य प्राप्त झाले. १९९८-९९ मध्ये सप्टेंबर १९९८ अखेर निव्वळ जमा १,६३८ कोटी रुपये इतकी झाली. आधीच्या वर्षात तत्सम कालावधीत निव्वळ जमा १,१८० कोटी रुपये इतकी झाली होती.

लॉटरी

१४.११. राज्य शासनाने सामाजिक-आर्थिक विकास कार्यक्रमासाठी निधी उभारण्याकरिता १ मार्च, १९६९ पासून राज्य लॉटरी योजना सुरु केली. या योजनेखाली मासिक, साप्ताहिक आणि दैनिक सोडती काढण्यात येतात. १९९७-९८ मध्ये राज्य लॉटरीपासून २,७९ कोटी रुपये निव्वळ नफा झाला, तर १९९६-९७ मध्ये हा नफा ७५ कोटी रुपये होता.

Small Savings

14.10. Under the Small Savings Scheme, during the year 1997-98, the net collection in the State was Rs.4,209 crore as against the target of Rs.4,500 crore. The net small savings collection during the year 1996-97 was Rs.1,738 crore. Under the scheme during the year 1997-98, a loan assistance of Rs.2,522 crore was received by the State Government from the Government of India. During 1998-99, by the end of September, 1998, the net collection was Rs.1,638 crore. The net collection in the corresponding period of the previous year was Rs.1,180 crore.

Lottery

14.11. In order to raise resources for the socio-economic development, the State Government introduced the Scheme of Lottery in the State from 1st March, 1969. Under this scheme monthly, weekly and daily draws are being arranged. During 1997-98 the net profit from Lottery was Rs.2.79 crore as against Rs.7.78 crore in the year 1996-97.

१५. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती

15. FINANCES OF LOCAL BODIES

१५.१. राज्यात १९९७-९८ मध्ये २७,५९४ ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २३० नगरपरिषदा, १४ महानगरपालिका आणि ७ कटक मंडळे अशा निरनिराळ्या स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्यरत होत्या. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांची १९९७-९८ मधील एकूण जमा आणि आरंभीची शिल्लक धरून एकत्रित उत्पन्न ११,४४३.६० कोटी रुपये होते. या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा १९९७-९८ मधील खर्च १०,७७४.९१ कोटी रुपये होता. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे १९९७-९८ चे उत्पन्न व खर्च संस्थांच्या प्रकारानुसार खालील तक्ता क्रमांक १५.१ मध्ये दिले आहे.

15.1 Local Self Government bodies of various types functioning in the State during 1997-98 were 27,594 Village Panchayats, 29 Zilla Parishads, 230 Municipal Councils, 14 Municipal Corporations and 7 Cantonment Boards. The total income, including total receipts and opening balance, of all these local bodies together during 1997-98 was Rs.11,443.60 crore. The total expenditure of all these local bodies during 1997-98 was Rs.10,774.91 crore. The income and expenditure of all these local bodies by type of local body for 1997-98 is presented in the table No.15.1 below.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.1

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे (प्रकारानुसार) १९९७-९८ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of local bodies (by type) during 1997-98

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

स्थानिक संस्थेचा प्रकार	संख्या Number	उत्पन्न/ Income			खर्च/Expenditure	Type of local body
		जमा Receipts	आरंभीची शिल्लक Opening balance	एकूण Total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
ग्रामपंचायत	.. 27,594	314.28	78.79	393.07	296.38	Village Panchayat
जिल्हा परिषद	.. 29	4,167.91	132.19	4,300.10	4,180.12	Zilla Parishad
नगरपरिषद	.. 230	1,027.36	150.54	1,177.90	1,021.90	Municipal Council
महानगरपालिका	.. 14	5,391.70	127.93	5,519.63	5,230.31	Municipal Corporation
कटक मंडळ	.. 7	46.81	6.09	52.90	46.20	Cantonment Board
एकूण		10,948.06	495.54	11,443.60	10,774.91	Total

ग्रामपंचायती

१५.२. ग्रामपंचायतींचे प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न व त्यांचा प्रमुख शीर्षनिहाय खर्च १९९६-९७ आणि १९९७-९८ या वर्षासाठी तक्ता क्रमांक १५.२ मध्ये दर्शविला आहे.

Village Panchayats

15.2 Major sourcewise income and broad headwise expenditure of the village panchayats for the years 1996-97 and 1997-98 are presented in the table No.15.2.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.2
ग्रामपंचायतींचे १९९६-९७ व १९९७-९८ मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of Village Panchayats for the years 1996-97 and 1997-98

वाव	1996-97 (रुपये कोटीत/ Rs. in Crore)	एकूण जमेशी/ एकूण खर्चाशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	1997-98 (रुपये कोटीत/ Rs. in Crore)	एकूण जमेशी/ एकूण खर्चाशी टक्केवारी Percentage to total receipts/ total expenditure	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
उत्पन्न					Income
(अ) जमा					(A) Receipts
1. कर					1. Taxes
(अ) घरे व इतर मालमत्ता यावरील कर	43.38	17.7	43.30	13.8	(a) Taxes on houses and other properties
(ब) इतर कर	35.45	14.5	40.78	13.0	(b) Other taxes
(क) एकूण कर (अ+ब)	78.83	32.2	84.08	26.8	(c) Total taxes (a+b)
2. शासकीय अनुदान	87.87	35.8	115.71	36.8	2. Government grants
3. अंशदान व देणग्या	58.42	23.8	78.53	25.0	3. Contributions and donations
4. इतर जमा	20.14	8.2	35.96	11.4	4. Other receipts
एकूण जमा (अ)	245.26	100.0	314.28	100.0	Total receipts (A)
(ब) आरंभीची शिल्लक	57.26	-	78.79	-	(B) Opening balance
एकूण उत्पन्न (अ+ब)	302.52		393.07		Total Income (A+B)
खर्च					Expenditure
1. प्रशासन	41.22	18.4	44.26	14.9	1. Administration
2. आरोग्य व स्वच्छता	69.16	30.9	94.09	31.8	2. Health and sanitation
3. सार्वजनिक बांधकामे	69.23	30.9	90.52	30.5	3. Public Works
4. सार्वजनिक दिवाबत्ती	14.35	6.4	16.11	5.4	4. Public lighting
5. शिक्षण	3.52	1.6	4.74	1.6	5. Education
6. लोककल्याण	18.00	8.1	18.92	6.4	6. Welfare of people
7. इतर खर्च	8.25	3.7	27.74	9.4	7. Other Expenditure
एकूण खर्च (1 ते 7)	223.73	100.0	296.38	100.0	Total Expenditure (1 to 7)

१५.३. सर्व ग्रामपंचायतींची १९९७-९८ मधील एकूण जमा ३१४.२८ कोटी रुपये होती व ती १९९६-९७ च्या जमेच्या तुलनेत बरीच जास्त (२८.९ टक्के) होती. १९९७-९८ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत जमा १.१४ लाख रुपये होती. ग्रामपंचायतींच्या १९९७-९८ मधील एकूण जमेपैकी करापासून जमा २६.८ टक्के आणि शासकीय अनुदानापासून जमा ३६.८ टक्के होती.

१५.४. १९९७-९८ मध्ये सर्व ग्रामपंचायतींचा एकूण खर्च २९६.३८ कोटी रुपये होता व तो आधीच्या वर्षातील खर्चापेक्षा बराच जास्त (३२.५ टक्के) होता. १९९७-९८ मध्ये प्रति ग्रामपंचायत खर्च १.०७ लाख रुपये होता. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी प्रामुख्याने खर्च आरोग्य व स्वच्छता (३१.८ टक्के), सार्वजनिक बांधकाम (३०.५ टक्के) आणि प्रशासन (१४.९ टक्के) या शीर्षाखाली झाला.

15.3. The total receipts of all the village panchayats in 1997-98 were Rs.314.28 crore which were significantly higher by 28.1 per cent than those in 1996-97. The receipts per village panchayat during 1997-98 were Rs.1.14 lakh. Of the total receipts of village panchayats during 1997-98, the receipts from taxes accounted for 26.8 per cent and those from Government grants accounted for 36.8 per cent.

15.4. The total expenditure of all the village panchayats during 1997-98 was Rs.296.38 crore, which was significantly higher by 32.5 per cent than that of previous year. The expenditure per village panchayat during 1997-98 was Rs.1.07 lakh. Of the total expenditure of village panchayats, major expenditure was incurred on health & sanitation (31.8 per cent), public works (30.5 per cent) and administration (14.9 per cent).

जिल्हा परिषदा

Zilla Parishads

१५.५. राज्यातील जिल्हा परिषदांचे स्रोतानुसार १९९६-९७ आणि १९९७-९८ मधील उत्पन्न तक्ता क्रमांक १५.३ मध्ये दर्शविले आहे.

15.5. The sourcewise income of Zilla Parishads in the State during 1996-97 and 1997-98 is presented in the following table No.15.3.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.3
जिल्हा परिषदांचे १९९६-९७ व १९९७-९८ मधील उत्पन्न
Income of Zilla Parishads during 1996-97 and 1997-98

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

	1996-97		1997-98		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूण जमेशी दक्केवारी Percentage to total receipts	सुधारित अंदाज Revised estimates	एकूण जमेशी दक्केवारी Percentage to total receipts	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
अ) महसुली जमा					(A) Revenue receipts
1. स्वनिर्मित साधनांपासून	79.16	2.1	98.17	2.4	1. Self-raised resources
2. शासकीय अनुदाने					2. Government grants
2.1 सांविधिक					2.1. Statutory
(अ) सहेतुक अनुदाने	1,877.46	50.4	2,192.23	52.6	(a) Purposive grants
(ब) आस्थापना अनुदान	357.90	9.6	338.49	8.1	(b) Establishment grants
(क) योजना अंतर्गत अनुदान	684.36	18.4	589.28	14.1	(c) Plan grants
(ड) इतर अनुदाने	134.69	3.6	149.02	3.6	(d) Other grants
एकूण (2.1)	3,054.41	82.0	3,269.02	78.4	Total (2.1)
2.2 अधिकृत योजनांसाठी	296.70	8.0	290.71	7.0	2.2 For agency schemes
एकूण—(2)	3,351.11	90.0	3,559.73	85.4	Total—(2)
एकूण महसुली जमा (अ)	3,430.27	92.1	3,657.90	87.8	Total Revenue receipts (A)
(ब) भांडवली जमा	298.54	7.9	510.01	12.2	(B) Capital Receipts
(क) एकूण जमा (अ+ब)	3,728.81	100.0	4,167.91	100.0	(C) Total Receipts (A+B)
(ड) आरंभीची शिल्लक	217.24		132.19		(D) Opening balance
एकूण उत्पन्न (क+ड)	3,946.05		4,300.10		Total Income (C+D)

१९९७-९८ वर्षाच्या सुधारित अंदाजांनुसार जिल्हा परिषदांच्या एकूण जमेशी महसुली जमा ९२.१ टक्के होई तर भांडवली जमा ७.९ टक्के होई. एकूण जमेशी शासकीय अनुदानांचा वाटा जास्त म्हणजे ८५.४ टक्के इतका होई. सध्या स्वनिर्मित साधनांपासून जमेशी वाटा, केवळ २.१ टक्के होत आहे तर एकूण सांविधिक शासकीय अनुदानांमध्ये

15.6. As per the revised estimates for 1997-98, of the total receipts of Zilla Parishads, the revenue receipts accounted for 87.8 per cent and capital receipts for 12.2 per cent. Of the total receipts, Government grants comprised major share i.e. 85.4 per cent, whereas share of self-raised resources was only 2.4 per cent. Of the total statutory grants, the

सहेतुक अनुदानाचा (जिल्हा परिषदेकडे वर्ग झालेली कोमि 'व' योजना) यांच्यासाठी अनुदान) वाढा सर्वात जास्त (६७.९ टक्के) होता

share of purposive grants (grants for works and schemes diverted to Zilla Parishad) was maximum i.e. 67.1 per cent.

१९९७-९८ च्या जमिच्या सुधारित अंदाजाची १९९६-९७ च्या प्रत्यक्ष जमिशी तुलना करता १९९७-९८ मधील महसुली जमा ११.० टक्क्यांनी वाढल्याचे तर भांडवली जमा ७३.७ टक्क्यांनी वाढली.

15.7. A comparison of the revised estimates of 1997-98 with the actuals for 1996-97 shows that the revenue receipts in 1997-98 increased by 11.0 per cent whereas the capital receipts increased by 73.7 per cent.

जिल्हा परिषदांचा १९९६-९७ व १९९७-९८ च्या वर्षातील प्रमुख शोषनिहाय खर्च तक्ता क्रमांक १५.४ मध्ये दर्शविला आहे.

15.8. The major headwise expenditure of Zilla Parishads during 1996-97 and 1997-98 is presented in the following table No. 15.4.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15.4

जिल्हा परिषदांचा १९९६-९७ व १९९७-९८ मधील खर्च
Expenditure of Zilla Parishads during 1996-97 and 1997-98

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	१९९६-९७		१९९७-९८		Item
	प्रत्यक्ष Actuals	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	सुधारित अंदाज Revised estimates	एकूणशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
(अ) महसुली खर्च (A) Revenue Expenditure					
1. सामान्य प्रशासन	278.43	7.4	311.40	7.5	1. General administration
2. कृषि	61.30	1.6	85.18	2.0	2. Agriculture
3. पशुसंवर्धन	40.04	1.0	42.03	1.0	3. Animal husbandry
4. वने	8.53	0.2	9.40	0.2	4. Forests
5. पोटखोर्धारे	169.20	4.5	159.31	3.8	5. Irrigation
6. इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	322.10	8.5	321.79	7.7	6. Buildings and communi- cations (Public works)
7. सामूहिक विकास	112.79	3.0	129.01	3.1	7. Community development
8. शिक्षण	1,615.33	42.7	1,768.91	42.3	8. Education
9. वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	264.65	7.0	286.82	6.9	9. Medical and health services
10. सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	124.81	3.3	167.28	4.0	10. Public health engineering
11. समाज कल्याण	60.25	1.6	84.64	2.0	11. Social welfare
12. इतर खर्च	301.14	7.9	360.60	8.6	12. Other Expenditure
एकूण (अ)	3,358.57	88.7	3,726.37	89.1	Total (A)
(ब) भांडवली खर्च (B) Capital Expenditure	427.91	11.3	453.75	10.9	(B) Capital Expenditure
एकूण खर्च (अ+ब)	3,786.48	100.0	4,180.12	100.0	Total Expenditure (A+B)

१९९७-९८ च्या सुधारित अंदाजाप्रमाणे जिल्हा परिषदांचा महसुली खर्चात १९९६-९७ च्या तुलनेत ११.१ टक्क्यांनी वाढ दिसून येते. १९९७-९८ मधील एकूण खर्चापैकी शिक्षण या बाबीवरील खर्च (४२.३ टक्के) सर्वात जास्त होता.

15.9. As per the revised estimates, the total revenue expenditure of Zilla Parishads in 1997-98 was higher by 11.1 per cent over that in 1996-97. Of the total expenditure during 1997-98, the expenditure on education accounted for major share i.e. 42.3 per cent.

नागरी संस्था

१५.१०. नागरी संस्थांमध्ये महानगरपालिका, नगरपरिषदा आणि कटक मंडळे यांचा समावेश आहे. १९९७-९८ मध्ये राज्यात १४ महानगरपालिका होत्या. राज्यातील २३० नगरपरिषदांपैकी २० 'अ' वर्गीय, ४७ 'ब' वर्गीय आणि १६३ 'क' वर्गीय होत्या. १९९१ च्या जनगणनेनुसार महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी अनुक्रमे ६१.० टक्के आणि ३४.४ टक्के लोकसंख्या होती. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (४.६ टक्के) ही ७ कटक मंडळे आणि नगरपरिषदा नसलेल्या ८४ नगरांत होती. नागरी संस्थांचे १९९६-९७ व १९९७-९८ मधील उत्पन्न व खर्च पुढील तक्ता क्रमांक १५.५ मध्ये दर्शविला आहे.

Civic Bodies

15.10. The civic bodies comprise Municipal Corporations, Municipal Councils and Cantonment Boards. The number of Municipal Corporations in the State during 1997-98 was 14. Of the 230 Municipal Councils in the State, 20 fall in 'A' class, 47 in 'B' class and 163 in 'C' class. As per 1991 population census, the Municipal Corporations and Municipal Councils respectively covered 61.0 per cent and 34.4 per cent of the total urban population in the State. Rest of the urban population (4.6 per cent) was covered by 7 Cantonment Boards and 84 Non-Municipal Towns. The income and expenditure of the civic bodies during 1996-97 and 1997-98 is presented in the following table No.15.5.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.5
१९९६-९७ व १९९७-९८ मधील नागरी संस्थांचे उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of civic bodies for the years 1996-97 and 1997-98

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations		नगरपरिषदा Municipal Councils		कटक मंडळे Cantonment Boards		Item (1)
	1996-97 (2)	1997-98 (3)	1996-97 (4)	1997-98 (5)	1996-97 (6)	1997-98 (7)	
1. नागरी संस्थांची संख्या	13	14	232	230	7	7	1. No. of civic bodies
2. उत्पन्न							2. Income
2.1 जमा	4,753.79	5,391.70	925.55	1,027.36	62.77	46.81	2.1 Receipts
2.2 आरंभीची शिल्लक.	210.79	127.93	162.21	150.54	6.39	6.09	2.2. Opening balance
एकूण (2)	4,964.58	5,519.63	1,087.76	1,177.90	69.16	52.90	Total (2)
3. खर्च	4,441.03	5,230.31	930.49	1,021.91	63.07	46.20	3. Expenditure

१५.११. १९९७-९८ या वर्षात राज्यातील महानगरपालिका व नगरपरिषदा यांची जमा मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे १३ टक्क्यांनी व ११ टक्क्यांनी वाढली तर कटक मंडळांची जमा २५ टक्क्यांनी कमी झाली. १९९७-९८ या वर्षात राज्यातील महानगरपालिका व नगरपरिषदा यांच्या एकूण खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत अनुक्रमे १८ टक्क्यांनी व ११ टक्क्यांनी वाढ झाली. तर कटकमंडळांच्या एकूण खर्चात मागील वर्षाच्या तुलनेत २७ टक्क्यांनी घट झाली. नागरी संस्थांचे १९९७-९८ मधील प्रमुख स्रोतनिहाय उत्पन्न आणि मुख्य शीर्षनिहाय खर्च अनुक्रमे तक्ता क्रमांक १५.६ व १५.७ मध्ये दर्शविला आहे.

15.11 During 1997-98 the receipts of Municipal Corporations and Municipal Councils in the state increased by 13 per cent and 11 per cent over the previous year respectively, whereas those of Cantonment Boards decreased by 25 per cent. During 1997-98 the total expenditure of Municipal Corporations and Municipal Councils in the state increased by 18 per cent and 11 per cent over the previous year respectively, whereas those of Cantonment Boards decreased by 27 per cent over that of the previous year. The major sourcewise income and broad headwise expenditure of civic bodies for the year 1997-98 is presented in the Table No.15.6 and 15.7 respectively.

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.6
नागरी संस्थांचे १९९७-९८ मधील उत्पन्न
Income of Civic bodies during 1997-98

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations (2)	नगरपरिषदा Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards (7)	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies (8)	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A' (3)	वर्ग 'ब' Class 'B' (4)	वर्ग 'क' Class 'C' (5)	सर्व All (6)			
1. जमा								1. Receipts
1.1. पट्टी, कर इत्यादी	2,649.28	245.60	145.68	107.48	498.76	25.49	3,173.53	1.1. Rates,taxes etc.
1.2. शासकीय अनुदाने	442.13	95.83	71.04	89.50	256.37	6.23	704.73	1.2. Government grants.
1.3. वाणिज्यिक उपक्रमांपासून	153.11	2.45	2.21	2.47	7.13	-	160.24	1.3. Commercial enterprises.
1.4. ठेवी आणि कर्जे.	451.87	76.42	36.84	33.29	146.55	7.47	605.89	1.4. Deposits and Loans etc.
1.5. इतर उत्पन्न	1,695.31	44.78	39.38	34.39	118.55	7.62	1,821.48	1.5. Other income
एकूण जमा (1)	5,391.70	465.08	295.15	267.13	1,027.36	46.81	6,465.87	Total receipts (1)
2. आरंभीची शिल्लक	127.93	62.69	41.50	46.35	150.54	6.09	284.56	2. Opening balance
एकूण उत्पन्न (1+2)	5,519.63	527.77	336.65	313.48	1,177.90	52.90	6,750.43	Total Income(1+2)

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 15.7
नागरी संस्थांचा १९९७-९८ मधील खर्च
Expenditure of Civic bodies during 1997-98

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	महानगरपालिका Municipal Corporations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				कटक मंडळे Cantonment Boards (7)	सर्व नागरी संस्था All Civic bodies (8)	Item (1)
		वर्ग 'अ' Class 'A' (3)	वर्ग 'ब' Class 'B' (4)	वर्ग 'क' Class 'C' (5)	सर्व All (6)			
1. प्रशासन								1. Administration
(अ) आस्थापना	1,920.08	145.33	91.41	92.54	329.28	17.80	2,267.16	(a) Establishment
(ब) इतर	89.81	14.88	9.61	8.69	33.18	0.39	123.38	(b) Others
2. कर वसुली	21.35	3.13	5.23	3.91	12.27	0.09	33.71	2. Recovery of taxes
3. सार्वजनिक दिवाबत्ती	117.12	20.52	9.61	7.36	37.49	1.74	156.35	3. Street lighting
4. पाणीपुरवठा	615.29	43.17	29.08	20.43	92.68	1.65	709.62	4. Water Supply
5. सार्वजनिक सुरक्षा	8.47	1.08	1.28	0.79	3.15	0.47	12.09	5. Public security
6. सार्वजनिक आरोग्य	243.61	14.66	9.77	9.36	33.79	2.74	280.14	6. Public health
7. जलनिःस्सारण व मलनिःस्सारण	365.67	4.27	1.98	1.22	7.47	0.09	373.23	7. Drainage and Sewerage
8. बांधकामे	247.92	98.35	47.97	34.77	181.09	6.04	435.05	8. Construction works
9. वाहतूक	227.76	0.31	0.85	0.60	1.76	-	229.52	9. Transport
10. शिक्षण	392.32	19.68	6.26	5.79	31.73	0.16	424.21	10. Education
11. दुर्बल घटकांवरील खर्च	19.00	5.75	3.57	2.66	11.98	-	30.98	11. Expenditure on weaker sections
12. विशेष खर्च व दिलेली कर्जे	408.12	46.15	30.76	27.05	103.96	5.40	517.48	12. Extra-ordinary expenditure and loans extended
13. इतर खर्च	553.79	57.33	48.57	36.17	142.07	9.63	705.49	13. Other expenditure
एकूण खर्च (1 ते 13)	5,230.31	474.61	295.95	251.34	1,021.90	46.20	6,298.41	Total expenditure (1 to 13)

टीप :- विविध विभागांतर्गत कर्मचारी/आस्थापनेवरील विविध खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्र. १ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note - Expenditure on staff/establishment under various sections has been clubbed and shown at item 1(a).

१५.१२. महानगरपालिकांना १९९७-९८ या वर्षात 'पट्टी व क्रूर इत्यादी' पासून मिळालेली जमा त्यांच्या एकूण जमेच्या ४९ टक्के होती. ही टक्केवारी 'अ' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ५३, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४९, 'क' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४० आणि कटकमंडळांसाठी ५४ अशी होती. एकूण जमेपैकी शासकीय अनुदान 'अ' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत २१ टक्के, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत २४ टक्के, 'क' वर्ग नगरपरिषदांच्या बाबतीत ३४ टक्के आणि कटकमंडळांच्या बाबतीत १३ टक्के होते. महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण जमेत शासकीय अनुदानाचा वाटा ४८ टक्के होता.

१५.१३. १९९७-९८ मध्ये महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी आस्थापना (कर वसुली खर्चासह) या बाबीवरील खर्च सर्वात जास्त (३८.८ टक्के) होता. त्या खालोखाल खर्च पाणीपुरवठा (११.८ टक्के) जलनिःसारण व मलनिःसारण (७.० टक्के), बांधकाम (४.७ टक्के) सार्वजनिक आरोग्य (४.७ टक्के) व शिक्षण (७.५ टक्के) या बाबीवर होता. १९९७-९८ या वर्षाकरिता 'अ', 'ब' आणि 'क' या सर्व वर्गांच्या नगरपरिषदांच्या खर्चाचा एकत्रित विचार करता, ३६.७ टक्के खर्च आस्थापनेवर (कर वसुली खर्चासह), १७.७ टक्के बांधकामावर, ९.१ टक्के पाणीपुरवठ्यावर झाला. कटक मंडळासाठी ही टक्केवारी आस्थापना, बांधकाम आणि पाणीपुरवठ्यावर अनुक्रमे ३९.६ टक्के, १३.९ टक्के आणि ३.६ टक्के अशी होती.

15.12. Of the total receipts of Municipal Corporations during 1997-98, 49 per cent were derived through rates, taxes, etc. This percentage was 53 for 'A' class, 49 for 'B' class, 40 for 'C' class Municipal Councils and 54 for Cantonment Boards. Of the total receipts, the Government grants were 21 per cent for 'A' class Municipal Councils, 24 per cent for 'B' class Municipal Councils, 34 per cent for 'C' class Municipal Councils and 13 per cent for Cantonment Boards. In the case of Municipal Corporations, the Government grants were eight per cent of the total receipts.

15.13. Of the total expenditure of Municipal Corporations during 1997-98, the major expenditure was on administration (including that on recovery of taxes) (38.8 per cent), followed by water supply (11.8 per cent), drainage and sewerage (7.0 per cent), construction works (4.7 per cent), public health (4.7 per cent) and education (7.5 per cent). Of the total expenditure during 1997-98 of 'A', 'B' and 'C' class Municipal Councils taken together, 36.7 per cent was on administration (including that on recovery of taxes), 17.7 per cent on construction and 9.1 per cent on water supply. For the Cantonment Boards, these percentages on administration, construction and water supply were 39.6, 13.1, 3.6 respectively.

१६.१. भारत सरकार अर्थव्यवस्थाच्या विविध क्षेत्रांबाबत सामाजिक व आर्थिक पैलूसंबंधी माहिती गोळा करण्यासाठी राष्ट्रीय नमुना पाहणी (राशनपा) संघटनेमार्फत नियमितपणे राष्ट्रीय नमुना पाहण्याचेत असते. महाराष्ट्र शासन या पाहण्यामध्ये अनुसूचित नमुना तत्वावर सहभागी होऊन राज्य नमूनेधारील आकडेवारी गोळा करून तिचे विश्लेषण करते. आतापर्यंत अशा ५४ पाहण्या घेण्यात आल्या आहेत. ५४ व्या पाहणीत (जानेवारी-जून, १९९८) ग्राम पातळीवर सामूहिक मालमत्तेची साधने (वो ग्रामीण व मागरी भागात कुटुंब पातळीवर सामूहिक मालमत्तेची साधने) स्वच्छता व आरोग्य शास्त्र सेवा याबाबतची माहिती गोळा करण्यात आली. राष्ट्रीय नमुनेच्या आकडेवारीतील निवडणूक बाबीचे शोधतक्तीकरण करून त्यावर आधारित पाहणीतील महत्वाचे निष्कर्ष खाली दिले आहेत. हे निष्कर्ष अस्थायी असून त्यात संपूर्ण आकडेवारीच्या तपशीलवार तक्तीकरणानंतर बदल होण्याची शक्यता आहे.

१६.२. देशातील विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांचे राहणीमान उंचावण्याच्या दृष्टीने शासकीय धोरण आखतांना सामूहिक मालमत्तेची साधने या वरील माहिती अत्यावश्यक असते. त्यामुळे रानपाची ५४ वी फेरी ह्या विषयावरील माहिती गोळा करण्याकरिताच घेण्यात आली. रानपा संघटनेने घेतलेली या विषयावरची ही पहिलीच पाहणी होती. या पाहणीत सामूहिक मालमत्तेच्या साधनांपैकी ग्राम सतरावर सामूहिक जमीन, कायमची कुरणे/चराऊ कुरणे, ग्राम वने व जंगले, सामूहिक खळ्यांची जागा, कचरापट्टी, पासावटे, ग्राम कुटुंब पातळीवर स्वच्छता व आरोग्य शास्त्र सेवा ह्या प्रमुख बाबींचा अंतर्भाव होता.

१६.३. या पाहणीत वापरलेल्या काही संकल्पना खाली विशद केल्या आहेत.

(i) सामूहिक मालमत्तेची साधने : व्यक्तित्वात मालकी हक्क नसलेली परंतु अभिजात समाजाच्या एकत्रित मालकीची/धारण केलेली/व्यवस्थापित व त्यांना वापरण्यास मुभा असलेली साधने होत.

(ii) वापरण्यास मुभा : कायद्याने किंवा वहिवाटीने वापरण्यास मुभा असलेली साधन संपत्ती.

(iii) एकत्रित मालकीची/धारित/व्यवस्थापित : एकत्रित मालकीची/धारित/व्यवस्थापित या खाली (अ) एकत्रित मालकीची/धारित साधने व (ब) एकत्रित व्यवस्थापन असलेली परंतु एकत्रित मालकीची/धारित नसलेली अशी दोन्ही प्रकारची साधने येतील. एकत्रित मालकी किंवा धारित यास कायद्याचा आधार आहे. समाजाकडे असलेली परंतु औपचारिक मालकी नसलेली साधने सर्वसमूह नियमांनुसार (बहुवाच्य अलिखितपणे) वापरण्याचा हक्क असेल तर त्यास एकत्रित व्यवस्थापित साधन असे म्हणतात.

16.1. The Government of India regularly conducts nationwide sample surveys through the National Sample Survey Organisation (NSSO) to collect data on socio-economic aspects of the various sectors of the economy. The Government of Maharashtra participates in these surveys on a matching sample basis and collects and analyses the data from the State sample. So far 54 such surveys are conducted. During the 54th survey (January-June, 1998), information on 'common property resources' at village level and 'common property resources, sanitation and hygiene services' at household level in both rural and urban areas was collected. Important results of this survey based on quick tabulation of the selected data of the State sample are presented below. These results are provisional and subject to revision after the detailed tabulation of the complete data.

16.2. The data on common property resources is very vital for formulation of Government policies for amelioration of living conditions of the people, particularly in rural areas. The 54th round of the NSS was therefore devoted to this subject. Such a survey was conducted for the first time by the NSSO. The major items of common property resources covered in the survey are common land, permanent pasture/grazing lands, village forests and woodlots, common threshing floors, dumping grounds, water bodies (beds) at village level and sanitation and hygiene services at household level.

16.3. Some of the concepts used in this survey are explained below.

(i) **Common Property Resources** : These are resources accessible to and collectively owned/held/managed by an identifiable community and to which no individual has exclusive property rights.

(ii) **Accessible** : A resource may be accessible either by legal status or by convention.

(iii) **Collectively owned/held/managed** : Both (a) collectively owned/held resources and (b) collectively managed though not collectively owned/held resources come under 'Collectively owned/held/managed'. 'Collectively owned or held' presumes a legal status. A resource held by a community, but not formally, would be treated as 'collectively managed' only when the group of people who have the right to its use are governed by a commonly accepted sets of rules (in most cases unwritten).

(iv) **अभिज्ञात समाज** : अभिज्ञात समाज म्हणजे साधन संपत्तीचा सहवापर करणारा परंतु एकाच कुटुंबातील नसलेल्या सुनिश्चित लोकांचा समूह म्हणजे अभिज्ञात समाज होय. उदा. गावातील सर्व ग्रामस्थांचा मिळून अभिज्ञात समाज तयार होतो. समाज म्हणजे जात किंवा धर्म किंवा व्यवसाय यावर आधारित असलेल्या लोकांचा समूह किंवा पारंपरिक समाज व्यवस्थेनुसार तयार झालेला समूह.

(v) **पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य व पुरक स्रोत** : कुटुंबाने गत सर्व ३६५ दिवसात एकाच स्रोतापासून पिण्याचे पाणी घेतले असेल तर तो स्रोत त्या कुटुंबाचा मुख्य स्रोत असेल आणि तिथे पुरक स्रोत असणार नाही. कुटुंबाने गत ३६५ दिवसांच्या कालावधीत एकापेक्षा जास्त स्रोतांद्वारे पिण्याचे पाणी प्राप्त केले असल्यास, ज्या स्रोताचा जास्त वापर केला असेल तो मुख्य स्रोत होईल व त्यानंतरचा स्रोत पुरक स्रोत होईल.

१६.४. पाहणीतील निष्कर्ष ग्रामीण भागातील ३४४ गावांमधील ५,३५४ कुटुंबे व नागरी भागातील ३९८ नागरी गटातील ५,७०९ कुटुंबांकडून गोळा करण्यात आलेल्या माहितीवर आधारित आहेत.

सामूहिक मालकीची जमीन :

१६.५. गावात सामूहिक मालकीची जमीन असणाऱ्या खेड्यांची सामूहिक जमिनीच्या प्रकारानुसार टक्केवारी तक्ता क्रमांक १६.१ मध्ये दिली आहे.

(iv) **Identifiable community** : This will mean that the co-users of the resource are a well defined group of persons not belonging to a single family, for instance, all the inhabitants of a village form an identifiable community. A community may be a caste-based or religion-based or occupation-based group of people or a group constituted according to the traditional social order.

(v) **Principal and supplementary source of drinking water** : If a household obtained drinking water from the same source throughout the last 365 days, then that source is the principal source and there is no supplementary source. If a household, during the last 365 days, obtained drinking water from more than one source, then the one most commonly used will be the principal source and the next one will be the supplementary source.

16.4. The results are based on data collected from 5,354 households in 344 villages from rural areas and from 5,709 households in 318 blocks from urban areas.

Common property land :

16.5. The percentage of villages by type of common land available in the village is given in Table No.16.1.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.1

सामूहिक जमीन असणाऱ्या खेड्यांची सामूहिक जमिनीच्या प्रकारानुसार टक्केवारी
Percentage of villages by type of common land

अ.क्र. Sr.No.	सामूहिक जमिनीचा प्रकार	खेड्याची टक्केवारी Percentage of villages	Type of common land
(1)	(2)	(3)	(2)
(A)	सामूहिक जमीन उपलब्ध नसलेली	15	No common land available
(B)	कोणत्याही प्रकारची सामूहिक जमीन उपलब्ध असलेली	85	Any type of common land available
	(i) ग्रामपंचायतीची कायमची कुरणे/चराऊ कुरणे	57	Village Panchayat permanent pasture/grazing lands
	(ii) ग्रामवने व जंगले आणि वनपंचायत जंगले	17	Village forests and woodlots and van panchayat forests
	(iii) ग्रामस्थळे व खळ्यांच्या जागा	42	Village sites and threshing floors
	(iv) कोणाच्याही व्यक्तिगत मालकीची नसलेली इतर ओसाड किंवा पडीक जमीन	52	Other barren or wasteland not owned by any individual

१६.६. पाहणीप्रमाणे, राज्यातील १५ टक्के खेड्यांमध्ये कोणत्याही प्रकारची सामूहिक मालकीची जमीन नव्हती, म्हणजेच ८५ टक्के खेड्यांमध्ये कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची सामूहिक मालकीची जमीन होती. एकूण खेड्यांपैकी फक्त १७ टक्के खेड्यांमध्ये ग्रामवने व जंगले आणि वनपंचायत जंगले होती.

16.6. As per the survey, 15 per cent villages were not having any type of common land. That means, 85 percent villages were having some type of common land. Of the total villages, only 17 per cent villages were having village forests and woodlots and vanpanchayat forests.

पिण्याच्या पाण्याची सामूहिक साधने :

१६.७. खेड्यातील पिण्याच्या पाण्याच्या सामूहिक साधनांनुसार खेड्यांची टक्केवारी तक्ता क्रमांक १६.२ मध्ये दिली आहे.

Common potable water resources :

16.7. Percentage of villages according to their common potable water resources is given in Table No.16.2.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.2

पिण्याच्या पाण्याच्या सामूहिक साधनांनुसार खेड्यांची टक्केवारी
Percentage of villages according to common potable water resources

पिण्याच्या पाण्याचे सामूहिक साधन	खेड्यांची टक्केवारी Percentage of villages	Common potable water resource
(1)	(2)	(1)
सामुदायिक कूपनलिका	85	Community tubewell
विहिर	82	Well
इतर स्रोत	24	Other source

१६.८. राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये, ८५ टक्के खेड्यांमध्ये सामुदायिक कूपनलिका होत्या आणि ८२ टक्के खेड्यात विहिरी होत्या.

16.8. In the rural areas of the State, 85 per cent villages were having community tubewells and 82 per cent villages were having wells.

दळणवळण साधनांची उपलब्धता व वापर :

१६.९. दूरध्वनी, दूरदर्शन संच असलेल्या आणि दैनिक वर्तमानपत्रे रोज घेणाऱ्या, राज्याच्या ग्रामीण आणि नागरी भागातील कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता क्रमांक १६.३ मध्ये दिली आहे.

Access to and use of communication:

16.9. The percentage of households possessing telephone, television (TV) set and those subscribing to daily newspaper in rural and urban areas of the State is given in Table No.16.3.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.3

दूरध्वनी, दूरदर्शन संच असलेल्या आणि दैनिक वर्तमानपत्रे रोज घेणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी
Percentage of households possessing telephone, TV set and subscribing to daily newspaper

क्षेत्र	कुटुंबांची टक्केवारी Percentage of households				Area	
	दूरध्वनी असलेल्या Possessing telephone	दूरदर्शन संच असलेल्या Possessing TV set	दूरदर्शन संच नसलेल्या परंतु सामुदायिक दूरदर्शन संचाची सुविधा असलेल्या Not Possessing TV set but having access to community TV	दैनिक वर्तमानपत्राचे* वर्गणीदार असलेल्या Subscribe to* daily newspaper	एक Single	एकापेक्षा जास्त More than one
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
ग्रामीण	1.8	30.1	6.5	4.1	0.5	Rural
नागरी	20.5	70.2	1.2	30.1	3.1	Urban

* दररोज दैनिक वर्तमानपत्रे खरेदी करणाऱ्यांसह/including who purchase newspapers everyday

१६.१०. नागरी भागातील २१ टक्के कुटुंबांकडे दूरध्वनी होते, तर ग्रामीण भागात हे प्रमाण फक्त दोन टक्के असल्याचे आढळले. ग्रामीण भागातील ३० टक्के कुटुंबांकडे दूरदर्शन संच होते, तर नागरी भागात ही टक्केवारी ग्रामीण भागातील टक्केवारीच्या दुपटीपेक्षा जास्त (७० टक्के)

16.10. It is observed that in urban areas 21 per cent households were possessing telephone whereas such percentage in rural areas was only two. The percentage of households in rural areas possessing TV set was 30 while the same in urban areas was

होती. दूरदर्शन संघर्षासलेल्या परंतु सामुदायिक दूरदर्शन संचाची सुविधा असलेल्या कुटुंबांची नागरी व ग्रामीण भागातील टक्केवारी अनुक्रमे एक वीस सात होती. नागरी भागात दैनिक वर्तमानपत्राचे वर्गणीदार असलेल्या कुटुंबांची टक्केवारी ३३ होती, तर ग्रामीण भागात ही टक्केवारी फक्त पाच होती.

more than double (70 per cent) of that in the rural areas. The percentage of households not possessing TV set but having access to community TV for urban and rural areas was one per cent and seven per cent respectively. The percentage of households in urban areas subscribing to daily newspapers was 33 while in rural areas it was only five.

पिण्याचे पाणी, स्वच्छता आणि आरोग्य शास्त्र सेवा

Drinking water, sanitation and hygiene services:

१६.११. पिण्याच्या पाण्याच्या मुख्य स्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता क्रमांक १६.४ मध्ये दिली आहे.

16.11. The percentage distribution of households by principal source of drinking water is given in Table No.16.4.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.4

पिण्याच्या पाण्याच्या मुख्य स्रोतानुसार कुटुंबांची टक्केवारी

Percentage distribution of households by principal source of drinking water

मुख्य स्रोत/Source	मुख्य स्रोताची उपलब्धता/Availability of principal source								Principal Source
	ग्रामाण/Rural				नागरी/Urban				
	घरात Within dwelling	बाहेर परत Outside premises	बाहेर परत Outside premises	एकूण Total	घरात Within dwelling	बाहेर परत Outside premises	बाहेर परत Outside premises	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
नळ	14.5	23.5	10.3	48.3	50.3	33.2	9.5	93.0	Tap
कूपनलिका/हात पंप	0.4	12.2	10.9	23.5	10.3	1.6	1.4	3.3	Tubewell/Hand pump
विहिर	0.3	11.6	14.9	26.8	0.2	1.7	1.1	3.0	Well
इतर	0.0	0.2	1.2	1.4	0.0	0.7	0.0	0.7	Others
एकूण	15.2	47.5	37.3	100.0	50.8	37.2	12.0	100.0	Total

१६.१२. राज्याच्या ग्रामीण भागात जवळपास निम्म्या कुटुंबांकडे पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत म्हणून नळाची सुविधा होती, तर नागरी भागात ही सुविधा जवळजवळ ९३ टक्के कुटुंबांना उपलब्ध होती. ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत म्हणून जवळपास २४ टक्के कुटुंबे कूपनलिका/हात पंप आणि २७ टक्के कुटुंबे विहिरी यावर अवलंबून होती. नागरी भागात फक्त १२ टक्के कुटुंबांना पाणी आणण्यासाठी परिसराच्या बाहेर जावे लागत होते, तर ग्रामीण भागात प्रत्येक पाच कुटुंबांसाठी दोन कुटुंबांना पिण्याचे पाणी आणण्यासाठी परिसराच्या बाहेर जावे लागत होते.

16.12. In rural areas of the State, about half of the households had the facility of tap water as a principal source of drinking water, while in urban areas such facility was available to 93 per cent of the households. In rural areas, about 24 per cent of the households depended on tubewell/hand pump and 27 per cent on well as a principal source of drinking water. In urban areas, only 12 per cent households were required to go outside premises to fetch water, while in rural areas every two out of five households had to go outside premises to fetch drinking water.

१६.१३. पिण्याचे पाणी गाळून/रासायनिक प्रक्रिया करून/उकळून घेणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता क्रमांक १६.५ मध्ये दिली आहे.

16.13. The percentage of households filtering/chemically treating/boiling drinking water is given in Table No.16.5

तक्ता क्रमांक/Table No.16.5

पिण्याचे पाणी गाळून/रासायनिक प्रक्रिया करून/उकळून घेणाऱ्या कुटुंबांची टक्केवारी

Percentage of households filtering/chemically treating/boiling drinking water

क्षेत्र	पिण्याच्या पाण्यावरील प्रक्रिया/Treatment on drinking water				उपग्राम/ग्रामीण	प्रादेश/शहरी
	गाळून/Filtering		रासायनिक प्रक्रिया करून/Chemically treating	उकळून/Boiling		
	स्वच्छ कापडाद्वारे/With plain cloth	इतर प्रक्रियेद्वारे* /By other process*				
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
ग्रामीण	46	7	3	3	Rural	
नागरी	56	15	4	11	Urban	

* इतर प्रक्रियेमध्ये फिल्टर कॅंडल, अल्ट्राव्हायोलेट रेडिएशन इ.ची समाविष्टी आहे.
*Other process includes water filtering using filter candles, ultra-violet radiation etc.

१६.१४. राज्याच्या नागरी भागात, जवळजवळ दोन-तृतीयांश कुटुंबे पिण्याचे पाणी स्वच्छ कापडाने अथवा इतर प्रक्रियेद्वारे गाळून घेत होती, तर ग्रामीण भागात हे प्रमाण ५३ टक्के असल्याचे आढळले. पिण्याचे पाणी रासायनिक प्रक्रिया करून अथवा उकळून घेणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण ग्रामीण भागात सहा टक्के आणि नागरी भागात १५ टक्के होते.

16.14. It was observed that in urban areas of the State, about two-third households were filtering their drinking water by plain cloth or by other process, while in rural areas such proportion was 53 per cent. The percentage of households chemically treating or boiling their drinking water was about six per cent in rural areas and 15 per cent in urban areas.

१६.१५. वर्षाच्या काही काळात मुख्य स्रोतापासून मिळणाऱ्या पिण्याच्या पाण्याची कमतरता असल्याचे सांगणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण ग्रामीण भागात १८ टक्के व नागरी भागात चार टक्के होते. अशा कुटुंबांनी पाणीपुरवठा वाढविण्यासाठी सर्वसाधारणपणे केलेल्या उपाययोजनांनुसार टक्केवारी तक्ता क्रमांक १६.६ मध्ये दिली आहे.

16.15. The proportion of households reporting insufficiency of drinking water from the principal source for some part of the year was 18 per cent in rural areas and four per cent in urban areas. The percentage distribution of these households by measures normally taken to increase water supply is given in Table No.16.6.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.6

पिण्याच्या पाण्याची कमतरता भासणाऱ्या कुटुंबांनी पाण्याचा पुरवठा वाढविण्यासाठी केलेल्या उपाययोजनांनुसार टक्केवारी

Percentage distribution of households reporting insufficiency of drinking water and measures taken therefor

क्षेत्र	उपाययोजनांनुसार कुटुंबांची टक्केवारी/Percentage of households by type of measures taken						एकूण/Total	क्षेत्र/Area
	काहीही नाही/NONE	स्थानिक संस्थांकडून/द्वारे पुरवठा/Supplied by local authorities through tankers etc.	धार्मादाय संस्थांद्वारे/पुरवठा/Supplied by charitable bodies	शेजाऱ्यांकडून घेतलेले/Obtained from neighbours	विकत घेतलेले/Purchased	इतर/Others		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
ग्रामीण	10	38	1	20	1	30	100	Rural
नागरी	10	23	3	17	7	40	100	Urban

१६.१६. वर्षाच्या काही काळात मुख्य स्रोतापासून मिळणाऱ्या पाण्याची कमतरता भासल्याचे सांगणाऱ्या एकूण कुटुंबांपैकी ग्रामीण भागात ३८ टक्के कुटुंबांनी स्थानिक संस्थांच्या टँकरद्वारे पिण्याचे पाणी मिळविले, २० टक्के कुटुंबांनी शेजाऱ्यांकडून पाणी घेतले व ३० टक्के कुटुंबांनी नळ, कूपनलिका इ. सारख्या पुरक स्रोतांपासून पाणी मिळविले. नागरी भागात ही टक्केवारी अनुक्रमे २३, १७ व ४० होती. पिण्याच्या पाण्याची कमतरता असल्याचे सांगणाऱ्या कुटुंबांपैकी ग्रामीण भागातील फक्त एक टक्का कुटुंबांनी पिण्याचे पाणी विकत घेतल्याचे सांगितले, तर नागरी भागात अशा कुटुंबांचे प्रमाण सात टक्के होते.

शौचालय सुविधा :

१६.१७. शौचालय सुविधानिहाय कुटुंबांची टक्केवारी तक्ता क्रमांक १६.७ मध्ये दिली आहे.

16.16. Out of the total households reporting insufficiency of drinking water from principal source for some part of the year in rural areas, 38 per cent households received water from local authorities through tankers, 20 per cent households obtained from their neighbours and 30 per cent from other supplementary sources like tap, tubewells etc. The corresponding percentages for urban areas were 23, 17 and 40 respectively. The percentage of households reporting purchase of drinking water in rural areas was only one per cent, while in urban areas such percentage was seven.

Latrine facility :

16.17. The percentage distribution of households by latrine facility is given in Table No.16.7.

तक्ता क्रमांक/Table No.16.7

शौचालय सुविधानिहाय कुटुंबांची टक्केवारी

Percentage distribution of households by latrine facility

क्षेत्र	कुटुंबांची टक्केवारी/Percentage of households						Area
	शौचालयाचा प्रकार/Type of latrine						
	शौचालय सुविधा नसलेले No latrine facility	सेवा शौचालय Service latrine	सेप्टिक टँक Septic tank	फलश Pour flush pit	मलनिस्सारण पद्धत Sewerage system	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
ग्रामीण	89	1	9	1	0	100	Rural
नागरी	13	3	58	7	19	100	Urban

१६.१८. नागरी भागात ८७ टक्के कुटुंबांना शौचालयांची सुविधा उपलब्ध होती, तर ग्रामीण भागात अशी सुविधा असलेल्या कुटुंबांचे प्रमाण फक्त ११ टक्के होते.

16.18. In the urban areas, 87 per cent of the households had the latrine facility, while in rural areas only 11 per cent of the households had such facility.

LIBRARY & DOCUMENTATION
National Institute of Educational
Planning and Administration.
17-B, Sri Aurobindo Marg,
New Delhi-110016
DOC, No
Date 9-10-22
20-7-99

भाग दोन
सांख्यिकीय तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्राची व भारताची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (कोटीत) Total population (In crore)		दशवर्षीय वाढ (+) किंवा घट (-) टक्केवारी Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी † † Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1951	3.20	36.11	(+) 19.27	(+) 13.31	20.5	18.3†
1961	3.96	43.92	(+) 23.60	(+) 21.51	35.1	28.3
1971	5.04	54.82	(+) 27.45	(+) 24.80	45.8	34.5
1981	6.28	68.52	(+) 24.54	(+) 25.00	55.8	43.7*
1991	7.89	84.63†	(+) 25.73	(+) 23.85†	64.9	52.2@@

† जम्मू आणि काश्मीरची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including projected population of Jammu and Kashmir.

†† १९५१, १९६१ व १९७१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ५ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे. १९८१ व १९९१ ची साक्षरतेची टक्केवारी ७ वर्ष व त्याहून अधिक वयाच्या लोकसंख्येसाठी आहे./Literacy rates for 1951, 1961 and 1971 relate to population aged 5 and above. The rates for the years 1981 and 1991 relate to population aged 7 and above.

* १९८० च्या साक्षरतेची टक्केवारी आसाम व जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1981 is excluding Assam and Jammu and Kashmir.

@@ १९९१ च्या साक्षरतेची टक्केवारी जम्मू आणि काश्मीर सोडून/Literacy percentage of 1991 is excluding Jammu and Kashmir.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii)संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i)Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii)Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

राज्यातील ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (कोटीत)/Population (In Crore)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of urban population to total population	रत्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांनागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females					
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)					
1	1901	1.62	0.32	1.94	0.98	0.96	16.59	978	1,003	862	67
2	1911	1.82	0.32	2.15	1.09	1.06	15.13	967	1,000	796	75
3	1921	1.70	0.39	2.09	1.07	1.02	18.50	950	994	776	73
4	1931	1.95	0.45	2.40	1.23	1.17	18.60	947	987	790	83
5	1941	2.12	0.57	2.68	1.38	1.31	21.11	949	989	810	94
6	1951	2.28	0.92	3.20	1.65	1.55	28.75	941	1,000	807	106
7	1961	2.84	1.12	3.96	2.04	1.91	28.22	936	995	801	129
8	1971	3.47	1.57	5.04	2.61	2.43	31.17	930	985	820	164
9	1981	4.08	2.20	6.28	3.24	3.04	35.03	937	967	850	204
10	1991	4.84	3.05	7.89	4.08	3.81	38.69	934	972	875	257

टीप.—आकडे संक्षिप्तत दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii) संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i)Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii)Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No.3

महाराष्ट्र राज्याचे नमुना नोंदणी पाहणीवर आधारलेले जन्म दर, मृत्यू दर व बालमृत्यू दर
BIRTH RATE, DEATH RATE AND INFANT MORTALITY RATES BASED ON SAMPLE REGISTRATION SCHEME,
MAHARASHTRA STATE

वर्ष Year (1)	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकत्र/Combined		
	जन्म दर Birth rate (2)	मृत्यू दर Death rate (3)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (4)	जन्म दर Birth rate (5)	मृत्यू दर Death rate (6)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (7)	जन्म दर Birth rate (8)	मृत्यू दर Death rate (9)	बालमृत्यू दर Infant mortality rate (10)
1971	33.7 (38.9)	13.5 (16.4)	111 (138)	29.0 (30.1)	9.7 (9.7)	88 (82)	32.2 (36.9)	12.3 (14.9)	105 (129)
1981	30.4 (35.6)	10.6 (13.7)	90 (119)	24.5 (27.0)	7.4 (7.8)	49 (62)	28.5 (33.9)	9.6 (12.5)	79 (110)
1985	29.8 (34.3)	9.4 (13.0)	78 (107)	27.7 (28.1)	6.7 (7.8)	49 (59)	29.0 (32.9)	8.4 (11.8)	68 (97)
1986	31.7 (34.2)	9.7 (12.2)	73 (105)	27.4 (27.1)	6.1 (7.6)	44 (62)	30.1 (32.6)	8.4 (11.1)	63 (96)
1987	30.2 (33.7)	9.5 (12.0)	76 (104)	26.6 (27.4)	6.1 (7.4)	47 (61)	28.9 (32.2)	8.3 (10.9)	66 (95)
1988	31.4 (33.1)	10.1 (12.0)	76 (102)	25.8 (26.3)	6.7 (7.7)	50 (62)	29.4 (31.5)	8.9 (11.0)	68 (94)
1989	30.6 (32.2)	8.9 (11.1)	66 (98)	24.6 (25.2)	6.3 (7.2)	44 (58)	28.5 (30.6)	8.0 (10.3)	59 (91)
1990	29.5 (31.7)	8.5 (10.5)	64 (86)	23.8 (24.7)	5.4 (6.8)	44 (50)	27.5 (30.2)	7.4 (9.7)	58 (80)
1991*	28.0 (30.9)	9.3 (10.6)	69 (87)	22.9 (24.3)	6.2 (7.1)	38 (53)	26.2 (29.5)	8.2 (9.8)	60 (80)
1992*	27.4 (30.9)	9.1 (10.9)	67 (85)	21.5 (23.1)	5.6 (7.0)	40 (53)	25.3 (29.2)	7.9 (10.1)	59 (79)
1993*	27.1 (30.4)	9.3 (10.6)	63 (82)	22.8 (23.7)	4.8 (5.8)	32 (45)	25.2 (28.7)	7.3 (9.3)	50 (74)
1994*	26.9 (30.5)	9.2 (10.1)	68 (80)	23.0 (23.1)	5.6 (6.7)	38 (52)	25.1 (28.7)	7.5 (9.3)	55 (74)
1995*	26.0 (30.0)	8.9 (9.8)	66 (80)	22.4 (22.7)	5.4 (6.6)	34 (48)	24.5 (28.3)	7.5 (9.0)	55 (74)
1996*	24.9 (29.3)	8.7 (9.7)	58 (77)	21.0 (21.6)	5.4 (6.5)	31 (46)	23.4 (27.5)	7.4 (9.0)	48 (72)
1997* [@]	24.4 (28.9)	8.6 (9.6)	56 (77)	21.0 (21.5)	5.4 (6.5)	31 (45)	23.1 (27.2)	7.3 (8.9)	47 (71)

टीप/Note.—(१) कंसातील आकडे भारताकरिता आहेत.
Bracketed figures are for India.

(४) जन्म दर व मृत्यू दर एक हजार लोकसंख्यामागे आहेत.
Birth rates and Death rates are per thousand population.

(२) @ अस्थायी/Provisional.

(५) बालमृत्यू दर एक हजार जिवंत जन्मांमागे आहेत.

(३) * जम्मू व काश्मीर वगळून/ Excluding Jammu and Kashmir.

Infant mortality rates are per thousand live births.

आधार.—नमुना नोंदणी पत्रिका, महानिबंधक, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Sample Registration Bulletin, Registrar General of India, New Delhi.

T-3

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

काम करणाऱ्या लोकांची १९९१ जनगणनेनुसार आर्थिक वर्गवारी

ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS AS PER POPULATION CENSUS
1991

(हजारत / In thousand)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग (1)	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत* India			Class of workers (1)
	पुरुष Males (2)	स्त्रिया Females (3)	एकूण Total (4)	पुरुष Males (5)	स्त्रिया Females (6)	एकूण Total (7)	
1 शेतकरी	6,231	3,941	10,172	88,481	22,221	1,10,702	Cultivators
2 शेतमजूर	3,906	4,408	8,313	46,165	28,433	74,598	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा आणि संलग्न कामे	404	68	472	4,716	1,325	6,041	Livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities
4 खाणकाम आणि दगड खाणकाम	98	17	115	1,537	214	1,751	Mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, संधारण व दुरुस्ती-							Manufacturing, processing, servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योग	337	162	498	4,555	2,249	6,804	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योग	3,251	347	3,598	19,414	2,453	21,867	(b) Other than household industry
6 बांधकाम	709	93	802	5,122	421	5,543	Construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य	2,400	256	2,657	19,863	1,434	21,296	Trade and Commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण	1,116	45	1,160	7,810	208	8,018	Transport storage and communications
9 इतर सेवा	2,468	751	3,219	23,995	5,316	29,312	Other services
(अ) एकूण मुख्यतः काम करणारे (१ ते ९)	20,919	10,088	31,006	2,21,659	64,274	2,85,932	(a) Total main workers (1 to 9)
(ब) सीमांतिक कामगार	374	2,530	2,904	2,705	25,494	28,199	(b) Marginal workers
(क) एकूण काम न करणारे	19,525	25,486	45,011	2,10,844	3,13,592	5,24,437	(c) Total non-workers
एकूण (अ + ब + क)	40,817	38,104	78,921	4,35,208	4,03,360	8,38,568	Total (A + B + C)

* जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir.

† धुळे जिल्ह्यातील ३३ गावांची, जेथे गणना घेतली नाही, माहिती वगळून/Excluding information of 33 villages of Dhule District, where Census was not conducted.

टीप.—आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार.—i)महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली; ii)संचालक, जनगणना कार्यालय, महाराष्ट्र, मुंबई.

Source.—i)Registrar, General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi; ii) Director of Census Operations, Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

औद्योगिक स्रोतानुसार राज्य उत्पन्न - चालू किंमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग (2)	1980-81 (3)	1985-86 (4)	1990-91 (5)	1991-92 (6)	1992-93 (7)	1993-94* (8)	1994-95* (9)	1995-96* (10)	1996-97* (11)	1997-98† (12)	Industry (2)
1	कृषि	3,749	5,455	11,715	11,679	16,868	20,106	21,873	24,684	30,259	25,013	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ऑडके पाडणे	371	610	1,355	1,244	1,382	1,406	1,664	1,703	1,728	2,028	Forestry and logging
3	मासेमारी	88	119	301	329	459	516	518	755	963	940	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम	53	145	276	262	386	343	448	496	735	774	Mining and quarrying
	एकूण - प्राथमिक	4,261 (28.1)	6,329 (23.9)	13,647 (23.5)	13,514 (20.6)	19,095 (23.3)	22,371 (22.4)	24,503 (21.6)	27,638 (20.3)	33,685 (21.7)	28,755 (17.5)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)-											Manufacturing—
	अ) नोंदणीकृत	2,901	4,917	11,071	11,666	13,456	15,603	17,858	24,019	25,415	28,334	a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत	1,251	1,850	3,354	3,845	5,031	6,406	7,130	8,949	10,131	11,922	b) Un-registered
6	बांधकाम	1,004	2,100	4,175	5,114	6,043	6,876	7,909	9,039	10,516	11,874	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	165	485	888	1,099	1,496	2,158	2,696	3,477	3,491	3,877	Electricity, gas and water supply
	एकूण - द्वितीय	5,321 (35.1)	9,352 (35.3)	19,488 (33.5)	21,724 (33.0)	26,026 (31.7)	31,043 (31.1)	35,593 (31.5)	45,484 (33.4)	49,553 (31.9)	56,007 (34.0)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार,हॉटेल्स व उपाहारगृहे.	2,540 (16.7)	4,750 (18.0)	10,603 (18.2)	12,130 (18.4)	14,665 (17.9)	17,589 (17.7)	20,337 (18.0)	24,851 (18.3)	27,526 (17.7)	30,360 (18.5)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	3,041 (20.1)	6,036 (22.8)	14,399 (24.8)	18,440 (28.0)	22,290 (27.1)	28,726 (28.8)	32,764 (28.9)	38,146 (28.0)	44,624 (28.7)	49,455 (30.0)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण - तृतीय	5,581 (36.8)	10,786 (40.8)	25,002 (43.0)	30,570 (46.4)	36,955 (45.0)	46,315 (46.5)	53,101 (46.9)	62,997 (46.3)	72,150 (46.4)	79,815 (48.5)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण-निव्वळ राज्य उत्पन्न	15,163 (100.0)	26,467 (100.0)	58,137 (100.0)	65,808 (100.0)	82,076 (100.0)	99,729 (100.0)	1,13,197 (100.0)	1,36,119 (100.0)	1,55,388 (100.0)	1,64,577 (100.0)	Total—Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	2,435	3,826	7,439	8,242	10,080	12,010	13,368	15,770	17,666	18,365	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

टीप.- कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शवितात.
आधार.-अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

Note.— Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE NO. 6

औद्योगिक स्रोतांनुसार राज्य उत्पन्न-रिथर (१९८०-८१) किंमतीनुसार

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AT CONSTANT (1980-81) PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	1980-81 (3)	1985-86 (4)	1990-91 (5)	1991-92 (6)	1992-93 (7)	1993-94* (8)	1994-95* (9)	1995-96* (10)	1996-97* (11)	1997-98† (12)	Industry (2)
1	कृषि ...	3,749	3,786	5,468	4,301	6,134	6,644	6,081	6,503	7,647	5,594	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे	371	348	483	485	465	402	447	452	418	441	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	88	83	101	98	129	113	91	134	165	147	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	53	89	118	105	122	84	102	113	115	121	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	4,261	4,306	6,170	4,989	6,850	7,243	6,721	7,202	8,345	6,303	Sub-Total—Primary
		(100.0)	(101.1)	(144.8)	(117.1)	(160.8)	(170.0)	(157.7)	(169.0)	(195.8)	(147.9)	
5	वरतूनिर्माण (कारखाने)- अ)नॉदणीकृत ...	2,901	3,656	5,797	5,495	5,754	6,206	6,975	7,985	8,080	8,656	Manufacturing— a) Registered
	ब)अनॉदणीकृत ...	1,251	1,450	1,878	2,044	2,488	2,963	3,336	3,941	4,023	4,286	b) Un-Registered
6	बांधकाम ...	1,004	1,197	1,429	1,480	1,534	1,589	1,646	1,705	1,767	1,830	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	165	258	407	469	464	526	584	675	701	738	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	5,321	6,561	9,511	9,488	10,240	11,284	12,541	14,306	14,571	15,510	Sub-Total— Secondary
		(100.0)	(123.3)	(178.7)	(178.3)	(192.4)	(212.1)	(235.7)	(268.9)	(273.8)	(291.5)	
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे.	2,540	3,318	4,815	4,700	5,170	5,575	6,104	6,909	7,208	7,529	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	3,041	4,529	6,728	7,962	8,983	10,586	11,032	11,591	12,679	13,590	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण-तृतीय ...	5,581	7,847	11,543	12,662	14,153	16,161	17,136	18,500	19,887	21,119	Sub-Total—Tertiary
		(100.0)	(140.6)	(206.8)	(226.9)	(253.6)	(289.6)	(307.0)	(331.5)	(356.3)	(378.4)	
	एकूण-निव्वळ राज्य उत्पन्न ...	15,163	18,714	27,224	27,139	31,243	34,688	36,398	40,008	42,803	42,932	Total-Net State Domestic Product
		(100.0)	(123.4)	(179.5)	(179.0)	(206.0)	(228.8)	(240.0)	(263.9)	(282.3)	(283.1)	
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ...	2,435	2,705	3,483	3,399	3,837	4,177	4,299	4,635	4,866	4,791	Per capita State Income (Rs.)
		(100.0)	(111.1)	(143.0)	(139.6)	(157.6)	(171.5)	(176.6)	(190.3)	(199.8)	(196.8)	

* अस्थायी/Provisional.

† प्रारंभिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप. - कंसातील आकडे स्तंभ (3) शी टक्केवारी दर्शवितात.

Note.— Figures in brackets show percentages to Col. (3).

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 7
औद्योगिक स्त्रोतानुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-चालू किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CURRENT PRICES
 (रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	उद्योग (2)	1980-81 (3)	1985-86 (4)	1990-91 (5)	1991-92 (6)	1992-93 (7)	@ सुधारित मालिका/Revised Series					Industry (2)
							1993-94* (8)	1994-95* (9)	1995-96* (10)	1996-97* (11)	1997-98† (12)	
1	कृषि ...	40,056	65,387	1,27,259	1,49,824	1,66,949	2,11,841	2,48,444	2,73,119	3,30,946	3,41,225	Agriculture
2	वनसंवर्धन आणि ओडके पाडणे...	3,229	5,200	8,095	8,167	8,597	9,928	11,373	11,979	13,087	13,961	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	806	1,701	3,944	4,367	5,492	8,139	9,962	11,375	13,560	16,417	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	1,474	4,823	8,419	8,707	9,893	14,546	16,004	17,326	19,265	21,000	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	45,565 (41.3)	77,111 (37.2)	1,47,717 (34.7)	1,71,065 (34.9)	1,90,931 (34.2)	2,44,454 (34.1)	2,85,783 (33.8)	3,13,799 (31.7)	3,76,858 (32.7)	3,92,603 (30.7)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत ...	10,050	21,467	47,025	50,316	56,388	67,009	84,072	1,03,725	1,14,364	1,25,757	Manufacturing— a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ...	8,648	14,337	30,162	31,267	37,280	38,205	45,248	56,660	62,685	68,919	b) Un-Registered
6	बांधकाम ...	5,771	12,227	27,222	30,648	34,917	38,531	44,218	52,960	60,057	64,505	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	912	2,116	4,178	4,913	6,925	8,618	11,742	13,862	14,160	18,349	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	25,381 (23.0)	50,147 (24.2)	1,08,587 (25.5)	1,17,144 (23.9)	1,35,510 (24.3)	1,52,363 (21.3)	1,85,280 (21.9)	2,27,207 (23.0)	2,51,266 (21.8)	2,77,530 (21.7)	Sub-Total— Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे.	18,046 (16.4)	40,061 (19.2)	85,233 (20.0)	99,201 (20.3)	1,17,131 (21.0)	1,52,731 (21.3)	1,85,487 (21.9)	2,20,952 (22.3)	2,64,805 (22.9)	3,02,283 (23.6)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, रथावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	21,348 (19.3)	40,243 (19.4)	84,082 (19.8)	1,02,279 (20.9)	1,14,254 (20.5)	1,66,570 (23.3)	1,89,858 (22.4)	2,27,171 (23.0)	2,61,048 (22.6)	3,06,190 (24.0)	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admini- stration and other services
	एकूण-तृतीय ...	39,394 (35.7)	80,304 (38.6)	1,69,315 (39.8)	2,01,480 (41.2)	2,31,385 (41.5)	3,19,301 (44.6)	3,75,345 (44.3)	4,48,123 (45.3)	5,25,853 (45.5)	6,08,473 (47.6)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण- निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न...	1,10,340 (100.0)	2,07,562 (100.0)	4,25,619 (100.0)	4,89,689 (100.0)	5,57,826 (100.0)	7,16,118 (100.0)	8,46,408 (100.0)	9,89,129 (100.0)	11,53,977 (100.0)	12,78,606 (100.0)	Total-Net National Domestic Product.
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ...	1,10,685	2,06,133	4,18,074	4,79,612	5,46,023	7,04,038	8,33,325	9,75,645	11,40,895	12,65,167	Total-Net National Product (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ...	1,630	2,730	4,983	5,603	6,262	7,902	9,178	10,525	12,099	13,193	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† शीघ्र अंदाज/Quick Estimates.

@ केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेने १९९३-९४ हे आधारभूत वर्ष धरून अलिकडेच सुधारित मालिका तयार केली आहे/The Central Statistical Organisation has recently brought out a Revised Series, with base year 1993-94.

टीप.-कंसातील आकडे निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्नाशी टक्केवारी दर्शविताने.

आधार.-केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Note. — Figures in brackets show percentages to the Net National Domestic Product.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 8

औद्योगिक स्रोतांनुसार निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न-स्थिर किंमतीनुसार
NET NATIONAL DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRY OF ORIGIN AND NATIONAL INCOME AT CONSTANT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग (2)	१९८०-८१ च्या किंमतीनुसार/At 1980-81 Prices					१९९३-९४ च्या किंमतीनुसार/At 1993-94 Prices @					Industry (2)
		1980-81 (3)	1985-86 (4)	1990-91 (5)	1991-92 (6)	1992-93 (7)	1993-94* (8)	1994-95* (9)	1995-96* (10)	1996-97* (11)	1997-98† (12)	
1	कृषि ...	40,056	46,991	57,773	56,032	59,781	2,11,841	2,23,418	2,22,711	2,44,870	2,41,075	Agriculture
2	वन संवर्धन आणि ओडके पाडणे...	3,229	3,131	3,037	3,012	2,877	9,928	10,355	10,499	10,863	11,242	Forestry and logging
3	मासेमारी ...	806	1,034	1,317	1,377	1,450	8,139	8,793	9,339	10,313	10,386	Fishing
4	खाण व दगड खाणकाम ...	1,474	1,691	2,697	2,770	2,762	14,546	15,633	16,925	17,124	17,765	Mining and quarrying
	एकूण-प्राथमिक ...	45,565 (100.0)	52,847 (116.0)	64,824 (142.3)	63,191 (138.7)	66,870 (146.8)	2,44,454 (100.0)	2,58,199 (105.6)	2,59,474 (106.1)	2,83,170 (115.8)	2,80,468 (114.7)	Sub-Total—Primary
5	वस्तुनिर्माण (कारखाने)- अ) नोंदणीकृत ...	10,050	15,560	23,642	22,669	23,139	67,009	75,988	87,524	92,652	97,873	Manufacturing- a) Registered
	ब) अनोंदणीकृत ...	8,648	10,853	15,766	14,646	15,510	38,205	40,508	46,708	49,942	51,886	b) Un-Registered
6	बांधकाम ...	5,771	6,679	9,147	9,361	9,689	38,531	40,592	43,931	45,074	46,824	Construction
7	वीज, वायु (गॅस) आणि पाणीपुरवठा	912	1,321	2,139	2,383	2,623	8,618	9,770	10,583	11,292	12,241	Electricity, gas and water supply
	एकूण-द्वितीय ...	25,381 (100.0)	34,413 (135.6)	50,694 (199.7)	49,059 (193.3)	50,961 (200.8)	1,52,363 (100.0)	1,66,858 (109.5)	1,88,746 (123.9)	1,98,960 (130.6)	2,08,824 (137.1)	Sub-Total- Secondary
8	परिवहन, साठवण व दळणवळण, व्यापार, हॉटेल्स आणि उपहारगृहे.	18,046	24,317	33,172	33,740	35,853	1,52,731	1,73,208	1,93,886	2,10,723	2,22,548	Transport, storage and communica- tions, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसाय सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा	21,348	28,649	41,528	44,563	46,697	1,66,570	1,73,731	1,87,985	2,02,107	2,25,079	Banking & insurance, real estate & ownership of dwellings, business services, public admi- nistration and other services
	एकूण-तृतीय ...	39,394 (100.0)	52,966 (134.5)	74,700 (189.6)	78,303 (198.8)	82,550 (209.5)	3,19,301 (100.0)	3,46,939 (108.7)	3,81,871 (119.6)	4,12,830 (129.3)	4,47,627 (140.2)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ...	1,10,340 (100.0)	1,40,226 (127.1)	1,90,218 (172.4)	1,90,553 (172.7)	2,00,381 (181.6)	7,16,118 (100.0)	7,71,996 (107.8)	8,30,091 (115.9)	8,94,960 (125.0)	9,36,919 (130.8)	Total-Net National Domestic Product
	एकूण-निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ...	1,10,685 (100.0)	1,39,025 (125.6)	1,86,446 (168.4)	1,86,191 (168.2)	1,95,602 (176.7)	7,04,038 (100.0)	7,58,781 (107.8)	8,17,489 (116.1)	8,84,237 (125.6)	9,26,420 (131.6)	Total-Net National Product. (i.e. National Income)
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ...	1,630 (100.0)	1,841 (112.9)	2,222 (136.3)	2,175 (133.4)	2,243 (137.6)	7,902 (100.0)	8,357 (105.8)	8,819 (111.6)	9,377 (118.7)	9,660 (122.2)	Per capita National Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional.

† शीघ्र अंदाज/Quick Estimates.

@ केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेने १९९३-९४ हे आधारभूत वर्ष धरून अलिकडेच सुधारित मालिका तयार केली आहे/The Central Statistical Organisation has recently brought out a Revised Series, with base year 1993-94.

टीप.-कंसातील आकडे स्तंभ (३)/स्तंभ (८) शी टक्केवारी दर्शवितात.

Note. — Figures in brackets show percentages to col. (3)/ col. (8)

आधार.-केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source.— Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9
महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURE SECTOR IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	तपशील (2)	1970-71 (3)	1975-76 (4)	1980-81 (5)	1985-86 (6)	1990-91 (7)	1996-97 (8)	1997-98 (R/E) (9)	1998-99 (B/E) (10)	Particulars (2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर	5.04	24.21	23.08	8.68	0.64	0.00	0.00	0.00	Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	2,543.38	3,909.52	4,101.00	4,265.04	Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये फेरबदल केलेल्या महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यामध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४ च्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ	...	18.98	38.41	0.00	0.00	0.00	Increase in land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुलातील वाढ	43.12	221.69	186.99	231.02	242.00	251.68	Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर	83.46	352.44	356.08	1,082.52	1,115.45	4,076.85	4,666.00	4,853.28	Rates and cesses on land
6	ऊस खरेदीवरील कर	442.95	1,780.02	1,775.53	3,363.45	3,892.98	8,553.61	5,500.00	6,000.00	Tax on purchase of sugarcane
			(+)94.64*	(+)0.36*	(+)15.00*	...	0.00	0.00	0.00	
7	ऊस (विनियमन, पुरवठा आणि खरेदी, नियंत्रण) अधिनियमाखालील जमा रकमा	Receipts under sugarcane (Regulation, supply and purchase, control) Act.
8	शिक्षण उपकर अधिनियम—									Education Cess Act—
	(अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी	7.64	44.49	91.88	641.75	673.80	707.50	(a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीवरील रोजगार हमी उपकर	78.35	53.72	39.14	253.98	266.70	280.00	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ	30.00	11.10	12.20	17.08	17.90	18.80	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.
	एकूण	1,227.81	3,180.45	3,205.34	6,025.76	7,882.66	17,683.81	15,467.40	16,376.30	Total

* अर्थसंकल्पीय शीर्ष ००४५, वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क या शीर्षाखालील जमा. * Receipt under the budget head 0045, Other Taxes and Duties on commodities and Services.

R/E= सुधारलेले अंदाज/Revised Estimates.

B/E= अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates.

आधार.—वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई.

Source.—Finance Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महसुली व भांडवली लेख्यांवरील जमेतील कल

TRENDS IN RECEIPTS ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1996-97 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	1997-98 सु.अं. (R/E) (6)	1998-99 अ.अं. (B/E) (7)	Item (1)
महसुली जमा							REVENUE RECEIPTS
(एक) कर महसूल (अ+ब)	336	1,467	6,110	13,990	16,534	17,998	(I) TAX REVENUE (A+B)
(अ) केंद्राकडून वसूल होणाऱ्या करांतील राज्याचा हिस्सा	80	336	990	2,275	2,455	2,823	(A) Shares in Centrally Collected Taxes
(१) आयकर	42	110	338	878	961	1,105	(i) Income Tax
(२) संपदा शुल्क (इस्टेट ड्युटी)	1	2	0	0	0	0	(ii) Estate Duty
(३) केंद्रीय उत्पादन शुल्क	37	224	652	1,397	1,494	1,718	(iii) Union Excise Duties
(ब) राज्याकडून वसूल होणारे कर—	256	1,131	5,120	11,715	14,079	15,175	(B) Taxes Collected by State
(१) कृषिविषयक उत्पन्नावरील कर	0	0	0	0	0	0	(i) Agriculture Income Tax
(२) जमीन महसूल	10	16	62	110	130	135	(ii) Land Revenue
(३) मुद्रांक व नोंदणी फी	14	43	286	1,275	1,604	1,700	(iii) Stamps and Registration Fees
(४) राज्य उत्पादन शुल्क	7	89	542	1,069	1,635	1,700	(iv) State Excise Duties
(५) विक्रीकर	160	750	3,175	7,290	8,255	9,190	(v) Sales Tax
(६) वाहनावरील कर	14	51	204	614	700	600	(vi) Taxes on Vehicles
(७) मालावरील व उतारवरील कर	12	18	202	201	360	359	(vii) Tax on Goods and Passengers
(८) विद्युत शुल्क	18	59	278	403	558	579	(viii) Electricity Duty
(९) करमणूक कर	13	45	71	101	120	140	(ix) Entertainment Tax
(१०) व्यवसाय, व्यापार आणि अजिवीका व रोजगार यावरील कर	0	32	191	382	415	450	(x) Tax on professions, Trades, Calling and Employment.
(११) इतर राज्य कर महसूल	8	28	109	270	302	322	(xi) Other State Tax Revenue
(दोन) करांव्यतिरिक्त महसूल—	120	571	2,589	5,265	5,187	5,221	(II) Non-Tax Revenue
(१) व्याजविषयक जमा रकमा	23	99	658	2,035	1,501	1,510	(i) Interest Receipts
(२) केंद्रशासनाकडून सहाय्यक अनुदाने	29	134	795	1,510	1,711	1,758	(ii) Grants-in-aid from Central Govt.
(३) इतर करांव्यतिरिक्त महसूल	68	338	1,136	1,720	1,975	1,953	(iii) Other non-tax revenue
(तीन) महसुली लेख्यांवरील एकूण जमा (एक +दोन)...	456	2,038	8,699	19,255	21,721	23,219	(III) Total Revenue Receipts (I + II)
भांडवली जमा							CAPITAL RECEIPTS.
(१) राज्य शासनाचे देशांतर्गत ऋण*	178	516	266	899	1,098	2,996	(i) Internal Debt of the State Govt.*
(२) केंद्र शासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा	66	312	1,296	3,004	4,055	4,183	(ii) Loans & Advances from Central Government.
(३) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा (वसुली)...	19	39	122	209	181	212	(iii) Loans & Advances by the State Government (Recoveries).
(४) लोक लेख्यांवरील निव्वळ जमा	74	152	630	1,910	1,388	3,576	(iv) Net Receipts on Public Account.
(५) इतर जमा (निव्वळ) †	6	(—) 18	(—) 14	7	(—) 31	0	(v) Other Receipts. (net)‡
एकूण भांडवली जमा	343	1,001	2,300	6,029	6,691	10,967	Total Capital Receipts.
एकूण जमा (महसुली + भांडवली)	799	3,039	10,999	25,284	28,412	34,186	Total Receipts (Revenue + Capital)

* अर्थोपाय व आगाऊ रकमा धरून

‡ यात ' आंतरराज्यीय तडजोड ' निव्वळ ' आकस्मिकता निधीमध्ये केलेले विनियोजन (निव्वळ) आणि ' आकस्मिकता निधी ' (निव्वळ) यांचा समावेश आहे.

आधार—संक्षिप्त अर्थसंकल्प, तक्ता क्र. ३ व ५.

* Inclusive of ways & means advances.

† It comprises inter state settlement (net), appropriations to the contingency fund (net) and contingency fund (net).

Source : Budget-in-Brief, Table No. 3 & 5

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 11
महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चातील कल
TRENDS IN EXPENDITURE ON REVENUE AND CAPITAL ACCOUNTS

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1970-71 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (2)	1980-81 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (3)	1990-91 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (4)	1996-97 प्रत्यक्ष रकमा Actuals (5)	1997-98 सु.अ. (R/E) (6)	1998-99 अ.अ. (B/E) (7)	Item (1)
महसुली लेखा							
(ए) विकास खर्च (अ+ब) ...	300	1,427	6,241	14,796	15,102	14,933	REVENUE ACCOUNT
(अ) सामाजिक सेवा ...	155	678	3,197	7,689	8,735	8,586	(A) DEVELOPMENT EXPENDITURE(a+b)
(ब) आर्थिक सेवा त्यापैकी-- ...	145	749	3,044	7,107	6,367	6,347	(a) Social Services
(१) कृषि व संलग्न कार्यक्रम ...	N.A.	322	1,163	1,867	1,731	1,662	(b) Economic Services of which --
(२) ग्राम विकास ...	N.A.	...	259	870	1,073	998	(1) Agriculture and Allied activities
(३) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण ...	N.A.	166	642	1,519	1,296	1,251	(2) Rural Development
(४) वाहतूक ...	N.A.	83	220	1,193	1,532	1,662	(3) Irrigation and Flood Control
(५) सर्वसाधारण आर्थिक सेवा ...	N.A.	173	566	459	491	506	(4) Transport
(बी) विकासेतर खर्च (अ+ब) ...	86	336	1,319	3,055	3,629	9,017	(5) General Economic Services
(अ) सर्वसाधारण सेवा (१ ते ४) ...	85	328	1,268	2,925	3,416	8,853	(B) NON-DEVELOPMENT EXPENDITURE (a+b)
(१) राज्याची अंगे ...	38	21	74	226	288	178	(a) General Services (1 to 4)
(२) आर्थिक सेवा	53	147	235	279	274	(1) Organs of State
(३) प्रशासकीय सेवा ...	47	209	720	1,645	1,864	6,927	(2) Fiscal Services
(४) निवृत्ती देताने आणि संकीर्ण सर्वसाधारण सेवा...	45	327	819	984	1,474	(3) Administrative Services
(ब) इतर विकासेतर खर्च ...	1	8	51	130	213	164	(4) Pensions and Miscellaneous General Services
(सी) ऋण सेवा ...	74	154	1,194	2,995	3,660	4,490	(b) Other Non-Development Expenditure
एकूण - महसुली खर्च (ए+बी+सी) ...	460	1,917	8,754	20,846	22,391	28,440	(C) DEBT SERVICES
भांडवली संवितरीत रकमा							
(डी) महसुली लेख्याबाहेरील भांडवली खर्च(एक+दोन) ...	90	348	964	2,720	3,461	2,161	TOTAL REVENUE EXPENDITURE (A+B+C)
(एक) विकास खर्च (अ+ब) ...	90	340	963	2,710	3,452	2,152	CAPITAL DISBURSEMENT
(अ) सामाजिक सेवा ...	24	20	83	156	196	272	(D) Capital Expenditure Outside Revenue Account (I+II)
(ब) आर्थिक सेवा ...	66	320	880	2,554	3,256	1,880	(I) Development Expenditure (a+b)
त्यापैकी --							(a) Social Services
(१) कृषि व संलग्न कार्यक्रम ...	7	69	82	336	461	533	(b) Economic Services
(२) पाटबंधारे व पूर नियंत्रण ...	48	196	574	1,238	1,623	405	of which --
(३) उर्जा	54	409	371	445	(1) Agriculture & Allied Activities
(४) वाहतूक ...	16	41	151	546	620	469	(2) Irrigation & Flood Control
(दोन) विकासेतर खर्च	8	1	10	9	9	(3) Energy
(इ) राज्य शासनाच्या देशातर्गत ऋणाची परतफेड	508	60	294	381	2,145	(4) Transport
(एफ) केंद्रशासनाकडून कर्जे व आगाऊ रकमा यांची परतफेड ...	171	46	281	542	648	737	(II) Non-Development Expenditure
(जी) राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा ...	62	275	714	853	934	578	(E) Repayment of internal debt of the State Government
एकूण भांडवली संवितरीत रकमा (डी ते जी)...	323	1,177	2,019	4,409	5,424	5,621	(F) Repayment of Loans & Advances from Central Government.
एकूण खर्च (महसुली + भांडवली) ...	783	3,094	10,773	25,255	27,815	34,061	(G) Loans & Advances by the State Government
							Total Capital Disbursement (D to G).
							Total Expenditure (Revenue + Capital)

T-10

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे
ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

उद्देशानुसार Purpose						
आर्थिक वर्गीकरण (1)	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1996-97 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (2)	1997-98 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates) (3)	1998-99 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates) (4)	1996-97 (प्रत्यक्ष) (Actuals) (5)	1997-98 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates) (6)	1998-99 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates) (7)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	2,62,785	2,81,734	8,53,760	1,37,856	1,49,874	1,54,981
(ब) व्याज प्रदान
(क) अनुदाने	17,478	42,080	37,437	4,83,451	5,78,124	5,68,837
(ड) इतर चालू खर्च	337	302	325	30,018	52,850	59,184
एकूण—(१)	2,80,600	3,24,116	8,91,522	6,51,325	7,80,848	7,83,002
२ भांडवली खर्च—						
२.१(अ) एकूण भांडवल निर्मिती	9,488	10,580	13,066	77,292	72,106	52,309
(ब) भांडवली अनुदाने	27,478	21,483	24,427
(क) भाग भांडवल गुंतवणूक	570	3,463	11,054
(ड) कर्जे	(-) 3,418	186	188	10,805	16,785	15,282
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	409	(-) 1,103*	(-)1,150*	1,408	2,652	3,268
उपबेरीज—(२.१)	6,479	9,663	12,104	1,17,553	1,16,489	1,06,340
२.२ ऋणाची परतफेड
एकूण—(२)	6,479	9,663	12,104	1,17,553	1,16,489	1,06,340
एकूण—(१+ २)	2,87,079	3,33,779	9,03,626	7,68,878	8,97,337	8,89,342

* ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शवितात.

टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात व येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.

- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृदू संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व दळणवळण, सहकार इत्यादी विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसान भरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 12

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रूपये लाखात/Rs. in lakh)

वर्गीकरण Classification										
आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total				
1996-97 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1997-98 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1998-99 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1996-97 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1997-98 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1998-99 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	1996-97 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1997-98 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1998-99 (अर्थसंकल्पीय अंदाज) (Budget estimates)	Economic Classification	
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(1)	
1. Current Expenditure—										
1,18,781	1,17,135	1,12,577	2,688	2,768	5,713	5,22,110	5,51,511	11,27,031	...	(a) Consumption expenditure
.....	2,37,984	2,89,744	3,64,868	2,37,984	2,89,744	3,64,868	...	(b) Interest payments
31,460	31,600	32,320	5,32,889	6,51,804	6,38,594	...	(c) Grants
2,43,295	1,30,784	1,25,088	1,389	5,637	732	2,75,039	1,89,573	1,85,329	...	(d) Other current expenditure
3,94,036	2,79,519	2,69,985	2,42,061	2,98,149	3,71,313	15,68,022	16,82,632	23,15,822	...	Total—(1)
2. Capital Expenditure—										
3,38,447	3,10,709	2,82,907	55	67	20	4,25,282	3,93,462	3,48,302	...	2(i) (a) Gross capital formation
52,637	74,599	69,486	80,115	96,082	93,913	...	(b) Capital grants
31,992	1,22,070	11,004	32,562	1,25,533	22,058	...	(c) Investment in shares
77,549	76,171	41,802	240	194	250	85,176	93,336	57,522	...	(d) Loans
2,440	2,691	1,968	(-) 13	36	43	4,244	4,276	4,129	...	(e) Other capital transfers
5,03,065	5,86,240	4,07,167	282	297	313	6,27,379	7,12,689	5,25,924	...	Sub-total—2(i)
.....	83,661	1,02,835	2,88,212	83,661	1,02,835	2,88,212	...	2(ii) Repayment of Debt
5,03,065	5,86,240	4,07,167	83,943	1,03,132	2,88,525	7,11,040	8,15,524	8,14,136	...	Total—(2)
8,97,101	8,65,759	6,77,152	3,26,004	4,01,281	6,59,838	22,79,062	24,98,156	31,29,958	...	Grand Total—(1+2)

*Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry, dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari system, payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 13

आठवी/नववी पंचवार्षिक योजना-वर्षनिहाय व उप क्षेत्रनिहाय सुधारित नियत व्यय आणि खर्च

EIGHTH/NINTH FIVE YEAR PLAN—YEARWISE AND SUB-SECTORWISE OUTLAY AND EXPENDITURE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	विकासचे शीर्ष/उपशीर्ष	आठवी पंचवार्षिक योजना १९९२-९७ 8th Five Year Plan 1992-97		मान्य नियत व्यय नववी पंचवार्षिक योजना (१९९७-२००२) Approved outlay IX th Five Year Plan (1997-2002)	वार्षिक योजना १९९७-९८ Annual Plan 1997-98		वार्षिक योजना १९९८-९९ अपेक्षित खर्च Annual Plan 1998-99 Anticipated Expenditure	Head/Sub-head of Development
		मान्य नियत व्यय Approved outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure	मान्य नियत व्यय Approved outlay	प्रत्यक्ष खर्च Actual expenditure			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(2)
1	कृषि व संलग्न सेवा	1,350.22	1,470.61	2,247.89	313.14	298.99	329.15	Agriculture and allied services
2	ग्रामविकास	1,709.83	2,836.44	3,901.95	717.42	732.40	1,033.87	Rural development
3	विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम	216.56	260.72	236.00	60.39	47.36	61.02	Special area development programme.
4	पाटबंधारे व पूरनियंत्रण	3,329.10	5,668.34	13,437.69	2,733.21	2,007.11	3,062.81	Irrigation and flood control.
5	विद्युत विकास	4,579.98	5,864.09	6,881.79	1,458.49	1,910.16	1,284.13	Power development
6	उद्योग व खाणकाम	814.46	941.90	1,109.77	105.11	112.95	112.03	Industry and minerals
7	वाहतूक व दळणवळण	1,739.23	2,015.36	4,183.55	590.04	736.13	2,273.23	Transport and communications
8	वैज्ञानिक तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण	8.11	6.57	16.21	5.66	1.53	4.74	Science, technology and environment
9	सर्वसाधारण आर्थिक सेवा	386.02	670.10	1,230.95	281.91	211.32	291.14	General economic services
10	सामाजिक व सामूहिक सेवा	4,022.18	4,654.27	10,202.89	1,867.90	1,415.17	2,725.52	Social and community services
11	सामान्य सेवा	201.36	263.04	380.50	28.61	25.80	51.27	General services
12	इतर सेवा	162.95	1,100.22	1,295.81	231.31	437.78	409.90	Other services
	एकूण	18,520.00	25,751.66	45,125.00	8,393.19	7,936.70	11,638.81	Total

आधार-नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source,—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA STATE

(पायाभूत वर्ष १९८२=१००/Base year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई MUMBAI		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	खाद्यपदार्थ गट Food group (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	खाद्यपदार्थ गट Food group (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)	
	भार/Weight	...	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.6
1990-91	...	212	201	194	196	195	201	212	198
1991-92	...	255	234	242	234	229	230	251	226
1992-93	...	285	260	274	262	257	257	287	257
1993-94	...	302	279	271	269	270	273	299	272
1994-95	...	342	314	308	296	299	296	335	304
1995-96	...	378	346	361	337	331	320	383	339
1996-97	...	401	372	385	365	364	354	406	366
1997-98	...	449	412	383	377	378	379	440	400
1998-99*	...	506	460	467	443	445	434	515	455
जानेवारी/January, 1998	...	472	433	416	402	424	414	477	428
फेब्रुवारी/February, 1998	...	470	433	400	393	407	405	473	427
मार्च/March, 1998	...	464	429	394	390	399	402	465	424
एप्रिल/April, 1998	...	472	435	400	393	399	402	475	429
मे/May, 1998	...	485	444	423	407	413	410	481	432
जून/June, 1998	...	496	451	449	424	427	418	497	442
जुलै/July, 1998	...	508	462	478	450	444	436	516	456
ऑगस्ट/August, 1998	...	504	459	475	448	457	444	529	464
सप्टेंबर/September, 1998	...	510	464	481	453	460	445	526	463
ऑक्टोबर/October, 1998	...	527	473	487	460	472	451	539	470
नोव्हेंबर/November, 1998	...	532	479	501	469	475	454	541	471
डिसेंबर/December, 1998	...	516	475	508	479	457	446	529	469

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14—contd.

वर्ष/महिना Year/Month (1)	नाशिक NASHIK		अकोला AKOLA		कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD		
	खाद्यपदार्थ गट Food group (10)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (11)	खाद्यपदार्थ गट Food group (12)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (13)	खाद्यपदार्थ गट Food group (14)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (15)	खाद्यपदार्थ गट Food group (16)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (17)	खाद्यपदार्थ गट Food group (18)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (19)	खाद्यपदार्थ गट Food group (20)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (21)	
	भार/Weight	...	52.9	100.0	62.3	100.0	55.64	100.0	55.98	100.0	60.26	100.0	53.65
1990-91	...	202	202	198	199	200	196	201	196	191	200	205	197
1991-92	...	247	236	237	229	249	230	247	228	238	234	247	227
1992-93	...	266	257	263	253	285	259	276	251	261	256	277	252
1993-94	...	284	277	270	266	286	267	277	259	260	264	276	258
1994-95	...	315	302	310	297	326	301	315	294	298	297	318	292
1995-96	...	343	329	344	325	379	337	361	325	351	340	376	334
1996-97	...	379	361	369	351	402	360	388	347	374	361	402	362
1997-98	...	400	386	375	365	423	388	400	364	375	372	405	379
1998-99*	...	447	428	445	419	498	440	457	404	438	424	477	430
जानेवारी/January, 1998	...	423	403	413	393	452	410	423	379	391	384	439	403
फेब्रुवारी/February, 1998	...	418	409	407	390	444	405	424	380	391	386	438	402
मार्च/March, 1998	...	410	405	394	384	437	401	422	380	379	382	418	391
एप्रिल/April, 1998	...	406	403	406	392	446	407	420	379	393	391	416	391
मे/May, 1998	...	413	407	413	397	472	423	423	380	409	402	439	404
जून/June, 1998	...	425	413	421	402	483	430	436	388	421	409	461	416
जुलै/July, 1998	...	438	421	438	415	495	438	452	402	450	429	474	426
ऑगस्ट/August, 1998	...	452	431	454	424	505	444	460	407	444	422	482	431
सप्टेंबर/September, 1998	...	459	437	462	430	506	445	470	412	445	431	475	428
ऑक्टोबर/October, 1998	...	483	450	479	441	515	450	491	425	453	438	487	440
नोव्हेंबर/November, 1998	...	484	451	472	436	535	462	484	420	465	445	529	464
डिसेंबर/December, 1998	...	466	443	462	436	527	462	475	421	464	448	531	470

T-16

* ९ महिन्यांची सरासरी.

* Average of 9 months.

आधार :- कामगार आयुक्तांचे कार्यालय, मुंबई.

Source:- Office of Commissioner of Labour, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष : १९८४-८५=१०० / Base year : 1984-85=100)

वर्ष/ Year (1)	मुंबई Mumbai (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1992-93 ...	204	209	198	201	204	202
1993-94 ...	219	223	209	213	214	216
1994-95 ...	239	251	226	229	234	236
1995-96 ...	260	277	251	251	256	259
1996-97 ...	285	297	280	275	277	283
1997-98 ...	309	311	302	298	293	302
1998-99* ...	338	342	327	334	334	335

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA AND ALL INDIA

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१०० / Base year : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत/All India	
	खाद्यपदार्थ गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	खाद्यपदार्थ गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)
भार/Weight ...	76.07	100.00	78.12	100.00
1961-62 ...	97	98	N.A.	N.A.
1966-67 ...	190	173	198	181
1971-72 ...	223	204	211	196
1976-77 ...	338	309	313	293
1981-82 ...	515	462	488	444
1986-87 ...	622	571	618	572
1995-96** ...	270	255	236	234
1996-97 ...	271	256	260	256
1997-98 ...	270	260	264	264
1998-99* ...	311	289	299	292
डिसेंबर/December, 1997 ...	272	262	264	265
जानेवारी/January, 1998 ...	285	270	276	274
फेब्रुवारी/February, 1998 ...	285	271	275	273
मार्च/March, 1998 ...	281	268	272	272
एप्रिल/April, 1998 ...	285	271	274	273
मे/May, 1998 ...	291	275	277	276
जून/June, 1998 ...	302	283	286	282
जुलै/July, 1998 ...	310	288	294	289
ऑगस्ट/August, 1998 ...	315	291	300	293
सप्टेंबर/September, 1998 ...	316	292	305	297
ऑक्टोबर/October, 1998 ...	322	296	315	304
नोव्हेंबर/November, 1998 ...	332	303	322	310
डिसेंबर/December, 1998 ...	325	299	315	305

** पायाभूत वर्ष १९८६-८७ असे धरून नवीन मालिका नोव्हेंबर, १९९५ पासून सुरू करण्यात आली.

** New series has been introduced since November, 1995 with 1986-87 as base year.

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१०० / Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	खाद्यपदार्थ Food	पान-सुपारी, तंबाखू, व मादक पदार्थ Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	निवास Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
भार/Weight	57.00	3.15	6.28	8.67	8.54	16.36	100.00
1990-91 ...	199	243	186	185	154	187	193
1991-92 ...	230	280	204	198	169	210	219
1993-94 ...	272	340	234	224	201	251	258
1994-95 ...	304	368	243	237	227	273	284
1995-96 ...	337	397	260	255	253	294	313
1996-97 ...	369	432	295	280	271	322	342
1997-98 ...	388	479	328	304	286	354	366
1998-99* ...	448	509	351	377	293	380	413
डिसेंबर/December, 1997	396	483	337	296	288	364	372
जानेवारी/January, 1998	410	489	339	334	290	365	384
फेब्रुवारी/February, 1998	407	493	341	334	291	366	382
मार्च/March, 1998 ...	401	494	342	334	291	368	380
एप्रिल/April, 1998 ...	406	496	343	334	293	370	383
मे/May, 1998 ...	417	496	345	334	293	371	389
जून/June, 1998 ...	432	501	345	334	294	373	399
जुलै/July, 1998 ...	444	509	348	398	287	376	411
ऑगस्ट/August, 1998 ...	446	512	349	398	287	379	413
सप्टेंबर/September, 1998	456	514	351	398	295	382	420
ऑक्टोबर/October, 1998	477	517	356	398	295	384	433
नोव्हेंबर/November, 1998	485	519	359	398	298	386	438
डिसेंबर/December, 1998	466	520	360	398	298	398	429

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

आधार.—श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे निर्देशांक
ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१०० / Base year : 1981-82=100)

वर्ष Year	प्राथमिक वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	वस्तुनिर्माण उत्पादने Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	
भार/Weight	...	(32.295)	(10.663)	(57.042)	(100.000)
1985-86	125.7	129.8	124.5	125.4
1986-87	137.1	138.6	129.2	132.7
1987-88	152.6	143.3	138.5	143.6
1988-89	160.1	151.2	151.5	154.3
1989-90	163.6	156.6	168.6	165.7
1990-91	184.9	175.8	182.8	182.7
1991-92	218.3	199.0	203.4	207.8
1992-93	234.6	227.1	225.6	228.7
1993-94	250.9	262.4	243.2	247.8
1994-95	283.2	280.4	268.8	274.7
1995-96	304.1	285.4	293.1	295.8
1996-97	328.4	324.2	305.0	314.6
1997-98	339.5	365.7	317.5	329.8
1998-99(p)*	379.7	380.4	331.2	352.1

(P)=अस्थायी/Provisional.

* १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months

आधार.—अर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली, यांचे कार्यालय.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 19

महत्त्वाच्या किंमत निर्देशांकांवर आधारित चलन वाढीचे दर
INFLATION RATES BASED ON IMPORTANT PRICE INDICES

वर्ष/महिना Year/Month	चलनवाढीचे दर/ Inflation Rates			
	अखिल भारतीय घाऊक@ किमतींचा निर्देशांक All India wholesale price index number	औद्योगिक कामगारांसाठी+ अखिल भारतीय ग्राहक किमतींचा निर्देशांक All India consumer price index number for industrial workers	महाराष्ट्रातील नागरी भागाकरिता ग्राहक किमतींचा निर्देशांक Consumer price index number for urban Maharashtra	महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागाकरिता ग्राहक किमतींचा निर्देशांक Consumer price index number for rural Maharashtra
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
1985-86 ...	4.48	6.41	6.63	5.35
1987-88 ...	8.21	9.06	7.71	8.00
1990-91 ...	10.26	11.20	11.20	8.83
1991-92 ...	13.74	13.48	15.03	19.42
1992-93 ...	10.06	9.86	11.28	12.06
1993-94 ...	8.34	7.28	6.09	0.83
1994-95 ...	10.87	10.27	8.35	10.45
1995-96 ...	7.70	9.96	9.30	12.40
1996-97 ...	6.34	9.43	6.27	7.26
1997-98 ...	4.82	6.84	5.48	4.16
1998-99 ...	7.25**	14.60*	14.65**	15.30**
डिसेंबर/December, 1997	4.47	6.29	6.47	4.10
जानेवारी/January, 1998	5.75	9.71	10.09	8.85
फेब्रुवारी/February, 1998	4.95	9.14	9.12	7.90
मार्च/March, 1998 ...	5.02	8.26	8.38	5.82
एप्रिल/April, 1998 ...	5.65	8.19	8.94	6.98
मे/May, 1998 ...	6.64	10.51	10.66	9.55
जून/June, 1998 ...	7.45	12.39	13.71	12.21
जुलै/July, 1998 ...	8.29	14.80	16.96	14.28
ऑगस्ट/August, 1998	8.34	15.04	16.90	16.55
सप्टेंबर/September, 1998	8.55	16.34	16.59	17.55
ऑक्टोबर/October, 1998	8.27	18.63	18.42	19.61
नोव्हेंबर/November, 1998	8.14	19.67	19.83	23.21
डिसेंबर/December, 1998	6.58 (P)	15.32	15.75	20.46
जानेवारी/January, 1999	4.64 (P)	NA	8.80	12.31

N.A.=उपलब्ध नाही//Not available. (P)=अस्थायी/Provisional. * ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months

** १० महिन्यांची सरासरी/Average for 10 months

टीप.-चलनवाढ दर=मागील वर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा चालू कालावधीतील निर्देशांकात झालेली टक्केवारीतील वाढ.

Note.—Inflation rate= Percentage rise in the index of the current period over that of corresponding period of the previous year.

आधार.—@ आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली यांचे कार्यालय.

+ श्रम केंद्र, भारत सरकार, सिमला.

Source.—@ Office of Economic Advisor, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

+ Labour Bureau, Government of India, Simla.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 20

महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यातील रोजगार

WORKING FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA STATE

(रोजगाराची संख्या हजागत)
(Employment in thousand)

डिसेंबर अखेर संपणारे वर्ष/ जून अखेर संपणारे अर्ध वर्ष	वाव ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year ending December/ Half year ending June	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers	एकूण सर्व कारखाने Total all factories		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)	
डिसेंबर, १९६१	कारखाने/Factories	...	5,097	1,781	6,878	1,004	351	1,355	6,101	2,132	8,233	December, 1961
	रोजगार/Employment	...	99	626	725	21	41	63	120	667	787	
डिसेंबर, १९६६	कारखाने/Factories	...	5,504	2,246	7,750	934	359	1,293	6,438	2,605	9,043	December, 1966
	रोजगार/Employment	...	108	715	823	18	38	57	126	753	879	
डिसेंबर, १९७१	कारखाने/Factories	...	6,341	2,701	9,042	856	343	1,199	7,197	3,044	10,241	December, 1971
	रोजगार/Employment	...	123	824	947	15	36	51	138	860	998	
डिसेंबर, १९७६	कारखाने/Factories	...	8,414	2,715	11,129	724	70	794	9,138	2,785	11,923	December, 1976
	रोजगार/Employment	...	157	874	1,031	11	6	17	168	880	1,048	
डिसेंबर, १९८१	कारखाने/Factories	...	10,238	3,132	13,370	3,154	70	3,224	13,392	3,202	16,594	December, 1981
	रोजगार/Employment	...	183	983	1,166	20	6	26	203	989	1,192	
डिसेंबर, १९८६	कारखाने/Factories	...	11,364	3,043	14,407	5,524	35	5,559	16,888	3,078	19,966	December, 1986
	रोजगार/Employment	...	189	929	1,117	28	4	32	217	933	1,150	
डिसेंबर, १९९१	कारखाने/Factories	...	13,139	3,199	16,338	7,743	38	7,781	20,882	3,237	24,119	December, 1991
	रोजगार/Employment	...	215	910	1,124	40	4	44	254	914	1,169	
जून, १९९७	कारखाने/Factories	...	14,944	3,921	18,865	9,610	35	9,645	24,554	3,956	28,510	June, 1997
	रोजगार/Employment	...	251	982	1,233	47	4	51	298	985	1,284	

डिसेंबर अखेर संपणारे वर्ष/ जून अखेर संपणारे अर्ध वर्ष	वाव ** Item	शक्तीवर चालणारे कारखाने Power operated factories			विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने * Non-power operated factories			एकूण कारखाने All factories			Year ending December/ Half year ending June	
		५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers (3)	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers (4)	एकूण शक्तीवर चालणारे कारखाने Total power operated (5)	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers (6)	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers (7)	एकूण विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने Total non-power operated (8)	५० हून कमी कामगार कामावर असलेले Employing less than 50 workers (9)	५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले Employing 50 or more workers (10)	एकूण सर्व कारखाने Total all factories (11)		
डिसेंबर, १९९७	कारखाने/Factories	...	15,039	3,919	18,958	9,333	31	9,364	24,372	3,950	28,322	December, 1997
	रोजगार/Employment	...	254	989	1,243	45	3	48	299	992	1,291	
जून, १९९८	कारखाने/Factories	...	15,240	4,047	19,287	9,724	48	9,772	24,964	4,095	29,059	June, 1998
	रोजगार/Employment	...	259	982	1,241	47	6	53	306	988	1,294	

* * कारखाने-चालू कारखान्यांची संख्या, रोजगार-रोजगारांची दैनिक सरासरी .

* * Factories-Number of working factories, Employment-Average Daily Employment.

* १९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समाविष्ट करण्यात आली आहे.

* Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

टीप.—(१) प्रतिवृत्त न पाटविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.

(2) Figures pertain to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(३) डिसेंबर १९९७ चे व १९९८ अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(3) Figures for December, 1997 and half yearly 1998 are provisional.

(४) " विगर शक्तीवर चालणारे कारखाने " यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदवलेल्या शक्तीवर चालणा-या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the power operated small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(५) रोजगारचे आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही टिकाणी वेरजा जुळणार नाहीत.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 21

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील रोजगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(शंभरात/In hundred)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग गट	सरासरी दैनिक रोजगार Average daily employment										Industry Group (2)
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1997 (10)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1998 (11)	1997 (12)	
1	खाद्य उत्पादने	551	554	573	770	883	1,094	1,224	1,331	1,400	1,377	Food products
2	पेये	11	16	23	33	41	56	64	87	81	81	Beverages
3	तंबाखू व तंबाखूची उत्पादने	340	346	325	36	41	46	42	51	52	52	Tobacco and tobacco products
4	सुती वस्त्रोद्योग	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,341	1,872	1,750	1,695	1,725	Cotton textiles
5	लोकर, रेशीम व कृत्रिम धाग्याचे कापड	349	345	523	486	496	372	439	492	431	466	Wool, silk and synthetic fibre textiles
6	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याच्या वस्तु धारण)	132	243	162	275	254	215	216	327	328	346	Textile products (including wearing apprels)
7	लाकड व लाकडाची उत्पादने	109	111	75	62	75	152	152	150	153	156	Wood and wood products
8	कागद, कागदाची उत्पादने	390	451	494	511	549	530	491	551	567	636	Paper, paper products
9	चामडी व चामड्याची उत्पादने, फर, व चामड्याची पर्यायी उत्पादने	11	13	14	23	25	27	35	35	37	36	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather
10	रसायने व रासायनिक उत्पादने	340	519	760	947	1,059	1,034	1,215	1,352	1,333	1,365	Chemicals and chemical products
11	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	174	245	349	353	421	464	482	564	549	540	Rubber, plastic, petroleum and coal products
12	अधातू खनिज उत्पादने	284	339	402	403	403	399	423	364	367	362	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू उद्योग आणि धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रणामग्री सोडून)	499	708	924	1,044	1,310	1,181	1,301	1,453	1,521	1,530	Basic metal and alloys industries, metal products and parts (except machinery and equipment)
14	यंत्रे व यंत्रणामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	594	1,017	1,322	1,431	1,786	1,728	1,614	1,767	1,837	1,783	Machinery and equipments (other than transport equipment)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग गट	दैनिक सरासरी रोजगार Average daily employment										Industry Group
		1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1991 (9)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1997 (10)	अर्ध वार्षिक Half yearly 1998 (11)	(12)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
15	परिवहन साधने व सुटे भाग	469	502	608	701	903	1,004	867	1,050	1,045	980	Transport equipments and parts
16	इतर वस्तु निर्माण उद्योग	157	186	180	169	209	171	231	324	351	335	Other manufacturing industries
17	इतर	256	315	412	431	663	681	1,016	1,188	1,165	1,169	Others
एकूण		7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,496	11,686	12,836	12,912	12,939	Total

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने वेगळे जुळलेले असे नाही.

(२) १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमान कर्ण्यात आली.

(३) १९९७ व अर्ध वार्षिक १९९८ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.

(2) Bidi factories are covered under separate Act from 1974.

(3) Figures for 1997 and half yearly 1998 are provisional.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षा व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद *

INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA STATE *

(भाग घेतलेले कामगार व वाया गेलेले श्रमदिन शंभरात/
Workers involved and mandays lost in hundred)

वाव	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1996	1997	1998@	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1. कापड गिरण्या—										-	Textile mills—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	34	89	156	72	66	28	10	11	15	9	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	172	3,069	3,197	955	564	108	61	38	304	57	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	2,368	5,492	5,313	8,050	(c) Mandays lost
2. अभियांत्रिकी कारखाने—											Engineering factories—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	57	230	211	143	119	65	59	47	30	22	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	122	485	469	276	412	140	110	184	97	39	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	14,462	26,720	15,603	22,470	(c) Mandays lost
3. संकीर्ण—											Miscellaneous—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	183	462	323	122	451	207	148	54	56	51	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	541	1,590	841	287	1,031	584	423	144	1,313	260	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	29,663	15,148	13,112	23,395	(c) Mandays lost
4. एकूण—											Total—
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या	274	781	690	337	636	300	217	112	101	82	(a) No. of strikes and lockouts
(ब) भाग घेतलेले कामगार	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	594	366	1,715	356	(b) Workers involved
(क) वाया गेलेले श्रमदिन	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	46,493	47,360	34,028	53,914	(c) Mandays lost.

टीप.—(१) @ १९९८ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने प्रत्यक्ष बेरजेशी जुळतीलच असे नाही.

(३) *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील.

Note.—(1) @ Figures for 1998 are provisional.

(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी

EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS IN MAHARASHTRA STATE

(हजारात/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या व्यक्तीची संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिकाऱ्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per thousand vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना- अखेरीस पटावर असलेल्या व्यक्तींची संख्या Number on live register as at the end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1980-81	608	40	86	469	1,268
1985-86	639	40	80	502	2,546
1990-91	622	31	64	484	3,022
1994-95	633	23	50	468	3,464
1995-96	750	21	52	409	3,693
1996-97	654	21	51	414	3,799
1997-98	697	21	44	481	3,923
एप्रिल/April, 1998	37	1	4	365	3,923
मे/May, 1998	32	1	4	257	3,922
जून/June, 1998	72	1	4	251	3,963
जुलै/July, 1998	157	1	3	393	4,086
ऑगस्ट/August, 1998	68	2	3	498	4,110
सप्टेंबर/September, 1998	66	2	3	493	4,103
ऑक्टोबर/October, 1998	42	1	2	667	4,090
नोव्हेंबर/November, 1998	54	1	3	422	4,093
डिसेंबर/December, 1998	67	2	4	463	4,110

टीप.—(१) वरील आकड्यांत ' डीकेज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल)' याचे आकडे समाविष्ट नाहीत.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to 'Decasualisation scheme (Textile)

(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे संक्षिप्तात दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकडे जुळतीलच असे नाही.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

आधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, नवी मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Navi Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च

CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1996-97		1997-98		1998-99*		Category of work
	मार्च, १९९७ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 1997	सन १९९६-९७ मधील खर्च Expenditure incurred during 1996-97	मार्च, १९९८ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March, 1998	सन १९९७-९८ मधील खर्च Expenditure incurred during 1997-98	डिसेंबर, १९९८ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of December, 1998	सन १९९८-९९ मधील डिसेंबर, १९९८ पर्यंत खर्च Expenditure incurred during 1998-99 up to December 1998	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. जलसिंचन ...	765	4,611.20	407	5,503.95	315	4,109.30	Irrigation
2. मृदसंधारण व भू-विकास ...	12,077	6,231.65	2,713	3,888.01	2,040	3,161.00	Soil conservation and land development
3. वनीकरणाची कामे ...	5,040	3,143.07	1,322	5,052.90	1,005	3,793.20	Forest works
4. रस्तेविषयक कामे ...	1,323	4,433.31	1,021	7,089.22	765	5,689.80	Roads
5. इतर कामे ...	963	542.90	26	31.07	21	210.00	Other works
6. इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन, श्रमशक्ती, जवाहर विहिरी व फळबागा विकास इत्यादी)	1,237	17,712.87	2,896	13,734.85	3,659	14,646.70	Others (Expenditure under staff, machinery, land acquisition, shram- shakti, jawahar wells, horticulture development etc.)
एकूण	21,405	36,675.00	8,385	35,300.00	7,805	31,610.00	Total

*अस्थायी/Provisional.

आधार.— नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

कृषि गणनांनुसार महाराष्ट्रातील एकूण वहिती खातेदार, वहितीचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र

**TOTAL NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA
ACCORDING TO AGRICULTURAL CENSUSES**

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	आकारवर्ग (हेक्टर) Size class (Hectare) (2)	वहिती खातेदारांची संख्या Number of operational holdings (शंभरात/In hundred)				वहितीचे एकूण क्षेत्र (शंभर हेक्टरसंमध्ये) Area of operational holdings (In hundred hectares)				वहितीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (hectare)			
		1970-71 (3)	1980-81 (4)	1985-86 (5)	1990-91 (6)	1970-71 (7)	1980-81 (8)	1985-86 (9)	1990-91 (10)	1970-71 (11)	1980-81 (12)	1985-86 (13)	1990-91 (14)
1	Below 0.5 हून कमी	6,834	9,914	12,754	16,672	1,634	2,630	3,191	4,119	0.24	0.27	0.25	0.25
2	0.5—1.0	5,585	9,345	12,126	16,075	4,142	7,103	9,125	12,057	0.74	0.76	0.75	0.75
3	1.0—2.0	8,783	15,409	21,036	27,276	12,842	23,337	31,346	39,833	1.46	1.51	1.49	1.46
4	2.0—3.0	6,266	10,275	12,474	13,969	15,386	25,363	30,582	33,689	2.46	2.47	2.45	2.41
5	3.0—4.0	4,606	6,583	7,096	7,289	15,920	22,815	24,622	25,108	3.46	3.47	3.47	3.44
6	4.0—5.0	3,576	4,601	4,672	4,469	15,961	20,556	20,822	19,864	4.46	4.47	4.46	4.44
7	5.0—10.0	8,715	9,316	8,496	7,241	61,213	63,937	57,800	48,700	7.02	6.86	6.80	6.73
8	10.0—20.0	4,180	2,819	2,102	1,530	56,302	37,213	27,594	19,749	13.47	13.20	13.13	12.91
9	20.0 व त्याहून अधिक/ and above	961	363	257	176	28,394	10,662	8,440	6,129	29.55	29.37	32.84	34.82
	एकूण/Total	49,506	68,625	81,013	94,697	2,11,794	2,13,616	2,13,522	2,09,248	4.28	3.11	2.64	2.21

आधार.—कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

महाराष्ट्रातील जमिनीच्या वापराची आकडेवारी

LAND UTILISATION STATISTICS OF MAHARASHTRA

(क्षेत्र शंभर हेक्टर्समध्ये/Area in hundred hectares)

वर्ष Year	भौगोलिक क्षेत्र Geogra- phical area	वनांखालील क्षेत्र Area under forests	मशागतीसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र Land not available for cultivation		मशागत न केलेले इतर क्षेत्र Other uncultivated land			पडीत जमिनी Fallow lands		पिकांखालील क्षेत्र Cropped Area	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area		
			नापीक व मशागतीस अयोग्य जमीन Barren and un- cultivable land	बिगर-शेती वापराखाली आणलेली जमीन Land put to non- agricul- tural uses	मशागत- योग्य जमीन Culturable waste land	कायमची चराऊ कुरणे Perma- nent pastures and graz- ing land	किरकोळ झाडे, झुडुपे यांच्या समूहां- खालील क्षेत्र Land under miscel- aneous tree crops and groves	चालू पड इतर पड Current Other fallows fallows	निव्वळ पेरणी क्षेत्र Net area sown			दुसोटा/ तिसोटाक्षेत्र Area sown more than once	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	
1985-86	...	3,07,583	53,390	17,259	11,213	10,562	13,818	1,939	6,091	11,078	1,82,233	23,455	2,05,688
1986-87	...	3,07,583	53,498	16,791	11,524	10,439	13,670	1,958	9,091	10,574	1,80,038	23,202	2,03,240
1987-88	...	3,07,583	53,050	16,216	11,791	9,455	12,707	1,894	9,890	11,191	1,81,389	28,034	209,423
1988-89	...	3,07,583	52,293	16,347	11,820	10,089	11,345	2,471	9,725	11,306	1,82,187	32,671	2,14,858
1989-90	...	3,07,583	51,259	16,138	10,921	9,839	11,120	2,965	8,811	10,901	1,85,629	31,048	2,16,677
1990-91	...	3,07,583	51,279	16,217	10,910	9,659	11,248	3,009	8,983	10,631	1,85,647	32,947	2,18,594
1991-92	...	3,07,583	51,341	16,354	11,656	9,666	11,377	2,832	14,155	11,254	1,78,948	22,386	2,01,334
1992-93	...	3,07,583	51,447	15,906	11,866	9,479	11,803	2,874	13,064	10,941	1,80,203	31,683	2,11,886
1993-94	...	3,07,583	51,460	15,624	12,811	9,430	11,726	2,728	9,785	12,138	1,81,881	32,209	2,14,090
1994-95	...	3,07,583	51,471	15,423	13,170	9,475	11,733	2,795	9,118	13,868	1,80,530	33,046	2,13,576
1995-96	...	3,07,583	52,767	17,117	12,361	8,902	13,580	2,221	10,368	11,155	1,79,112	34,162	2,13,274
1996-97	...	3,07,583	52,743	17,107	12,490	8,906	13,572	2,257	10,487	11,258	1,78,763	37,857	2,16,620
1997-98	...	3,07,583	53,662	17,029	12,377	8,845	13,468	2,228	11,056	11,307	1,77,611	39,789	2,17,400

टीप.—१९९५-९६ ते १९९७-९८ चे आकडे अस्थायी आहेत.

Note.—The figures from 1995-96 to 1997-98 are provisional.

आधार.—कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source.—Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, पीक उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन

**AREA UNDER PRINCIPAL CROPS, PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE
IN MAHARASHTRA STATE**

अन्नधान्ये (क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in thousand hectares, उत्पादन शंभर टनामध्ये/Production in hundred tonnes,
Food grains दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area (3)	उत्पादन Production (4)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (5)	क्षेत्र Area (6)	उत्पादन Production (7)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (8)	क्षेत्र Area (9)	उत्पादन Production (10)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (11)	
1	1960-61	...	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	...	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	...	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	...	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	...	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	...	1,536	21,605	1,406	888	6,515	734	6,628	39,178	591
7	1990-91	...	1,597	23,436	1,467	867	9,093	1,049	6,300	59,292	941
8	1995-96	...	1,517	25,628	1,689	702	8,977	1,279	5,557	49,818	896
9	1996-97	...	1,478	26,144	1,769	799	11,670	1,460	5,692	62,405	1,096
10	1997-98	...	1,477	23,946	1,621	747	6,706	897	5,500	37,803	687

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	बाजरी/Bajri			सर्व तृणधान्ये/All cereals			तूर/Tur			
		क्षेत्र Area (12)	उत्पादन Production (13)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (14)	क्षेत्र Area (15)	उत्पादन Production (16)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (17)	क्षेत्र Area (18)	उत्पादन Production (19)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (20)	
1	1960-61	...	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	...	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	...	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	...	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	...	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	...	1,717	4,198	245	11,209	75,540	674	758	4,541	599
7	1990-91	...	1,940	11,149	575	11,136	1,07,401	964	1,004	4,185	417
8	1995-96	...	1,665	9,654	580	9,970	1,00,068	1,004	1,045	6,220	595
9	1996-97	...	1,947	18,311	941	10,468	1,25,518	1,199	1,040	7,090	682
10	1997-98	...	1,671	11,190	670	9,907	84,689	855	1,006	3,551	353

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्नधान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area (21)	उत्पादन Production (22)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (23)	क्षेत्र Area (24)	उत्पादन Production (25)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (26)	क्षेत्र Area (27)	उत्पादन Production (28)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (29)	
1	1960-61	...	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	...	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	...	310	866	279	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	...	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	...	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	...	501	1,606	320	2,840	11,575	408	14,049	87,115	620
7	1990-91	...	668	3,548	532	3,257	14,409	442	14,393	1,21,810	846
8	1995-96	...	717	3,760	524	3,305	16,609	503	13,275	1,16,677	879
9	1996-97	...	750	4,984	665	3,325	20,368	613	13,793	1,45,886	1,058
10	1997-98	...	715	2,909	407	3,267	11,912	365	13,174	96,601	733

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27—concl'd.

नगदी पिके
Cash crops

(क्षेत्र हजार हेक्टरसमध्ये/Area in thousand hectares,
उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in hundred tonnes,
दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/Yield per
hectare in kilogram)

कापूस (रुई)/Cotton (lint)					भुईमूग/Groundnut			
अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	क्षेत्र Area (30)	उत्पादन Production (31)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (32)	क्षेत्र Area (33)	उत्पादन Production (34)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (35)	
1	1960-61	...	2,500	2,878	114	1,083	7,999	739
2	1965-66	...	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	...	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	...	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	...	2,550	2,081	82	665	4,507	678
6	1985-86	...	2,709	3,372	125	670	4,906	732
7	1990-91	...	2,721	3,188	117	864	9,788	1,132
8	1995-96	...	3,065	4,759	155	511	5,764	1,128
9	1996-97	...	3,085	5,344	173	576	7,559	1,313
10	1997-98	...	3,139	2,980	95	533	6,290	1,181

ऊस/Sugarcane					तंबाखू/Tobacco				
अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वर्ष Year (2)	तोडणी क्षेत्र Harvested area (36A)	क्षेत्र Area (36)	उत्पादन Production (37)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (38)	क्षेत्र Area (39)	उत्पादन Production (40)	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare (41)	
1	1960-61	...	155	155	1,04,040	66,924	25	123	480
2	1965-66	...	133	171	1,00,800	75,996	13	64	461
3	1970-71	...	167	204	1,44,333	86,531	12	52	448
4	1975-76	...	228	268	2,05,444	89,988	11	49	441
5	1980-81	...	258	319	2,37,063	91,742	12	77	648
6	1985-86	...	265	355	2,32,682	87,771	10	79	775
7	1990-91	...	442	536	3,81,544	86,400	8	79	1,039
8	1995-96	...	580	670	4,66,561	80,442	9	135	1,436
9	1996-97	...	516	619	4,18,048	80,986	10	108	1,137
10	1997-98	...	460	541	3,81,743	83,042	9	137	1,473

टीप.—(१) १९९५-९६ ते १९९७-९८ चे आकडे अस्थायी आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

आधार.—कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Note.—(1) The figures from 1995-96 to 1997-98 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

Source.—Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

विविध स्रोतांनुसार महाराष्ट्र राज्यातील सिंचित क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY VARIOUS SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरमध्ये/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	सिंचित क्षेत्र/Area irrigated				ओलिताखालील पिकांची सघनता Intensity of irrigated cropping	सिंचन विहिरीची संख्या (हजारात) No. of irrigation wells (In thousand)	दर विहिरीमागे सिंचित निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (In hect)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	एकूण सिंचित क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		विहिरी Wells	इतर साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)		
1	1960-61	595	477	1,072	1,220	138	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	711	496	1,206	1,388	151	611	1.16	18,972	7.32
3	1970-71	768	579	1,347	1,570	166	694	1.11	18,737	8.38
4	1975-76	1,084	717	1,802	2,171	120	779	1.39	19,664	11.04
5	1980-81	1,055	780	1,835	2,415	132	826	1.28	19,642	12.30
6	1985-86	1,162	787	1,949	2,420	124	914	1.27	20,569	11.77
7	1989-90	1,568	1,007	2,575	3,217	125	992	1.58	21,668	14.85
8	1990-91	1,672	999	2,671	3,319	124	1,017	1.64	21,859	15.18
9	1991-92	1,732	981	2,713	3,252	120	1,068	1.62	20,133	16.15
10	1992-93	1,737	943	2,680	3,261	122	1,144	1.52	21,189	15.39
11	1993-94	1,571	996	2,567	3,149	123	1,164	N.A.	21,409	14.71
12	1994-95	1,760	1,017	2,778	3,377	122	1,197	N.A.	21,418	15.77
13	1995-96	1,371	1,139	2,510	3,287	131	N.A.	N.A.	21,327	15.41
14	1996-97	1,392	1,157	2,549	3,338	131	N.A.	N.A.	21,662	15.41
15	1997-98	1,397	1,161	2,559	3,350	131	N.A.	N.A.	21,740	15.41

N. A.=उपलब्ध नाही/Not available

टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

(२) स्तंभ क्र. ७ मध्ये (स्तंभ क्र. ६ ÷ स्तंभ क्र. ५) × १०० हे सूत्र वापरून सघनता काढली आहे.

(३) १९९५-९६ ते १९९७-९८ चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत

आधार.—कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Note.—(1) Details may not add up to the totals due to rounding.

(2) Intensity under col-No. 7 is worked out by using the formula (Col. No. 6 ÷ Col. No. 5) × 100.

(3) Figures for the years 1995-96 to 1997-98 are provisional.

Source.—Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि उत्पादनाचे पीकनिहाय निर्देशांक

CROPWISE INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(त्रैवर्षीय सरासरी - पाया : १९७९-८२=१००/Triennial average - Base : 1979-82=100)

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1987-88 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	1990-91 (8)	1991-92 (9)	1992-93 (10)	1993-94 (11)	1994-95 (12)	1995-96 (13)	1996-97 (14)	1997-98* (15)	Groups/Crops (1)
१. अन्नधान्ये—															1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये—															(a) Cereals—
(१) तांदूळ ..	9.49	87.4	79.8	77.9	120.8	106.6	106.1	95.6	108.5	113.9	109.0	116.0	118.4	108.4	.. (i) Rice
(२) गहू ..	5.92	80.6	58.4	67.5	106.7	94.1	93.9	64.8	82.7	108.8	118.8	92.7	120.5	69.3	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	22.16	95.5	63.4	121.0	87.5	135.3	121.1	69.0	137.3	121.8	95.9	101.7	127.4	77.2	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी ..	3.08	64.2	64.6	126.1	124.5	167.1	154.3	124.4	248.0	167.4	153.3	133.6	253.5	154.9	.. (iv) Bajri
(५) बाली ..	0.02	37.7	56.6	41.5	15.1	15.1	17.0	7.6	15.1	9.4	24.5	24.5	22.6	26.4	.. (v) Barley
(६) मका ..	0.46	36.9	63.4	87.3	105.8	89.1	105.2	86.7	235.7	295.9	274.3	283.4	421.3	249.7	.. (vi) Maize
(७) नाचणी ..	0.85	92.0	70.5	99.3	105.8	101.2	98.4	87.3	96.6	81.9	80.6	75.9	72.1	69.4	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.05	73.7	61.9	61.9	93.7	91.3	66.6	46.6	61.3	56.0	48.9	54.2	47.7	51.3	.. (viii) Kodra
(९) इतर तृणधान्ये ..	0.19	76.7	83.7	126.0	120.1	163.4	150.8	124.4	135.5	95.6	83.9	139.5	53.1	76.9	.. (ix) Other cereals
एकूण—तृणधान्ये ..	42.22	88.5	66.7	103.3	101.0	124.2	115.7	79.2	131.3	122.4	107.7	107.5	135.2	90.4	.. Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—															(b) Pulses—
(१) हरभरा ..	1.47	78.4	80.5	143.7	242.7	202.7	215.8	125.4	183.3	290.4	277.6	228.7	303.1	176.9	.. (i) Gram
(२) तूर ..	5.45	96.1	90.6	137.2	148.9	176.5	105.2	90.6	148.4	185.2	128.7	156.8	178.2	89.2	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	3.52	112.5	110.3	140.6	166.4	169.7	160.0	91.3	228.6	236.0	171.1	158.9	198.8	130.7	.. (iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये ..	10.44	99.2	95.8	139.3	168.0	177.9	139.2	95.7	180.3	217.1	163.9	167.4	202.7	115.6	.. Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये ..	52.66	90.6	72.5	110.4	114.3	134.9	120.4	82.5	149.1	141.2	118.8	119.4	148.6	95.4	.. Total -Foodgrains
२. अन्नधान्येतर															2. Non-Foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये—															
(१) भुईमूग ..	7.23	71.4	72.4	111.9	162.8	159.3	158.9	87.6	123.1	123.5	103.2	93.6	122.7	91.8	.. (i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.57	94.2	41.0	193.4	225.8	184.9	223.7	175.2	303.8	232.3	161.6	143.1	152.8	110.4	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस ..	0.78	73.4	66.0	97.1	87.6	90.7	86.5	43.5	55.5	71.2	71.1	71.4	77.2	28.6	.. (iii) Rape, mustard and linseed.
(४) एरंडी ..	0.01	25.0	83.3	116.7	125.0	125.0	166.7	166.7	166.7	183.3	166.7	225.0	225.0	166.7	.. (iv) Castor seed
(५) सूर्यफूल ..	0.57	76.8	170.8	395.6	309.8	530.1	609.8	231.9	473.6	703.3	573.3	617.3	648.0	282.9	.. (v) Sunflower
एकूण—गळिताची धान्ये ..	9.16	73.3	82.3	133.4	169.4	178.1	184.8	98.4	121.0	162.0	133.4	89.1	153.5	99.6	.. Total—Oil seeds

(पुढे चालू/contd.)

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29—concl'd.

Re 4237 T-4

गट/पिके (1)	भार Weight (2)	1982-83 (3)	1986-87 (4)	1987-88 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	1990-91 (8)	1991-92 (9)	1992-93 (10)	1993-94 (11)	1994-95 (12)	1995-96 (13)	1996-97 (14)	1997-98* (15)	Groups/Crops (1)
(ब) तंतू पिके—															(b) Fibres—
(१) कापूस ..	9.89	110.4	61.9	102.9	94.5	151.3	128.6	79.3	129.6	180.1	162.5	191.9	215.5	120.2	.. (i) Cotton
(२) मेस्टा ..	0.04	44.5	44.0	41.4	46.1	44.5	38.0	33.9	56.8	39.0	39.3	38.1	43.3	43.1	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतू पिके ..	9.93	110.1	61.9	102.7	94.3	150.8	128.2	79.1	120.3	179.5	162.0	191.3	214.8	119.9	.. Total—Fibres
(क) संकीर्ण—															1. Miscellaneous—
(१) ऊस ..	25.97	114.3	99.6	104.3	104.8	139.9	158.2	151.2	129.9	119.5	183.8	193.5	173.3	158.3	.. (i) Sugarcane
(२) तंबाखू ..	0.14	68.3	142.6	118.8	132.2	144.1	117.3	75.7	175.3	166.3	179.7	200.5	160.4	203.5	.. (ii) Tobacco
(३) बटाटा ..	0.22	84.7	110.8	100.7	122.8	98.5	120.9	120.6	118.9	115.2	113.7	127.3	122.6	121.7	.. (iii) Potato
(४) मिरची ..	1.92	107.1	82.6	81.5	94.4	92.8	102.2	77.0	182.7	89.9	87.6	79.0	80.5	82.1	.. (iv) Chilli
एकूण—संकीर्ण पिके ..	28.25	113.3	98.7	102.8	104.3	136.4	153.9	145.5	127.4	117.7	176.7	185.3	166.6	153.1	.. Total-Miscellaneous
एकूण—अन्नधान्येतर ..	47.34	104.9	87.8	108.7	114.8	147.5	154.5	122.5	126.4	139.2	165.3	167.9	174.2	135.7	.. Total—Non-Foodgrains
सर्व पिके ..	100.00	97.4	79.7	109.6	114.6	140.8	136.5	101.4	134.2	140.3	140.8	142.4	160.7	114.5	.. All Crops

*अंतिम अंदाज/Final forecast

टीप.—१९९३-९४ ते १९९६-९७ चे निर्देशांक अस्थायी आहेत.

Note.—Index numbers for 1993-94 to 1996-97 are provisional.

आधार.—कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

Source.—Commissionerate of Agriculture, Maharashtra State, Pune

T-33

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन आणि कोंबड्या व बदके

LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारात/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	गाई-वैल Cattle	म्हशी-रेडे Buffaloes	मेंढ्या आणि शेळ्या Sheep and goats	इतर* पशुधन Other* live stock	एकूण पशुधन Total live stock	दर		एकूण कोंबड्या व बदके Total poultry	
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	पिकांखालील दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Live- stock per hundred hectares of net area cropped (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	512	144	66	10,578
2	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
3	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	491	164	52	12,217
4	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	650	162	51	18,791
5	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	673	175	48	19,845
6	1987	16,983	4,755	12,068	448	34,255	950	189	48	24,839
7	1992	17,441	5,447	13,015	489	36,393	940	202	45	32,187

* 'इतर पशुधन' या वावीमध्ये डुकरे, घोडे व शिगरे, खेचरे, उंट आणि गाढवे यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

* 'Other livestock' includes pigs, horses and ponies, mules, camels and donkeys.

टीप.—आकडे संक्षिप्तत दिल्याने वेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—पशुधन गणना

Source.—Livestock Census

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी संस्था (रुढक वैशिष्ट्ये)

CO-OPERATIVE SOCIETIES IN MAHARASHTRA STATE (Salient Features)

वाव (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1995-96 (9)	1996-97 (10)	1997-98 (11)	Item (1)
I सहकारी संस्थांची संख्या—											<i>Number of co-operative societies—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंग-कृषि पत संस्था.	39	29	29	30	31	34	34	34	34	34	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्रार्थमिक कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,420	20,130	18,577	18,458	19,565	20,137	20,104	20,251	Primary Agricultural credit societies*
(3) विंग कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	11,291	17,671	17,568	18,699	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	931	1,044	985	1,015	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	28,954	37,380@	36,191	36,551	Productive enterprises
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	43,845	62,823@	61,903	64,308	Others
एकूण	31,565	37,407	42,597	49,659	60,747	79,290	1,04,620	1,39,089	1,36,785	1,40,858	Total
II. सभासदांची संख्या (हजारामध्ये)—											<i>Number of members (In thousand)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंग-कृषि पत संस्था **	76	67	70	951	1,014	1,065	1,485	1,305	1,321	1,337	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions**
(2) प्रार्थमिक कृषि पत संस्था	2,170	3,860	3,794	4,447	5,416	6,327	7,942	8,936	9,046	9,123	Primary Agricultural credit societies
(3) विंग कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	9,302	14,488	14,857	16,270	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	745	888	770	785	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	323	622	959	1,396	2,124	3,037	3,974	5,246	5,456	5,579	Productive enterprises
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,455	4,907	5,363	5,558	Others
एकूण	4,191	6,786	8,581	11,629	14,783	20,141	26,903	35,770	36,813	38,652	Total
III. खेळते भांडवल (लाख रुपये)—											<i>Working capital (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंग-कृषि पत संस्था	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	8,80,554	17,83,481	20,75,745	22,73,466	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्रार्थमिक कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,85,100	3,29,138	3,48,569	3,51,394	Primary Agricultural credit societies
(3) विंग कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	7,50,784	15,95,438	20,12,252	22,51,959	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	33,960	54,010	38,842	39,849	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	4,58,810	7,78,192	9,21,278	9,63,951	Productive enterprises
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	1,19,137	5,03,676	5,11,789	5,33,018	Others
एकूण	29,096	71,175	1,49,031	2,78,845	5,21,037	10,84,737	24,28,345	50,43,935	59,08,475	64,13,637	Total

* यात प्रार्थमिक कृषि पत संस्था, प्रार्थमिक व विकास बँका आणि धान्य बँका यांचा १९७०-७१ पर्यंत समावेश आहे.
Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1970-71
** नाममात्र सभासद वगळून/Excludes Nominal Members.

@१९९५-९६ या वर्षापासून उपसा सिंचन संस्थांचा समावेश 'उत्पादक' ऐवजी 'इतर' या प्रकाशने करण्यात आला आहे.

@Lift Irrigation societies are classified in 'others' category instead of 'productive' category from 1995-96.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31—contd.

वाव	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	1996-97	1997-98	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
IV. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Advances (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था	17,538	43,221	75,103	1,90,954	1,52,751	2,80,348	9,08,475	16,97,396	22,69,072	20,93,863	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	79,966	1,51,027	1,56,128	1,69,407	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	5,17,816	12,00,097	14,37,229	16,70,201	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	845	1,564	1,337	1,351	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	71	249	328	459	1,208	1,077	1,678	5,844	7,906	8,209	Productive enterprises
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	6,029	17,540	18,475	18,491	Others
एकूण	26,999	62,166	1,09,871	2,44,934	2,93,473	6,76,639	15,14,809	30,73,468	38,90,147	39,61,522	Total
V. येणे कर्ज (लाख रुपये)—											<i>Outstanding loans (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	5,88,901	11,00,931	11,46,682	11,62,700	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	1,31,021	2,31,023	2,45,353	2,68,010	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	4,59,440	9,43,857	11,79,876	12,03,473	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	935	1,032	1,104	1,150	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	57	382	607	1,423	3,033	4,376	6,884	16,994	19,227	19,446	Productive enterprises
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	19,101	39,181	40,122	40,924	Others
एकूण	17,042	44,734	88,293	1,17,104	2,31,076	5,13,247	12,06,282	23,33,018	26,32,364	26,95,703	Total
VI. उलाढाल-तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—											<i>Turnover—Value of produced goods sold (In lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व विंगर कृषि पत संस्था	Apex and central-Agricultural and non-agricultural credit institutions
(2) प्राथमिक कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	23,948	47,052	49,109	51,221	Primary Agricultural credit societies
(3) विंगर कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	..	6,802	4,895	5,140	Non-agricultural credit societies
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	2,60,247	2,64,689	4,31,626	4,36,312	Marketing societies
(5) उत्पादक उपक्रम	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,400	3,46,703	6,82,402	7,71,438	7,79,223	Productive enterprises
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	33,008	1,34,963	1,23,960	1,19,150	Others
एकूण	10,731	28,288	53,139	1,48,553	2,35,341	3,66,666	6,63,906	11,35,908	13,81,028	13,91,046	Total

टीप—(१) १९९७-९८ ची आकडेवारी अस्थायी आहे. (२) १९९२-९३ पर्यंतची आकडेवारी जून अखेर अगुन १९९३-९४ पायून मार्च अखेरपर्यंतची आहे.

Note.—(1) Figures for 1997-98 are provisional. (2) Figures upto 1992-93 are at the end of June and from 1993-94 onwards are at the end of March.

आधार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, मद्रास शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA STATE

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1996-97 (9)	1997-98 (10)	Item (11)
अ. स्थापित क्षमता (मेगॅ वॉट)–										A. Installed capacity (Mega Watt)–
अ-१ राज्यातील स्थापित क्षमता–										A-1 Installed Capacity in the State
(1) औष्णिक	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	6,462	7,155	7,655	Thermal
(2) तेलजन्य	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,552	1,602	1,758	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	672	672	1,092	1,092	Natural Gas
(5) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	210	210	210	190	190	190	190	Nuclear (Maharashtra's share)
एकूण(अ-१)	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	10,039	10,695	Total (A-1)
अ-२ स्थापित क्षमतेत महाराष्ट्राचा वाटा										A-2 State's share in Installed Capacity of–
(1) राष्ट्रीय औष्णिक ऊर्जा महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,406	1,406	National Thermal Power Corporation
(2) अणुशक्ति महामंडळ	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	137	137	Nuclear Power Corporation
एकूण(अ-२)	NA	NA	NA	NA	NA	NA	NA	1,543	1,543	Total (A-2)
एकूण (अ-१+अ-२)	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	8,876	11,582	12,238	Total (A-1 + A-2)
ब. उत्पादन (दशलक्ष किलो वॉट तास)–										B. Generation (Million Kilowatt Hour)–
(1) औष्णिक	1,835	2,416	3,392	6,252	11,416	20,229	28,085	43,101	42,986	Thermal
(2) तेलजन्य	68	62	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(3) जलजन्य	1,365	3,157	4,533	4,753	6,448	5,398	5,615	4,707	5,242	Hydro
(4) नैसर्गिक वायूजन्य	1,128	2,730	5,734	6,176	Natural Gas
(5) अणुशक्तीजन्य (महाराष्ट्राचा वाटा)	1,209	1,047	887	891	881	483	966	Nuclear (Maharashtra's share)
(6) इतर	12	14	Other
एकूण	3,268	5,635	9,134	12,052	18,751	27,647	37,311	54,037	55,384	Total

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32—contd.

बाब (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76 (5)	1980-81 (6)	1985-86 (7)	1990-91 (8)	1996-97 (9)	1997-98 (10)	Item (1)
क. वापर (दशलक्ष किलोवॅट तास)–										C. Consumption (Million Kilo Watt Hour)–
(1) घरगुती	260	448	732	1,049	1,779	2,975	5,065	8,349	9,058	Domestic
(2) वाणिज्यिक	198	363	547	745	949	1,410	2,068	3,185	3,355	Commercial
(3) उद्योगधंद्याकरिता वीज	1,853	3,297	5,312	5,935	8,130	11,124	14,706	18,119	17,976	Industrial
(4) सार्वजनिक दिवाबत्ती	20	39	74	101	159	218	291	404	449	Public lighting
(5) रेल्वे कर्षण	339	414	421	658	766	853	970	1,452	1,483	Railways
(6) कृषि	15	90	356	803	1,723	3,671	6,604	14,115	15,689	Agriculture
(7) सार्वजनिक पाणीपुरवठा	35	66	146	196	330	511	N.A.	1,241	1,380	Public Water works
(8) संकीर्ण	62	3	198	217	267	227	282	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	29,971	47,092	49,672	Total
ड. दरडोई विजेचा वापर– (किलोवॅट तास)										D. Per capita consumption of electricity– (kilowatt hour)
(1) वाणिज्यिक	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	27.5	36.5	37.9	Commercial
(2) औद्योगिक	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	195.4	207.4	203.2	Industrial

Neg.—नगण्य/Negligible.

टीप.—(१) वरील आकडे केवळ सार्वजनिक विद्युत व्यवसायी यंत्रणेचे आहेत.

(२) आकडे संक्षिप्तात दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

आधार.—(१) केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

Note.—(1) The above figures are related to public utilities only.

(2) Details may not add up to the totals due to rounding.

Source.—(1) Central Electricity Authority, Government of India, New Delhi.

(2) Maharashtra State Electricity Board, Mumbai.

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष/Base year 1980-81 = 100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	वाव (2)	भार/ Weight (3)	1981-82 (4)	1993-94 (5)	1994-95 (6)	1995-96 (7)	1996-97 (8)	1997-98 (9)	Item (2)
I	सर्वसाधारण निर्देशांक	100.00	109.3	232.0	253.7	284.5	304.6	317.3	General Index
II	खाणकाम व दगड खाणकाम	11.46	117.7	231.5	248.8	267.3	268.4	281.5	Mining and quarrying
III	वस्तुनिर्माण	77.11	107.9	223.5	245.4	278.8	302.8	313.7	Manufacturing
	उद्योग गट								Industry Group
1	खाद्य उत्पादने	5.3	113.5	160.0	181.7	207.0	214.0	209.0	Food products
2	पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने	1.6	104.3	137.8	134.8	160.9	184.7	193.5	Beverages, tobacco and related products
3	सुती वस्त्रोद्योग	12.3	99.7	160.5	155.8	173.1	191.6	202.3	Cotton textiles
4	ताग, आंवाडी व मेस्टाचे कापड	2.0	95.7	103.2	91.5	93.6	95.8	104.1	Jute, hemp and mesta products
5	कापडाची उत्पादने	0.8	96.7	73.4	78.6	89.7	95.5	88.9	Textile products (including wearing apparels)
6	लाकूड, लाकडाची उत्पादने	0.5	153.2	199.3	205.5	240.8	232.8	208.9	Wood, wood products
7	कागद आणि कागदाची उत्पादने	3.2	108.3	224.8	258.1	286.7	311.4	335.5	Paper and paper products
8	चामडी, चामड्याची उत्पादने व फर यांची उत्पादने	0.5	128.1	204.3	211.9	227.5	232.0	229.5	Leather, leather products and fur products
9	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	4.0	119.2	176.4	182.1	196.8	206.0	211.4	Rubber, plastic, petroleum and coal products
10	रसायने व रासायनिक उत्पादने	12.5	116.9	297.9	326.3	356.5	364.4	400.2	Chemicals and chemical products
11	अधातू खनिज उत्पादने	3.0	106.7	218.5	236.0	264.5	286.2	320.7	Non-metallic mineral products
12	मूलभूत धातू व मिश्र धातू	9.8	100.0	224.2	214.5	223.5	303.5	316.1	Basic metal and alloys
13	धातुची उत्पादने आणि सुटे भाग	2.3	94.6	126.5	148.7	173.8	177.1	178.8	Metal products and parts
14	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	6.2	111.1	189.2	206.9	250.3	250.8	246.7	Machinery (except electrical machinery)
15	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा	5.8	103.9	460.1	609.9	729.0	754.0	773.4	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies.
16	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	6.4	108.1	211.2	239.2	298.1	354.5	329.6	Transport equipment and parts
17	इतर वस्तुनिर्माण उद्योग	0.9	149.2	267.0	269.6	300.6	283.2	299.3	Other manufacturing industries
IV	विद्युत, वाष्प व वाफ-विद्युत	11.43	110.2	290.0	314.6	340.1	353.4	377.6	Electricity, gas and steam-electricity

T-39

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्वाच्या बाबी

IMPORTANT CHARACTERISTICS OF INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	एकूण श्रमदिनांची				एकूण उत्पादन			मूल्यवृद्धी			Industry Group
		स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	संख्या (लाखात) Total mandays worked (In lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	Total output	वापरलेला माल Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	Value added	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	मूल्य Value	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(1) खाद्य उत्पादने	1995-96	2,586	1,098	472	329	13,433	9.8	10,430	11,499	1,701	5.9	Food products
	1996-97	3,127	1,182	504	375	16,036	11.2	12,428	13,650	2,106	7.2	
(2) पेये, तंबाखू व संबंधित उत्पादने	1995-96	470	176	204	105	1,634	1.2	939	1,235	364	1.3	Beverages, tobacco and related products
	1996-97	484	96	218	100	1,576	1.1	931	1,158	368	1.3	
(3) सुती वस्त्रोद्योग	1995-96	2,140	(-) 344	497	440	4,207	3.1	2,575	3,405	603	2.1	Cotton textiles
	1996-97	2,153	(-) 259	478	465	4,419	3.1	2,509	3,415	774	2.7	
(4) लोकर, रेशीम व कृत्रिम धागा वस्त्र	1995-96	2,555	535	191	191	3,888	2.8	2,352	3,140	588	2.0	Wool, silk and synthetic fibre textiles
	1996-97	3,295	473	185	175	4,110	2.9	2,383	3,214	692	2.4	
(5) ताग व इतर वनस्पतीजन्य धागा वस्त्र (कापूस व काथ्या सोडून)	1995-96	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Jute and other vegetable fibre textiles
	1996-97	2	1	0	0	4	-	2	3	1	-	(except cotton and coir)
(6) कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याच्या वस्तू धरून)	1995-96	559	575	96	70	2,711	2.0	1,594	2,130	532	1.8	Textile products (Including wearing
	1996-97	484	341	88	69	1,799	1.2	989	1,373	367	1.3	apparels)
(7) लाकूड, लाकडाची उत्पादने	1995-96	46	26	17	8	150	0.1	95	122	23	0.1	Wood and wood products
	1996-97	48	14	12	7	127	0.1	83	109	14	0.0	
(8) कागद, कागदाची उत्पादने	1995-96	1,626	775	182	175	4,118	3.0	2,248	2,976	1,012	3.5	Paper and paper products
	1996-97	2,567	989	192	201	4,092	2.9	2,152	2,945	995	3.4	
(9) चामडी व चामड्याची उत्पादने, फर व चामड्याची पर्यायी उत्पादने	1995-96	47	57	13	11	251	0.2	160	200	45	0.2	Leather, products of leather, fur
	1996-97	35	60	9	6	199	0.1	121	154	41	0.1	and substitutes of leather

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34—contd.

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	एकूण श्रमदिनांची				एकूण उत्पादन			मूल्यवृद्धी		Industry Group	
		स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	संख्या (लाखात) Total mandays worked (In lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	Total output	वापरलेला मात्र Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्य Value	वेरजेशी टक्केवारी Percentage to total		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(10) रसायने व रसायनिक उत्पादने . . . (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून)	1995-96 1996-97	10,222 9,917	3,985 4,218	518 484	675 648	24,394 23,715	17.8 16.5	12,905 12,349	16,841 16,553	6,787 5,790	23.5 20.0	Chemicals and chemical products (Except products of petroleum and coal)
(11) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने	1995-96 1996-97	3,986 4,571	2,074 2,892	183 191	219 215	13,895 15,131	10.1 10.5	11,229 12,188	12,170 13,229	1,443 1,524	5.0 5.2	Rubber, plastic, petroleum and coal products
(12) अधातू खनिज उत्पादने . . .	1995-96 1996-97	1,145 1,456	410 483	107 116	91 103	1,983 2,310	1.4 1.6	739 820	1,376 1,587	515 602	1.8 2.1	Non-metallic mineral products
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू . . .	1995-96 1996-97	6,257 7,150	3,264 4,382	250 227	229 215	11,653 11,265	8.5 7.8	7,490 7,223	9,475 9,250	1,802 1,495	6.2 5.1	Basic metal and alloys
(14) धातूची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून)	1995-96 1996-97	1,730 1,568	758 919	213 223	232 261	3,978 4,831	2.9 3.4	2,305 2,807	2,943 3,614	903 1,061	3.1 3.7	Metal products and parts (except machinery and equipment)
(15) यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून)	1995-96 1996-97	4,777 5,602	5,195 4,251	611 592	811 781	19,842 19,562	14.5 13.6	12,349 11,656	14,899 14,577	4,472 4,441	15.5 15.3	Machinery and equipment (other than transport equipment)
(16) परिवहन सामग्री व सुटे भाग . . .	1995-96 1996-97	3,211 4,853	662 1,272	332 338	562 642	12,434 14,677	9.1 10.2	7,751 8,887	9,014 10,442	3,069 3,751	10.6 13.0	Transport equipment and parts
(17) इतर वस्तुनिर्माण उद्योग . . .	1995-96 1996-97	634 439	936 896	114 107	105 110	3,909 3,688	2.9 2.6	2,740 2,665	3,142 2,990	703 650	2.4 2.2	Other manufacturing industries
(18) इतर . . .	1995-96 1996-97	14,142 17,432	3,287 230	599 615	865 992	14,479 16,023	10.6 11.2	7,648 9,087	9,073 10,539	4,317 4,342	14.9 15.0	Others
एकूण . . .	1995-96 1996-97	56,131 65,184	23,469 22,438	4,599 4,581	5,120 5,364	1,36,960 1,43,564	100.0 100.0	85,550 89,279	1,03,640 1,08,802	28,880 29,015	100.0 100.0	Total

टीप.—१९९६-९७ चे आकडे अस्थायी आहेत.

आकडे संक्षिप्ततः लिहिल्यामुळे काही टिकाणी वेगळा जुळणार नाहीत.

Note.—Figures for 1996-97 are provisional. Figures may not add up to totals due to rounding.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी मंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९६-९७ *
PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 1996-97*

रोजगार आकार वर्ग	खाद्य उत्पादने Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती वस्त्रोद्योग Cotton textiles	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याच्या वस्तू धरून) Textile products (including wearing apparels)	कागड आणि कागदाची उत्पादने Paper and paper products	रसायने आणि रासायनिक उत्पादने (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून) Chemicals and chemical products (Except products of petroleum & Coal)	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने Rubber, plastic, petroleum and coal products	धातुची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून) Metal products and parts (except machinery and equipment)	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून) Machinery and equipment (other than transport equipment)	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All industries	Size class of employment
(1)	(20-21)	(22)	(23)	(26)	(28)	(30)	(31)	(34)	(35-36)	(37)	(12)	(1)
२० पेक्षा कमी	55.7	30.5	29.7	60.6	57.4	46.6	60.8	63.8	48.8	47.0	51.1	Below 20
२०-४९	22.2	29.0	31.6	26.3	28.2	27.2	24.3	24.4	30.9	30.0	27.2	20-49
५०-९९	7.4	21.1	19.3	7.0	7.2	9.8	7.6	5.6	9.6	9.8	10.5	50-99
१००-१९९	6.1	8.1	8.7	4.1	3.3	7.6	4.2	3.4	5.4	4.7	5.4	100-199
२००-४९९	3.2	8.4	4.2	1.8	2.8	5.6	2.0	1.9	3.5	4.7	3.4	200-499
५०० आणि जास्त	5.4	2.9	6.5	0.2	1.1	3.2	1.1	0.9	1.8	3.8	2.4	500 and above
एकूण	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

*अस्थायी/Provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्रातील निवडक उद्योग गटांतील कारखान्यांची यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवल आकारवर्गाप्रमाणे टक्केवारी १९९६-९७*

**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF INVESTMENT IN PLANT AND MACHINERY
IN SELECTED INDUSTRY GROUPS IN MAHARASHTRA 1996-97 ***

यंत्रसामग्रीत गुंतविलेल्या भांडवलाचा आकार वर्ग (रुपये)	खाद्य उत्पादने Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती वस्त्रोद्योग Cotton textiles	कापडाची उत्पादने (परिधान करण्याच्या वस्तू धरून) Textile products (including wearing apparels)	कागद आणि कागदाची उत्पादने Paper and paper products	रसायने आणि रासायनिक उत्पादने (पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने सोडून) Chemicals and chemical products (Except products of petroleum & Coal)	रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांची उत्पादने Rubber, plastic, petroleum and coal products	धातुची उत्पादने व सुटे भाग (यंत्रे व यंत्रसामग्री सोडून) Metal products and parts (except machinery and equipment)	यंत्रे व यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून) Machinery and equip- ment (other than transport equipment)	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All industries	Size class of investment in plant and machinery (in Rs.)
(1)	(20-21)	(22)	(23)	(26)	(28)	(30)	(31)	(34)	(35-36)	(37)	(12)	(1)
२.५ लाखापेक्षा कमी . .	26.2	61.5	30.7	40.9	16.0	14.8	18.6	28.7	17.9	16.9	25.6	Below 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	14.9	2.9	19.0	10.1	10.1	6.8	8.1	16.6	14.1	7.6	11.9	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	7.4	1.8	9.5	9.5	5.0	7.5	6.8	9.5	8.7	6.2	7.7	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १०.० लाख	7.0	0.7	6.1	5.7	6.2	5.6	6.4	5.1	7.6	4.1	5.7	7.5 lakh to 10.0 lakh
१० लाख ते १५ लाख . .	8.9	2.1	6.2	6.0	11.0	6.6	10.4	6.5	8.4	10.5	7.5	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख . .	5.0	2.2	3.8	4.6	7.6	4.6	8.3	5.2	7.0	5.8	5.3	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख . .	9.6	8.4	6.9	12.0	19.9	18.0	15.1	12.7	16.3	22.4	14.5	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी . .	6.6	4.7	2.8	5.4	12.1	12.4	10.1	7.8	6.7	11.4	7.9	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी . .	6.6	7.3	6.5	4.1	7.7	13.5	10.1	5.6	7.5	9.5	8.1	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	7.8	8.4	8.5	1.7	4.4	10.2	6.1	2.3	5.8	5.6	5.8	5 crore and above
एकूण . .	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	Total

*अस्थायी/Provisional.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यात वित्तीय संस्थांनी मंजूर केलेले व वितरित केलेले अर्थसहाय्य

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No. (1)	वित्तीय संस्था (2)	1980-81		1985-86		1990-91		1996-97		1997-98		Financial institutions (2)
		मंजूर Sanctioned (3)	वाटप Disbursed (4)	मंजूर Sanctioned (5)	वाटप Disbursed (6)	मंजूर Sanctioned (7)	वाटप Disbursed (8)	मंजूर Sanctioned (9)	वाटप Disbursed (10)	मंजूर Sanctioned (11)	वाटप Disbursed (12)	
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महा- मंडळ	36.52	23.37	83.92	57.03	407.77	251.93	865.07 (12%)	789.84 (15%)	2,405.50 (22%)	997.72 (18%)	Industrial Finance Corporation of India
2	भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक मंडळ	85.00	52.00	112.00	93.00	1,113.43	379.30	3,491.70 (25%)	3,591.32 (32%)	6,919.56 (27%)	4,487.30 (28%)	Industrial Credit and Invest- ment Corporation of India
3	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	208.82	188.65	567.84	353.30	1,271.68	700.15	2,205.59 (14%)	1,946.13 (17%)	4,582.12 (19%)	2,792.30 (19%)	* Industrial Development Bank of India
4	भारतीय लघु उद्योग विकास बँक	306.73	227.24	1,144.08 (18%)	708.49 (15%)	1,176.82 (16%)	835.71 (16%)	Small Industries Development Bank of India
5	भारतीय उद्योग गुंतवणूक बँक मर्या.	0.38	...	14.44	6.24	33.54	25.54	119.76 (15%)	87.88 (16%)	502.44 (24%)	306.94 (27%)	Industrial Investment Bank of India Ltd.
6	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ	36.85	26.36	67.03	40.65	157.97	94.61	226.52	245.74	119.82	119.28	Maharashtra State Financial Corporation
7	सिकॉम मर्यादित	31.06	23.77	53.87	43.27	85.40	68.87	296.00	279.00	286.00	173.00	SICOM Ltd.
8	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	1,006.27	901.58	100.26 (3%)	86.88 (3%)	206.31 (5%)	240.04 (7%)	Unit Trust of India
9	भारतीय आयुर्विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	254.55	110.58	722.01 (28%)	1,123.81 (41%)	1,049.40 (27%)	905.70 (74%)	Life Insurance Corporation of India
10	भारतीय सर्वसाधारण विमा महामंडळ	17.20	27.40	30.72	14.05	108.34	52.25	270.00 (34%)	192.00 (38%)	244.00 (35%)	294.00 (41%)	General Insurance Corporation of India
एकूण		445.90	376.44	1,220.04	793.71	4,745.68	2,812.05	9,440.99	9,051.09	17,491.97	11,151.99	Total

* पुनर्वित्तसहाय्य, हुंडी पुनर्वरणावळ व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य./* Aggregate Financial Assistance including refinance, bills financing and direct assistance.

कंसातील आकडे एकूण संख्येशी (भारत)महाराष्ट्राची टक्केवारी दर्शवितात.

Figures in brackets indicate percentage of Maharashtra to all India total.

आधार.—ह्या तक्त्यात उल्लेखिलेल्या वित्तीय संस्था./Source.—Financial institutions mentioned in this table.

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिजांचे उत्पादन
MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA STATE

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनात/Quantity in thousand tonnes)

(मूल्याचे आकडे हजार रुपयात/Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961* (4)	1971* (5)	1976* (6)	1980-81 (7)	1985-86 (8)	1990-91 (9)	1995-96 (10)	1996-97 (11)	1997-98 (12)	Quantity/ Value (3)	Minerals (2)
1	क्रोमाईट	(i) उत्पादन	1	3	3	2	2	2	3	Quantity	Chromite
		(ii) मूल्य	108	468	650	539	1,323	1,681	3,402	Value	
2	कोळसा	(i) उत्पादन	856	2,085	3,490	5,770	11,569	16,848	22,815	24,857	26,508	Quantity	Coal
		(ii) मूल्य	18,643	74,517	2,07,899	6,68,090	20,27,273	47,24,381	110,96,766	1,80,89,929	1,92,91,460	Value	
3	कच्चे लोखंड	(i) उत्पादन	362	613	757	1,456	1,399	645	172	91	50	Quantity	Iron ore
		(ii) मूल्य	5,099	6,933	12,224	65,657	59,235	38,427	11,427	10,959	3,516	Value	
4	चुनखडी	(i) उत्पादन	55	363	593	715	1,803	5,135	5,980	6,578	6,064	Quantity	Limestone
		(ii) मूल्य	230	3,316	8,029	16,318	61,263	1,96,850	3,67,600	4,31,086	4,27,040	Value	
5	कच्चे मॅंगनीज	(i) उत्पादन	179	218	200	232	235	276	321	305	297	Quantity	Manganese ore
		(ii) मूल्य	20,625	14,784	31,667	55,315	1,58,508	1,61,462	3,67,649	4,13,036	3,84,605	Value	
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(i) उत्पादन	2	3	4	5	13	3	5	8	2	Quantity	Kaolin
		(ii) मूल्य	13	16	37	114	305	94	431	657	183	Value	(Natural)
7	बॉक्साईट	(i) उत्पादन	27	302	294	365	399	543	724	722	823	Quantity	Bauxite
		(ii) मूल्य	199	2,052	7,646	13,742	15,969	44,263	1,35,849	1,37,012	1,36,395	Value	
8	मीठ	(i) उत्पादन	384	472	433	540*	375*	229*	224	225	209	Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	(i) उत्पादन	6	5	7	27	21	28	36	49	41	Quantity	Dolomite
		(ii) मूल्य	38	53	133	750	1,200	2,667	6,819	9,018	6,282	Value	
10	सिलिका सॅंड	(i) उत्पादन	5	27	67	89	185	197	144	116	131	Quantity	Silica sand
		(ii) मूल्य	34	346	1,628	2,474	7,014	8,717	12,831	12,390	12,527	Value	
11	फ्लोराईट (ग्रेडेड)	(i) उत्पादन	3	3	4	5	Quantity	Fluorite(Graded)
		(ii) मूल्य	2,444	4,161	6,162	7,871	Value	
12	लॅटेराईट	(i) उत्पादन	85	263	242	296	Quantity	Laterite
		(ii) मूल्य	7,603	23,629	26,607	32,782	Value	
13	कायनाईट	(i) उत्पादन	...	5	16	22	12	15	5	1	NA	Quantity	Kyanite
		(ii) मूल्य	...	1,066	2,981	5,312	3,102	8,529	3,336	290	NA	Value	
14	इतर**	(i) उत्पादन	...	4	92	544	1,250	912	442	310	919	Quantity	Others**
		(ii) मूल्य	...	36	1,839	2,717	19,597	19,610	13,333	9,017	22,842	Value	
एकूण मूल्य (१ ते १४)†			44,989	1,03,587	2,74,733	8,31,028	23,53,466	52,15,047	120,45,154	1,91,47,844	2,03,28,905	Total Value (1 to 14)†	
			(100)	(230)	(611)	(1,847)	(5,231)	(11,592)	(26,774)	(42,561)	(45,186)	...	

* आकडे कॅलेंडर वर्षाकरिता आहेत/*Figures for calender year.

**कोरंडम, चिकणमाती, गेरू, पायरोफायलाईट, स्फटिक, सॅंड(इतर), सिलिमनाईट, शेल व स्टेटाईट हे इतर मध्ये अंतर्भूत आहेत.

**Others include minerals like Corundum, Fireclay, Ochre, Pyrophyllite, Quartz, Sand(others), Sillimanite, Shale and Steatite.

टीप.—(१) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कॅलेंडर आकडे सापेक्ष टक्केवारी दर्शविताने.

(२) † मिठाचे मूल्य एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.

आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.

(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मीठाकरिता).

Note.—(1) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(2) † Value of salt is not included in the total value.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Mumbai (for salt only).

महाराष्ट्र राज्यातील रस्त्यांची निरनिराळ्या प्रकारांनुसार लांबी (सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषद यांच्या देखरेखी खालील)
ROAD LENGTH BY TYPE OF ROAD IN MAHARASHTRA STATE (MAINTAINED BY PUBLIC WORKS DEPARTMENT AND ZILLA PARISHAD)

(किलोमीटरमध्ये / In kilometres)

अनु. क्र. Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1	1965-66	...	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788
2	1970-71	...	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364
3	1975-76	...	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757
4	1980-81	...	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131
5	1985-86	...	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671
6	1990-91	...	2,959	30,975	38,936	38,573	61,522@	1,72,965
7	1991-92	...	2,359	31,076	38,984	39,316	62,159	1,74,494
8	1992-93	...	2,949@@	31,772	39,349	39,819	63,123	1,77,012
9	1993-94	...	2,953	31,947	40,142	40,440	65,379	1,80,861
10	1995-96	...	2,958	32,249	40,514	40,733	68,829	1,85,283
11	1996-97	...	2,958	32,359	41,081	41,043	70,134	1,87,575
12	1997-98 (P)	...	2,972	32,380	41,166	41,701	72,834	1,91,053

(P) अस्थायी/Provisional.

टीप.- (१) ग्रामीण रस्त्यांमध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

Note.—(1) Unclassified roads included in village roads.

(२) @ १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी " १९६९-८९ रस्ते विकास योजनेनुसार " आणि १९८७-८८ पासून ही विभागणी १९८९-२००९ रस्ते विकास योजनेनुसार केली आहे. खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जांन्तली झाल्याने रकाना क्र. ७ मध्ये रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(2) @ The classification of road length upto 1987 is according to " Road Development Plan, 1961-81 " and 1987-88 onwards it is according to 1981-2001 Road Development Plan. Due to upgradation of lower category roads to upper category roads there is reduction on column No. 7.

(३) @@ राष्ट्रीय महामार्ग नं. ४ च्या काही भागाचे पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकेकडे हस्तांतरण केल्यामुळे घट झाली आहे.

(3) @@ Decline due to declassification of part of National Highway No. 4 transferred to Pimpri-Chinchwad Municipal Corporation.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 40

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने

NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA STATE

अनुक्रमांक Sr. No.	वाहनांचा प्रकार	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1991	1996	1999	Class of vehicles
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(2)
1	मोटर सायकली, स्कूटर व मोपेड	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	16,96,157	26,14,913	35,38,550	Motor-cycles, scooters & moped
2	मोटर गाड्या	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	4,23,505	5,28,154	7,38,769	Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	43,168	58,662	77,608	Taxi cabs
4	स्वयंचलित रिक्शा	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	1,26,049	2,21,789	3,51,070	Auto rickshaws
5	स्टेज करिजेम्—										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	18,203	22,923	26,507	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	790	548	624	49	(ii) Petrol engaged
6	कॉन्ट्रॅक्ट करिजेम्	1,498	2,732	3,980	8,616	12,302	Contract carriages
7	मालमोटारी—										Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	33,065	@	@	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,9095	6,713	@	@	(ii) Petrol engaged
	(ब) सार्वजनिक वाहने—										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,47,818	2,35,842	2,95,831	(i) Diesel engaged
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	30,019	50,704	(ii) Petrol engaged
8	रुग्णवाहिका	119	278	441	643	925	1,504	2,233	3,024	3,667	Ambulances
9	शाळेच्या वसेस	269	359	491	504	594	795	1,025	1,371	1,556	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	370	810	1,478	2,171	3,278	4,622	7,787	8,494	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रेलर)	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	60,858	1,01,073	1,42,920	Trailors
12	ट्रॅक्टर्स	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	61,088	1,00,521	1,43,976	Tractors
13	इतर	285	539	810	1,636	1,319	3,193	5,040	7,712	9,442	Others
	एकूण	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	26,40,585	39,42,406	54,01,396	Total
दर	लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या	253	355	618	890	1,309	2,193	3,353	4,275	6,065	Motor vehicles per lakh of population
दर	लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	3.5	4.1	Ambulances per lakh of population

टीप.—(१) वरील आकडे दर वर्षीच्या १ जानेवारीचे आहेत.

(२) @नवीन मोटार वाहन कायद्याप्रमाणे खाजगी वाहने व सार्वजनिक वाहने असे वर्गीकरण रद्द करण्यात आले असून १९९४ पासून खाजगी व सार्वजनिक मालवाहक वाहने "सार्वजनिक वाहने" या रकान्यात एकत्र दाखविण्यात आली आहेत.

Note.—(1) Figures are as on 1st January of each year.

(2) @ According to New Act, separate classification of private carrier has been cancelled. From 1994 No. of private and public carriers together are shown in total 'Public carriers'.

आधार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 41

महाराष्ट्रात शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROWTH OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार †	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1990-91	1995-96	1996-97	1997-98P	1998-99P	Type of institutions †
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
1 प्राथमिक												Primary—
(1) संस्था	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	57,744	62,342	63,240	63,417	64,000	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	10,424	11,717	11,972	12,136	12,364	Enrolment (in thousand)
(3) शिक्षक (हजारात)	113	153	185	221	222	245	268	302	304	315	322	Teachers (in thousand)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	39	39	39	39	38	No. of students per teacher
2 माध्यमिक (उच्च माध्यमिक सह)@												Secondary (Including Higher Secondary)@
(1) संस्था	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	9,972	13,646	13,865	14,108	14,434	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,794	7,615	7,843	7,947	8,152	Enrolment (in thousand)
(3) शिक्षक (हजारात)	35	57	77	96	114	146	182	229	235	241	247	Teachers (in thousand)
(4) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्यार्थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	32	33	33	33	33	No. of students per teacher
3 उच्च (सर्व प्रकारचे)*—												Higher (All types)*
(1) संस्था	211	361	547	701	739	964	1,134	1,339	1,403	1,461	1,501	Institutions
(2) विद्यार्थी (हजारात)	110	189	328	474	589	864	1,135	873	858	851	853	Enrolment (in thousand)

P अस्थायी/Provisional.

† शालेय व पदवीपूर्व व्यावसायिक शिक्षण संस्था वगळून/Excluding school level and pre-degree level vocational institutions.

@ १९९४-९५ पासून कनिष्ठ महाविद्यालयांचा समावेश उच्च माध्यमिक शिक्षणामध्ये केला आहे./From 1994-95 onwards junior colleges are included in higher secondary education.

* १९९४-९५ पासून वैद्यकीय व अभियांत्रिकी संस्था वगळल्या आहेत./From 1994-95 Medical and Engineering Institutions are excluded.

आधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील उपलब्ध वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि शासन सहाय्यित)

(Public and Government aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dis- pensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग	संस्थांतील@@ खाटांची (संख्या) No. of beds in Institu- tions	दर लाख @ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per Lakh of popula- tion
						रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and Clinics (No.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1	1971	299	1,372	388	1	72	43,823	88
2	1976	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1986	769	1,782	1,539	81 *	90	99,487	142
5	1991	768	1,896	1,672	81	1,977**	1,09,267	144
6	1992	830	1,702	1,672	81	1,977	1,15,747	144
7	1993	830	1,702	1,680	151	1,977	1,16,075	141
8	1994†	736	1,585*	1,695	161	2,321	1,24,701	148
9	1995†	736	1,418†	1,695	161	2,154**	1,24,701	145
10	1996	741	1,423	1,695	161	2,164	1,25,527	143
11	1997 (P)	741	1,423	1,695	161	2,164*	1,25,920**	141

† सुधारित / Revised (P) = अस्थायी / Provisional.

@@ यामध्ये खाजगी रुग्णालयांतील खाटांचा समावेश आहे.

Including beds in Private Hospitals.

* प्राथमिक आरोग्य केंद्रे म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.

Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्याकरिता अंदाजित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

Based on mid year projected population of respective year.

** १९८८ पासून चिकित्सालयांचा समावेश करण्यात आला आहे.

No. of clinics have been included since 1988.

आधार.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 43

महाराष्ट्रातील अधिकृत शिधावाटप / रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO AUTHORISED RATION / FAIR PRICE SHOPS
 IN MAHARASHTRA**

(परिमाण लाख टनांत / Quantity in lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/ रास्त भावाच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops	
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २+ रकाना ३) Total (Col. 2+ Col. 3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Mumbai rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५+ रकाना ६) Total (Col. 5+ Col. 6)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	
1988	...	2.55	4.85	7.40	3.20	8.08	11.28	34,392
1989	...	2.48	3.90	6.38	3.42	7.64	11.06	34,596
1990	...	2.28	3.47	5.75	3.65	7.18	10.83	35,169
1991	...	2.73	3.89	6.62	3.87	8.91	12.78	35,437
1992	...	3.04	4.46	7.50	2.67	8.90	11.57	38,776
1993	...	2.65	3.69	6.34	1.43	4.05	5.48	40,429
1994	...	1.46	2.37	3.83	1.33	3.57	4.90	41,272
1995	...	1.06	2.55	3.61	1.33	5.06	6.39	41,287
1996	...	2.24	3.58	5.82	2.17	7.10	9.27	41,879
1997	...	1.89	3.90	5.79	2.05	6.99	9.04	42,716
1998	...	1.48	4.82	6.30	1.55	9.76	11.31	43,285
Of which BPL		0.03	2.27	2.30	0.04	3.92	3.96	-

आधार.—अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 44

भारत सरकारकडून महाराष्ट्र राज्याला मिळालेले तांदूळ व गहू यांचे नियतन
**QUANTITY OF RICE AND WHEAT ALLOTTED BY GOVERNMENT OF INDIA TO
 MAHARASHTRA STATE**

(लाख टनात/ In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ Rice	गहू Wheat
(1)	(2)	(3)
1988	7.50	10.45
1989	6.75	12.51
1990	5.70	11.65
1991	5.70	13.90
1992	7.80	12.15
1993	8.58	9.85
1994	8.58	9.60
1995	8.58	11.00
1996	8.58	9.60
1997	6.63	10.45
1998	6.92	12.58
Of which BPL	2.54	4.72

आधार.—अन्न, नागरी पुरवठा व ग्राहक संरक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food, Civil Supplies and Consumer Protection Department, Government of Maharashtra, Mumbai.

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण, निमनागरी व नागरी/महानगर क्षेत्रातील सर्व अनुसूचित वाणिज्यिक बँकांच्या ठेवी व कर्जे

DEPOSITS AND CREDITS OF ALL SCHEDULED COMMERCIAL BANKS IN RURAL, SEMI-URBAN AND URBAN/METROPOLITAN AREAS OF MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वर्ष Year	वर्षाच्या जून महिन्यातील शेवटच्या शुक्रवाराची स्थिती Position as on last Friday of June of the year						एकूण ठेवी Total deposits	एकूण कर्जे Total credits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita credit (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयाची संख्या No of banking offices			दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population
	ग्रामीण Rural		निमनागरी Semi-Urban		नागरी/महानगर Urban/Metropolitan						ग्रामीण व निमनागरी Rural and semi- Urban	नागरी/महानगर क्षेत्रातील Urban/ Metro- politan	एकूण Total	
	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits	ठेवी Deposits	कर्जे Credits					(12)	(13)	(14)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
1971	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	1,291.20†	290	256	N.A.	N.A.	1,471	2.9
1976	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	2,587.04	582	464	N.A.	N.A.	2,381	4.3
1981	308.51	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	5,930.72	1,204	940	N.A.	N.A.	3,627	5.8
1986	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	15,125.30	2,498	2,159	2,838	2,063	4,901	7.0
1991	1,700.76	1,356.90	2,347.38	1,354.43	36,181.44	26,935.52	40,229.58	29,646.85	5,344	3,580	3,353	2,238	5,591	7.4
1994	2,632.30	1,649.42	3,500.11	1,534.38	62,708.94	39,693.98	68,841.36	42,877.79	8,130	5,064	3,364	2,379	5,743	6.8
1995	3,217.77	2,300.52	4,175.39	1,778.18	72,217.48	51,561.85	79,610.65	55,640.54	9,278	6,485	3,365	2,415	5,780	6.7
1996	3,285.64	2,044.94	4,959.32	2,408.91	82,416.66	61,059.35	90,661.62	65,513.19	10,369	7,493	3,339	2,538	5,877	6.7
1997	3,870.84	2,546.57	5,667.98	2,344.08	94,380.49	64,209.87	1,03,919.31	69,100.52	11,773	7,828	3,345	2,637	5,982	6.7
1998	4,356.24	2,787.33	6,501.61	2,638.55	1,10,969.38	76,912.46	1,21,827.22	82,338.35	13,626	9,209	3,372	2,731	6,103	6.8

† आकडे जून, १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवाराचे आहेत / † Data relate to the second Friday of June, 1971.

टीप.—आकडे सांख्यिकीत दिल्याने वेगळा जुळतीलच असे नाही.

आधार.—भारतीय रिझर्व्ह बँक, मुंबई.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not Available.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

Source.—Reserve Bank of India, Mumbai.

MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE

		जानेवारी, १९८३ ते डिसेंबर, १९८३/January, 1983 to December, 1983						जुलै, १९८७ ते जून, १९८८/		
		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/
बाब		द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.
(1)		M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.
		(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1.	तृणधान्ये ...	28.89	24.85	29.41	13.98	29.06	19.80	31.65	19.98	33.55
2.	कडधान्ये ...	5.72	4.92	7.79	3.70	6.39	4.35	8.27	5.22	10.66
3.	दूध व दुधाचे पदार्थ ...	6.33	5.44	18.18	8.64	10.17	6.93	10.23	6.46	24.90
4.	इतर अन्नपदार्थ ...	30.56	26.29	65.60	31.18	41.91	28.56	48.65	30.71	97.13
	एकूण अन्नपदार्थ	71.50	61.50	120.98	57.50	87.53	59.64	98.80	62.37	166.24
5.	कापड ...	10.69	9.19	14.98	7.12	12.08	8.23	11.60	7.32	14.61
6.	इंधन व दिवाबत्ती ...	9.25	7.96	13.43	6.38	10.61	7.23	13.13	8.29	19.34
7.	इतर अन्नेतर पदार्थ ...	24.82	21.35	61.03	29.00	36.55	24.90	34.87	22.02	90.85
	एकूण अन्नेतर पदार्थ	44.76	38.50	89.44	42.50	59.24	40.36	59.60	37.63	124.80
	एकूण	116.26	100.00	210.42	100.00	146.77	100.00	158.40	100.00	291.04

टीप.- (१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

आधार.-अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

TABLE No. 46

वरील दरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

Jully, 1987 to June, 1988			जुलै, १९९३ ते जून, १९९४/July, 1993 to June, 1994*							
Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	टक्केवारी	द.मा.ख.	Item
Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	Percentage	M.P.C.E.	(1)
(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)		
11.53	32.26	16.04	55.95	16.81	63.16	11.64	58.49	14.38	...	Cereals
3.66	9.07	4.51	16.41	4.93	19.32	3.56	17.43	4.29	...	Pulses
8.55	15.00	7.46	21.75	6.53	45.40	8.36	30.07	7.39	...	Milk and milk products
33.38	64.16	31.92	102.20	30.70	169.41	31.21	125.85	30.94	...	Other food items
57.12	120.49	59.93	196.31	58.97	297.29	54.77	231.84	57.00	...	Total—Food items
5.02	12.57	6.25	22.56	6.78	25.23	4.65	23.50	5.78	...	Clothing
6.64	15.13	7.52	26.35	7.91	36.63	6.75	29.97	7.37	...	Fuel and light
31.22	52.87	26.30	87.71	26.34	183.61	33.83	121.46	29.85	...	Other non-food items
42.88	80.57	40.07	136.62	41.03	245.47	45.23	174.93	43.00	...	Total—Non-food items
100.00	201.06	100.00	332.93	100.00	542.76	100.00	406.77	100.00	...	Total

* अस्थायी / Provisional.

Note.—(1) M.P.C.E. means monthly *per capita* expenditure in Rs.

(2) Figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गाप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी
**PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA
 EXPENDITURE CLASSES**

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure class in (Rs.) (1)	जानेवारी, १९८३ ते डिसेंबर, १९८३ January, 1983 to December, 1983			जुलै, १९८७ ते जून, १९८८ July, 1987 to June, 1988			जुलै, १९९३ ते जून, १९९४ * July, 1993 to June, 1994		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
Below 60 पेक्षा कमी	11.91	3.13	9.06	2.72	1.11	2.20	0.00	0.00	0.00
60—100	40.95	14.62	32.40	21.22	5.15	16.05	0.15	0.00	0.10
100—200	39.05	43.20	40.40	57.56	36.17	50.69	16.85	3.08	11.84
200—300	5.21	21.86	10.61	12.49	25.53	16.68	38.64	18.37	31.27
300—400	1.54	8.67	3.85	3.46	13.17	6.58	22.70	20.03	21.73
400—500	0.42	3.59	1.45	1.36	7.37	3.30	10.30	16.25	12.46
500—600	0.33	2.14	0.92	0.54	4.49	1.81	5.07	12.51	7.78
600 आणि अधिक / and above	0.59	2.79	1.31	0.65	7.01	2.69	6.29	29.76	14.82
एकूण Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

* अस्थायी / Provisional.

टीप.—वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत.

Note.—Figures are based on the State Sample of the National Sample Survey.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

ECONOMIC CENSUS 1980 AND 1990 AT A GLANCE

(हजागत/In thousand)

वाव (1)	ग्रामीण/Rural			नागरी/Urban			एकूण/Total			Item (1)
	1980 (2)	1990 (3)	शेकडा वाढ per cent increase (4)	1980 (5)	1990 (6)	शेकडा वाढ per cent increase (7)	1980 (8)	1990 (9)	शेकडा वाढ per cent increase (10)	
1. उपक्रमांची संख्या--										I. No. of Enterprises
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	732	1,009	37.74	504	714	41.63	1,236	1,722	39.33	(a) OAEs
(ब) आस्थापना *	233	300	28.68	370	602	62.45	603	902	49.41	(b) Establishments*
(क) एकूण	965	1,308	35.56	874	1,315	50.45	1,839	2,624	42.63	(c) Total
2. काम करणाऱ्या व्यक्तींची संख्या--										II. Persons usually working in--
(अ) स्व-कार्यरत उपक्रम	1,009	1,375	36.27	745	998	33.95	1,754	2,373	35.29	(a) OAEs
(ब) आस्थापना	1,137	1,472	29.51	3,860	5,115	32.52	4,997	6,587	31.83	(b) Establishments
(क) एकूण	2,145	2,847	32.70	4,605	6,113	32.76	6,750	8,960	32.74	(c) Total
3. प्रति उपक्रम काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	2.2	2.2	..	5.3	4.6	..	3.7	3.4	..	III. Average No. of workers per enterprise
4. प्रति आस्थापना काम करणाऱ्यांची सरासरी संख्या	4.9	4.9	..	10.4	8.5	..	8.3	7.3	..	IV. Average No. of workers per establishment
5. एकूण आस्थापनांतील मजुरीवरील व्यक्ति	1,031	1,332	29.26	3,469	4,561	31.49	4,500	5,894	30.98	V. Hired workers in all establishments
6. प्रमुख वैशिष्ट्यांनुसार उपक्रमांची संख्या--										VI. No. of enterprises according to principal characteristics
(१) हंगामी	92	163	76.97	26	38	45.40	118	201	70.04	(1) Seasonal
(२) परिग्रह नसलेले	227	231	2.01	121	156	29.45	347	388	11.55	(2) Without premises
(३) शक्ती/इंधन वापरणारे	136	218	59.80	171	304	78.37	307	522	70.12	(3) With power /fuel
(४) मालकाचा सामाजिक गट										(4) Social group of owner
(अ) अनुसूचित जाती	110	118	6.94	42	62	47.79	152	180	18.18	(a) Scheduled castes
(ब) अनुसूचित जमाती	49	63	30.00	24	26	7.59	73	89	22.64	(b) Scheduled tribes
(५) मालकीचा प्रकार--										(5) Type of ownership
(अ) खाजगी	835	1,147	37.41	817	1,241	51.88	1,652	2,389	44.57	(a) Private
(ब) सहकारी	18	25	42.07	12	18	53.04	30	44	46.48	(b) Co-operative
(क) सार्वजनिक	113	136	20.77	45	55	23.73	157	191	21.61	(c) Public

OAEs = Own Account Enterprises.

* ज्या उपक्रमात कमीत कमी एक तरी व्यक्ती मजुरीवर काम करते असे उपक्रम/Enterprises with atleast one hired worker.

टीप.—आकडे संक्षिप्तात दिल्याने वेगळा जुळतीलच असे नाही./Note.—Details may not add up to totals due to rounding.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

तक्ता क्रमांक / TABLE No. 49

आर्थिक गणना/ ECONOMIC CENSUS 1990

प्रमुख उद्योग गटांनुसार उपक्रमांची आणि कामगारांची संख्या

NUMBER OF ENTERPRISES AND PERSONS USUALLY WORKING ACCORDING TO MAJOR INDUSTRY GROUPS

	उपक्रमांची संख्या No. of enterprises			कामगारांची संख्या (हजारात) Persons usually working (In thousand)			मजुरीवरील कामगारांची संख्या (हजारात) Hired persons usually working (In thousand)			Major industry groups (1)
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)	एकूण Total (4)	ग्रामीण Rural (5)	नागरी Urban (6)	एकूण Total (7)	ग्रामीण Rural (8)	नागरी Urban (9)	एकूण Total (10)	
1. कृषि ...	2,86,821	21,679	3,08,500	480	54	534	58	21	79	Agriculture
2. खाणकाम व दगड खाणकाम ...	3,272	527	3,799	22	20	43	18	20	38	Mining and quarrying
3. वस्तुनिर्माण व दुरुस्ती सेवा ...	2,36,323	2,47,628	4,83,951	782	1,870	2,652	438	1,553	1,990	Manufacturing and repair services
4. वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ...	2,452	2,064	4,516	15	41	56	15	41	56	Electricity, gas and water
5. बांधकाम ...	22,938	17,133	40,071	42	55	97	14	36	50	Construction
6. घाऊक व्यापार ...	10,291	48,405	58,696	29	224	252	20	156	176	Wholesale trade
7. किरकोळ व्यापार ...	3,11,126	5,17,147	8,28,273	435	1,115	1,550	65	463	528	Retail trade
8. उपाहारगृहे आणि हॉटेल्स ...	41,640	58,421	1,00,061	92	295	387	35	219	255	Restaurants and hotels
9. वाहतूक ...	15,921	34,344	50,265	41	165	206	21	130	151	Transport
10. साठवण आणि गोदामे ...	5,371	22,521	27,892	16	69	85	13	51	64	Storage and warehousing
11. दळणवळण ...	7,468	2,515	9,983	17	61	78	17	60	78	Communications
12. वित्तीय, विमा, स्थावर मालमत्ता आणि व्यावसायिक सेवा.	19,728	48,952	68,680	56	416	472	42	371	413	Financial, insurance, real estate and business services.
13. सामूहिक, सामाजिक व व्यक्तिगत सेवा	3,44,923	2,89,172	6,34,095	816	1,693	2,509	572	1,411	1,982	Community, social and personal services.
14. इतर (उल्लेख न केलेले उद्योग गट)	220	4,592	4,812	4	35	39	4	31	35	Others (Unspecified industry groups).
एकूण ...	13,08,494	13,15,100	26,23,594	2,847	6,113	8,960	1,332	4,561	5,893	Total

टीप.-रकाना क्रमांक ५ ते १० मधील आकडे संक्षिप्तत दिल्याने बेरजा जुळतीलच असे नाही.

Note.—Details may not add up to totals due to rounding of figures in column No. 5 to 10.

अध्यापक-अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Mumbai.

